مهراڻ

٣/١٩٨٨ع

INSTITUTE OF SINDHOLOGY
RESEARCH LIBRARY
EXCHANGE OF PUBLICATIONS
UNIVERSITY OF SIND JAMSHORO

6116
11.2.89

شروع ڪريان ٿو الله جي نالي سان جو وڏو مهربان ۽ نهايت رحم وارو آهي

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٣٧] [نمبر ۴

آڪٽوبر، نومبر ۽ ڊسمبر

١٩٨٨ع

چيف ايڊيٽر

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

ايڊيٽر

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

معمور يوسفاڻي

انچارج ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو/حيدرآباد سنڌ

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ

اسٽيشن روڊ، ڄامشورو، سنڌ

The "MEHRAN", Quarterly
Vol: 37, No. 4, 1988
[Established in 1955]

- An age old] leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan.
- Published by SINDHI ADABI BOARD for the development and promotion of Sindhi language and literature.
- ContemporaryCreative Literature, History,Civilization,Lexicography, Education, Music, Folklore, Archaeology and General Culture of Sind are the main topics of material usually published in this periodical.
- Besides translations of world literature are also presented.
- All correspondence about publication be addressed to:

Editor 'Mehran', Quarterly,
Sindhi Adabi Board,
@ Jamshoro (76070)
Via: Hyderabad, Sind, Pakistan.
Telephone; (0221) 71176

[سرورق: منصوره جي ڏل جو منظر]

سلائيڊ: بابر سومرو

خريداريءَ لاءِ خط و ڪتابت

مئنيجر بوڪ اسٽال

سنڌي ادبي بورڊ، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد (فون: ۲۴۲٦۴)

في ڪاپي: ۲۰-۰۰ رپيا   ساليانو چندو: ۷۵-۰۰ رپيا

Printed & Published by Mr. Habibullah Siddiqui Secretary Sindhi Adabi Board at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Jamshoro, Sind, Pakistan.

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

حال احوال

(ايڊيٽوريل)

سنڌي ادب جا چند مکيہ مسئلا

سنڌي ادب ۽ ثقافت جي ترقيءَ جي راهہ ۾ ڪيترائي مسئلا گذشتہ دؤر ۾ حائل رهيا آهن. وقت جي حڪومتن جو هر دؤر ۾ انهن مسئلن طرف توجهہ ڇڪايو پئي ويو آهي، تاهم مسئلا بدستور ساڳيءَ صورت ۾ يا نئينءَ صورت ۾ وري بہ سنگ راهہ پئي رهيا آهن. موجوده دؤر ۾، جتي زندگيءَ جي هر شعبي جون توقعات لئين سر استوار ٿي رهيون آهن، اتي اداره مهراڻ، سنڌي ادب ۽ اديبن جي طرفان حڪومت وقت جو توجهہ انهن مسئلن ۽ تجويزن ڏانهن ڇڪائڻ پنهنجو فرض سمجهندي هيٺيان مطالبا ڪري ٿو:

(١) مئي ١٩٧٥ع ۾ هڪ ٽي ڏڪ سان هڪ سئو جي قريب سنڌي ادبي ڪتابن ۽ ڪتابي سلسلن، يارنهن رسالن ۽ اخبارن ۽ يارنهن پريسن کي بند ڪرڻ جو قدم کنيو ويو. ان ڏکوئيندڙ قدم سان سنڌي ادب کي هاڃو رسيو ۽ "سهڻي" جهڙو مقبول ۽ معياري رسالو بہ بند ڪيو ويو هو. بزرگ اديب ۽ صحافي جناب محمد عثمان ڏيپلائي ۽ جناب طارق اشرف کي جيل اماڻيو ويو. سنڌ جا ادبي حلقا هڪ عرصي کان وٺي اهو مطالبو ڪندا ٿا رهن تہ ڪتابن ۽ رسالن تان بندش هٽائي وڃي. يارنهن سالہ آمرانہ دؤر ۾ اهو احتجاج صدا بصحرا پئي ثابت ٿيو. هاڻي چونڊيل حڪومت تي فرض آهي تہ ان جي تلافي ڪئي وڃي ۽ سنڌي ڪتابن، ڪتابي سلسلن، "سهڻي" رسالي ۽ ٻين پرچن تي وڌل مذڪور بندش لاٿي وڃي.

(٢) سنڌي رسالن ۽ اخبارن کي ڊڪليئريشن ملڻ ۾ جيڪي دشواريون سامهون اچن ٿيون، سي ڪنهن بہ طويل تشريح جون محتاج ناهن. موجوده حڪومت، پريس ۽ تحرير جي آزاديءَ لاءِ جيڪا معقول سوچ شروع ڪئي آهي، ان جو دليل ٽي. وي ۽ ريڊيو جون تازه نشريات آهن. جمهوري قدرن جي آبياريءَ لاءِ جتي

اهڙا وڏندڙ قدم کنيا ويا آهن، آتي اسان اهو مطالبو ڪرڻ ۾ حق بجانب آهيون ته ان سلسلي کي وسيع ڪندي، سنڌي رسالن ۽ اخبارن کي ڊڪليئريشن ڏيڻ ۾ به فياضانه پاليسي اختيار ڪئي وڃي.

(۳) سنڌي ادب، زبان ۽ ثقافت جي ڀرپور ترقيءَ لاءِ بيحد ضروري آهي ته سنڌي ادبي بورڊ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، مهراڻ آرٽس ڪائونسل، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي، سنڌ پراونشل ميوزيم، شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽو لئبرري، سر شاهنواز ڀٽو لئبرري، سچل سرمست اڪيڊمي، قلندر شهباز ڪامپليڪس، لاڙ ميوزيم، ٿرپارڪر ميوزيم ۽ ٻين ادبي ۽ ثقافتي ادارن جون ضرورتون پوريون ڪرڻ لاءِ سالانه گرانٽن ۾ اضافو ڪيو وڃي ۽ خاص مالي مددون ڪيون وڃن.

(۴) سنڌ جي نجي ادبي ادارن جي مالي مدد ڪرڻ لاءِ به خاص اُپاءَ ورتا وڃن، جيئن علامه آءِ. آءِ. قاضي ميموريل سوسائٽي، سنڌي ادبي سنگت، زندگي پبليڪيشنس ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌي اڪيڊميءَ جهڙا علمي ادارا پنهنجي فعال ۽ تعميري ڪمن کي اڳتي وڌائي سگهن.

(۵) سنڌ جي قديم آثارن جي تڪڙي تباهي ۽ انهن جي مناسب سار سنڀال نه لهڻ جو موضوع نه صرف طويل آهي، پر ان سان گڏ نهايت ڏکوئيندڙ پڻ آهي. ماضيءَ ۾ اسان پنهنجن ڪالمن ۾ ان عنوان تي وقتاً فوقتاً جامع روشني پئي وڌي آهي ۽ ادبي حلقن جي مطالبن جا سوين اخباري ڪالم الڳ شاهد آهن. سنڌ جي قديم آثارن جي گهربل نگهداشت لاءِ بيحد ضروري آهي ته مرڪزي کاتي جي ڪارڪردگيءَ تي چوڪسي رکڻ لاءِ سنڌ جي متحرڪ ۽ فعال ثقافت ۽ سياحت کاتي جي مشاورت حاصل ڪئي وڃي. محڪمه آثار قديمه ۾، سنڌ لاءِ هڪ نگران بورڊ ٺاهيو وڃي، جنهن ۾ سنڌ جي اديبن، محققن، عالمن ۽ ثقافت جي سڃاڻ شخصيتن کي شامل ڪيو وڃي.

(۶) سنڌ ۾ سياحت جي لحاظ کان ڪيئي ماڳ مڪان موجود آهن، جن کي ترقي وٺائڻ لاءِ جتن ڪيا وڃن. گورک هل اسٽيشن جي ڪم ۾ تيزي آندي وڃي. ڪينجهر ڍنڍ جي ريسٽ هائوس جي ڳاڻي پڳي مسواڙ تي نظرثاني ڪئي وڃي. دنيا جي وڏي قلعي "رني ڪوٽ" تائين سڙڪ تعمير ڪرائي وڃي. ٺٽي ۽ ڀنڀور ۾ ٽوئرزم کاتي جي بند ٿيل آفيسن کي کوليو وڃي. موهن جي دڙي تي سياحت کاتي جي طرفان جوڳا اپاءَ ورتا وڃن، جيئن مهذب ملڪن ۾ سڃاڻ قومن پنهنجي سياحت کي ترقي وٺائڻ لاءِ ورتا آهن.

(۷) مرڪزي سطح تي ادب جي واڌاري لاءِ جيڪي به انعام ڏنا وڃن ٿا، تن جي رقمن ۾ برابري آڻي، سنڌي ٻولي ۽ ٻين عوامي ٻولين سان انصاف ڪيو وڃي. سنڌي ۽ ٻين علائقائي اديبن جي علم ۽ فن ۽ قومي ادب درميان موجوده تفريق ختم ڪري، انهن ۾ هڪجهڙائي پيدا ڪئي وڃي.

(٨) سنڌ جي اديبن ۽ شاعرن، فنڪارن ۽ هنرمندن ۽ سگهڙن لاءِ سنڌن بيمارين دوران علاج معالج لاءِ معقول اپاءَ ورتا وڃن. ماضي قريب ۾ اسان جا ڪيترائي مڃيادار اديب، شاعر ۽ فنڪار حڪومت طرفان ڪهڙي به مناسب سار سنڀال نه لهڻ ڪري بي توجهيءَ جو شڪار ٿي ويا! (۽ ڪيترا اديب، شاعر، فنڪار، سگهڙ وغيره اڄ به ڪسمپرسيءَ جي حالت ۾ توجهه لاءِ واجهائي رهيا آهن.)

(٩) سنڌي زبان جي عالمن ۽ دانشورن، اديبن ۽ شاعرن کي غير ملڪي دورن ۾ مناسب حصو ڏنو وڃي. مختلف سرڪاري وفدن ۾ سنڌن نمائندگيءَ جو پڻ خيال رکيو وڃي. اديبن ۽ شاعرن کي پڻ، ملڪي صحافين کي ملندڙ رعايت وانگر، ريل ۽ فضائي ڀاڙن ۾ رعايت ڏيڻ جو اهتمام ڪيو وڃي

(١٠) سنڌي ٻوليءَ کي اسڪولن ۽ ڪاليجن مان وقتا فوقتاً ختم ڪرڻ لاءِ جيڪي اُپهرا ۽ آڳرا قدم کنيا ويندا آهن، اهو ڏکوئيندڙ سلسلو بند ڪرڻ کپي. سنڌي ٻوليءَ کي ان جو جائز مقام ڏيندي، هوشمنديءَ کان ڪم ورتو وڃي، ۽ سنڌي ميڊيم اسڪول بحال ڪيا وڃن.

(١١) ٽيليويزن تان روزانه اٺن ڪلاڪن جي نشريات مان سنڌي زبان کي فقط ٢٥ منٽ ڏنا وڃن ٿا. ڪن خاص پروگرامن سبب انهن جو نزلو به سنڌي پروگرامن تي ڪيرائڻ هڪ پراڻي روايت آهي. اهل سنڌ ۽ سنڌي اديبن جو اهو ديرينه مطالبو آهي ته سنڌي زبان کي معقول حصو ڏيڻ لاءِ روزانه گهٽ ۾ گهٽ ٻه ڪلاڪ مخصوص ڪيا وڃن، جيئن سنڌي اديبن، شاعرن، فنڪارن ۽ سگهڙن کي سنڌن جائز حق ميسر ٿئي. ٽي. وي تي سنڌي پروگرامن کي وڌيڪ وقت ملڻ لاءِ سنڌ اسيمبلي پنهنجي ٢٢- نومبر ٨٨ع واري اجلاس ۾ اتفاق راءِ سان ٺهراءُ پاس ڪري، وفاقي حڪومت ڏانهن اهڙي گهر ڪئي آهي، ان ڪري ان مطالبي جي معقوليت ۾ ڪنهن به شڪ جي گنجائش باقي نه رهي آهي.

(١٢) سنڌ جي هڪ فعال سماجي، ادبي ۽ ثقافتي تنظيم ”سنڌ گريجوئيٽس ائسوسيئيشن“ ۾ سرڪاري عملدارن جي شامل ٿيڻ تي، گذريل دور ۾ وڌل بندش هٽائڻ لاءِ به سنڌ اسيمبلي پنهنجي مذڪوره اجلاس ۾ ٺهراءُ پاس ڪيو آهي. ”سگا“ جي ڪارڪردگيءَ تي روشني وجهڻ ۽ ان جي تعميري ڪردار جي تشريح ڪرڻ، هٿ جي ڪنگڻ کي آرسي ڏيکارڻ جي برابر آهي. اسان جو پرزور مطالبو آهي ته سنڌ اسيمبليءَ جي مذڪوره ٺهراءُ کي مان ڏيندي، وڌل بندش هٽائي وڃي.

اسان کي اميد آهي ته موجوده حڪومت مٿين بنيادي مسئلن جي حل لاءِ ستت ٿي اپاءُ وٺندي، جيئن سنڌي ادب، زبان ۽ ثقافت جي موثر ترقيءَ لاءِ راهه پيدا ٿي سگهي.

مهراڻ ايوارڊس

مهراڻ رسالي جي سالانه انعامي اسڪيم هيٺ، سال ١٩٨٧ع جي "مهراڻ ايوارڊس" جو اعلان ڪيو ويو آهي. ججن جي فيصلي مطابق هيٺين تحريرن تي انعام مقرر ڪيا ويا آهن:

(١) چونڊ مقالا

(الف) جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ "شڪار پور ـ سرسري جائزو" "اڍائي هزار روپيا"

(ب) جناب ڊاڪٽر غلام علي الانا "سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ سنڌي سماج جو مطالعو" "اڍائي هزار روپيا"

(ج) جناب محمد حسين ڪاشف "هاڪڙو درياهه" "هڪ هزار روپيا"

(٢) چونڊ افسانا

(الف) جناب نجم عباسي "ڪاوڙ" "اڍائي هزار روپيا"

(ب) جناب انيس انصاري "پينشنر" "اڍائي هزار روپيا"

(ج) جناب رزاق مهر "آڙاهه" "هڪ هزار روپيا"

(٣) چونڊ شاعري

(الف) جناب شمشيرالحيدري "ٽي هزار روپيا"

(ب) جناب مخدوم جميل الزمان "ٻه هزار روپيا"

(ج) جناب نذير انصاري "هڪ هزار روپيا"

آه! بردو سنڌي

سنڌ جو مشهور شاعر ۽ اديب جناب "بردو" سنڌي، ٢٦- آڪٽوبر ١٩٨٨ع تي گذاري ويو. بردي جي وفات، سنڌي ادب لاءِ بلاشبه هڪ هاڃو آهي. سنڌ جي علمي ۽ ادبي حلقن ان تي گهري ڏک جو اظهار ڪيو آهي. اداره مهراڻ طرفان اسان بردي سنڌي جي رحلت تي صدمي جو اظهار ڪندي، مغفرت لاءِ دعاگو آهيون. بردي جي فن، ادبي خدمتن ۽ شخصيت تي اسان هن ئي پرچي جي آخر ۾ ڪجهه مواد سمينٽي پيش ڪيو آهي، جنهن وسيلي مرحوم جي ادبي ڪاوشن تي روشني پوي ٿي.

آه! نٿومل ۽ صوفي نيپراج

● لاڙ جي سڄاڻ شخصيت، لائق استاد، شاعر، اديب محترم نٿومل موروائي ١٥-ڊسمبر ١٩٨٨ع تي ٽنڊي باگي ۾ لاڏاڻو ڪيو. استاد نٿومل سنڌي ادب جي ترقيءَ لاءِ ڪافي پاڻ پتوڙيو. سنڌي ادبي سنگت سان وابسته هو. هڪ محنتي ۽ محترم استاد جي حيثيت ۾ ٽنڊي باگي، بدين ۽ لاڙ ۾ وڏيون تعليمي خدمتون سرانجام ڏنائين. خانبهادر مير غلام محمد ٽالپر گورنمينٽ هاءِ اسڪول ٽنڊي باگي جو انچارج هيڊ ماسٽر هو. سيڪنڊري ٽيچرس ائسوسيئيشن جي جنرل سيڪريٽري جي عهدي تي استادن جي ڀلائيءَ لاءِ مخلصانه طور گهڻو پاڻ پتوڙيائين. ٽنڊي باگي جي سمورين علمي ۽ ادبي، سماجي ۽ ثقافتي، تعليمي ۽ سڄاڳي جي سرگرمين جي جان هو. سندس دوستن احبابن جو حلقو نهايت وسيع آهي. سندس وفات جي خبر پوري لاڙ ۾ گهري ڏک سان ٻڌي ويئي ۽ ٽنڊي باگي ۾ ڄڻ ڪهرام مچي ويو. سندس ارٿي جي رسم جي موقعي تي هزارين سوگوار دوست ۽ شاگرد اوڇنگارون ڏيئي روئي رهيا هئا. استاد نٿومل موروائي جي لاڏاڻي سان ٽنڊي باگي جي ادبي محفل اجڙي ويئي! اداره مهراڻ سندس بي وقتي جُدائي تي پوين سان ڏک ۾ شريڪ آهي.

● معروف اديب، شاعر ۽ استاد، محترم صوفي نيپراج گمنام، ١٥-ڊسمبر ١٩٨٨ع تي حيدرآباد ۾ ديهانت ڪري ويو. صوفي صاحب هڪ جهوني اديب ۽ شاعر جي حيثيت سان سيني حلقن ۾ عزت جي نظرن سان ڏٺو ويندو هو. سڄي عمر تعليم جي بي لوث خدمت ڪندي گذاريائين، لطيف رحم جو عاشق هو، شاهه جي شاعري ۽ راڳ سان خاص شغف هوس. ڀٽائيءَ جي راڳائي فقيرن وانگر وايون ۽ بيت چوندو هو. پاڻ هڪ بهترين ۽ محنتي استاد هو. سندس دوستن ۽ شاگردن جو حلقو ڪافي وسيع آهي. علمي مجلسن، مشاعرن ۽ ريڊيو جي پروگرام ”جمهور جو آواز“ ۾ شوق سان حصو وٺندو هو. ذاتي طرح نهايت خوش خلق، نماڻو، نهٺو، ملنسار ۽ محبتي ماڻهو هو. سندس آخري رسمن جي ادائگي، ڳوٺ موري منگر نزد حيدرآباد ۾ ٿي. صوفي صاحب جي وفات تي اسان سندس پوين سان همدرديءَ جو اظهار ڪريون ٿا.

— نفيس احمد شيخ

مهربان شاعرن کي هڪ خاص گذارش

مهراڻ جا بيشتر ڪرمفرما شاعر پنهنجو ڪلام ڪاغذ جي مختلف سائيزن تي، رف نموني سان لکي ڏيا موڪلين ٿا ۽ اڪثر پنهنجي پوسٽل ائڊريس به نٿي ڄاڻائجي. هڪڙي ڪاغذ تي ٻه-ٽي ڪلام لکي موڪلڻ به معمول ۾ شامل آهي. مهربانن کي گذارش آهي ته ان قسم جي پهتل مواد سبب پڙهڻ، چونڊ، ترتيب ۾ شامل ڪرڻ ۽ پريس ڪاپي ٺاهڻ جي مرحلن ۾ ڪافي دشواري پيش اچي ٿي ۽ بعض اوقات سٺو ڪلام به درج ٿيڻ کان رهجي ٿو وڃي.

مهربان شاعرن کي استدعا آهي ته پنهنجو ڪلام فل سڪيپ شيٽ تي لکي موڪلين، ساڳي شيٽ تي هڪ کان وڌيڪ شعر لکڻ يا پٺ تي لکڻ کان مڪمل پرهيز ڪجي، ۽ پنهنجي پوسٽل ائڊريس ڄاڻائڻ نه وسارجي.

— اداره "مهراڻ"

قرآن ڪريم جون مقدس آيتون ۽ نبي ڪريم جون حديثون توهان جي ديني معلومات ۾ اضافي ۽ تبليغ لاءِ شايع ڪيون وڃن ٿيون. انهن جو احترام توهان جو فرض آهي. ان ڪري جن صفحن تي اهي آيتون هجن، تن کي صحيح اسلامي طريقي مطابق بي حرمتيءَ کان محفوظ رکيو وڃي.

فهرست

شاعري

مخدوم طالب المولي ١
نياز همايوني ٢
تنوير عباسي / امداد حسيني ٤
تاج بلوچ ٥
عنايت بلوچ ٦
مخدوم امين فهيم ٧
محبوب سروري / انور هالائي ٨
عبدالقيوم صائب ٩
استاد بخاري/احمد خان آصف ١٠
محسن ڪڪڙائي/آثم ناتنشاهي ١١
احمد خان مدهوش/امير بخاري ١٢
رحيم بخش قمر/عابد لغاري ١٣
شعبان بخت/تاج جويو ١٤
اياز گل/ادل سومرو ١٥
طارق عالم/نصير مرزا/ارم محبوب ١٦
پشپا ولڀ/سوز هالائي ١٧
مخدوم جميل الزمان/زاهد دارا ١٨
اميد خيرپوري/نظام زائر ١٩
بشير سيتائي/مسرور سيال ٢٠
واجد/سميع لنڊ/امير سلاح ٢١
منير سولنگي/ڪوثر برڙو/فهيم انصاري ٢٢
ذڪيه ميمڻ/تسليم منگي/نذير ناز ٢٣
محمد علي پٺاڻ/افضل قادري ٢٤
نياز پنهور/ستل جوڳي ٢٥
ضمير ڦل/احمد حسين ٽالپر ٢٦
وسيم سومرو/عزيز ڪنگراڻي ٢٧
نقاد حيدري/لائق ٽيپو/نانڪ ٢٨
بخشڻ مهراڻوي/عزيز گوپانگ/زلفي ٢٩
قاضي منظر حيات/پريتم پياسي ٣٠
اصغر ٽالپر/شفيع چانڊيو ٣١
آغا سعيد/آصف منياٽوي/امام راشدي ٣٢
اسحاق راهي ٣٣
مختار گهمرو ٣٤
اشرف زمان پير چنڊاسي/گل برڙو ٣٥
فرخ ناهيد ميمڻ/سڪندر سرواڻ ٣٦
حاليم سنڌي/نواز رڪنائي/
مير غلام الله ٽالپر ٣٧
گل محمد گل/محمد شريف طالب
جوهر بروهي ٣٨
خليل عارف سومرو/دين محمد سجاڳ ٣٩
ستيه پال/حليم هاليپوٽو ٤٠

مـقـالا

۱. وچ ايشيا ۾ اسلامي تهذيب
(يونيسڪو جي هڪ اهم رٿا) — ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۴۱
۲. انسان، زبان ۽ ثقافت — ڊاڪٽر غلام علي الانا ۵۰
۳. شاهه ۽ سچل — ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ٦۰
۴. سنڌي ٻوليءَ جون مکيه خاصيتون — ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي ٧۲
۵. شاهه جي شاعريءَ ۾ فن جي اپٽار — ڊاڪٽر الياس عشقي ۸۱
٦. آئي ڏناٿون، هيرا لعل هٿن سين
("سُر ڪاموڏ" جو مهاڳ) — حميد سنڌي ۱۱۳
٧. حُر مجاهد ۽ تحريڪ آزادي — محمد قاسم سومرو ۱۱۸
۸. جامع سنڌي لغات تي هڪ نظر
(لغت جِلد ۵ جو اڀياس) — ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو ۱۳۲

سنڌ جي تاريخ جو حصو

۱ ڪڙلاب عمرڪوٽ عرف لامبو تلاءُ — غلام محمد لاکو ۱۵٧

ڪهاڻيون

۱. صاحب ۽ بيگم — نجم عباسي ۱٦۴
۲. برف جي سير — انيس انصاري ۱٦۹
۳. اجهل هوا — رزاق مهر ۱٧۳
۴. ٻڙ جو وڻ — طارق عالم ۱۸۴
● جيئي لطيف (خبرنامو)
(۲۴۴— عرس شريف جي
ادبي ڪانفرنس جو احوال) — پروانو ڀٽي ۱۸٧
● تبصرا ۱۹۵
● سچڻ سفر هليا
(بردي سنڌيءَ جي ياد ۾) ۲۱۵

حمل فقير جو اڻ ڇپيل ڪلام

دلبر آکيا درد ميڏي دا، خام خيال پڪائيي،
آکيم : "خوب سڄڻ سمجھائيي!"

پربت پند اڻانگا اوکا، پير جهين وچ پائيي،
آکيم : "خوب سڄڻ سمجھائيي!"

مشڪل نينهن نباهڻ نزڪ، عشق آتي سِر آئيي،
آکيم : "خوب سڄڻ سمجھائيي!"

وچ عشاقان عيب اهو جيي، پڇتي وک ولائيي،
آکيم : "خوب سڄڻ سمجھائيي!"

مردان دي وچ مرد هوسين جيي، اڳتي آپ اٿائيي،
آکيم : "خوب سڄڻ سمجھائيي!"

سار قدم ڪر همت حمل! چائيي سو هُن چائيي،
آکيم : "خوب سڄڻ سمجھائيي!"

●

اول عشق الاهي جنهن ڪون، جاء اندر وچ جوڙي،
پهلون مفت مراديں واليي، ترت ترڪي لب نوڙي،
خواب، خوراڪ، خوشي ڳئي تنهن دي، نيڻين نند اکوڙي،
مغز ميکان پٽ ڪاون تنون دا، ماس هڏان تون روڙي،
پير، فقير، افلاطون فائق، شهر ڳداڪر توڙي،
شهر ڍنڍورا ڏيوس سر تيي، شرم حيا ڪون پوڙي،
طعنيي تنڪيي سڌيي سدا مُڪ، مول نه هرگز موڙي،
حمل! هادي عشق جهين دا، ترت لقا سر لوڙي!

مٿيان ٻه بيت، سائين جي- ايم- سيد وٽ موجود، "ڪليات حمل" جي قلمي نسخي مان هٿ آيا. هي نسخو محترم فتح محمد لغاري، ويڙل ڳوٺ مير خان لغاري، تعلقي سڪرنڊ ۲۰- ماه ربيع الثاني ۱۳۷۰هجري مطابق جنوري ۱۹۵۱ع ۾ لکڻ شروع ڪيو ۽ ۹-۴-۱۹۵۱ع تي لکي پورو ڪيو. هن ۾ ڪل ۴۱۸ بيت ۽ هڪ هرڻيءَ وارو معجزو درج آهن. موڪليندڙ : سيد امداد محمد شاهه.

بردي سنڌي جو هڪ گيت

بوندون بس نہ ڪن، پلو سائين بوندون بس نہ ڪن.

تون وئين نڪري بانورا، نهہ نهہ نيڻ نمن،
سون جهڙيون معذوريون ڇپر منجهہ ڇلن،
پلو سائين، بوندون بس نہ ڪن.

ڪنگو ڦٿا ڪنڌئين، مٿي لال لبن،
چانو ۽ چاڙون تن جون ڪلهيءَ ڪين وٺن،
پلو سائين، بوندون بس نہ ڪن.

ڪونجن جو ڪرڪو پڌي، سڪ واريون سڌ ڪن،
ساري سدا ڪانڌڙا، وانديون ويڻ ڪين،
پلو سائين، بوندون بس نہ ڪن.

آءُ اڳاهون ويندڙي، پاهون پير پون،
پڳ پڳ پيڙائون سوين، ور ور ونگ وجهن،
پلو سائين، بوندون بس نہ ڪن.

پٺون پير ماروڪڙا، پسي روهہ روئن،
سهہ مٿي سر مادرا، ڏک دلاسا ڏين،
پلو سائين، بوندون بس نہ ڪن.

سانڊيل سور نويڪلا، نوان تي نسرن،
ڏسي منهنجا ڏوجهرا، دانهن ڪٿي دردن،
پلو سائين، بوندون بس نہ ڪن.

ناهہ ڏوراپو ڏاڍ تي، پيا ٿا ليک پڙن،
'بردا' ڏوهہ نہ ڏيهہ جو، پوري ڪئي پنهنجن،
پلو سائين، بوندون بس نہ ڪن.

[سنڌالاجي طرفان تازو بردي سنڌي جي ڇپيل مجموعہ ڪلام ”بوندون بس نہ ڪن“ تان کنيل.]

شاعري

سنڌ تي، سنڌل وچئا، ڪارَ ڪنئي ڪڪرن،
ڪنوڻن وڏا کيوڙَ ڪيا، ٿيون چوڏاري چمڪن،
اوهيرا آبَ جا، آٿران ٿيو اچن،
سائينم، تون ساڻو ڪرين، ڳهوڙا گاهه چرن،
چٽرن سرڙَ چيلر پر، سينهون سيهارن،
سچي ستارهون ٿيون، ڳوهون ڳنوارن،
ٻهرايون هونئن ٿي، آليون اوڻارن،
ڇيهو ڇٽري چاڪون ٿيون، رڍون ريڍارن،
ڄالڪون ڪري ڄيڙيون، ٻهون ٻهنوارن،
ٻڌرو ٻاٺي ٻلڻيو، ٻوڪون سب ٻچن،
وسي ڪل ولات تي، سوڪون ڪيون مينهن،
خوشيون سيت خير ٿيو، آسا عالم عيدون ڪن،
آڪا 'اشرف' سيڙيئين، مولا محبوبن،
آڳڻ ٻرين آچن، تہ ڏسي لاهيون ڏکڙا!

جيئن تو وريا واء، تيئن واحدَ ميڻهن وسائين،
سارلڪ! ساري 'سنڌ' تي، چوري رکج چاء،
وسن ڪل ولائتون، ڪيو خير خداء،
مولا! ڳالهي سڪڻ جو، ٻسي لاڻج ٻاء،
سڪوني سڪي ٿئي، سيت هوء سواء،
ڏبرن جو، ڏيهه ڏٺي، ٻاري، ڪج اچاء،
ڪريمَ تون ڪرم ڪر، تہ ڏور ٿين ڏولاء،
راحم رب رحيم ڏني! ڏي سيو سُڌ سماء،
محبن سين ميڙاء، ڪر الاهي، 'اشرف' چئي!

— پير اشرف شاهہ (ڪامارو شريف)

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ

ڪافي

ڏي ساقي آب حيات اچي،
بدلاءِ سندم حالات اچي.

ڏي جام ڀري ڪي اي جاني، ڪڻ نوري نگاهه ڪا نوراني،
اڄ آهي ذهني پريشاني، ڪا ان ڪان ڏيار نجات اچي.

توسان جاني جيارا گڏ جيندس، تنهنجي هٿ جا پيالا ڀر پيندس،
توبه ٿو ڪريان توبه نه ڪندس، ڪر جيرا وري جذبات اچي.

هن دور جا الڳ عجيب ڏٺم، هر شخص جا ڍنگ عجيب ڏٺم،
قلبن جا رنگ عجيب ڏٺم، ڪيد فهم منجهان فڪرات اچي.

مي ناب منجهان ڪو ڏينس ذرو، هو ڪوٺو يقيناً ٿيندو ڪرو،
واعظ کي ڀلي ٿئي ڀوءِ ڀرو، ڪر دور سندس شبهات اچي.

نه ڪا شاهي کپي نه ڪو شاهه کپي، نه ڪا ڪلنگي کپي نه ڪلاهه کپي،
تنهنجي ميخاني ۾ پناهه کپي، ڀيا ملڪ ۾ لات، منات اچي.

ميخاني جي هولدي اڪيلائي، آهي ڏاڍو ڪيو تنهن سودائي،
ڪري عرض ٿو طالب مولائي، ڪر پوريون هڙئي حاجات اچي.

نياز همايوني

اوڙو

سنڌ ۾ ربيع خريف جي موسم ڌاري ٻڪي ٻوڪ کي ٻڪين ۽ جهنگلي جانورن جي نقصان کان بچائڻ لاءِ ٻنيءَ ۾ صليب واري ۾. ڪاٺيون ناهي جوڙي مٿان ماٺو رکي، ڪاٺين کي پهراڻ پارائي ماڻهوءَ جي روپ ۾ آڻو ڪري بيهاريو ويندو آهي، ان کي اوڙو ڪوٺجي ٿو.

اوڙو منهنجو نانءُ،
ڏهرو ڏيل تہ ڏاڍو ڏانءُ
اوڙو منهنجو نانءُ!

ٻوڪ ٻڪي تي ٻهرو ڏيان مان   ٻري کان ٻڌري، منهنجي هاڻي
خالي خولي باد مخولي   منهنجو ورتڻ بس ڪپڙو ڪاٺي
تڏهن ٻہ آجڪلهہ آهيان آنءُ — اوڙو منهنجو نانءُ،
اوڙو منهنجو نانءُ!

مون کان ڏهڪي آمالڪ آڏري   جهنگ جي جهرڪي سنگ تان ترڪي
ڏورون ڏسندي منهنجي ڏاڏر   ميرکهہ مرون ٻڻ ٻون ٿا چرڪي
مون تي ڪرڪي ڪهر ۽ ڪانءُ — اوڙو منهنجو نانءُ،
اوڙو منهنجو نانءُ!

موسم جو جئن رنگ بدلجي   مَنجي تنهن ۾ منهنجو ويس
ربيع ۾ ڪارو خريف ۾ اڇو   جهڙي ڏاڙهي، تهڙو ڏيس
پيو ڪو منهنجو نانءُ ۽ ٿانءُ — اوڙو منهنجو نانءُ،
اوڙو منهنجو نانءُ!

جهڙو منهنجو روپ ادا ڙي   ماڻهوءَ جو بهروپ تيئن ٿي
جهڙي موسم تهڙو ماڻهو   ٻڌرو ٿيو ۽ الوپ تيئن ٿي
ٿانئل ڪپڙا، ٿانئل هانءُ — اوڙو منهنجو نانءُ،
اوڙو منهنجو نانءُ!

اوڙو منهنجو نانءُ،
ڏهرو ڏيل تہ ڏاڍو ڏانءُ
اوڙو منهنجو نانءُ!

مُوئيرو

مُوئيرو ڙي مُوئيرو... هتي مَتي مُوئيرو،
ٻَتي ٻَتي مُوئيرو!

مُوئيرو ٽـو ٽَـڏي ٽـڏي — ٻنا ڪيلي جي ٻيٺو ڪُڏي

مُوئيرو ڙي مُوئيرو... هتي مَتي مُوئيرو،
ٻتي ٻَتي مُوئيرو!

ڪـيـر نہ ڏائـي مـوئـرو — ڪـاهہ نہ ڪـائـي مـوڙرو

مُوئيرو ڙي مُوئيرو... هتي مَتي مُوئيرو،
ٻتي ٻَتي مُوئيرو!

لـڳـندي لاهـي ڪـيـر ٻتلـي — مـري جـيـئـاري ويـر ٻتلـي

مُوئيرو ڙي مُوئيرو... هتي مَتي مُوئيرو،
ٻتي ٻَتي مُوئيرو!

مـاڻـهـو جيئري ڪر نہ اچي — جـيـچ ڀـرائـي احـمـق نـچـي

مُوئيرو ڙي مُوئيرو... هتي مَتي مُوئيرو،
ٻَتي ٻَتي مُوئيرو!

مينهن توڙي ڏڪيءَ جو ڦر مري پولڊو آهي تہ ان جي ڳل لاهي منجهس ٻُهہ يا ٽلال جو ڪُنو ڀري سبي ڏاهي ڦر جي شڪل ۾ آڻي آن کي مينهن ۽ ڏڪيءَ جي آوهہ سان لائيندا آهن تہ اها سولائيءَ سان کير لاهيندي آهي.

تنوير عباسي

اونهاري جا هائيڪو

لتاڙيندي ڪپ
آئي جو مارڪيٽ مان
ڪيڪيءَ هاٿي ڏپ

قلفيءَ وارو ليٽ
کهلي ڳاڙهو ٻي ٻجي
ٻيلو وچي وڻ هيٺ

ڪرمي کهت مکيون
آرايون ڪنهندي چيئين
ڪجيون جاڻ ٻڪيون

ساوڻ ـ رات لنيدي
تون جي ياد اچي وئين
ڪيڏي ٻني اڀکهي

جون ۾ ٻجرن السگ
سنڌڙي الب ۽ ڪارڪون
هيءَ سولهري رنگ

ڪوئل جي ڪُو ڪُو
۽ هن لتهڻ آس ۾
گدري جي خوشبو.

پر ٻن جو ٻاڙو
کهتي کهتي جڻ ڪاڪ آ
ڳالهائڻ ٻاڙو.

امداد حسيني

ٻنهنجي ٻريت ڪهاڻي

تنهنجي منهنجي
منهنجي تنهنجي
ٻنهنجي ٻريت ڪهاڻي
نئين لکور ۽ ايڏي آهي
جيڏي آهه ٻُراڻي
تون ۽ آءٌ آهيئي ساڳيا، ساڳيو سمنڊ ڪنارو
اڄ ٻہ آهو ئي ليلي لب تي، چمڪي شام جو تارو
سڪ ولدن لئي ساڳي آهي
اڄ ۽ ڪالهہ، سياڻي... تنهنجي منهنجي...
جوُني جڳ ۾ سچي سڪ جي، ريت تہ رهڻي آهي
ٻاڻ هجون نہ هجون دنيا ۾، ٻريت تہ رهڻي آهي
دنيا رهي يا نہ رهي
ٻريت جي ناهہ ٻُڄاڻي... تنهنجي منهنجي...

تاج بلوچ

ڀرين پيار جو نوحو

بس مان لهندي جو نظر ٿي ٽوٽي!
سولهن تنهنجيءَ جا سيئي رنگ سڄڻ
منهنجي ليئڻ جي افق تي چمڪيا
دل جي ويراني ۾ جگنو ۽ ستارا مرڪيا
وڻ جي هر شاخ سان چڻ ڳيڙ ڪندي
دل جي سنڌوءَ تي لٿو چنڊ هجي
منهنجي هستي کي نئين جوت ملي
درد ادراڪ جي منزل تي رسيو
روح جي زخم جو هر ڪنڊ لٿو
منهنجي بينور نگاهن کي نئين سولهن ملي
رنگ ۽ اور جي جلون سان ڀري پيو سنسار
جيئن تتل پونءَ تي برسات وسي
جيئن ڪهنگار کي بخشش جي بشارت پهچي
جيئن ميران جي ڪتوري جا سمورا ڳوڙها
پاڻ وتوڻي چڙي سڀ ڏوڪي
جيئن 'مائيٽي' هجي مائي محبت پنهنجي
جيئن 'ديدار' جي در تي ڪا 'مرادان' پهچي
جيئن 'مظهر' جي محبت جون اميدون جاڳن

بس مان لهندي جو نظر ٿي ٽوٽي!
پنهنجي مجبور محبت جي ملڻ جو ڏيو احساس وري
چڻ خزائن ۾ ڦٽا ڦول هجن
دل جي پوپٽ جا سيئي رنگ وري

تنهنجي معصوم تيرين تي مهڪيا
ساري ماحول ۾ خوشبو جو ڏيو چڻ واسو!
بس مان لهندي جو نظر ٿي ٽوٽي!
آءُ مدهوش ٿي تو ڏانهن وڌيس
دوست احباب تڪيندا ئي رهيا
ٻانهن کان ڪڙي جهليندا ئي رهيا
آءُ ٻر لئين احساس جي ساهس سان
تيز ڳان تيز ٻرانگهون پائي
پيار پنهنجي ڏي وڏڻ جي ٿو ڪيان
ڪا وڏي ڪار اچي وچ ۾ ٿئي تي ڪاهي
سارا احساس ويا دل ۾ ئي لتجي ديجي
چاندني روح جي پاتال ۾ مدم ٿي وئي
ڪڙڪيتو نه ستارو ٿو رهي
نه جياپي جو سهارو ٿو رهي
ڏنڌ اکين ۾ لهي آيو ائين
صبح جي وقت جيئن
ماڪ شهتوت جي ٻن تي ٻري پوءِ وري
سج اڀرڻ سان ڏئي جا دولهون
تيئن دوهالنجي آهيان مان ويو
روح ۽ جسم جا وڪريل ٽوٽا
آءُ ميڙي نه سگهيو آهيان اڃان
آءُ آهيان به نه آهيان ڪاٿي
بس مان لهندي جو نظر ٿي ٽوٽي.

عنايت بلوچ

سچَ جي سوڀ

(فلسطيني رياست جي ٺهڻ تي)

روح ۾ ڪنڊا چڀيل
دل جي هرهڪ تار مان
مغموم سُرَ آلاپجن
ڪنهن لڙون هي روڪ چنبڙائي ڇڏيو
وحشتن جو قافلو موڙي وڌيو
مان تہ ڏيهن جو ڏکايل هان اڳي
ايتري سکيہ ناهي مون ۾ جو لوان صدما سهان
پاپ لڳريءَ جي پُڙن ۾ پيو مدائين پيسجان
ڪيئن ڪيان
ڪاڏي وڃان.
هو "شتيلا"، "صابره" ڪئمپون تہ ڏس
جن ۾ ڪيئي لاڏلا لحظي الدر ڪُسجي ويا
رات هڪڙيءَ ۾ هزارين بيگناهہ
ظلم جي خوني هٿن ۾ ڪيئن لہ سي قتلام ٿيا
غاصبن وحشي درلدن جي هٿان.
ماءُ جي جهوليءَ منجهان معصومڙا
ٿڃ پيئندي ڪيڏلدي چيريا ويا
هيانءَ ڏاريندڙ هتي هاچا ٿيا
پوءِ بہ آ خاموش انساني ضمير!
بي ضميريءَ ڪان بہ جو بيحد برو
پير پيرن ڪان پلا ڇو ٿا ڪهُرو
هُو، جي
"انساني حقن جا چئمپئن"
هي اٿوَ راڪاسَ انساني لبادن جي الدر.

امن جي پيغام سان تن جا پنا ڪارا ڪيل،
خُونَ سان پر هٿَ آلهن جا ئي رڱيل،
سي مهذب قوم جا آهن امين
جيڪي ڪارلهن جو ڇٽو تهذيب تي.

ظُلم جو پر الت اچڻو آ ضرور
هو ڏسو،
اوڀر طرف،
رات جي ڪاراڻ مان، ڏس پرهہ پاڪون پئي ڪيءِ.
روشنيءَ ۾ آس جا تروار ڪرڻا ٿي پيا.
هُو ڏسوا
مظلوم ۽ مجبور ڇهرا پهڪندا وڌلدا وڃن.
بي ڊپا ۽ بي ڏڙڪ
ظالمن جي الت آڻڻ لاءِ ڏوڪيندا وڃن.
ڏاڍَ ۽ ڏهڪاوَ جا
هي ڪوٽ ڪنگرا ڪاڪ جا،
ڏو ڪري ڏرتيءَ مٿان ڪِرلدا ضرور
جنهن ۾ هيبتناڪ وحشي ۽ درلدا
ذلتن جي موت ۾ مرلدا ضرور
ڪولجندا نعرا محبت پيار جا
امن جا، حيواليت جي هار جا
سوڀَ ٿيندي ليٿ هيت "السان" جي.

* * * *

مخدوم محمد امين فهيم

•

تعلق آهي اهڙو ئي نظر جو ناز وارن سان،
ٿئي ٿو ربط جهڙيءَ طرح لهرن جو ڪنارن سان.

ڪڏهن هيئن ڪوله ٿيو آهي جو گل دامن ۾ اٽڪي پئي،
مگر اٽڪيو پوي دامن، گلن هوندي به خارن سان.

شبِ فرقت ۾ هي رُئندا رهيا، هُو تڙپندا رهيا،
ڪئي رشڪِ قمر ڪهڙي نه تارن ۽ ستارن سان.

نه گل ۾ بُو نه رنگيني، جي هُو ناهي ته ڪجهه ناهي،
طبيعت ڪئن لڳي آخر بهارن سان، نظارن سان.

عجب جهڙو ٿئي ٿو رشتہءِ تقدير دنيا ۾،
تعلق ٿئي خزان سان ٿو، محبت ٿئي بهارن سان.

گذاري رات ساري عاشقن بيڪاليءَ ۾ ئي،
نه ساقي آيو محفل ۾، نه ايريو چنڊ تارن سان.

گلِ خوشرنگ آخر پنهنجي فطرت تي ئي خوش ٿيندو،
اهو سوچي مان پنهنجو گهر سجايان ويٺو خارن سان.

ڪنڊن جي قرب تان صدقي، خزان ۾ پڻ جهليئون دامن،
اهي ئي وقتِ مشڪل ٿا نباهن درد وارن سان.

”فهيم“ آهي محبت جو اثر ميدانِ الفت ۾،
زمين جي خاڪ هوندي، گُل رهون ٿا ماهارن سان.

"محبوب" سروري

چـو ٿـا جٽري ڪيو جـدا سائين!
مون ڪي ماريو نہ هيٺن، منا سائين!

چـا ونـا آهـ، چـا جـفـا سائين،
ڪـهـڙا ليکا وري ڪـبـا سائين!

آسـرو آ اوهـان ۾ ايـڏو وڏو،
جـيـڏا آهـيـو اوهين وڏا سائين!

اڄ حـڪيمن بہ هٿ ڪيدي ڇڏيا،
لادوا جـي ڪـيـو دوا سائين!

جـن مـٽـن سان مـٺـا اٿئون ڪاڏا،
گـڏ ڪڙا تـن سان ڪانٽيا سائين!

توکي آئون بہ ٿو وٺان ڀـا نـہ؟
اڄ تہ پلجي تون ڪر ڪا "ها" سائين!

منهنجي قسمت جو آهہ ڏوهہ سڄڻ،
توکي ڏوراپـا ڇـا ڏيـا سائين!

اڄ! وچايا مـون ليٺ راهـن ۾،
مـرحـبـا سائين، مـرحـبـا سائين!

نـزع ۾ آهہ منهنجي شمعِ حيات،
سا اجهامي ٿـي بس اجهاڻ سائين!

آهہ "محبوب" جو هي خوب غزل،
واهـوا سائين! واهـوا سائين!

انور هالائي

مـظـهـرِ نـورِ خـدا ڪعبي ۾ آهہ،
مـالـڪِ ارض و سـمـا ڪعبي ۾ آهہ.

عبديت جـون لذتون ڪهڙيون چوان،
جـذبـہِ ڪـرب و بـلا ڪعبي ۾ آهہ.

ڪـلـمـہِ تـوحـيـد آ ورد زبـان،
ذڪـر هـرسـو لاالا ڪعبي ۾ آهہ.

عـشـق ۾ آ جـذبـہِ عـجـزو نـيـاز،
حـسـنِ شانِ ڪـبـريـا ڪعبي ۾ آهہ.

هوش ڪنهن کي ڪول آيو ڪنهن گهڙي،
حـق جـو گـويـا لـقـا ڪعبي ۾ آهہ.

سـجـده سـجـده ۾ سـڪـونِ لازوال،
لـذتِ حـمـد و ثـنـا ڪعبي ۾ آهہ.

بس رکـو ڪوئي ڪـشـي دستِ دعا،
سـائـلِ ڪـرم و عـطـا ڪعبي ۾ آهہ.

بـرڪـتـن جـو نـور آهـي چـؤطـرف،
صـاحـبِ قـدر و قـضـا ڪعبي ۾ آهہ.

روبرو ٿـيـا بـنـده ۽ بـنـده نـواز،
روح پـرور مـاجـرا ڪعبي ۾ آهہ.

زندگي جـي ڪـونـي "انـور" اڳيان،
ابـتـدا تـا انـتـهـا ڪعبي ۾ آهہ.

[ڪعبت الله شريف ۾ ١٢-٨-٨٧ع تي لکيل]

عبدالقيوم صائب

رات ائين ئي گذري ويندي

الڪل ٿيندا آرا ٿيندا، سهڻا ساڻ سهارا ٿيندا.
رات ائين ئي گذري ويندي.

قرب ڪچهريون مچنديون ويندڀون، پيارا ويتر پيارا ٿيندا،
رات ائين ئي گذري ويندي.

جوڀن جرڪي جلوا ڏيندو، موچارا مه پارا ٿيندا،
رات ائين ئي گذري ويندي.

چوٽا تيل چنبيليا ڏسبا، سرها سپ دل وارا ٿيندا،
رات ائين ئي گذري ويندي.

ڳاڙهيون شالون، ڳاڙها ڳلڙا، دائم جيء جهارا ٿيندا.
رات ائين ئي گذري ويندي.

چنڊ جيان جيئڻ مکڙا کڙلندا، روشن تيئن سپ چارا ٿيندا،
رات ائين ئي گذري ويندي.

دهل، دماما ۽ شرنايون، سهڻا وجت جا وارا ٿيندا،
رات ائين ئي گذري ويندي.

سنگ سياڻا ايري ايندا، گيتن جا گولجارا ٿيندا،
رات ائين ئي گذري ويندي.

ڪيئي رنل پڻ پرچي پولدا، سهنجا مشڪل هارا ٿيندا،
رات ائين ئي گذري ويندي.

پرت جون پوليون چوڏر پُرلديون، سک جا سالوڻ سيارا ٿيندا،
رات ائين ئي گذري ويندي.

ياد واڻن ڪي پنهنجي ايندي، يادن جا پر سهارا ٿيندا،
رات ائين ئي گذري ويندي.

سيجون پڻ سينگاريون ويندڀون، جن تي لينهن لطارا ٿيندا،
رات ائين ئي گذري ويندي.

سک جون سيجون ماڻيندي ڪئين، پارن جا پيجار ٿيندا،
رات ائين ئي گذري ويندي.

بادل وسندا، ڪنوڻيون ڪرلديون، وس وارا ويچارا ٿيندا.
رات ائين ئي گذري ويندي.

صبح سويري ميڪو ويندو، سوت ۾ سڀ سوچارا ٿيندا،
رات ائين ئي گذري ويندي.

هوءَ مان هرڪو جهومي اٿندو، ليڪن راڄ هڇارا ٿيندا،
رات ائين ئي گذري ويندي.

وره وڇوڙو ٿيندي صائب، لڙڪ لڙي ليسارا ٿيندا،
رات ائين ئي گذري ويندي.

استاد بخاري

غزل

شهر ساري ۾ اٿي عام َ ويو هاڻ هنو َر ۾،
هو جو مجبور آ، استاد جو منظور ِ نظر آ.

ديد ڪي دل ڏسي ڪا ڳالهه لڪائي ڪٿن َ ۾،
ديدِ مُرڪي چيو: اڄ ئي هي گهر گهر ڪي خبر آ.

عشق پٿر" ڪي ب لڳندو ته رڃي ئي پولدو،
چو ته مشتاق رنو آهي ۽ معشوق پکهر آ،

تون ٿو درياهه ٿي اٿلين، مان ٿو طوفان لڳان،
توتي، مون تي هي چڙهي چوٽ جوالي جو اثر آ.

هي جو "استاد" آ برباد ب آباد ٿو ڏسجي،
جنهن جو هر زور جهُري ٿو پيو مگر پيار امر آ.

احمد خان "آصف" مصراڻي

نظم

وڃهي ٿو برڪتون قادر ڪٿن ۾،
رتيون ماما وڃي پهچن مٿن ۾.

آيا بيهن، مڙن آس ۾، جهلن ڏڪ، ڏين ميوا، ڏسو همٿ وڻن ۾.
ٿيا چڙواڳ ڏاڍا ڏيهه اندر، بگهڙ ڪاهي پئون ٿا جن ڏڻن ۾.
چٽسا ۽ چُرڙ، چيٽي پور مانهو، وڇوڙا ٿا وجهن گهر گهر گهٽن ۾.
زبان؟ مان لفظ َ لڪل ڪين مونن، ڏ ڏل جو ڪير ڪيئن پولدو ٿٽن ۾،
جهڪي چيت پئوندي رکندي بارُ جهٽ پٽ، وڇونئي، جي ڪهٽي چڏبي ڪٽن ۾.
چڏهندو، حُسن َ جو ڪيئن عشقُ پاسو، ازل ڪان دوستي هين پن جٽن ۾.
اي "آصف" سي وسارڻ مان نه وسريا، پٽڏل ها، پول، جن سان پنڏن ۾.

محسن ڪڪڙائي

وائي

آيل ڪرڀان ڪيئن،
ويٺي ورهيه لنگهي ويا.
مون سان 'جيڏو' ويو ڪري، جاڙ ٻه جاڙن جيئن،
ويٺي ورهيه لنگهي ويا.
سوچيان، لوچيان، من ملي، جالي هونءَ لـ هيئن،
ويٺي ورهيه لنگهي ويا.
جان جان ڳوليان ڳوٺ ۾، تات تڪي ٿئي تيئن،
ويٺي ورهيه لنگهي ويا.
اچي، ٻوه جيئن جيئن ڇوي، آءٌ ڪرڀان ايئن،
ويٺي ورهيه لنگهي ويا.

آثم ناٿن شاهي

●

جهڙي سونهن سچي، تهڙي سون ٻه رچي، رچنا ـ
آڌيءَ رات جو.
پير وڌائي پيار سان، ڌلي ڌات اچي، رچنا ـ
آڌيءَ رات جو.
ٻانڌي لورا لينهن جا، جهمر لاچ اچي، رچنا ـ
آڌيءَ رات جو.
هلڪي هلڪي لهر مان، ٿي وئي موج-مچي، رچنا ـ
آڌيءَ رات جو.
ڪنول ڪلا ڳي ڌاڙا، ڪير ۾ ٻاڻ ٻچي، رچنا ـ
آڌيءَ رات جو.
آئي آخر سون ڳري، ٻکڙن کان بچي، رچنا ـ
آڌيءَ رات جو.

احمد خان مدهوش

غزل

جهان سارو حباب والگر

اِها حياتي آ خواب والگر

اچن ٿا ڪيئي، وڃن ٿا ڪيئي، رهي زمانو ٿو باب والگر.
هتي فنا ٿيا هزار چهرا، حسين تنهنجي شباب والگر.
لحد ۾ ويڙهي مهانڊو سڀهند بن، سوا ڪهڙي رهت ڪتاب والگر.
عمل جو ٿندو آڇل جوان تي، ڪمال ڪر ٻُسو تراب والگر.
مرين تہ مَرَ اهڙو جو، ابن تي، هُجن ٿي مُرڪُون گلاب والگر.
حسد جي آتش ۾ پاڻ ساڙي، ڪڙهي نہ مر تون ڪباب والگر.
نہ وجهہ ٻچيءَ ۾ گلا جو گالڪهو، نہ ٿي ڪنهين لئہ عذاب والگر.
صداقتن لئہ نہ ڏاهہ مقتل، نہ ڪات ڪڻ تون قصاب والگر.
ڪڏهن بہ هرگز لڪي نہ سگهنديون، حقيقتون آفتاب والگر.
هتي بہ ٿيندو حساب آهي، خدا جي يوم الحساب والگر.
سڄڻ جي دم سان هلاءِ دم کي، رَڳُون وڄائي رباب والگر.
جي ڳالهہ مدهوش جي سڃين تون، تہ ڇانءِ دليا سحاب والگر.

امير بخاري

●

مولا! تو ڪي ٻارت منهنجي پيار جي،

هِين ٻاسي ٿي ڦير طبيعت ٻار جي.

روئي روئي، سيئي ڳوڙها، ڪُٺي ويا، اکين جي اُڻ صورت، جيئڻ لادار جي.
منهنجي چپ ويندا ان جي ڳُٺي لاهہ، سگهہ هئن ۾ پي آهي اظهار جي.
مهل مهل جي ڳالهہ ٿئي ٿي جدا جدا، لـہ لـہ آهي جاهہ ڳِڏي، اقرار جي.
سهڻا سائين ڪاوڙ ايڏي لاهہ چڱي، آءُ، اچي ڪر دلجوئي بيمار جي.
هتڙي آهہ اڪيلي، هوي دل ويڳاڻي، هن ڪي جهوريو، پنهنجي پيار جي.
ڏاها ڏاهپ وارا ڏيندا ڏس رهيا، هن چرباڻي وٽ ور تي الڪار جي.
پيار جي بدلي، پيار "بخاري" پيو گهري، چو ٿا لتايو؟ ڳالهہ تہ آ وهنوار جي.

رحيم بخش "قمر"

گيت

سورج لهي آ سجدو ڪيو،
سانئڻ سالجهي آندي يارا

ٻڪي وٽن تي ڏِريا آهن، واهيرن تي وَريا آهن،
وڻ، وڻ تي ڪن لات اپار.

روشن چنڊ، ستارا چمڪن، ليٽن نسار لطارا چمڪن،
جهرمر جهرمر جلويدار.

مارونئن جا مال ٻه آيا، ڏوهن ڌهڻ لئي ٿالو سنباهيا،
وريا وٿانين ڌڻ ۽ ڌار.

ڳوٺ، شهر ۽ گهرگهر روشن، جهنگ ۽ جر ۽ ٿر، ٻر روشن،
"قمر" تون قلب ۾ ساجن سار.
سانئڻ سالجهي آندي يارا

عابد لغاري

ڀٽ ڌڻي رحه

ڀٽائي محبت، محبت ڀٽائي،
سچائي جي هرڪا حقيقت ڀٽائي.

وطن تي ٿي رحمت خدائي، ڀٽائي   وطن جي آ عزت خدائي، ڀٽائي
وطن جي آ عظمت خدائي، ڀٽائي   وطن جي آ غيرت خدائي، ڀٽائي
محبت جي صورت ۽ سيرت ڀٽائي.

ڀٽائي جو پيغام عرفان آهي،   ڀٽائي جي بيتن ۾ قرآن آهي،
ڀٽائي حقيقت تي ايمان آهي،   ڀٽائي جو محور مسلمان آهي،
ڀٽائي آ وحدت ۽ ڪثرت ڀٽائي.

ڀٽائي جي بيتن ۾ الهام آهي،   ڀٽائي جي وائين ۾ پيغام آهي،
ڀٽائي جي ڪيتن ۾ هڪ نام آهي،   ڀٽائي محبت جو هڪ نام آهي،
عبادت، رياضت، هدايت ڀٽائي.

ڀٽائي جو هر لفظ سرهاڻ آهي،   ڀٽائي جي حرفن جو ڪٿ ماڻ آهي،
ڀٽائي جي تشبيهه هو پاڻ آهي،   هو لفظن جي موتين جو مهراڻ آهي،
فصاحت، بلاغت ۽ جدت ڀٽائي.

ڀٽائي آ هادي ۽ رهبر اسان جو،   ڀٽائي آ ساٿي ۽ سرور اسان جو،
ڀٽائي آ ساقي ۽ ڪوثر اسان جو،   ڀٽائي آ "عابد" ۽ پرور اسان جو،

ڀٽائي آ قربت ۽ رحمت خدائي،
سچائي جي هرڪا حقيقت ڀٽائي.

شعبان "بخت"

سچ جو سوداگر

سچل سچو، سچ جو سوداگر، قرب ۾ ڪانءُ نہ ٻانَي وو،
ڪوبہ نہ آهي داغ دُنيءَ جو، ور ور ٻيو ورجائي وو!

ڪوئي ڏکائي درد جي ڏولهي، ڪوئي رکو ٻيو رک سوري،
ڪوئي سکئا سور ٻيو ساري، هيءَ ٻيو سچ مچائي وو؟

جاڻ ڪري انجاڻ گهڻي ڪو، اڻ جاڻن جي جاڻ ڪري،
هر هيءَ ٻارو، الله وارو، سڀ کي ٻيو سمجهائي وو!

ريا رعايت، روا رکڻ ڪي، دُنيءَ جو دولاب ڏسي،
حق حق اناالحق جو امرو واجٿ ڪيو وڄائي وو!

عقل ٻرستي موج نہ مستي، عشق ٻرستي عين سرور،
مست الست ٻيو سرمستي سان ماڳ سڄو مهڪائي وو!

ياڳ ۽ بخت الهن جو جهڪي، ڪن ڏيٺي ٻيا ڪيف لهن،
ديس درازا ۾ ٻيو دلبر، راز جو در کڙڪائي وو!

تاج جويو

هائيڪا

چنڊ نہ ڪو تارو،
ساروڻين جون روشنيون،
سون لٺ سهارو.

تو کي ڪهڙو ڪهاءُ؟
آڌيءَ رات اُداس تون،
چنڊ، ڪويءَ جا ياءُ!

شاعرَ ليڪ پينسل،
ڍليءِ جي ڪدلي جترَ ۾،
آجرا نيل ـ ڪنولَ!

جهرڙا چُنيءَ چٽ،
تهڙا تارا آڀ جا،
تهڙي شاعرَ سيٽَ!

ڍليءَ سَرلهن جي چالوَ،
سُرهيون سارون ذهن ۾،
چپي ڪاڏي هالوَ!

واهُ ولدا وريا،
ٻُوريا ڪهڙ ڏيهہ ۾!
چاهتہ ٿيا چريا.

ڪرڙن منجهہ ٻُسي،
واهُولدن ۾ وَرُ ٻرين!
توريءَ راتِ ٻُسي!

اياز گل

غزل

دردُ پاڪُرَ-پري ۽ مُرڪيو مون،
ٺهڪَ ڏني سڪ مگر نہ ڀاتو تون.

هر دفعي هڪ نئون تجربو هو،
ڪاوڙيا سون جڏهن ۽ پڇتاسون،

مُنهنجي چاهتَ جي ثابتي آهن،
دائري، فون، خطَ ۽ تارون.

زندگي دوستَ! آهي واچوڙو،
پاڻ جڻ ڪک پنَ جيان آهيون.

تُنهنجو هر ڏينهن آ ڏياري جيان،
۽ انڌيرا اسان جون ميرائون،

ڪُوڙ ڪيڏا وڏا ٿي ڳالهايئين،
زور سچَ تي هيس نيڏي لاڪون.

ادل سومرو

ٽڪل زندگي

ڏينهن ڀريون مهيني جو ۽ سالن جو هجوم
بينڪ ۾ پيهڻ جي لئي جاءِ ملي-
ڏڪندڙ هٿن ۾ ڪاغر جهليو
لٺ جي سهاري
پينشن ونندڙن جي قطار ۾
سڀ کان آخر ۾ بيٺو آهي هڪ پوڙهو
جنهن جي چهري جون ريکائون
جڻ تہ آهن ٽڪل زندگيءَ جون ويران والون.
سندس ڪمزور ۽ ڪچو ڪهر
ٿورڙي برسات تي جنهن جي ڇت
ڪنهن بيوهہ جي اکين جان
ٽمڻ لڳندي آهي-
هڪ پوڙهي زال
چار لياٽيون ساميل-

مهيني جا سمورا ڏينهن
تن وٽ
ڏک ٿو مهمان ٿئي-
زندگي
هيڪلائپ جو آداس پيٽ
ڏَيُ نہ آئت
نہ ئي ڪو پول همدرديءَ جا
ماٺ ئي ماٺ
موت جهڙي ماٺ.
ڏکيو سفر، ٽڪل سربر
بيوسيءَ جو بارُ-
زندگي
جڻ تہ آهي موت جو ئي انتظار-

طارق عالم

ٽڙن ٽڙن ڦاٿل ٻوٽيون هتا جي
ٻولارن تان آڏري تن تي
چانو چٽيون ٿـي چاڻي آهي.

رات سموري آجرڪ ڦلڙيون
تارو تارو ٽمڪي ٿي.

يادون ٻي ڪي ڄڃيون آهن
ڳاڙهيون، سايون
رنگ رنگيليون
ليڙن جي اکيوريئر ۾
هيڏي هوڏي ڦريون پائي
دلين کي ولڙائين ٿيون
والڙا پل ڪٽائين ٿيون.

نصير مرزا

●

ست-گُلي جي وَلُ
دريءَ مان، اندر ميني ٻلالت
پرمان شيلف ڪتابن جو ۽ وچ ۾ هڪ تصوير.
ڪمري جي ويرانيءَ اندر
مان ۽ منهنجا شعر
ڪيئي بهارون آيون، ويئون
پيلا گُل ڦهلائي
ڪوبہ نہ، لاهي ڪمري اندر
مون سان جو ڳالهائي
ڪُليل دريءَ مان ڏور ڏسان پيو: آجاڙ هڪڙو باغ
باغ مٿان ٻڙُن جي ٽير ٽير، لڙڪن جي زنجير
ڪمري اندر گهُوري پئي شيلف منجهان تصوير.
تيز هوائون، لڙڪ اکين ۾، هٿ ۾ کليل ڪتاب
ٻري ٻري تارن ۾ جهرمير
مُرڪي پيو مهتاب.

ارم محبوب

هڪ احساس

ڪاش!
امن ۽ پيار جو
سج آڀرندي
ڏسان ها...
ڪاش!
امن جي ڪرڻن ۾
شامل ٿي...
انسانيت کي
خوشين ۾
ٽڙندي ڏسان ها...

پيار جي
سگند سان
پنهنجي ڌرتي
مهڪايان ها...
"ٻر..."
فقط هڪ
"ٻر..."
جي ٻنيان
آهن اڻ ڳڻت
سوال، ڇا تون
ڏئي سگهندين جواب؟
اي سج... اي امن... اي پيار...!
تہ ڪڏهين آڀرندو امن جو
پيغام کڻي
هڪ نئون سج
هن ڌرتي تي؟
ڪڏهين وسندين
تون اي پيار؟
ها... شايد تڏهين...
جڏهين هن ڌرتي تي
رهندو نہ ڪوئي
بـارا!

پشپا ولڀ

ڇتري رستي تي
ڏامر ڇهرا
رنگين ڪنڀين ۾
ڍڪيل ڇهرا
رنگين ڪنڀين ۾
اڌ اگهاڙا ٻار
رنگين ڪنڀين مان ليئو پائيندڙ
ٻُني لڳل پيٽ
رنگين ڪنڀين مان سوال پُڇندڙ
قسمت ڪاريون اکيون
رنگين ڪنڀين ۾
اڪيلي وڏل لڪ
مٿي تي ڇتريءَ جي تغاري
۽ عاج چوڙن ٻالهن جو سهارو
آهائي
رنگين ڪنڀي ۾ وهڙهيل
چُلهه جي ديوار تي لڳل
ڪاراڻ آهي.

سوز هالائي

گيت

چنڊ پرينءَ جي ٻار وڃين ٿو،
ياد جا گل گلاب ڪٺي وڃ،
پرينءَ کي ٻهچائي ڏج،
چنڊ پرينءَ جي ٻار وڃين ٿو.

اجرا اجرا ۽ تو جهڙا،
سارا منهنجا خواب ڪٺي وڃ،
ساهن منجهه سمائي ڏج،
چنڊ پرينءَ جي ٻار وڃين ٿو.

خط هوائن ڪونهه ٻچاٻا،
هائي هٿ جواب ڪٺي وڃ،
لوڪ سڄي ڪان لڪائي ڏج،
چنڊ پرينءَ جي ٻار وڃين ٿو.

منهنجي هڪڙي ڳالهه ٻڌي ڇڏ،
ليٽن منجهه حجاب ڪٺي وڃ،
وچ مڪر شرمائي ڏج،
چنڊ پرينءَ جي ٻار وڃين ٿو.

لينهن سنيهن جا "سوز" سنيها،
بي حد بي حساب ڪٺي وڃ،
جهوليءَ کي ڦهلائي ڏج،
چنڊ پرينءَ جي ٻار وڃين ٿو.

مخدوم جميل الزمان

•

دل تہ اڪثر ھئي جناب تئي،
اڄ بہ ڪو ظلم بي حساب تئي.

ڳالھ ڪر يا تون ڀلي ليڪن، ڪيئن بہ ھي پردهٔ حجاب تئي.
طورسينا جي ٻار جيڏو، دوست، روز تو دل تي اضطراب تئي.
منھنجو دم ھڻ تنڻ تي ھچي ويو، تنھن جي رخ تان لٿو نقاب تئي.
ٻاھ سيني سندي اجھائڻ لئہ، آسمان تان ٿي جوڻي، آب تئي.
اڪ تہ ٻنجي وٺي جميل الزمان! ھاڻ من آرزو، خواب تئي.

زاھد دارا

بيٺل پاڻي

پريشر ڪڪر جھڙا گھر اسانجا
جن ۾ ڪڙھي ڪڙھي
ھاڻ تہ ذھن جو تندون بہ ڳري ويون آھن
ريل جي ٽيئن جھڙا، پيلا بيمار مستقبل
۽ من ۾ سانديل پنھنجي ماضيءَ جا (الف)
فوٽوگرافز سانڍي
ھر شخص ڏپ ڪري ويو آھي (سينواريل پاڻيءَ جيان)
ھاڻ تہ اسانجا لاش بہ
رڙھي تي وڪامجندڙ بنا برانڊ جي ٻسڪوٽن والگر
ترري رھيا آھن.
پر، ڪوئي بہ ناھي، جيڪو ھيءَ تاريخ لکي
جيڪي لکن پيا
انھن جا پنھي ھٿ ڀڏل آھن
ھُو پير جي آڱر ۽ آڱوٺي جي وچ ۾
مھانگا قلم ڦاسائي
(سائي) مس سان جيڪو بہ لکن پيا
سو پڙھجڻ ۾ اچي ٿي ٿو...
پر اسانجي تاريخ آھي
بندي خانن جي فرش تي
پيرن جا رلد اسانجي تاريخ آھن
۽ بند پھڻ ليٽن جا سمورا
جيترا سپنا، اسانجا آھن.

"اميد" خيرپوري

غزل

ڪنهن ڏي ڪٿي نگاهه لهاري لٿو سگهان،
پنهنجو ڪريل نصيب سنواري نٿو سگهان.

ساريان ٿو، جنهن ڪي تنهن ڪي وساري نٿو سگهان، بازن بغير بحر آڪاري لٿو سگهان.
ڪنهن بي طرح سان دل ڪي ڏتاري لٿو سگهان، جهرڪي عقاب آڏو اڏاري لٿو سگهان.
وَس جي نه آهه ڳالهه پلي ڪو ميار ڏئي، پاڻي سان ڪنهن چراغ ڪي ٻاري لٿو سگهان.
ڪيڏيون نه ڪوششون ٿو ڪيان ڪائنات ۾، مغرب ڪان آفتاب اڀاري لٿو سگهان.
هٿ وات جي وڳوڙ وڪوڙيو آ وار وار، سُرڪي گهڙيون نه چار گذاري لٿو سگهان.

ڏاڍ ر ڪي موت ڏئي ٿو سگهان ڏيهه ۾ "اميد"،
ڪوئي سري هوي ته جياري لٿو سگهان!

نظام "زائر"

●

درد دل جو وڌي ويو آهي،
ياد ڪوئي اچي ويو آهي.

انتظاري ۽ بيقراريءَ ۾، چنڊ اڀري لهي ويو آهي.
ڪير چاهي ٿو ڪيترو مون ڪي، ان جو احساس ٿي ويو آهي.
يادگيريون اچي ويون آهن، ٻالد دل جو هُسي ويو آهي.
قرب هوندي به ايترو آخر، فاصلو چو وڌي ويو آهي.

پيار تنهنجي ۾ تنهنجو هي "زائر"،
موت ڪان اڳ مري ويو آهي.

بشير سيتائي

غزل

توکي ٻلبل ٿو پڪاري منهنجو پيار،
تون ئي آهين منهنجي گلشن جو بهار.

ڪاٿي آهي تنهنجي جلون جو جهان، مان ته هت آهيان سراپا انتظار.
آئون صدين کان سڪان ٿو بوند لئه، تون لڳين ٿو مون کي دريا بي ڪنار.
ڪير ڄاڻي زندگيءَ جو فلسفو، هڪڙو سپنو، ساڀيائون سَوَ هزار.
مرڪي مون کان موڪلائي وئين جڏهن، لاهه جذبن تي تڏهن کان اختيار.

لوڪ ۾ لرزار آ تنهنجو ’بشير‘،
وار اٿيا، جنهن جو دامن تار تار.

مسرور سيال

●

سير مان تڪڙي تري مان شل ملان ميهار سان،
چاهه ۾ دل ٿي چري آهي ڇڙن چولڪار سان.

پار ٿو ميهر پڪاري، ڪيئن وهان سڌڙا سٽي،
ساهه ساهڻ سان سلهاڙيو، دل لڳي دلدار سان.
سرڪ هڪڙيءَ سان ساهڻ سن ڪيو مستان آ،
هوش منهنجو ويو هليو، ’هون هون‘ سندي هولڪار سان.
رمز ڇڪڙي ۾ رکيل ڪا سار هئي ميهار جي،
روح ٽيندو راس هاڻي، دوست جي ديدار سان.
رات ڪاري ڪن ڪهڻا، دهشت وڏي درياهه ۾،
ويو صفا پيلو پري، سيرن سندي سٽڪار سان.
ٿي چوي سس اساڙ مان، دڙڪا ڏئي دهمان سان،
ڏاڍ ڏم جا تي پڌائي، سا وڏي ڏهڪار سان.
ڏاءُ ڏپ درياهه جا، ڪڙڪا ڪنن جا ڇا ڪندا؟
سيرَ لنگهي سؤ سو دفعا، هن عشق جي اقرار سان.

داب دڙڪا، لهر لوڏا، يار جي خاطر سهي،
من ڪبو ’مسرور‘ ميهر جي مٺي گفتار سان.

واجد

غزل

زندگيءَ جي حاصُلاتا، غم، الم ۽ ويا ڪُلتا.
وڇڙو ٿي محسوس ٿيو، بَڪ آهن سڀئي رشتا.
ڪنڊن مٿي ويهي، چڙهه، ڪيئن کهُري ڪو گلدستا.
حق جي راهه هليو جو هُو، تنگ ٿيس هتڙني رستا.
ڪيئن نہ اُن جي ڳالهه ڪريان، جنهن سان مَن هو وابستا.
همدم ۽ همرازن ساڻ، راز ڪجهن سڀ سربستا.
واجد واتَ هليو تَن جي، جُهد جتنين جا بُرجستا.

سميع لُنب

●

سپنن ڪي ڪو سچ اڪائي، لنب لياڪيءَ سان جاڳائي.
ساڀيا بڻجي اڄڻي آ هوءَ، سرتين سٿ ۾ مينڌي لائي.
تنهاين ۾ روئندو آهيان، ڪوهہ نہ مون ڪي جيئن پرچائي.
رنگ رهائي پنهنجي هٿن ۾، چو پوپٽ ڪي تو ڇڏيو آڏائي.
روز اچي هوءَ من آڳنڌ ۾، ٿي پنهنجا هٿ ڪنگڻ ڇمڪائي.

اسير ملاح

●

سهسين سور ڏنا ٿئي چا لئہ، جيون ڪئي جفا ٿئي چا لئہ.
يارن ڏاران رم جهم ڪڙي، آڪر رنگ رتا ٿئي چا لئہ.
سپنا ساڀيا ٿيڻا ناهن، دلڙي خواب لڌا ٿئي چا لئہ.
ڪجهه ڪهڙين جو دوکو دارو، ايڏو هوش خطا ٿئي چا لئہ.
آڪيرا وس آد يسين جي، سمجهيا سڀ سڳا ٿئي چا لئہ.
پيچل هاڻ لهہ ناري سُرلدو، سر جي سين صدا ٿئي چا لئہ.
غم اسير ڪهٿائي پنهنجا، جڳ جا درد وتا ٿئي چا لئہ.

منير سولنگي

غزل

اڄ تون سولڏي منهنجا ڍول، ڀول اچي ڪي مٺڙا ٻول.
برکا رت ۾ ساجن تنهنجا، هردي منجهه اچن ٿا هول.
روز ڪندو هٿين جيڪي مولسان، ڀاڙ ٻنهل تون پنهنجا قول.
منهنجي دنيا سڏڪا سڏڪا، تنهنجي دنيا رنگ رتول.
توکي ڳولهن ڪين ٿا ٿڪجن، منهنجا نيڻ اراسا رول.
آهه منير کي درد ولوڙيو، ڏاج ۾ ان جي ڏک ۽ ڏول.

ڪوثر ٻرڙو

●

توسان ڳالهيون ڪندي چپ نه ٿا ڇاهجن، ڀر ايڏا لفظ، مٺڙا ڪٿان آڻجن.
پلا ڪنهن جي چاهڻ جي ڪا حد آ هوندي؟ محبت جون موجون نه ٿيون ماپجن.
تون ته آئين اچي ۽ هليو ٿو وڃين، پوءِ ڏوراپا ڏس جاني ڪنهن کي ڏجن.
تو بنان هڪ ساعت سري ٿي سگهي، هي ڏولڳر جيان ڏينهن ڪيئن ڪاٽجن.
هي هيڪڙي حياتي ته ڪافي نه آهه، ٻين پيار لئه ڪي حياتيون هُجن.
جي واقعي خدا وٽ لکيل ڪجهه جي آهه، ته منهنجيون خوشيون سڀ توکي ملن.

فهيم انصاري

●

هڪ ماڻهوءَ کي خوش ڪرڻ خاطر
پيو ٿو هلندو وڃي ڏور
اُني کي جي ڪجي ٿو راضي
ٿيون ٻه نه ٿئي ٿو راضي سُور
هاڻ ته سوچن جي صليب تي
آهيون ٽنگيل اسان
ڇا ڪجي؟ هر ڳالهه
سمجهه کان ٻاهر
نه ته راضي ڪري ٿو سگهجي
هر ڪنهن کي
نه ئي رُسائڻ چاهيون ٿا
جڳ کي.

نياز درفت

●

رات رسندي وئي،
ٻاڪ ڦٽندي وئي.

درد دلبر جي ۾،
دلڙي دُکندي وئي.

پيار ويو اوتجي،
ذات کٽندي وئي.

ڪول موتيو ٻرين،
تانگهه وڌندي وئي.

لڳ ويا برف ٿي،
سات ٽٽندي وئي.

ذڪيه ميمڻ

دل ڌيءَ درياهه
ڏسي نه ڪو
اندر جو آڙاهه
—
اڃان اٿم آس
تون ايندين
وڻ وڻ تنهنجو واس
—
موتين جهان ميڙيان
جهول پنهنجيءَ ۾
تنهنجو درد سهيڙيان

گلن جي سرهاڻ
اوتي اندر ماڪ
روڙان تنهنجي ڪاڻ
—
سڪڻي منهنجي جهول
ڳاهه مون لئه
پيار پريا ٻول
—
لهندڙ سج جي لاٽ تو
ڳوليان ڏي تنهنجي
پيار جي چالو

تسليم سنگي

●

نديءَ جا ٻه ڪنارا
تون ۽ مان
سالتيڪي ڌارا
—
تو ۾ منهنجو ساهه
جڻ سندوءَ ڏانهن آيل
ڪوئي ڏدو واهُ

●

تنهنجين اکڙين ۾ ڪجل
لئين ڪويءَ جو
لئون ڪو غزل
—
شاهه جي هر هڪ وائي
منهنجن لڙڪن ۾
اوتجي آئي.

نذير ناز

زندگيءَ
هيءَ ڇا هي؟
زندگي
پل صراط جو
هڪ سفر
ڏاڍو ڏکيو-ڏاڍو ڏکيو
ڪوڙ رستو ڪٽي
دم لبن تي آهي
۽
پير رتوڇاڻ
هر

پنڌ، وڏندو ڏو وڃي
هن جهان ۾
دل لڳي ٿي ڪانه ڏي
جو
هن سفر جو
ڪوڙ ڏو
پنڌ ڏي ڪٽي
۽ نظر
منزل اچي ٿي
ڪا نه ٿي.

محمد علي پناهڻ

آزاد نظم

دل تہ چاهيو هو ڪٿي،
راهہ تنهنجيءَ ڪان الڳ،
راهہ پنهنجي ٺاهبي–
۽ ڪبو پنهنجو سفر،
تنهنجي ساٿ ڪالسواءِ،
تنهنجي ياد ڪانسواءِ،
هيڪلو ئي هيڪلو،
ويران رڻ پٽ ۾ شروع–
پر اهو پڻ ڪين ٿيو...
تنهنجي هرڪا ياد ڄڻ،
زنجير جان جڙجي وئي
آهي منهنجي سوچ سان–
ڪيئن مان آزاد ٿيان،
تنهنجي هر ڪنهن ياد ڪان–

ڪيئن تو ڪان ٿي الڳ،
پو ڪيان پوٺا اوان–
۽ ٺئين سُرهاڻ سان
واسيان دل جو شهر...
تون جا هولئن دور ٿي،
دل ۾ لڳين ٿي ويجهڙو،
اصل ۾ ائين نہ آ–
تون تہ آهين دور پر،
پاڇا بہ تنهنجا هين پري–
هن تاڪ منجهند جي سمي
وڻ نہ ڪا وڙاهہ آ–
پوءِ بہ رڙ اڪري لٿي،
توڙي چوڏر پاهہ آ...!

افضل قادري

وائي

ڇا ا، ڪيو مون تنهنجي خاطر
تنهنجي ريت اها ئي سائين
ليشين لنب نہ آئي سائين.

پيار ڪيم، پر پيار ڏنو ڇا
ذلت ۽ رسوائي سائين
ليشين لنب نہ آئي سائين.

سڄي عمر تو سور ڏنا
دل جو آن ڪاسائي سائين
ليشين لنب نہ آئي سائين.

واڳون والکر وات پٽي
ڏينهن ڪي رات وئي ڪاٿي سائين
ليشين لنب نہ آئي سائين.

نياز پنهور

غزل

تون گيتن جي عنوان جيان،
مان خالي آهيان دانُ جيان.

ڀيار تنهنجي ۾ ڦيريون ڪيريون، چا لئي سياستدان جيان.
اڪيون تنهنجون ڳالهائن ٿيون، ڪرفيوءَ جي اعلان جيان.
ڪهڪهه اولداهي ڪمرو منهنجو، ياد ون روشندان جيان.
ڪير تون ڪڙڪاءِ دل منهنجي، آءٌ هتلي طوفان جيان.
مون ڪي هٿو وساري ويئو، تنهنجي ڪنهن احسان جيان.
نياز تہ وڳريو پيو آهي، شاعر جي ديوان جيان.

متل جوکي

وائي

رالول، تنهنجي رَتَ جيي، راهن ۾ راڳاڻ،
ڳليون خون ڪٽوريون.

هلهل هَلَ هڪڪاءُ ٿيو، سوچن جي سُرهاڻ،
ڳليون خون ڪٽوريون.

ٻترَ ڏرَ پڙڪيا راهہ جا، ڳوٺن ۾ ڳاڙهاڻ،
ڳليون خون ڪٽوريون.

منزل ڏي تون مينڌرال تڪڙو تڪڙو تاڻ،
ڳليون خون ڪٽوريون.

ڪيرو اوچي ڳاٽَ سان، عزّت جو اهڃاڻ،
ڳليون خون ڪٽوريون.

"ضمير" ڦُل

وائي

سج لٿي لاڪون،
تنهنجون ٿي يادون،
لنبُ رسي وئي آ.

ڪهڙو حال ڪيان، اندر آ ڦاڪون،
لنبُ رسي وئي آ.

جيسين وڃ وڃوڙو، تيسين رڙلڏاسون،
لنبُ رسي وئي آ.

ڪاري سج سنڌيون، ڀُونءِ مٿان ڀاڪون،
لنبُ رسي وئي آ.

ڀاڻ ٿي وڍ اچي، سُورن جون شاخون،
لنبُ رسي وئي آ.

جهڙو جالب تون، اهڙيون سون آسون،
لنبُ رسي وئي آ.

احمد حسين ٽالپر

●

دنيا جا نه ڪُر، داوَ جاڻي سگهياسين،
پراوا نه پنهنجا سڃاڻي سگهياسين.

هتي روپ بهروپ سنجن هزارين، اسان روپ ڪوئي نه آڻي سگهياسين.
ڪُٺاسون ڪنڌيءَ ڪاڪ لکوار ليڪن، نه مقصد جي موڪل ڪي ماڻي سگهياسين.
نه ڀاڻ ٿي ڀڳاسون نه منزل تي يارو، ڪڏهن راهرو ڪو رسائي سگهياسين.
مُڪو ڪڏهن ڪڏهن نه ڪڏهن ڏي اسان ٿي، ڪو احوال دل جو اماڻي سگهياسين.
آيامن ڪان قسمت جي ڪشتي ڪُنن ۾، ڪنڌيءَ سا نه "احمد" آڪاڻي سگهياسين.

وسيم سومرو

غزل

تون هوا، هٻڪار، هلڪي روشني،
آئون تنهنجو اولڙو، تون درسني.

تون اُهين، جيئن ڪنوڻ جو ڪِجِڪو هجي، ... مان اُئين جيئن ڪا اولهاري جي جهي.
تون ملين، جيڪر، ملي مون کي وچين، ... باک رنگي، ماک وهنتل زلدڪي.
ڪيترو تنهنجي مٺي آ، ڪچهري، ... جڻ ته کنڊ جي چاس، جڻ ڪا چاشني.
الت لاهي پيار - ساگر جو ڪٽي، ... پريت ڪنجي، آ له امڙي ساهمي.
شهر جي مون سولهن جا، سپنا ڏٺا، ... دل ڪٽي وٺي ڳوٺ جي ڪا چوڪري.
ديس منهنجي ۾ دروهي چوڌسا، ... ۽ الهن ۾ مان اُئين جيئن اجنبي.
رئيس پنهنجي هر ڪتي مان راس آ، ... صرف هارين تي ڪري ٿو برهمي.
پاڻ لاتا پيا اسان مون کي پيا "وسيم"، ... ديس - پورهيت جي وٺي وٺي دوستي.

عزيز ڪنگراڻي

●

وقت هٿان مان وڍجي پيو هان،
احساس کان ڏليجي پيو هان.

جنب گذاريم اڄهري پڄري، ... ٿالدن تي جڻ ٽڪي پيو هان.
درد جي ڏيمي خوشبوءِ ۾ مان، ... مُرڪي مُرڪي مهڪي پيو هان.
لُڙڪن جي، مان برساتن ۾، ... ڏوهي ڏوهي جرڪي پيو هان.
اولداهين ۾ پنکي پنکي، ... صبح سويرو جرڪي پيو هان.
تمنائن جي صحرائن ۾، ... ڊوڙي ڊوڙي سهڪي پيو هان.
ٿهر جو پارو اوچڻ لاهي، ... ٿڙڪي ٿڙڪي سنجي پيو هان.
ڪاڇي ٿر جي ٿاڪ آچاري، ... بادل بشجي برسي پيو هان.
برهه جي باهه اندر ۾ ڀڙڪي، ... ڀڙڪي ڀڙڪي ٽهڪي پير هان.
آد جڳاد کان آءُ عزيز، ... آزارن سان الڪي پيو هان.

نقاد حيدري

وائي

اج تہ وسي پئي ٻولد برھ جي ٿي وڻي باغ بهاري آ،
جھڙ ڦڙ مينگھ ملھاري آ.
پيارونددن ٻن پاڻ ۾ ويھي پيار جي ڳالھ پچاري آ.
چارئي پاسا ڪوڙون ڪجن ٽيون ڪنوڻن ۾ چمڪاري آ.
وڻ ٽڻ ٻوٽا ٻهڪن ٽهڪن، مهڪي ٺاري ٺاري آ.
ڪاڇي وارا خوب ڪلن ٿا، ساوڻ جُوء آجاري آ.
دُوري تنهنجي، دلڙي منهنجي، ڏاڍي اڄ آزاري آ.
نقاد ستائي مند مينهوڳي، تو بن ٿي بيزاري آ.

لائق ٽيپو

●

جيت جا هار جا، کھڙا ليکا ڪيا،
تو ڪٽيو، مون ڪٽيو، جيت جا هار جا.
دور چوٽي رهين، آءٌ ويجھو تہ آ،
پيار آهي آجھل، پيار ناهي خطا.
تون جو آهين پري، لنبڊ ليٽن ڪٽي،
رات رڻ جو سفر، ڏينهن چڻ آ سزا.
ميت تنهنجي ڪري، ڪيت مون جي چيا،
تون بہ سمجهين لٿي، ڪير سمجهي پلا.
ٺيڻ تنهنجا لڙشو، وار تنهنجا گھٽا،
رُڄ منهنجون اکيون، روح منهنجو ڳٽا.

ناڪ

ٽرائيل

پنهنجو پاڻ ڪان پاڻ لڪايئي،
وات بہ ونجارا وٺين پُلجي،
پنهنجي دل ڪي روڪ لڳايئي،
پنهنجو پاڻ ڪان پاڻ لڪايئي.
چو لہ اندر جو حال سڻايئي،
راھ ۾ راهي ويندين رُلجي،
پنهنجو پاڻ ڪان پاڻ لڪايئي،
وات بہ ولجارا وٺين پلجي.

بخشڻ مهراڻوي

سڏ

آپ اسٽيج تي،
ستارن جو ساز ڇڙيل آهي،
چنڊ پنهنجي جوڀن جو راڳ پيو آلاپي،
۽ چالبوڪي جي سُرن
رات جي روح کي به
جهرڪائي ڇڏيو آ.

عزيز گوپانگ

وصل جي ٻهاڙڪن ڏينهن ۾
مئيون موڪلڻ سنيهن ۾
در ڏيڏيءَ ٻوبان لکي
مون کي اهڙو ڏسي
ٻولدي هئي تڙي، هڪ ڇوڪري، ها جڻ
هڪ مکڙي
۽ اچانڪ
در ڏيڏيءَ ٻوبان
هتي چڪي
خط جڻ سڀ
لکي چڪي
مکڙي گل تي چڪي
مون کان اوجهل ٿي چڪي
وصل جي ٻهاڙڪن ڏينهن ۾.

زلفي

املتاس جا گل
ڪويل جي ڪوڪ
۽ اداس چالبوڪيون
منهنجا
ورهين جا ساٿي آهن
اداس چالبوڪين ۾
جڏهن تون ياد
ايندي آهين
تڏهن املتاس جي گلن
جي خوشبوءِ
۽
ڪويل جي ڪوڪ
من جا ڦٽ کولي ڇڏيندي
آهي
تڏهن منهنجي پاڳ جي اولداهين ۾
لڙڪن جا ڏيئا
روشن ٿي ٻولدا آهن
اداس چالبوڪين ۾
جڏهن
تون ياد
ايندي آهين.

قاضي منظر حيات

●

جيون ڪاڳر ڪوري والڪي،
آءٌ ته آهيان ٽيڪي والڪي.

جذبن جي ڀالوٽ ٿئي ٿي، هرهڪ شعر ۾ اڏامي والڪي.
تنهائي ۾ ياد اچي ٿو، تنهنجو چهرو سوني والڪي.
سچ کي ڪوڙ سمجهيو آهي، لوهه تتل جڻ ٽالدي والڪي.
تو لئه چاهه سدائين مون کي، پاڻيءَ جي لئه پياسي والڪي.
ڪوله ڪڏهين ڪڙ تيل ٿو لڳي، بي جا بحث اجوڪي والڪي.
پيار جي ڳالهه هلي ويندي آ، چوڌر ۾ ڌماڪي والڪي.

ڏک جو منظر مک تي ظاهر،
اکڙين ۾ اوجاڳي والڪي.

پريتم پياسي

●

جنهن ڏينهن تو اسان جي دل ڪٽي آهي،
تون ئي تون صبح شام بندگي آهي.

ويڻا سهون سڄڻ ستم اوهان جا جسو، بس! اي پرين اسان جي بيوسي آهي.
مون کان منا لڪير کلي اجازت تون، محڪوم جي به ڪا ڪڏهن هلي آهي.
هو هاڻ مون کي خواب ۾ لڳو ڏسجي، ڪيڏي نه هي عجيب بي رخي آهي.
منزل ڏسي رڪي نه ويهه جانِ من، سچ جي اڃان لڪور روشني آهي.
غمگين حال تون ڏسي نه روهه دلبر، محشر جيان اسان جي هرگهڙي آهي.
پوڇا ڪندي ٻه اڄ لڳو پرين پرچي، پٿر سان جڻ اسان جي دل لڳي آهي.

درشن جي لئي سڪي سدا "پريتم" پيو،
ڪيڏي نه بدنصيب زندگي آهي.

”اصغر“ ڏاهپر

غزل

حياتي جستجو آهي،
سراپا آرزو آهي.

جوان جذبن جي جرئت سان، جهان ۾ رنگ و بُو آهي.
زمانو شاهدي ڏيندو، هو ڏاڍو خوبرو آهي.
تہ سؤلي جالبازي آ، پرين جي پارکو آهي.
چوان ڇا حالِ دل هن کي، سندس ئي روبرو آهي.
سيارون کين ڏئي سگهيون، هو بلڪل تندخو آهي.
اڪيلن سان حالِ دل چئبو، ضروري گفتگو آهي.
جا خواهش کين ٿي پوري، سا چئبي آرزو آهي.
سندم همت کي شاباس آ، اها ئي هوبهو آهي.
فقط ”اصغر“ ئي ڄاڻي ٿو، تہ ڇو هي آبرو آهي.

شفيع چانڊيو

●

سپنا سات لئہ ڏيندا آهن،
لنب ٿتائي وهندا آهن.

اوسيئڙن ۾ ليئن اسان جا، ڪنهن جي وات تڪيندا آهن.
تنهاين جي ريگستانن ۾، دوست بہ وسري ويندا آهن.
يار ڪاڻ خالي جيڪي، شهر ۾ ڪنڊر ٿيندا آهن.
يار ڏني پوءِ پور اوهان جا، ڏينهن جيئن ڏکيندا آهن.
جيئڻ جڳ ۾ تن کي سولهي، ٻني جي لئہ جي جيئندا آهن.
منهنجا ڪل بہ تنهنجي هٿ ۾، ڪنڊا ڇا لئہ ٿيندا آهن.
مرڪي ملڻ سان من جا سائين، زخم بہ پرجي ويندا آهن.

آغا سعيد

آزاد نظم

رُت ڪهڙي بہ هجي،
مهل ڪهڙي بہ هجي.
ساڻ ڪنهن جاءِ تي،
ڪٿي بہ هجان.
وقت لا وقت هلي ايندي آ.
من جي ماحول ۾ مهڪار ڪري،
سارين سوچن ساڻ مهڪار ڪري،
منهنجي جذبن کي،
لفظن جو لئون روپ ڏئي،
مون کي ڏيئي هو خواب،
۽ عذاب ويندي آ...!!
ڪوتا! مون وٽ جڏهن بہ ايندي آ.
ڪوتا! مون وٽ جڏهن بہ ايندي آ...!!

آصف منڊاڻوي

●

هر گهڙيءَ پل پيار جو پرچار ٿئي،
دل ڳنڍيل ڪا دل لہ دل کان ڌار ٿئي.
تيز ڏاڍو آ تکو جنهن جو اثر،
ڪنهن تي ابرن جو اِ ڪڏهين وار ٿئي.
لينهن اساتو لالجي تہ ليائنجي،
ڪوءِ ڪنهن تي ڪين ڪڏهين بار ٿئي.
ازل کان ويندي ابد امرو لکيو،
سولهن جي هر ساهہ کي تي سار ٿئي.
جنهن کٿيءَ ۾ دوست جو گهرڙو هجي،
روز وڃجي، من ڪڏهن ديدار ٿئي.
برهہ جي بازار هوڪا حسن جا،
آيو ڪهي ”آصف“ تہ من واپار ٿئي.

امام راشدي

آزاد نظم

تنهنجي ياد اچڻ ساڻ،
سائي،
سوچن جو سيلاب اٿيو ۽
منهنجو قلم،
هلڻ لڳو،
اُبتا سُبتا،
آڏا پاسيرا،
ليڪا ڪاغذ جي سيني تي پائي،
ڪوتا چتڻ لڳو،
۽ پوءِ،
هڪ تخليق جُڙي پئي،
جنهن ۾ تنهنجي،
پيار جي خوشبوءِ،
مهڪيل هئي،
جنهن ساڻ،
منهنجي من جي مُکڙي ٽڙي،
گل ٿي پئي،
۽ هر پاسي سولهن پکڙجي وئي.

اسحاق "راهي"

قسمت کي چوان!!

عشق و الفت جا تُنا وهنوار، قسمت کي چوان!
بند ٿيا هر طرف کان ديدار، قسمت کي چوان!

راحتن جا ڏينهن گذري ويا، مگر اڄ دوستو!
لالک ٿي آيا ڏکن سينگار، قسمت کي چوان!

شل نه کو محتاج الفت ۾ ٿئي ياڪن سندو،
قسمتن تي تا ٿين ديدار، قسمت کي چوان!

منهنجي دل جي باغ ۾ آيون خزائون بار بار،
دل جو گلشن ويو سڙي اي يار، قسمت کي چوان!

مدعا من جي وچوڙي جو نشانو ٿي پئي،
غم نه ڪر تون اي دلِ بيمار، قسمت کي چوان!

هر خوشي دل جي جو غم سان واسطو ٿي آ ويو،
ٿي ويا پنهنجا بہ اڄ بيزار، قسمت کي چوان!

ڪينڪي ساحل لهبين ڪي عنايت ٿي سگهي،
منهنجي قسمت ۾ سدا منجهدار، قسمت کي چوان!

جام سان گڏ جام نظرن جو هلايو ساقي آ،
منهنجي آڏو ٿيا ڪهڙا سرشار، قسمت کي چوان!

منهنجي ڳوڙهن جا پڏا واپاري ڏسجن ڪين ٿا،
ٿا ڪپن هيرا سرِ بازار قسمت کي چوان!

هر خوشي تي التظارن جو آ قبضو ٿي ويو،
دل وٺي دل جا ويا مختار قسمت کي چوان!

هرڪو منزل تي پُڄي ويو منهنجي پهچڻ کان اڳي،
راهہ ۾ "راهي" چڏيو دلدار، قسمت کي چوان!

مختيار گهمرو

سورج مکڙي

تنهنجي اوسيڙي ۾ سائين،
روئي روئي آءُ سدائين،
لڙڪن جا زنجير بنائي،
پلپل پوري پائيندو هان!
رات ائين ئي گهاريندو هان!!
صبح ٿيڻ سان، تنهنجي رستي
پنهنجا پيارا ليڻ وڇائي،
هر پل توکي ساريندو هان!
تنهنجي راهه نهاريندو هان!
پر تون پيارا! منڙا، منهنجي
ويجهو مور نه ايندو آهين.
روز ائين ئي آءُ سدائين،
تنهنجي راهه نهاري سائين،
آس ڏياٽيون ٻاريندو هان.
جيئن سدائين سورج مکڙي،
سج کي گهُوري، گهور ٿيڻ تائين،
پنهنجو مکڙو کولينديءَ آ،
ڏينهن سمورو، سورج ڏسندي،
پنهنجي دل کي ٺاريندي آ.
سولا کرڻا گهولينديءَ آ.
وقت پڄاڻا، سانجهيءَ ٽاڻي،
سج لڪرڻ ۾ لڪندو آهي،
پوءِ نه سورج مکڙي پنهنجو،
سهڻو سندر مکڙو ويڙهي،
مايوسيءَ جي چار ۾ ٻيهي،
کر ٿي وينديءَ آ ويچاري،
رات سڄي سا روئيندي آ،
گوڙهن سان منهن ڌوئيندي آ.
تنهنجو منهنجو ميل نه ساڳيو،
جيون جڻ آ جيل نه ساڳيو!
تون آن سورج سون سريکو،
منهنجي دل آ سورج مکڙي،
تنهنجي اوسيڙي ۾ هر پل،
داڙي ڏکندي رهندي آهي.
تنهنجو "سورج چهرو" ڏسندي،
ٻه ٻه ٻهکي پولدي آهي.
تون آن "سورج"
۽ منهنجي دل
"سورج مکڙي"

نوشاد جوڻيجو

تراڳهل

لالڻ ليشا پائين ڇو ٿو
مشتاقن کي مارڻ خاطر

گهايل دل کي گهائين ڇو ٿو
لالڻ ليشا پائين ڇو ٿو

تڙپائين ٿتڪائين ڇو ٿو
پيارڻ دل ۾ پارڻ خاطر

لالڻ ليشا پائين ڇو ٿو
مشتاقن کي مارڻ خاطر

اشرف زمان پير چنهامي

●

ساهه جو سامان ٻنجي ويچ،
درد جو درمان ٻنجي ويچ.

راهه تنهنجي تي تڪيان ٿو مان،   منهنجو اچ مهمان ٻنجي ويچ.
هن زماني جو پيرم ڪجهه رک،   وقت جو عنوان ٻنجي ويچ.
عاشق ااڪام لٿ دلبر،   سرتاپا احسان ٻنجي ويچ.
حسن جو رکپال ٿيندو ڪر،   عشق جو اعلان ٻنجي ويچ.
بدگماني ڇا ڪندي آهين،   تون سچو ايقان ٻنجي ويچ.
هونءِ ته ماڻهو ٿولڳين پيو تون،   مهربان انسان ٻنجي ويچ.

وقت چاهي ٿو ته اشرف تون،
تيز تر طوفان ٻنجي ويچ.

"گل" پرڙو

●

دل ۾ تو رهي ڪيف ۽ جذبات جو عالم،
محبوب ڏلو آهه هي فڪرات جو عالم.

دل مست لڳو مست مٿان عشق جو اوڇڻ،
آن لئه آ سدا دل ۾ هي هيهات جو عالم.
مستور رهي پاڻ ڏسي خوب تو جلوا،
هر عڪس ۾ ظاهر آ الهي ذات جو عالم.
مون تي تو محبت ۾ ڪري روز ڪرم هُو،
مون لاءِ سدا آهه هي برڪات جو عالم.
پر ۾ آ سڄڻ يار ته دم دم ٿي ڪجي عيد،
پر هُن جي جدائي ۾ آ سڪرات جو عالم.
مشهود ٿئي هُو ته وڏي نُور نظر تو،
ان طرح ڏسي ڪونمي ملاقات جو عالم.
هر "گل" آ ڏلو مون کي محبت جو سنيهو،
الجام محبت آ ڪرامات جو عالم.

فرخ ناهيد ميمڻ

ڪيئون تارا
جڻ
لوڪَ ڌارا.

ڪري وهنوار
ماڻيا مون
درد هزار.

تو ۾ ساهه
هيڪلڙي آءُ
ڪهڙي وٺان راهه

ڻاهن مرڻا
مون راڳيءَ جا
گيت جهرڻا

لاءِن جي چالوَ
گيت لڪان
تنهنجي نالوَ

آپ تي تارا
من اندر کهاون
ڪيا وسڪارا.

سڪندر سرواڻ

غزل

دلڙي منهنجي ديواني هردم وفا کي ڳولي،
پڏجي لٽي سکهي جا تي تنهن صدا کي ڳولي.
ناڪام حسرتن جو ويٺو ڪيان تو ماتم،
جيئڙو جلي چڪو آ ڪنهن بي وفا کي ڳولي.
الفت جي ڏوهه جو ڪر ڏوهي ڏسو ٿا مون کي،
لازم ٻلي ڪريو ٻوه يارو سزا کي ڳولي.
پوڇا ڪريان ٿو ان جي جنهن جي آ ياد مون کي،
منهنجي نظر هميشه تنهن دلربا کي ڳولي.
بي موت ٿو مران ٿو جيارڻ ڏيون ڪنهن جون يادون،
شب روز ٻيئي دلڙي ان جي رضا کي ڳولي.
چو ڪين تون مڃين ٿو هر جاءِ آهي حاضر،
تو ۾ ٿي آ سمايل ڏس تون خدا کي ڳولي.
”سرواڻ“ سور سڀ کي آهن گهڻا يا ٿورا،
هر دل ٿي پنهنجي پنهنجي دارون دوا کي ڳولي.

"حليم" سنڌي

ترائيل

مُنهنجي توبه، منهنجي زاري،
ماڻهو ماڻهوءَ کي ٿو کائي.
هيءَ بيدردي، هيءَ بيزاري،
مُنهنجي توبه، مُنهنجي زاري،
هر هڪ رُوڪ تي دل آ زاري،
ڪير ڪرم ڏي واڳ ورائي؟
مُنهنجي توبه، مُنهنجي زاري،
ماڻهو ماڻهوءَ کي ٿو کائي.

"نواز" رڪناڻي

●

جمالِ يار اڳيان سر جهڪائي ويٺاسين،
نمازِ نينهن ائين ئي پڙهائي ويٺاسون.

چڱو ٿيو چاهه کي چشمن سان چاڙهي ويٺاسين، لسنگ تي نينهن جو نعرو لڳائي ويٺاسين.
سڄڻ جي سونهن کي سجدا هزار بار ڪري، درِ حبيب کي ڪعبه بنائي ويٺاسين.
خبر نه آهي ته ڇا ڇا وڃائي ويٺاسين؛ مگر يقين آ محبت بچائي ويٺاسين.
نظر ۾ يار جي سڀ نعمتون ملي ويئون، نگاهه ناز ۾ سڀ ڪجهه لٽائي ويٺاسين.
ڏِلو ضرور، مگر ٻو ڏسي ڏئين مرڪي، جڏهن جو زلف جبين تان هٽائي ويٺاسين.
جنابِ شيخ! اهو بهشت پل ملي توکي، اسان ته ٻاڙو ٻريڻ جو وسائي ويٺاسين.
ڪڏهن ته باهه برهه ۾ ٻڇون پيا ٿا نواز، ڪڏهن وصال جا بادل وسائي ويٺاسين.

مير غلام الله خان ڏالپر

●

هن کي عادت آ بي وفائي جي،
ڳالهه ڪهڙي ڪريون جدائي جي.

خون دل جو ڪري ڏيو آهي، شاهدي آهي هٿ حنائي جي.
پنهنجو هو اي وفا ته ٿي نه سگهيو، ڇا ڪريون فڪر شيءِ پرائي جي.
جو وساري ٿو ڪاش وسري وڃي؛ لهي تهمت هي آشنائي جي.
خود غرض مير محبت ٿي جڏهن، پوءِ تمنا ڇا دلربائي جي.

گل محمد "گل"

غـزل

عشق ۾ ايذا نه ڏي آزار، ڪجهه انصاف ڪر،
روز ڳڻتين ۾ نه مون کي ڳار، ڪجهه انصاف ڪر.
لوڪ اکڙين مان جي لڙڪن تن ۾ تڙڳان ٿو پيو،
پوڙ لڙڪن جي اچي ٻهار، ڪجهه انصاف ڪر.
قرب دل ۾ ڪوٽ اڏيو، روز اڏبو ٿو رهي.
لينهن جا نعرا هنيو نروار، ڪجهه انصاف ڪر.
وار اکڙين سان ڪجي، تو ڪات آ هٿ ۾ ڪنيو،
ترس ويهي ڪر وري ويچار، ڪجهه انصاف ڪر.
روز توکي "گل" ڏني، اڄ ڪين اڪري خار ٿين،
زندگي آ ڏينهن ٽي يا چار، ڪجهه انصاف ڪر.

محمد شريف طالب

●

سدائين سڄڻ توکي دلڙي ٿي ساري،
مٺا اڄ تون موٽي وصل واڳ واري.
سکهو اڄ تون جالي مٺا ڪر ملڻ جي، تڪا نيڻ راهون نهاري نهاري.
جدائي جون گهڙيون سوين سال ڀاليان، سڄڻ ڇا ڪئون سهڻا تون وئين وساري.
منهنجو تون ئي دلبر آهين يار جاني، ڇڏي وئين سڄڻ مون کي ڪنهن جي سهاري.
سدا آهي "طالب" تنهنجي تات تاري، ڇڏي جان جالي غمن آهي ڳاري.

جوهر بروهي

وائي

ٻاڙي ۾ ٻولاءِ

منهنجن گهايل گيتن جو
آئت هولدي يوه ٻه لٿي ٿو، ويتر کهرو کهاءِ
جُوه چڪيو آ جيئڻيون، ساڙيو سورن ساءِ
جي ڪنهن سوري آ سينگاري آ، پڙڪي پوندو پاءِ
ڪالهونڪر ڪنهن ريت آڪاو آ، پنهنجن ۾ پرڇاءِ
"جوهر" جذبن جيت ڪئي آ، هند هند آهه هڳاءِ
منهنجن گهايل گيتن جو.

خليل "عارف" سومرو

غزل

ٻيان ڇا ڪيان مان دل جي لڳي جو،
تہ ڪھڙو وجي ايٽ لڪتو لتيجو.

سنئا يار تنھنجو رکيو لانءِ منڙو، ثمر آھي منھنجي حياتي سڄي جو.
اڪيلو جڏھن ياد تنھنجي رُلايو، لڳو مون تي الزام آوارگي جو.
اباڻي جي منزل تہ اڳتي سُجھي ٿي، اچي شال رھجي ڀرم عاشقي جو.
چڱائي جي بدلي ٻلڻ ٿي بُرائي، مليو خوب مون کي صلو سادگي جو.

ڀري جام تي جام ڏي ساقيا جڻ،
سڙي بزم چرچو رھي مئہ ڪشي جو.

دين محمد "سڄاڳ"

●

تون ڀلي لک وار دل تي وار ڪر،
درد آ درڪار، دل تي وار ڪر.

تو سندا اھڙا ڀرون جھڙي ڀريس، ڪا تکي تلوار، دل تي وار ڪر.
باادب سڪ مان ڪيان ٿو لک سلام، عشق جا اشعار، دل تي وار ڪر.
تير ليشن جا تکا سھٽا ھڻي، خون سان ڪر تار، دل تي وار ڪر.
دل چوي ٿي عشق تان صدقي ٿيان، ٿي وڃان سرشار، دل تي وار ڪر.
اي وڇوڙا درد ڏيئي ڪر شھيد، روڳ سان پل پل، دل تي وار ڪر.
سولھن تنھنجي کي ڏسي مون سمجھيو، چنڊ جي چمڪار، دل تي وار ڪر.

مان رھان ٿو، سڪ تنھنجيءَ ۾ "سڄاڳ"،
تون رھي خوش يار دل تي وار ڪر.

ستيه پال

ٽ - سٽا

جسم سارو سالت
سوچون ڪيڏيون آواره
روح ڪيڏو اشانت.

آداس اڪيليون شامون
چشني ڏسائن ۾
خاموشيءَ جون دالهون.

وڪريل وڪريل وار
رمجهم رمجهم موسم
اکڙيون مينگهه ملهار.

رات جو آخري پهر
مون لئه تنهنجي ياد
ويران جهنگ ۾ شهر

"حليم" هاليپوٽو

غزل

منهن مبارڪ صحب تنهنجو مه منوّر جي مثال،
رخ اِ ڪنهن جو تنهنجي روشن روءِ انور جي مثال.

پاڪ پيشاني پيارا پيو پسان پرنُور آهه،
نور چمڪي ٿو تنهين ۾ ليڪ اختر جي مثال.

نازنين ڳُڻ ليڻ مون ڏي ماهرو مُرڪي نهار،
مان ٿيس ڪولو گداڪر تون تونگر جي مثال.

نڪ نرالو ناز پرور ليڪ بختيءَ جو نشان،
اوچ پيني جو برابر برج برتر جي مثال.

سُرخ عارض سون ورنا، گلبدن جا گلعذار،
مشعلِ حق سان مشابه صحف اطهر جي مثال.

شهد کان شيرين کهٽو آ، محب جي مٺڙي زبان،
گلبدن جي گفتگو سپ گنج گوهر جي مثال.

حُسن جي تعريف جو حق ڪوله پورو ٿيو 'حليم'،
چو ته کهرجن ڪيئي دفتر، تنهنجي دفتر جي مثال.

مقالات

"دنيا وارا منهنجي باري ۾ الائي ڪهڙو خيال ٿا رکن، پر آءٌ خود پنهنجو پاڻ کي هڪ اهڙي بي سمجهه ٻار جيان ٿو ڀانيان، جيڪو سمنڊ جي ڪناري تي پيل سهڻن ڪوڏن، چمڪندڙ سپُن جي ٽُڪرن، ۽ رنگارنگي پٿرين سان راند ڪندي رهيو هجي، ۽ علم جو اٿاهه ساگر سندس سامهون ڇوليون هڻي رهيو هجي."

—سر آئزڪ نيوٽن

وچ ايشيا ۾ اسلامي تهذيب

(يونيسڪو جي هڪ اهم رٿا) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

يونيسڪو "وچ ايشيا جي تهذيب جي تاريخ" لکائڻ واري رٿا هٿ ۾ ڪئي آهي. هيءَ رٿا السانی تاريخ ۽ تهذيب جي مطالعي جي حوالي سان، يونيسڪو جي سرپرستي ۾ شروع ڪيل سمورين رٿائن ۾ وڏي اهميت رکي ٿي. هن رٿا هيٺ تاريخ ۽ ثقافت جي مطالعي لاءِ "وچ ايشيا" ۾ ايرلدو ايران، افغانستان، پاڪستان، ڀارت جا اتريان علائقا، روس جا وچ ايشيا وارا ملڪ، چين جو الهنديون وچ ايشيا وارو ڀاڱو ۽ منگوليا اچي وڃن ٿا.

جيئن يونيسڪو جي الارنيشنل ايڊيٽوريل ڪاميٽيءَ تجويز ڪيو آهي، وچ ايشيا جي تهذيبي تاريخ، جيڪا ابتدا کان وٺي موجوده دور تائين، ڇهن-ستن جلدن ۾ لکي ويندي، ان جو چوٿون جلد "حاصلات جو دؤر" (٧٥٠ع کان وٺي ١٥ صديءَ جي خاتمي تائين) وچ ايشيا ۾ اسلامي تهذيب جو شاندار دور هوندو.

پهرين صدي هجريءَ ۾، حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جي حياتيءَ ۾ ئي مدينو اسلامي ملت جي ارتقاء جي بنيادي سرچشمي کان سواءِ ترقي پذير اسلامي تهذيب ۾ مثالي حيثيت رکڻ واري پهرين اسلامي رياست جو مرڪز بڻجي چڪو هو.

ابتدا کان ئي وٺي اسلامي ملت السالي زندگيءَ کي بهتر بنائڻ لاءِ مذهبي، سماجي، اقتصادي ۽ سياسي آدرشن جي حامل هئي. اهوئي سبب آهي جو اسلامي ملت اسان کي هڪئي وقت تي مذهبي ۽ سياسي روپ ۾ نظر اچي ٿي. حضرت عمر رضہ ۽ حضرت عثمان رضہ جي قيادت ۾ اسلامي ملت سياسي قوت جي روپ ۾ ابري ۽ الهيءَ دور ۾ وچ ايشيا جا مغربي پرڳڻا اسلامي رياست جي اثر هيٺ آيا.

اموي دور ۾، پهرين هجري صدي جي آخري ڏهاڪي ۾ محمد بن قاسم سنڌ ۽ موجوده پاڪستان ۾ شامل پرڳڻن جو ڪجهه حصو فتح ڪيو. جڏهن ان وقت تي قتيبه بن مسلم ايرلدو ايران، خراسان، خوارزم وغيره فتح ڪري چڪو هو. چئن سالن جي قليل عرصي ۾ يعني ٩٢ کان ٩٦ هجريءَ جي الدر الدر هن بخارا، سمرقند، زرفشان وادي، شاش، فرغانه ۽ ڪاشغر فتح ڪري، هو هاڻي چين جي سرحدن تي وڃي پهتو هو.

مطلب ته پهرين صديءَ جي خاتمي تائين اسلام ۽ ان جا اقدار ۽ اطوار وچ ايشيا تائين پهچي چڪا هئا. اسلامي الصاف جي غيرجالبدارانه قوت، برابري، اخوت، علميت ۽ يتيم

دوستيءَ جهڙن آدرشن، هرهند اتان جي د قيالوسي روايتن جي ياڙ پٽي ڇڏي. ذات پات ۽ رنگ نسل جا ڪوٽ ڪرڻ لڳا، وهمن ۽ وسوسن جو خاتمو اچڻ لڳو ۽ ان جي جاءِ علم جي نور والاري. اسلام جي زيرسايه هن تبديلي اتان جي ذڌڙيل ۽ ستايل ماڻهن کي به انسان هجڻ جو احساس ڏنو، تان جو ٻن ٽن صدين اندر وچ ايشيا جي باشندن جون دليون اسلامي عقيدي سان منور ٿي ويون ۽ انهن اسلام ۾ اچي، اسلامي طرزحيات کي پنهنجو ڪيو.

اسلام کان اڳ واري وچ-ايشيا کي هڪبئي پويان هلندڙ لسلي گروهه لتاڙيندا رهيا: سندن بدويانه زندگي سببان ڪين هڪ هنڌ ٽڪاءُ نه ايندو هو ۽ سندن سرگرميون ۽ ثقافتون، تضادن ۽ اختلافن جي صورت ۾ زائل ٿينديون هيون. جڏهن اسلام جي معاشري جو اثر شروع ٿيو ته هڪ نئين ثقافت، يعني اسلامي ثقافت جي ارتقاء جو عمل شروع ٿيو. اسلامي ثقافت پنهنجي اعليٰ محرڪات ۽ مقصدن جي ڪري مقامي ثقافتن جي رستي ۾ روڪ نه ٿي، بلڪ پنهنجي عام مقبول فطري عمل ذريعي انهن کي پنهنجي رنگ ۾ رڱيو ڪندي وئي، تان جو ايران، توران ۽ هندستان جون صدين کان پراڻيون متضاد ثقافتون نئين 'اسلامي ثقافت' ۾ ملي هڪ ٿي ويون ۽ نتيجي طور "عالمي اسلامي ثقافت" وقوع پذير ٿي.

اقتصادي ميدان ۾ به وچ-ايشيا جي قبائلي ۽ خانه بدوشي نظام ۾ انقلابي تبديليون آيون. مستقل آبادين ۾ اضافو ٿيو، شهر ۽ ڳوٺ آباد ٿيندا ويا ۽ غيرآباد واديون شاداب ٿيڻ لڳيون، تان جو وچ-ايشيا عالمگير اسلامي تهذيب جو گهوارو بنجي ويو.

انتظامي ۽ اقتصادي دشواريون آمدورفت جي مربوط نظام سان ختم ٿي ويون. شاهراهن، قافلا سرائن ۽ مسلسل طور هلندڙ قافلن، نه فقط انتظامي ۽ اقتصادي مسئلا حل ڪيا، پر ملڪ جي مختلف ڀاڱن ۾ رابطو قائم ڪري ڇڏيو، جنهن ڪري مختلف ماڳن ۽ خطن ۾ ثقافتي هم آهنگي جو عمل شروع ٿي ويو. ٽين صدي هجريءَ تائين وچ-ايشيا ۾ نه فقط آمدورفت جو جو جار وڇائجي ويو، پر مراسلاتي نظام به قائم ٿي ويو. اهوئي سبب هو جو عباسي دور خلافت جي 'پوسٽ ماسٽر جنرل' ابن خردازبه عام ماڻهن جي معلومات لاءِ "ڪتاب المسالڪ والممالڪ" (ملڪن ۽ شاهراهن جو ڪتاب) مرتب ڪيو، جنهن ۾ وچ ايشيا جي جاگرافيائي ۽ مراسلاتي نظام بابت مفيد معلومات ڏنائين.

شهري آباديءَ جي عمل، شهرن جي قائم ٿيڻ توڙي انهن کي تعليمي، ثقافتي ۽ تجارتي مرڪزن بنائڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. وچ-ايشيا جي وسيع خطن ۽ ڀاڱن کي علم ۽ تعليم جي روشن مينارن ۾ منتقل ڪرڻ، نئين 'اسلامي تهذيب' جو هڪ تاريخي ڪارنامو هو، جنهن جو مثال اڳ موجود ٿي ڪونه هو. انهيءَ حقيقت جو اندازو محقق ياقوت حمويءَ جي ترتيب ڏنل جاگرافيائي سائيڪلو پيڊيا "معجم البلدان" مان لڳائي سگهجي ٿو، جنهن ۾ وچ-ايشيا جي شهرن، ضلعن، علائقن ۽ پرڳڻن جو تفصيلي ذڪر موجود آهي.

وچ - ايشيا ۾ اسلامي تهذيب وارو دؤر عالمي تاريخ ۾ ڪامياب السالي ڪارنامن جي هڪ اهم باب جي حيثيت رکي ٿو. ان دؤر ۾ اسلامي لظام تعليم جي اعليٰ درسگاهن وچ - ايشيا ۾ وڏا الامور مدبر ۽ محقق پيدا ڪيا: سائنسدان، فيلسوف، اديب، شاعر، هنرمند ۽ مصور پيدا ڪيا. مختلف پاڳن جي روشن دماغ حڪمرالن امن ۽ سلامتيءَ جو ماحول پيدا ڪيو، جنهن ڪري انساني صلاحيتن ۽ لياقتن کي ڀرپور لمواسي ۾ اپرڻ جو موقعو ميسر ٿيو. الهيءَ بي الداز علمي، ادبي، ثقافتي ۽ فڪري ترقيءَ جو مختصر خاڪو هيٺين طور پيش ڪري سگهجي ٿو.

تفسير ۽ حديث

وچ - ايشيا جي عالمن تفسير ۽ حديث جي ميدان ۾ قابل تعريف علمي ڪارناما سرانجام ڏنا. انهيءَ سلسلي ۾ طبريءَ جو "تفسير"، زمخشري جو تفسير "الڪشاف" ۽ فخرالدين رازيءَ جو "التفسير الڪبير" مشهور آهن، جيڪي اڄ بہ معلومات ۽ اسلوب بيان جي لحاظ کان پنهنجو مٽ پاڻ سمجهيا وڃن ٿا. حديث ۽ علم الحديث جي ڏس ۾ ہن هتان جي عالمن وڏو ڪم ڪيو. حديث جا ڇهہ ئي مستند ۽ معتبر مجموعا "الصحاح الستہ" (بخاري، مسلم، ترمذي، ابو دائود، ابن ماجہ ۽ نسائي) هن ئي خطي جي عالمن وڏي تحقيق سان مرتب ڪيا.

قانون

حنفي فقہ جو مڪتب فڪر ئي وچ - ايشيا جي اسلامي قالولن جو بنياد هو. ساماني، خوارزمشاهي، غزنوي، قره خاني، سلجوقي، منگول — تاتاري رياست الخاني ۽ دهلي سلطنت جا عدالتي لظام، فقہ حنفي تي ٻڌل هئا. اهي وچ - ايشيا جا ئي قالولي ماهر هئا، جن قانون (فقہ) ۽ قانوني اصولن (اصول فقہ) جي فرق کي واضح ڪيو. ان سلسلي ۾ مرغيناني هدايہ (Hidayah) ڪتاب لکيو، جنهن جهڙو تفصيلي ڪتاب صديون گذرڻ بعد بہ ڪو لکي نہ سگهيو آهي.

علم سياسيات

الهيءَ خطي ۾ الهيءَ دؤر ۾ سياسي نظرين ۽ فڪر جو احاطو "خليفي"، "بادشاهہ"، "امير"، "رياست" ۽ "حڪومت" جي فرضن ۽ اختيارن تائين وسيع ڪيو ويو. فارابي، امام غزالي ۽ ماوردي جهڙن مفڪرن پنهنجي تصنيفن ۾ "سياست جي علم" جو بنياد رکيو.

"امام غزالي" ڀرپور مصنف هو، جنهن پنهنجي ڪتاب "المنقذ من الضلال" ۾ سياسي فڪر کي "علم" جي حيثيت ۾ پيش ڪيو. هن ڪتاب ۾ هن رياست جي معاملن تي تفصيل سان روشني وڌي ۽ پنهنجي ٻئي ڪتاب "احياءُ العلوم" ۾ رياست جي ضرورت واري لظرئي کي اهڙيءَ طرح بيان ڪيو، جو ائين پيو لڳي تہ ڄڻ اڄ ڪو مدبر الهيءَ مسئلي تي روشني وجهي رهيو آهي.

۱۲۵۳ع ۾ بغداد جي شڪست کان پوءِ عالمن ۽ مفڪرن 'سماج ۽ رياست' جي اخلاقي بنيادن کي پنهنجو موضوع بنائي، ان بعد گهڻو پوءِ حڪومت جي عملي پهلوئن، ڪمن ۽ تنظيم تي

لکيو ويو. ابن طقطقيءَ جو تاريخي ڪتاب ’الفخري‘ ۽ ’فضل الله‘، اصفهاني جو ’سلوڪ الملوڪ‘ الهيءَ سلسلي جون اعليٰ تصنيفون آهن.

علم پيمائش ارض (GEODESY)

هن سائنس جي شروعات بيروني ۽ ان جي معاصرن جي تحقيق ڪان ٿيءَ ٿي. بيرونيءَ ننڊنا قلعي (ضلعي جهلم) وارو تجربو، جنهن جو هن پنهنجي تصنيف ”القانون المسعودي“ ۾ پين ڪتابن ۾ بيان ڪيو آهي، تنهن مان ڌرتي جي گول گهيري جي پيمائش جي خبر پوي ٿي. بيرونيءَ جو قيمتي پٿرن تي لکيل ”ڪتاب الجماهر في معرفة الجواهر“ جيالاجي جي موضوع تي هڪ اهم تصنيف آهي ۽ سندس پيو ڪتاب ”تحديد لهايات الاماڪن“ ميٿيميٽيڪل جاگرافيءَ جي موضوع تي هڪ شاهڪار آهي.

علم موسيقي

پين ڪن مذهبن وانگر موسيقي اسلامي عبادت جو حصو ڪانه هئي، مگر مسلمانن ان جو ’رياضي علم‘ طور مطالعو ڪيو ۽ فن جي لحاظ سان پڻ ان کي اوج تي پهچايو. ابن سينا، عبدالقادر مراغي، ابن سينا جو شاگرد ابن زيله (وفات ١٠٤٨) ۽ امير خسرو دهلوي ۽ پيا موسيقي جا ماهر ٿي گذريا.

علمي ۽ عملي ذهانت ذريعي، هندستاني موسيقيءَ ۾ انقلاب آيو. قديم ”هندو موسيقي“ ڌرمي پوڄا جو هڪ ذريعو هئي ۽ زباني روايت ذريعي پٺي هلندي آئي. امير خسرو هن سرزمين تي پهريون پيرو موسيقي کي ’علم‘ جو الو ڏنو. موسيقي جي علم بابت نظريا ۽ خيال سندس ڪتاب ”رسائل الاعجاز“ يا ”اعجاز خسروي“ ۾ موجود آهن. امير خسرو جو عملي ڪارنامو اهو هو جو هن هندستان جي مقامي موسيقي کي مندرن مان ڪڍي عام محفلن ۾ آندو ۽ پڻ ان جو رشتو وچ ايشيائي موسيقي سان جوڙيو. هن مقامي موسيقي کي غير مذهبي ۽ سيڪيولر فن بنائي عوام تائين پهچايو. دراصل الهي ئي ڪارنامي سببان هُو صحيح معنيٰ ۾ ”هندستاني موسيقي جو ابو آهي“.

علم اللسان

وچ ايشيا جي مسلمان عالمن علم اللسان جي حوالي سان لسانيات، لغت ۽ گرامر جي جيڪا خدمت ڪئي ۽ ان ڏس ۾ جيڪي ڪارناما سرانجام ڏنا، تن کي بيان ڪرڻ لاءِ تفصيل جي ضرورت آهي. هر مثال طور علامه حسن الصغاني (577–650 H) جو نالو ڳڻائڻ ئي ڪافي آهي، جنهن عربي لغت ۾ ’تڪمله‘ ۽ ’عُباب‘ جهڙا مستند ڪتاب تصنيف ڪيا.

علم تاريخ

تاريخ ۽ تاريخ نويسي پڻ وچ ايشيا ۾ اسلامي تهذيب جي سرپرستي ۾ مثالي ترقي ڪئي. عظيم چيني تاريخي رڪارڊ کان سواءِ، اسلام کان اڳ هن خطي جي تاريخ تي ڪوبه اطمينان بخش

مواد موجود ڪيل هو. مسلمان عالمن ني تاريخ نويسيءَ جي فن جي ابتدا ڪئي ۽ ان کي بتدريج عروج تي رسايو. هنن ني تاريخي عبادات مثلاً خبر، سنين، طبقات قائم ڪيا. علم الانساب کي اوج تي پهچايو؛ تاريخي اهميت واري ٻين تاريخي مواد مثلاً حڪايات، مڪتوبات، ملفوظات ۽ تذڪرن کي عام فهم انداز ۾ پيش ڪيو ۽ انهن کي مقبول بنايو.

هنن اهو ڪارنامو به سرانجام ڏنو جو عربيءَ بدران ترڪي ۽ فارسيءَ کي تعليمي ذريعو بنايو ۽ انهن ٻولين ۾ ڪيترائي عربي جا اهم ڪتاب ترجمو ڪيا ۽ پڻ نوان ڪتاب تصنيف ڪيا. انڪري وچ ايشيا ۾ فارسي تاريخي تحريرن ۽ تصنيفن جو هڪ اهم ذريعو بنجي ويئي. مثال طور سنڌ جي فتح (٧١٢ع) تي عربيءَ ۾ موجود مواد کي ”فتح نامہ“ جي صورت ۾ فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو ويو، جيڪو هندستان ۾ تاريخ جي موضوع تي مرتب ڪيل پهريون ڪتاب آهي.

فلسفي، منطق ۽ علم الڪلام

يوناني منطق ۽ فلسفي وارن نظرين ۽ نتيجن تي نظرثاني ڪرڻ کان علاوه مسلمان مفڪرن ”علم الڪلام“ جو بنياد وڌو، جنهن وچ ايشيا جي مفڪرن، خاص طرح رازي پنهنجي ڪتاب ”نهايت العقول“، امام غزالي ”معيار العلم“ ۽ تفتازاني پنهنجي تصنيف ”متن متين في علم المنطق و علم الڪلام“ ۾ وڏو واڌارو ڪيو.

تعليمي ترقي

ابتدائي تعليمي نظام جي ترقي ۽ هنڌين ماڳين مڪتبن ۽ مدرسن جي قيام، گهر ۾ عورتن جي تعليم، ڪتبخانن ۽ ٻين تعليمي ذريعن خواه سهولتن پوري وچ ايشيا ۾ علم جي نور کي گهرگهر پهچايو. ”اسلامي تعليمي“ نظام هميشه حڪومت جي ضابطي کان ٻاهر ۽ خانگي طور سماج جي هٿ هيٺ رهيو، جنهن ۾ ”استاد“ کي ڪليدي حيثيت حاصل هئي. اڻلوث خادم ۽ لائق تعليمي ترقيءَ جا ذميوار هئا، جن جي نصابي رٿائن ۽ تدريسي طريقن کي هن وقت تائين خاص تاريخي اهميت حاصل آهي. وچ ايشيا ۾ نصابي ڪتابن ۽ انهن جي شرحن جي معيار خواه مقدار ۾ وڏو اضافو ٿيو. مثلاً سمرقند لڳ ”زرنوج“ ڳوٺ جي مدرسي جي استاد برهان الدين زرنوجي تعليم جي مقصد ۽ طريقن تي ”تعليم المتعلم و طريقة التعلم“ نالي ڪتاب لکيو. اهو ڪتاب ٻارهين صدي عيسويءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري لکيو ويو. ان بعد سورهين صديءَ ۾ سنڌ جي ناميآري عالم مخدوم محمدجعفر بوبڪائي ”نهج التعلم“ جي عنوان سان نظام تعليم بابت ڪتاب لکيو.

تصوف

وچ ايشيا جي علائقن ۾ تصوف جي چئني سلسلن يعني سهروردي، قادري، چشتي ۽ نقشبندي طريقن کي مقبوليت ملي. سهروردي ۽ قادري سلسلن جا باني سهرورد ۽ جيلان ۾ پيدا ٿيا، جيتوڻيڪ هو بغداد ۾ مدفون آهن. سنڌ ۽ هند ۾ سهروردي سلسلي جو ناميارو بزرگ شيخ بهاءُالدين ذڪريا (وفات ٦٦١ع) ملتاني هو، جنهن کان پوءِ مخدوم نوح رح ۽ ٻيا هر طريقي

جا وڏا بزرگ ٿيا. چشتي طريقي جو باني سيستان جي شهر چشت جو شيخ معين‌الدين هو، جنهن سن ١٢٣٥ع ۾ اجمير ۾ وفات ڪئي. هن طريقي خراسان ۽ هند ۾ بي‌مثال مقبوليت حاصل ڪئي. فريدالدين مسعود گنج شڪر، شيخ نظام‌الدين دهلوي، بدرالدين غزنوي، شيخ علي احمد صابر (ڪلير)، خواجه عمادالدين ۽ خواجه محمد سيد صغر (بلگرام)، شيخ محمود ۽ شيخ حميدالدين (نهروالا/النهلوار پٽن گجرات) هن سلسلي جا ناميارا صوفي بزرگ ٿيا. نقشبندي طريقي جو بنياد به وچ ايشيا ۾ پيو. هن طريقي جو باني خواجه بهاءُالدين نقشبندي هو، جيڪو بخارا جو ويٺل هو. هن طريقي ڪيترين ئي مشهور هستين کي جنم ڏنو. تصوف جي طريقي بابت جيڪي ڪتاب لکيا ويا، تن مان ڪي مکيه ڪتاب وچ ايشيا جي بزرگن لکيا. مثلاً ابوالقاسم قشيري جو ”رسالو“، امام غزالي جو ”احياءُ العلوم“، ابو علي هجويري جو ”ڪشف‌المحجوب“، عبدالرحمان سلمي جو ”طبقات الصوفياء“ ۽ شيخ نظام‌الدين دهلوي جي ملفوظات ”فوائد الفؤاد“ تصوف بابت اهڙا ڪتاب آهن، جيڪي وچ ايشيا جي مختلف ڀاڱن ۾ لکيا ويا.

علم ڪائنات (ڪاسموگرافي ۽ ڪاسمولاجي)

وچ ايشيا جي اسلامي عالمن علم ڪائنات (ڪاسمولاجي) ۾ نون اصطلاحن ۽ نئين مطالعي جو اضافو ڪيو. ان سلسلي ۾ قزويني جو ڪتاب ”عجائب‌المخلوقات“ ۽ ابن مظهر مقدسي جو ڪتاب ”بدا الخلق“ هن سلسلي جا مثالي ڪتاب آهن.

زولاجي ۽ باٽني

شرف‌الزمان طاهر مروزي زولاجي ۽ باٽني جي علم ۾ پنهنجي قلمي ڪوشش ۽ تحقيق سان بي‌مثال اضافو ڪيو. انهيءَ سلسلي ۾ هن ”طبع الحيوان“ ڪتاب لکيو. هن کان سواءِ ابوحنيفه دينوريءَ ”ڪتاب النبات“ لکيو.

فارماڪولاجي، فارميسي ۽ طب

”علم طب“ جي علمي نظرين ۽ اصولن ۾ ابن سينا جو ڪتاب ”القانون“ هڪ سَنَدَ جي حيثيت رکي ٿو. رازي ۽ ابن سينا جهڙن عظيم مفڪرن ۽ استادن ”علم‌الطب“ (Science of Medicine) جي هر پهلو کي اجاگر ڪيو ۽ ان جا نظري خواهه عملي اصول نمايان ڪيا. ان سلسلي ۾ رازي جو ڪتاب ”الحاوي“ ۽ ٻيو ڪتاب ”المنصوري“ وڏي اهميت رکن ٿا. هن طب جو ڪلينيڪل طريقو رائج ڪيو ۽ هن ئي ٻهريائين ارڙي ۽ ماتا جي بيمارن جا ترت علاج ۽ بچاءُ جا طريقا بيان ڪيا. رازي، فارماڪولاجي جي موضوع تي ”ڪتاب الصيدله“ لکيو. بيرونيءَ ساڳي موضوع کي پنهنجي ”ڪتاب الصيدله“ ۾ گهڻو اڳتي وڌايو.

طب جي عملي خواهه نظرياتي پهلوئن تي ابن سينا لکيو، ان جو مثال ڪٿي نٿو ملي. طب جي تاريخ ۾ ابن سينا جو نالو تمام وڏي ۽ مرڪزي حيثيت رکي ٿو. ان کان سواءِ وچ ايشيا

جي مختلف پرڳڻن ۾ طب جي موضوع تي لکيل مواد ايترو ته گهڻو آهي، جنهن تي اڃا وڌيڪ تحقيق ڪرڻ جي گنجائش باقي آهي. لنڊي ڪتب هندستان ۾ به طب تي ڪيترائي ڪتاب لکيا ويا، جهڙوڪ ميد بهوه (Bahwah) "طب سڪندر شاهي" لکي مسلم طب ۽ هندو آيرويدڪ طريقي ۾ هڪ سنگم پيدا ڪيو.

ڪيميا ۽ ڪيمياگري

ابن سينا، بيروني، ابو منصور مؤفق، طغرائي، الصوفي، ابوالحڪيم محمد الخوارزمي، الڪاثي ۽ ٻين هن علم جي وڏي خدمت ڪئي. زڪريا رازي جو "ڪتاب سيرت الاسرار"، ڪيميائي تاريخ (History of Chemistry) ۾ پهريون بنيادي ڪتاب آهي.

علم طبعي، مڪينڪس ۽ انجنيئرنگ

ڪشش ثقل جي اصول ڪان "بيروني" پلي پت واقف هو. اهڙي طرح ڪان ان دؤر جا ٻيا مسلمان سائنسدان ۽ حڪيم به اڻ واقف ڪونه هئا. مظفرالاسفراري، منگوليا جو مسلمان الجنيئر A-lao-wa-ting (علاؤ الدين؟)، عبدالرحمان الخازني ۽ ترڪستان جو فوجي الجنيئر I-ssu-ma-yin (اسماعيل) جيڪو منگولن وٽ آفيسر هو، تن انهن علمي ۽ عملي سلسلن ۾ قابل تعريف خدمتون سرانجام ڏنيون.

ٽيڪنالوجي ۽ انڊسٽري

وچ ايشيا جي مسلمان معمارن ۽ سائنسدانن جاين جوڙڻ، پلين اڏڻ، قلعن ناهڻ ۽ آبپاشي جي مکيه ذريعن جي اڏاوت جا انمول ڪارناما انجام ڏنا. ان ڪان سواء اتان جي مسلمانن اسلحه سازي، برتن سازي، زيور سازي، چمڙي ۽ ڪپڙي جي صنعت، ضرب خانن، ڪاغذ سازي ۽ ٻين ننڍين وڏين صنعتن ۾ نمايان جوهر ڏيکاريا.

علم فلڪيات ۽ علم نجوم

علم فلڪيات تي برهما گپتا جو لکيل سنسڪرت ۾ ڪتاب سڀ ڪان پهرين ۱۱۷ هجري ۾ سنڌ جي گادي جي شهر منصوره ۾ ترجمو ڪيو ويو. ان ڪان هڪ صدي ڪن پوء علم فلڪيات تي ڪتاب، عباسي خليفي مامون (۸۱۳-۸۳۳ع) جي دور ۾، بغداد ۾ قائم ڪيل اڪيڊمي ۾ ترجمو ٿيڻ لڳا.

بيروني جنهن انداز سان يوناني ۽ سنسڪرت تي ذريعن جو تنقيدي جائزو ڪري لوان عملي تجربا ڪيا، تن علم نجوم جي دنيا ۾ انقلاب برپا ڪيو. سنڌس ئي ڪوشش جي نتيجي ۾ روايتي 'ايسٽرولاجي' ۽ نئين 'سائنسي ايسٽرولاجي' جو فرق نمايان ٿيو. وچ-ايشيا ۾ مسلمانن 'ايسٽرونامي' جا نوان اوزار ناهيا ۽ نوان ڪتاب لکيا. اصطرلاب جي ساخت ۽ علمي افاديت ۾ خاص طرح وڏي پيش قدمي ٿي.

ارٿميٽڪ، آلجبرا، جاميٽري، ٽرگناميٽري ۽ لوگارٿم ۾ جيڪي اهم ڪارناما وچ-ايشيا جي مسلمانن سرانجام ڏنا، ان جو ڪو مثال نٿو ملي. عبدالحميد ابن ترڪ، ابوجعفرالرازي، حبش المروزي، عبدالجليل السجزي، ابو نصر منصور ابن عراق، ابوالوفا البوزلجاني، بيروني، نصيرالدين طوسي، خوارزمي، الخجندي، عمر خيام، الغ بيگ ۽ الڪاشانيءَ رياضيات ۾ پنهنجن نون نظرين سان هڪ علمي انقلاب آڻي ڇڏيو.

اسلامي تهذيب جو اوج عروج وچ-ايشيا جي تهذيبي تاريخ ۾ هڪ "حاصلاتي دؤر" (Age of Achievement) آهي. مٿين مختصر خاڪي کان سواءِ، اسلامي تهذيب واري دؤر ۾ فنون لطيفه جي مختلف شعبن، جهڙوڪ: علم ادب، شاعري، مصوري، نقاشي ۽ عمارت سازيءَ ۾ به وڏي ترقي ٿي، جنهن تي روشني وجهڻ لاءِ هڪ الڳ باب ۽ بيان جي ضرورت آهي.

وچ-ايشيا ۾ اسلامي تهذيب جي مقبول عام هئڻ ۾ ڪيترن ئي عناصرن جو عمل دخل هو، جن مان خاص طرح عقيدي جي وحدت، اختيار جي مرڪزيت، امن امان، خوشحالي ۽ غيرجانبدارانه انصاف جهڙا عناصر وڏي اهميت رکن ٿا. منظم مرڪزي اختيار جي ڇانوَ هيٺ انتظامي، مذهبي، تعليمي ۽ قانوني ادارن ذريعي السالي صلاحيتن کي پروان چڙهڻ جو ڀرپور موقعو مليو. شروعات ۾، اموي ۽ عباسي خليفن نقط عام حڪمت عملي جي نفاذ لاءِ اختيار جي مرڪزيت واري اصول کي قائم ڪيو ۽ اهو سلسلو ان وقت تائين قائم رهيو، جيستائين بغداد جا عباسي خليفا بااختيار رهيا. ان بعد جڏهن خلافت جي ڏورانهن پرڳڻن جو اختيار سندن هٿان ڇڏائي ويو، ته پوءِ اتان جي مقامي حڪمرانن اهو مرڪزي اختيار وارو تصور نالي طور قائم رکيو.

خليفن جي بي اختيار ٿيڻ ۽ اختيار ۾ غيرمرڪزيت پيدا ٿيڻ ڪري، مضبوط صوبن جي سلطانن پنهنجي حدن اندر اختيار جي مرڪزيت واري اصول تي عمل ڪيو ۽ پنهنجي مقامي حالتن مطابق انتظام رکيو ۽ ادارن جي جوڙجڪ ڪئي. سندن اهڙي حڪمت عمليءَ صوبن ۽ پرڳڻن اندرِ اختلافن جو خاتمو آندو، امن ۽ خوشحاليءَ کي بحال رکيو. هنن مقامي طور اعليٰ ذهني قابليت جو قدر ڪيو ۽ تخليقي صلاحيتن جي همت افزائي ڪئي. ان زماني ۾ سيني لائق فائق مردن توڙي عورتن لاءِ "اعليٰ ڪارناما سرانجام ڏيڻ" هڪ پرڪشش نصب العين رهيو. وڏي ڳالهه ته آمدورفت جي نظام ۾ وڏي ترقي ٿي. نتيجي ۾ جاگرافيائي، اٿنوگرافيڪل، سياسي ۽ لساني اجنبيت گهٽجڻ لڳي. عقيدي ۽ فڪر جي وحدت سببان ترڪ، تاتاري، منگول، ايراني، توراني ۽ هندستاني ڪنهن به رنگ روپ، ذات پات جي ڀيد کان سواءِ هڪ عام اسلامي تهذيب ۽ ثقافت جو جز بنجي ويا.

ڀهرياڻين سامانين ۽ پوءِ سلجوقين (خاص ڪري سلطان سنجر ۱۱۵۷-۱۱۱۷) وچ-ايشيا جي ڪيترن پرڳڻن کي هڪ سياسي وحدت ۾ آندو. تعليم جي ترقي مختلف رنگ، نسل ۽ ذات پات وارن جي خيالن ۽ نظرين ۾ هم آهنگي پيدا ڪئي ۽ انهن ۾ هڪٻئي کي ويجهڪ سمجهڻ لاءِ تحقيق خواهه تجسس طرف راغب ڪيو.

هتي اهو ڳالهه ذهن نشين ڪرڻ گهرجي ته وچ ايشيا واري اسلامي تهذيب، جملي همعصر اسلامي تهذيب جو هڪ خاص منفرد روپ هئي، جنهن جا ٻيا روپ هئا: وچ اوڀر واري اسلامي تهذيب، ڏور اوڀر واري اسلامي تهذيب، ڏاکڻي سنڌ-هند واري اسلامي تهذيب ۽ اتر آفريقي-اندلسي اسلامي تهذيب. جملي اسلامي تهذيب جي انهن جدا جدا جغرافيائي جزن ۽ جلون جو تقابلي مطالعو ڪيترن ئي نون پهلوئن کي روشن ڪندو، جنهن مان اها خبر پوندي ته اسلامي تهذيب جي مختلف روپن ۾ ڪيتري قدر يڪسانيت هئي ۽ انهن ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون منفرد خصوصيتون هيون.

(سلٽ يڪار: ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل)

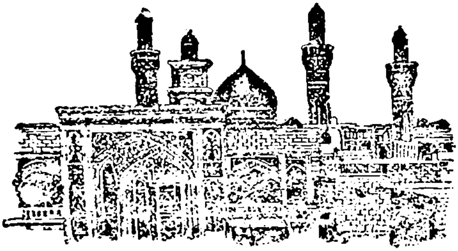

انسان، زبان ۽ ثقافت

ڊاڪٽر غلام علي الانا

انسان ذات جي تهذيب ۽ تمدن جو سڀ کان اعليٰ خزانو ٻولي ئي رهي آهي. ٻوليءَ جو علم، علم الانسان سان واسطو رکي ٿو. ٻوليءَ جو اڀياس ڪنهن قوم، ڪنهن سماج، ڪنهن تهذيب ۽ ڪنهن تمدن جو اڀياس آهي، ڇاڪاڻ ته ٻولي انساني عمل، انساني سماج، تهذيب ۽ تمدن جي پيداوار آهي. ٻولي قومن جي زندگي، ثقافت، رهڻي ڪهڻي ۽ روزانه زندگيءَ جي عمل جو عڪس آهي. ٻوليءَ جي تاريخ ۾ قومن جي تاريخ، قومن جي زندگيءَ جي تاريخ ۽ قومن جي ارتقا جي تاريخ سمايل هوندي آهي.

علم الانسان جي ماهرن جي نظرن ۾ ”ٻولي انساني معاشري جي پيداوار آهي. ٻولي ڪنهن عالم ويهي ڪانه جوڙي يا پيدا ڪئي آهي ۽ نه وري ڪنهن استاد ويهي ٺاهي آهي“ (١). عالم ۽ استاد ٻوليءَ کي سنوارين ۽ سڌارين ضرور ٿا؛ ان کي مانڊار ضرور بنائين ٿا؛ ان جي خزاني ۾ نوان نوان لفظ گهڙي، ٺاهي ۽ ملائي اضافو ضرور ڪن ٿا، پر ٻولي پنهنجي سماجي ماحول ۽ پنهنجي ڌرتيءَ سان انسان ذات سان گڏ اپري ۽ اسري آهي. ٻوليءَ کي پنهنجي ڌرتي هوندي آهي؛ ان کي پنهنجو سماج هوندو آهي؛ ان جون پاڙون پنهنجي زمين ۾ کتل هونديون آهن. جيڪڏهن ٻوليءَ کي پنهنجي زمين، پنهنجي ڌرتي ۽ پنهنجو سماج نه هجي ها ته اڄ جيڪر اسپرنتو ٻولي جنهن کي يونيسڪو (Unesco) جهڙي عالمي اداري جي سربراهي حاصل آهي، ساري دنيا ۾ ڇانئجي وڃي ها، پر ان کي پنهنجو سماج ۽ پنهنجي زمين يا ڌرتي نه هجڻ سبب هيءَ ٻولي ڪٿي به پنهنجون پاڙون پختيون ڪري نه سگهي. ٻائر جو رايو آهي ته ”بهترين زبان اها آهي جنهن جو بنياد ڪنهن سماج ۽ سماجي قدرن ۽ روايتن تي رکيل هجي“ (٢).

ٻوليءَ جي انهيءَ وصف جي اڀياس جي آڌار تي جڏهن سنڌي ٻوليءَ جو جائزو وٺجي ٿو تڏهن چئي سگهجي ٿو ته سنڌي ٻولي به هڪ سماجي قوت، علم ۽ عقل جو اٿاهه مهاساگر، لغت، معنيٰ، علم ادب، خيال ۽ اظهار جو هڪ گنج آهي، جنهن جو ڪوبه انت ڪونهي. سنڌي ٻوليءَ جي مطالعي کان پوءِ اهو چئي سگهجي ٿو ته هن ٻوليءَ جون پاڙون سنڌي سماج ۽ سنڌ جي ڌرتيءَ ۾ گهڻيون اونهيون کتل آهن، ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو ته سنڌي ٻوليءَ جو سرچشمو سنڌ جي ڌرتي ۽ سنڌ جو سماج آهي.

ڊاڪٽر سورلي جي راءِ ۾:

"سنڌي ٻوليءَ جي لغت ۾ سنڌ جي سماج، سنڌي معاشري ۽ سنڌ جي معاشي حالتن جو گهڻو ۽ گهرو اثر آهي" (٣).

ٻولي ۽ سماج

انسان ذات، هن دنيا ۾، پنهنجي ابتدا ۽ آمد کان وٺي قوت، گويائي يعني ڳالهائڻ واري قوت/ٻوليءَ سان نوازيل هو. هو ڳالهائي به سگهندو هو ۽ پنهنجي خيال يا بيان جو اظهار به ڪري سگهندو هو. جيئن جيئن آسپاس جي ماحول ۾ هو (انسان) ترقي ڪندو ويو تيئن تيئن هن جي ٻوليءَ ۾ لفظن جو ذخيرو وڌندو ويو. جيئن جيئن انسان جي سمجهه، عقل، فهم ۽ تجربي ۾ بتدريج وسعت ۽ واڌارو ايندو ويو، تيئن تيئن هن جي روزانه زندگيءَ ۽ وهنوار جي دائري اندر هن جون ضرورتون، سنڌس ترقيءَ سان گڏوگڏ وڌنديون ويئيون. پنهنجن انهن ضرورتن ۽ پنهنجي جياپي لاءِ هو سڀ کان وڏيڪ پنهنجي ڌرتيءَ سان لهه وچڙ ۾ آيو ۽ ڌرتيءَ جي اهميت کان واقف ٿيو. جيئن جيئن هن (انسان) جو تجربو پختو ٿيندو ويو، ۽ ضرورتون وڌنديون ويئيون، تيئن تيئن هن جي ماحول ۾ به اضافو ايندو ويو، ۽ هن جي ٻوليءَ (لغت) جي خزاني ۾ به واڌارو ٿيندو ويو. هو لاشعوري طور پنهنجو تجربو، پنهنجي ٻوليءَ جي ذريعي ظاهر به ڪندو ويو، ۽ ان (ٻولي) کي مضبوط به ڪندو ويو.

مون پنهنجي هڪ مقالي (ٻولي، ان جي ابتدا ۽ اوسر) ۾ بيان ڪيو آهي ته "اوائلي انسان ڳالهائي سگهندو هو. هو زبان جي ذريعي پنهنجي خيالن جو اظهار به ڪري سگهندو هو." اڳتي هلي جيئن جيئن هن جي معاشري ۽ معاشي حالتن ۾ تبديلي ايندي ويئي، تيئن تيئن هن جي ٻوليءَ ۾ به تبديلي ايندي ويئي، ۽ ان ۾ واڌارو به ٿيندو ويو. جيئن جيئن هن جون ضرورتون وڌنديون ويئيون، جيئن جيئن هن ليون ليون شيون ڳولهي لڌيون يا ناهيون، تيئن تيئن هن جي ٻوليءَ واري ذخيري ۾ به نوان نوان لفظ شامل ٿيندا ويا.

مٿين بيان مان اهو واضح ٿو ٿئي ته زبان پنهنجي ماحول ۽ معاشري جي علامت آهي. ائين پڻ ثابت ٿو ٿئي ته زبان صرف انسالي معاشري ۾ ئي زنده رهي سگهي ٿي، ۽ پنهنجي معاشري ۾ ئي وڌي ۽ ويجهي سگهي ٿي. ظاهر ٿيو ته زبان ڪنهن انسالي معاشري کان سواءِ هرگز زنده رهي نٿي سگهي.

زبان گفتگو ۽ مقصد جي عمل جو ڪردار ادا ڪندي آهي، انهيءَ ڪري ان جي هر لفظ، هر فقري ۽ هر جملي ۾ ڪو نه ڪو مقصد يا مفهوم هوندو آهي. دراصل اهو مقصد يا مفهوم ئي آهي جو ڪنهن زبان جي عمل يا استعمال جي ضرورت طرف اشارو ڪندو آهي. اهوئي ڪارڻ آهي جو زبان انسالي برادري يا انسالي معاشري اندر ئي زنده رهي سگهندي آهي. ڊاڪٽر سورلي جو چوڻ آهي ته:

"سنڌي زبان جي لغت تي سنڌي معاشري، معاش ۽ معاشي حالتن جو وڏو اثر رهيو آهي. سنڌي زبان سنڌ جي معاشري ۾ اهڙيءَ طرح اثر پذير رهي آهي، جهڙيءَ طرح ان جو سماجي عمل" (۴).

جهڙيءَ طرح يوناني معاشرو، فرينچ معاشرو وغيره يوناني، فرينچ يا ٻيءَ زبان جي مطالعي جي سلسلي ۾ مددگار سمجهيو ويندو آهي، تهڙيءَ طرح سنڌي زبان لاءِ سنڌي معاشرو مطالعي جو بهترين ميدان آهي.

زبان جو مطالعو، دراصل بني نوع انسان ۽ علم الانسان جو مطالعو شمار ڪيو ويندو آهي. ٻاتر بلڪل درست چيو آهي ته:

"بهترين زبان اها آهي جنهن جو بنياد ڪنهن معاشري ۽ معاشرتي قدرن ۽ روايتن تي ٻڌل هجي" (۵).

زبان بذات خود زندگيءَ جي هڪ معيار کي ممڪن بنائي ٿي. زبان جي مدد سان اسين پنهنجي وسيع ترين دنيا جي علائقن ۽ خطن ۾ داخل ٿيون، ان جو سير ڪريون ٿا.

مٿي بيان ڪيل نڪتن جي روشنيءَ ۾ جڏهن ڪنهن زبان جو جائزو ورتو ويندو آهي تڏهن معلوم ٿيندو آهي ته هرڪا زبان هڪ معاشرتي قوت، علم ۽ عقل جو اٿاهه مهاساگر، لغت، معنيٰ، علم ادب ۽ اظهار جو وسيلو آهي.

هر زبان، هر زماني ۾ پنهنجي دائري جي اندر روزمره جي ماحول ۾ هميشه مروج ۽ مستعمل رهندي آهي. ڪنهن به ملڪ يا قوم جي زبان جو مطالعو گويا ان ملڪ يا قوم جو ئي جائزو يا مطالعو هوندو آهي، جنهن ملڪ يا قوم ۾ اها زبان مروج ۽ مستعمل هوندي آهي. زبان انسان ذات جي تخيلات، نظريات ۽ قوتِ احساسات جو هڪ رڪارڊ آهي، جو انسان ۽ انسان جي روح لاءِ هڪ تاريخ جي مانند آهي. مطلب ته عمل، تجربي، ارادي، مقصد، اعتقاد، اعتماد، ميل ميلاپ، اظهار، پيار جي جذبي، روح لاءِ سڪون، تهذيب ۽ تمدن، تخيل، نظريي، سوچ جي طريقي ۽ روزمره جي زندگيءَ جي اصل اصول وغيره سڀ زبان جي وصف عمل جي دائري ۾ داخل آهن، پر اهي سڀ اهي بنيادي ڳالهيون لڪتا آهن، جن جي آڌار تي ڪو معاشرو قائم هوندو آهي. انهيءَ ڪري ائين چيو ويندو آهي ته زبان ۽ معاشري جو هڪٻئي سان چولي ۽ دامن جهڙو رشتو آهي. هيءُ هڪ اهڙو اڻٽوٽ رشتو آهي جو هميشه لاءِ جاري رهڻ وارو آهي، يعني زبان ۽ معاشرو هڪٻئي لاءِ لازم ۽ ملزوم هوندا آهن، گويا زبان جو مطالعو معاشري جو مطالعو آهي، ۽ انهيءَ لحاظ سان معاشري جو مطالعو دراصل ان معاشري ۾ مروج ۽ مستعمل زبان جو مطالعو سمجهيو ويندو آهي. اهي ٻئي (معاشرو ۽ زبان) هڪٻئي کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ ۾ مدد ڪندا آهن، ۽ ٻنهي جو اڀياس يا مطالعو انسان ذات، ملڪ ۽ قوم جي تاريخي پس منظر جي مطالعي ۾ مددگار رهندو آهي.

هن ڳالهه اڳ اهو عرض ڪيو ويو آهي ته ڪنهن به معاشري جي روزمره جي زندگيءَ ان معاشري جي فردن جي تهذيب ۽ تمدن، اٿڻي ۽ ويهڻي، رهڻي ڪهڻي، کاڌ خوراڪ، لباس ۽ اهڙن ٻين جزن جو سڀ کان اعليٰ ۽ اهم رڪارڊ ۽ انمول خزانو هردور ۾ ٻولي ئي رهي آهي. جيئن جيئن ڪنهن قوم جي رهڻي ڪهڻي ۽ سماجي قدرن ۾ فرق ايندو رهيو آهي، جيئن جيئن انسان ذات جي تهذيب ۽ تمدن ۾ ترقي ۽ تبديلي ايندي رهي آهي، تيئن تيئن انهيءَ ترقيءَ ۽ تبديلي جو ”اثر“ ان قوم جي ٻوليءَ تي پڻ ٿيو آهي. ڊاڪٽر الله داد ٻوهڻي، ان ڏس ۾ لکيو آهي ته:

”هرڪا ٻولي پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ گوناگون گنج ۽ عجب اسرار آهي. ٻولي عقل ۽ عمل جو وڏو وسيلو آهي. ٻولي انساني عمل جو هڪ املهه آهي. ٻولي ماڻهن جي ثقافتي ڪارڪردگيءَ جو حصو آهي(٦).

ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو ته ٻوليءَ جو مطالعو ڪنهن قوم، ڪنهن سماج، ڪنهن تهذيب ۽ ڪنهن تمدن جو مطالعو آهي ڇو ته ٻولي انساني عمل جي پيداوار آهي. ٻوليون مثل ماڻهن جي هڏين مان لڏ، پر زنده ماڻهن جي روزمره جي زندگيءَ مان اڀريون ۽ اسريون آهن. انهيءَ ڪري هيئن چئبو ته ٻولي قوم جي زندگي، ثقافت، رهڻي ڪهڻيءَ جو عڪس يا آئينو آهي. ٻوليءَ جي تاريخي مطالعي/ تاريخ ۾ ئي قوم/قومن جي زندگيءَ جي جهلڪ نمايان هوندي آهي. حاصل مطلب ته زبان پنهنجي قوم لاءِ آب حيات جهڙو ڪم ڪندي آهي. زبان انساني روح لاءِ هڪ اهڙو سدا حيات ۽ پاڪ چشمو آهي جو ان (زبان) جي سرسبز رهڻ لاءِ دائما آبياري ڪندو رهندو آهي، ۽ جنهن ۾ اهڙا (زبان) ڳالهائيندڙ قوم جا فرد پنهنجن تمنائن، اميدن، تجربن، سوچن، تخيل ۽ مطالعي جو عڪس ڏسي سگهندا آهن.

مون پنهنجي مذڪور مقالي (ٻولي، ان جي ابتدا ۽ اوسر)(٧) ۾ عرض ڪيو آهي ته ”ٻوليءَ ٻين جسماني عملن سان گڏ ترقي ڪئي آهي. انسان پنهنجين خواهشن ۽ ضرورتن لاءِ ٻوليءَ جو سهارو وٺندو آهي. هن ترقي پذير دنيا ۾، انسان جون خواهشون وڌنديون رهيون آهن.“

علم حياتيات (Biology) ۽ بايو-ڪيميا (Bio Chemistry) جي علمن جي اڀياس مان پتو پوي ٿو ته انسان جي فطرت به سدائين هڪ جهڙي ڪانه رهي آهي، بلڪ بدلبي رهي آهي. انسان جي ٻين خاص عادتن وانگر، نقل ڪرڻ ۽ سکڻ جي عادت به انسان جي هڪ خصوصيت رهي آهي. انسان جي عظمت جو مدار سندس انهن عادتن تي آهي. ڳالهائڻ واري قوت (ٻولي) انسان لاءِ هڪ قيمتي هٿيار مثل آهي، ڇوته ان جو انسان جي روزانه زندگيءَ سان، سندس زندگيءَ جي ابتدا کان وٺي واسطو رهيو آهي.

ٻولي ۽ انسان جي وجود جو هڪڙي ئي سان اول کان ساٿ رهيو آهي. ٻنهي (انسان ۽ ٻولي) جي ابتدا گڏ ٿي آهي ۽ ٻنهي جي ارتقا گڏوگڏ ٿيندي رهي آهي: گويا ٻولي به انسان سان گڏ وجود ۾ آئي ۽ ان سان گڏوگڏ بتدريج ترقي ڪندي، اڳتي وڌندي رهي ٿي.

ماهرن جو رايو آهي ته تهذيبي ترقيءَ جو واسطو ٻوليءَ جي ترقيءَ سان آهي: تنهنڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو ته تهذيب ۽ تمدن جي وجود ۽ ٻوليءَ جي وجود جو هڪڙي سان ساٿ ابتدا کان رهيو آهي. تهذيب جي ترقيءَ سان گڏ، ٻوليءَ بہ ترقي ڪئي، ۽ جيئن جيئن انسان جي ذهني ترقيءَ ۾ اضافو ٿيندو ويو، تيئن تيئن ٻوليءَ جي ترقي ۽ وسعت ۾ به اضافو ٿيندو رهيو/ويو.

حاصل مطلب تہ ٻولي انسان جو فطرتي، پيدائشي ۽ قدرتي ورثو آهي، جيڪو انسان ذات کي قدرت جي طرفان سنڌس (انسان) ابتدا کان وٺي عطا ٿيو آهي ۽ انسان ذات جي وجود سان گڏ قائم ۽ دائم رهيو آهي، ۽ تيستائين فنا نہ ٿيندو، جيستائين انسان جو وجود قائم ۽ دائم آهي.

ڪنهن بہ انسان ۽ انساني معاشري لاءِ زبان جو استعمال ضروري آهي. هر انسان اهو سمجهي ٿو تہ ڳالهائڻ واري قوت هن لاءِ هر لحاظ کان ضروري آهي. ٻولي هن لاءِ هرخواهش- خوف، هراس، پيار، نفرت، احساس ۽ گهرج- جي اظهار جو وسيلو آهي. هن ڏس ۾ پروفيسر فرث فرمايو آهي تہ "هيءَ دنيا جنهن ۾ اسين رهون ٿا، انسان ان جو هڪ اڻوٽ حصو آهي." (٨).

هن سلسلي ۾ هڪ ماهر ايرڪ لينيبرگ (Eric Leneberg) جو رايو آهي تہ "ٻوليءَ واري قوت، انسان ذات کي هڪ خاص ذات طور، قدرت جي طرفان عطا ٿي آهي(٩)." هن جو خيال آهي تہ: "ٻولين جو وجود انسان ذات جي وجود سان گڏ، انسان جي ابتدا کان ئي شامل رهيو آهي(١٠)." ڇوتہ:

(i) هر انساني سماج ڪا نہ ڪا ٻولي ڳالهائي ٿو.

(ii) ٻولي علم طبعي (Anotomy) سان واسطو رکي ٿي. علم طبعيءَ جي لحاظ کان دماغ ۾ اهڙا خالا/ ٻاڳا (Cells) موجود آهن، جن جو واسطو ڳالهائڻ (ٻولي) سان ثابت ڪيو ويو آهي.

(iii) انسان ذات کان سواءِ ٻئي ڪنهن بہ جاندار کي سنڌس جسم ۾ آواز پيدا ڪرڻ جي جاءِ (ٻڙ) عطا ٿيل ڪانهي، جتي هو آواز پيدا ڪري سگهي.

الهيءَ ڪري ماهرن جو خيال آهي تہ انسان ذات، هن جادو-روپي وايومنڊل ۾ اک کولڻ سان ئي ڳالهائڻ سکي ٿو. هنن جي خيال ۾ جڏهن ڪو ٻار ڄمندو آهي، تڏهن سنڌس چوڌاري ماحول وارو گوڙگهمسان سنڌس ڪنن تائين رسندو آهي. جڏهن هو (ٻار) ٿورو وڏو ٿي ڳالهائڻ لڳندو آهي، تڏهن جڻ تہ وايومنڊل ۾ جادوگري جاءِ وٺندي آهي(١١).

اڳ ۾ ماهرن جي حوالي سان بيان ڪيو ويو آهي ته ڪنهن به ملڪ جي ٻولي، ان ملڪ جي سماجي، ثقافتي، تهذيبي ۽ تمدني تاريخ جي آئينه دار هوندي آهي، ڪنهن به قوم جي ٻوليءَ جي مطالعي سان ان قوم جي معاشي ۽ معاشرتي قدرن، سوچ ۽ فڪر جي ارتقا، تهذيبي ۽ تمدني تاريخ جي خبر پوندي آهي. مهرڳڙهه، آمري، موهن جو دڙو، ڪوٽ ڏجي ۽ ٻين آثارن مان مليل مواد جو مطالعو، انهن خطن ۾ رهندڙ ماڻهن جي ذهني ارتقا، معاشي ۽ معاشرتي قدرن، فن ۽ فنڪارانه قابليت، مذهب ۽ مذهبي قانونن ۽ ٻوليءَ جي باري ۾ معلومات ملي ٿي، جنهن جي اڀياس جي آڌار تي علم الانسان (بشريات) جا ماهر انهن قديم شهرن ۽ آبادين ۾ رهندڙ ماڻهن جي باري ۾ راءِ قائم ڪري سگهن ٿا. فقط ٻوليءَ جي اڀياس کان پوءِ اهو چئي سگهجي ٿو ته ڪنهن به قوم جي ٻولي، ان قوم جي زندگي، ثقافت، تهذيب ۽ تمدن جو آئينو آهي. صرف موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ مان حاصل ٿيل مهرن جي مطالعي مان هن وقت تائين جيڪجهه پتو پيو آهي، ان جي آڌار تي واديءَ سنڌ جي رهاڪن جي باري ۾ گهڻوئي ڪجهه بيان ڪري سگهجي ٿو. اهڙيءَ طرح پنيور، برهمڻ آباد، آمري، ڪوٽ ڏجي ۽ مهرڳڙهه جي کوٽائين مان مليل مواد جي مطالعي جي مدد سان انهن شهرن ۽ انهي رهندڙ ماڻهن، انهن جي رهڻي ڪهڻي، کاڌي خوراڪ، گذر و معاش وغيره لاءِ گهڻوئي ڪجهه بيان ڪري سگهجي ٿو.

زبان ۽ ثقافت جو سٻنڌ

زبان ثقافت جو آئينو آهي. ڪنهن به قوم جي ثقافت جو مرڪزي عنصر زبان ئي هوندي آهي، ڇو جو زبان، علم ادب جي خالق ۽ ادبي روايتن جي محافظ هوندي آهي. زبان جي حلقه اثر ۾ ڪنهن قوم ۽ خطي جي فن، تهذيب ۽ تمدن توڙي علم ادب جو مطالعو اچي وڃي ٿو. زبان جي مدد سان قومي تشخص جي تعمير ۽ اشولما ٿيندي آهي.

ثقافت مان مراد صرف فنون لطيفه، فن تعمير، تهذيب و تمدن جو مطالعو نه آهي، پر ثقافت جي مطالعي ۾ ڪنهن قوم جي ٻولي ۽ علم ادب جو مطالعو پڻ شامل آهي ڇو ته ٻولي ۽ علم ادب جي اٿاهه ۽ بي الت بحر ۾ ئي، قوم جي سماجي، ثقافتي، تهذيبي ۽ تمدني تاريخ جا تهه ويڙهيل هوندا آهن.

سنڌي ٻوليءَ جو علم ادب، دراصل سنڌي ثقافت جو بي پايان بحر آهي، انهيءَ ڪري جيڪڏهن ڪو شخص/ماهر چاهي ته سنڌي ثقافت، تهذيب ۽ تمدن جو مطالعو ڪري ته بيشڪ سنڌ جي ميوزيمن، قديم آثارن مان مليل مواد، فن تعميرات مان واقف ٿيڻ لاءِ مڪلي، سونڌا، روهڙي، سيوهڻ جو سير ايشڪ ڪري، پر سنڌ جي ماڻهن جي سوچ ۽ فڪر جي ارتقا، تخيل جي پرواز، سنڌي سماج جي قدرن ۽ سنڌ ۾ انسان ذات جي اڀياس لاءِ هن کي سنڌي ادب جو اڀياس به ڪرڻو پوندو. هن کي لطيف، سچل، سامي، سانگي، قليچ، شاهه عنايت، بلڪ پيرائي پنيري، وتائي فقير کان سواءِ سنڌ جي جديد ادب، ڪهاڻين، ناولن گيتن، دوهن، وائين ۽ نظمن

جو اڀياس بہ ڪرڻو پوندو، مطلب تہ سنڌ جي سماجي، معاشرتي ۽ ثقافتي تاريخ لاءِ سنڌ جي علم ادب جو مطالعو ضروري آهي، ڇو تہ سنڌي ثقافت، تهذيب ۽ تمدن جو آئينو سنڌي ٻولي ئي آهي. هن (ٻولي) ۾ ئي سنڌ جي ثقافتي زندگيءَ جو عڪس ۽ جهلڪ نظر ايندي. ٻولي ثقافت جي دائري اندر سماجي گروهن جي خيالات، تصورات، اظهار، سوچ ويچار ۽ ذهني ارتقا جي مطالعي ۾ مدد ڪري ٿي(١٢). حاصل مطلب تہ ثقافت ڪنهن قوم جي سماجي ۽ معاشرتي زندگي، نظرين، اعتقادن، اخلاقي لاڙن ۽ قدرن جي آئينہ دار آهي، جنهن جي جهلڪ ٻوليءَ ۾ ڏسي سگهجي ٿي(١٣). ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو تہ ڪنهن بہ قوم جي ثقافتي تاريخ، ان قوم جي پوري سماجي تاريخ جو عڪس ۽ نچوڙ آهي.

اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي تہ ٻهرئين لسان (لسان اول) پنهنجي معاشري جي تڪميل زبان جي مدد سان ڪئي. زبان ڪان سواءِ اها تڪميل الهيءَ ڪري بہ ممڪن نہ هئي جو انسان ۽ معاشري جو وجود هڪ ٻئي جي وجود تي انحصار ڪري ٿو؛ الهيءَ ڪري زندگي گذارڻ جي عمل لاءِ هن (انسان) جتن ڪيا، اصول واضح ڪيا، جيڪي اڳتي هلي، انساني معاشري ۽ ثقافت جي تخليق جا جز ٿيا. پوءِ جيئن جيئن انساني ارتقا ۾ تيزي ايندي ويئي، تيئن تيئن زبان ان جو سهارو بنجندي ويئي، تان جو ثقافت ۽ زبان هڪ ٻئي لاءِ لازم ۽ ملزوم بنجي ويا.

علم الانسان جي ماهرن جو خيال آهي تہ انساني ارتقا جو نظريو دراصل آن معاشري ۽ ثقافت جي ابتدا ۽ ارتقا جو نظريو آهي. ڪنهن تهذيب ۽ تمدن جي نشونما جو مطالعو دراصل آن تهذيب ۽ تمدن ۾ مروج ۽ مستعمل زبان جي ترقيءَ جو تاريخي مطالعو آهي.

زبان انساني معاشري ۽ ثقافت ڪي زنده رکڻ جو واحد وسيلو ۽ ذريعو آهي، يعني زبان کان سواءِ انساني زندگي ۽ معاشري جو تصور ئي نٿو ڪري سگهجي. تهذيب ۽ تمدن جو خالق معاشرو ئي هوندو آهي، ۽ زبان معاشري لاءِ آئيني مثل هوندي آهي، جنهن جي اندر ان تهذيب، تمدن ۽ معاشري جو عڪس نمايان نظر ايندو آهي(١٤).

ڊاڪٽر جميل جالبي پنهنجي ڪتاب پاڪستاني ڪلچر ۾ لکي ٿو:

"زبان جيئن تہ هڪ سماجي فعل آهي، ان ڪري معاشري جو پورو ڪلچر زبان جي اندر ئي پنهنجو مواد جوڙي ٿو. زبان جي ذريعي سان ئي آن زبان جي ڳالهائيندڙن جي مزاج ۾ مطابقت پيدا ٿئي ٿي ۽ فڪر ۽ عمل جو اشتراڪ ۽ تهذيبي يڪجهتيءَ جو عمل پيدا ٿئي ٿو. اهوئي سبب آهي جو هڪ زبان جا ڳالهائيندڙ ڪنهن ٻيءَ زبان جي ڳالهائيندڙن جي مقابلي ۾ ڪلچر جي هر سطح تي هڪ ٻئي جي زياده قريب هوندا آهن. مشترڪ زبان جي ذريعي معاشري ۾ پنهنجي اجتماعي ۽ قومي وجود جو شعور پيدا ٿيندو آهي(١٥).

جالبي صاحب اڳتي لکي ٿو:

”جيئن مون عرض ڪيو آهي ته ڪلچر زبان ۾ ظاهر ٿيندو آهي، انڪري زبان، ڪلچر جي هڪ اهم ترين علامت آهي. جهڙو ڪلچر هوندو، تهڙي زبان هوندي، جهڙي زبان هوندي، تهڙو ڪلچر هوندو. زنده زبان معاشري جي تقاضائن جي ڪري وجود ۾ ايندي آهي ۽ خيالن توڙي احساس جي هڪ اهڙي لظار ڪي جنم ڏيندي آهي، جنهن جي ذريعي زبان جو تعلق معاشري جي مختلف طبقن سان يڪسان ٿيندو آهي“ (١٦).

حاصل ڪلام ته معاشري ۾ هڪ جهڙين طبعي حالتن اندر زندگي گذاريندڙ انساني گروهن ڪي هڪ ئي تهذيب ۽ تمدن جي ڏوريءَ ۾ موتين وانگر مڙهڻ يا پوئڻ جو ڪم زبان ئي سرانجام ڏيندي آهي. انهيءَ لحاظ سان ڪنهن ثقافت ڪي پنهنجي معاشري جو عڪس چئبو ته زبان ڪي وري ان معاشري جي روشني تصور ڪرڻو پوندو.

جيئن عرض ڪيو ويو آهي ته زبان ۽ ثقافت جو پاڻ ۾ڪهاتو ۽ گهرو سنبند آهي. علم‌الانسان ۽ لسانيات جي ماهرن جو گڏيل خيال آهي ته انساني ارتقا جي باري ۾ مڪمل معلومات تڏهن حاصل ٿي سگهندي آهي، جڏهن زبان ۽ ثقافت جي ڪارڪردگيءَ ۽ عمل جو جائزو ورتو ويندو آهي.

لسانيات جي تحقيق جو عرق، علم‌الانسان جي تجربن جو تجزيو، ساري معاشرتي علمن جو اختصار ۽ انساني معاشري جي پيداوار ثقافت آهي، ليڪن ان جي برعڪس زبان انسان جي وجود سان منسلڪ آهي. اهڙيءَ طرح انساني وجود ڪي زبان جي وجود ڪان جدا ڪري نٿو سگهجي، بلڪ اهو (انساني وجود)، ان سان گڏوگڏ سفر ڪندو رهيو آهي. ثقافت ڪي زبان ئي پروان چڙهايو آهي، انهيءَ لحاظ سان ڪنهن به ملڪ ۽ قوم جي ثقافت جو مطالعو، ان قوم ۽ ملڪ جي زبان، تهذيب ۽ تمدن توڙي معاشري جو مطالعو تسليم ڪيو ويو آهي.

سنڌ جي ثقافت جو مطالعو صرف آثار قديمه جو مطالعو نه آهي، يا صرف فن تعميرات، ڪئليگرافي، اجرڪ سازي، چُني، ڪاشي ۽ جنديءَ جي ڪم جو اڀياس نه آهي، پر سنڌ جي ثقافت جو مطالعو سنڌي زبان جو مطالعو پڻ آهي. سنڌ جي ثقافت، سنڌي زبان جي مرهونِ منت آهي. سنڌي ثقافت جي پرچار لاءِ سنڌي زبان هڪ اهم ذريعو ۽ وسيلو آهي. سنڌي ثقافت جو مطالعو شاهه لطيف، سچل، سامي، شاهه عنايت، سانگي، قليچ ۽ جديد علم ادب جو مطالعو آهي.

اڳ ۾ عرض ڪيو ويو آهي ته ڪنهن به قوم جي ثقافتي تاريخ، ان قوم جي پوري سماجي ۽ انساني تاريخ جو عڪس ۽ نچوڙ آهي، ڇاڪاڻ جو سماجي ۽ ثقافتي تاريخ جي سيني پهلوئن، جزن، پاڳن ۽ نقطن جو رڪارڊ ٻوليءَ ئي هوندي آهي، انڪري هيئن چئبو ته ثقافت ۽ ٻوليءَ جو پاڻ ۾ڪهاتو ۽ گهرو تعلق آهي.

سنڌي ٻولي ئي سنڌ جي ماڻهن جي سماجي ۽ ثقافتي زندگيءَ جو عڪس پيش ڪري ٿي. هن (سنڌي ٻولي) ۾ سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن جي جهلڪ ڏسي سگهجي ٿي، اها جهلڪ يا اهو عڪس سنڌي ٻوليءَ جي علم ادب وسيلي پسي سگهجي ٿو. سنڌي ٻوليءَ جو علم ادب–معياري توڙي لوڪ ادب–سنڌ جي ثقافتي تاريخ جو هڪ ناياب ۽ بي‌مثال سرمايو آهي. هن ادب جي مدد سان سنڌ جي هر خطي جي ماڻهن جي ثقافتي، تهذيبي، تمدني ۽ معاشرتي زندگيءَ جو مطالعو ڪري سگهجي ٿو. مذڪور مطالعي سان هتي جي ماڻهن جي مخصوص روايتن، ذهني لاڙن، سماجي قدرن ۽ قومي مزاج جو پتو پوي ٿو.

سنڌ جي علم ادب ۾ مختلف خطن جي مخصوص ماحول جي عڪاسي ٿيل آهي. ان ۾ سنڌ جي ماڻهن جي روزانه زندگيءَ جو روح رچيل هوندو آهي. سنڌي ثقافت جا سمورا پهلو، سنڌي مزاج جون مڙيئي مهارتون، سنڌي ادب ۽ موضوع جي طور ڪم آندل آهن (١٧).

حاصل مطلب ته ٻوليءَ ۾ لکيل توڙي صدري ادب جي مطالعي مان ڪنهن قوم، ڪنهن ملڪ، ڪنهن معاشري، ڪنهن تهذيب ۽ تمدن، ماڻهن جي ذهني، فڪري ارتقا ۽ تخيل جي گوناگون پهلوئن جو پتو پوندو آهي. انهيءَ ڪري ڪنهن به قوم جي ٻوليءَ جو مطالعو معنيٰ ان قوم، ان ملڪ، ان ملڪ جي ماڻهن، معاشري، تهذيب، تمدن ۽ ثقافت جو مطالعو. هن دعويٰ جي دليل لاءِ جيڪڏهن ادب جي ڌار ڌار صنفن مان مثال ڏيئي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي ته هڪ ڪتاب ٺهي پوندو، هن مقالي جي منشا نه آهي.

ببليو گرافي

(1) Potter, Simeon, "Language in Modern World" Harrel Watson, Ltd: 1960, p. 24.

(2) Ibid

۽ پڻ ڏسو: ڊاڪٽر غلام علي الانا "سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس"، ڇاپو ٻيو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ١٩٨٤ع، ص ٢٤٦.

(3) Sorley, H. T., "Shah Abdul Latif of Bhit" London, 1940.

(4) Ibid.

(5) Ref 1.

(٦) الله ڏاد ٻوهيو، ڊاڪٽر: "سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج"، ڇاپو ٻيو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ١٩٧٨ع، ص ١٣٣.

(٧) ڏسو سماهي مهراڻ ١–١٩٨٦ع، ص ص ٥٧–٧٦

(8) Firth, J. R., "The Tongues of Men and Speech" London, Oxford University Press, 1964, p. 19.

(9) Lenneberg, Eric, "Biological Foundations of Language" New York, John C. Willey & Sons, INC, 1976.

(10) Ibid.

(١١) غلام علي الانا، "ٻولي، ان جي ابتدا ۽ اوسر"، مقالو، سماهي مهراڻ ١-١٩٨٦ع.
۽ ڏسو: "زبان اور ثقافت"، اسلام آباد، علامه اقبال اوپن يونيورسٽي، ١٩٨٧ع، ص ٣٧.

(12) Harold Rugg & Williams Withers, "Social Foundations of Education" Second Edition, Prentice Hall INC, USA.

(13) Hornby S, and Others, "The Advanced Learners Dictionary of English" London, Oxford University Press, 1963, p. 238.

(14) Robert A. Hall (Jr), "Linguistics & Your Language" New York, Anchor Books, Double day & Company, INC, 1960, p. 121.

(١٥) جميل جالبي، ڊاڪٽر: "پاڪستاني ڪلچر"، طبع سوم، اسلام آباد، نئشنل بوڪ فائونڊيشن، ١٩٨٥ع، ص ١٨٥.

(١٦) ايضاً.

(١٧) غلام علي الانا: ڊاڪٽر، "لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ"، ڄام شورو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ١٩٧٨ع. ۽ پڻ ڏسو: "سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس"، حوالو ڏنل ويو آهي، ص ٢٤٧.

شاهه ۽ سچل

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

شاهه لطيف ۽ سچل سرمست جي شاعريءَ جون ڪيترين ئي خوبين ۽ خصوصيتون هڪ-جهڙيون آهن. مثلاً:

١- ٻئي شاعر وحدت الوجود جا قائل آهن ۽ هنن وجودي فڪر پنهنجي پنهنجي اسلوب بيان ۾ سمجهايو ۽ ذهن نشين ڪرايو آهي.

٢- ٻنهي بزرگ شاعرن، سنڌ جي رومانوي داستانن جي تمثيل ۾ پنهنجو مقصد بيان ڪيو آهي. انهن ڪڏ تمثيلون ۽ تشبيهون پنهنجي ماحول ۽ سماج مان اخذ ڪيون آهن.

٣- ٻنهي شاعرن سنڌي ثقافت جي ترجماني ڪئي آهي ۽ پنهنجي ماحول جي رهڻي ڪهڻي جي ترجماني ڪئي آهي.

٤- ٻئي شاعر پنهنجي معاشي ۽ معاشرتي حالتن کان متاثر نظر اچن ٿا، ۽ ظلم ۽ ڏاڍ تي سندن دل تڙپي اٿي ٿي.

٥- ٻنهي شاعرن محبت، اخلاص، اخلاق، انسان دوستي، خودشناسي، خدا شناسي، وطن دوستي ۽ ايثار جو سبق سيکاريو آهي.

٦- ٻنهي شاعرن جي پيغام ۽ تعليمات جو سرچشمو اسلامي تصوف ۽ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي محبت ۽ ٻاڻ سڳورن جي عملي تعليم آهي.

مقصد ۽ مضمون جي لحاظ کان شاعرن ۾ هڪجهڙايون هونديون آهن. ان جي باوجود باڪمال شاعر اهو آهي، جيڪو ساڳئي مضمون ۽ مقصد کي جديد رنگ ۾ ۽ منفرد اسلوب بيان ۾ پيش ڪري. اها خوبي حضرت سچل سرمست جي ڪلام ۾ بدرجهءِ اتم موجود آهي. سچل سائينءَ پنهنجي فطري ذات ۽ شاعراڻي قوت سان پنهنجي لاءِ نيون راهون ڪڍيون آهن، ۽ ساڳيو مضمون ۽ مقصد نئين انداز ۽ وڌيڪ پراثر نوع ۾ بيان ڪيو آهي.

حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي وجودي فڪر محتاط انداز ۾ بيان ڪيو آهي، پر سچل سائين وڏي واڪي انا الحق جو اعلان ڪندو نظر اچي ٿو. چوي ٿو:

نوري ناري ناهيان، آهيان رب جبار،
جيڏيون مون کي ڪير ٿيون ڀانئيو.

اهڙيءَ طرح هن ڪيترا سر شاهه جي سرن جي پٽران چيا آهن، پر سچل سائينءَ انهن ۾ جدت ۽ انفراديت کان ڪم ورتو آهي. اهڙيءَ طرح ٻولي، تشبيهن ۽ تمثيلن ۾ به نواڻ ظاهر آهي. هت ٻنهي شاعرن جي هڪجهڙين خوبين ۽ خصوصيتن ۽ سچل سائينءَ جي جدت ۽ انفراديت جو تجزيو پيش ڪجي ٿو:

شاهه صاحب جي رسالي ۾ سسئي پنهون جي رومانوي داستان تي پنج سر ملن ٿا. سر سسئي آبري، سر معذوري، سر ديسي، سر ڪوهياري ۽ سر حسيني. سچل سائينءَ جي رسالي ۾ جدا جدا سر نه آهن، پر هن رومانوي داستان تي ٻارهن داستان آهن، ۽ هر داستان ۾ ڪيترائي بيت ۽ ڪافيون آهن. ان کان سواءِ سچل سرمست جي رسالي ۾ هن داستان تي "جهولڻو" به ملي ٿو، جيڪا بيت ۽ ڪافي يا وائي کان الڳ صنف آهي.

شاهه صاحب سر حسيني ۾ "مارڳ" ۾ مرڻ جي اهميت جو ذڪر ڪيو آهي. فرمائي ٿو:

اڳي ٿيءُ مران، سرَ مران مارڳ ۾،
متي ٿيءُ پريان، خون منهنجو جيڏيون.

سچل سرمست سسئيءَ جي داستان اٺين ۾ لاڳيتو ستن بيتن ۾ مارڳ ۾ مرڻ جي خوبي بيان ڪئي آهي. مقصد جيتوڻيڪ ساڳيو آهي، پر اسلوب بيان ۾ جدت ۽ انفراديت آهي. سچل سائين چوي ٿو:

مارڳ جي مٺينءَ، تان هٿنينءَ هوتياڻين هنج ۾،
وڃي ڪيچ مٺينءَ، تان ويچاريءَ وس ڪيو.

فني سٽاءَ جي لحاظ کان سچل سائينءَ جو جهولڻو هڪ نرالي صنف آهي. هن ۾ مسدس ۽ مخمس وانگر مختلف بند آهن، ۽ هر بند ۾ گهٽ ۾ گهٽ ڪري ٽي ستون ۽ ٽائين وراڻيءَ واري سٽ آهي. هر بند جي ٻهرين ٽن سٽن ۾ قافيو آخر ۾ اچي ٿو، ۽ انهي ستون پاڻ ۾ هم قافيه آهن. پوئين وراڻيءَ واري سٽ جو قافيو الڳ آهي، ۽ سڀني بندن جي وراڻيءَ واريون ستون وري پاڻ ۾ هم قافيه آهن. سسئي پنهون بابت سچل سائينءَ جي جهولڻي ۾ پنجاهه بند آهن، ۽ ان ۾ مڪالماتي انداز آهي. سرتيون، سسئيءَ کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪن ٿيون، ۽ سسئي انهن کي جواب ڏئي ٿي. سرتيون ڪيئن سمجهائين ٿيون:

چي ڙي، ويهه وسار وڃڻ جي وائي،
توسان لعلن جنهن لائون لاتي،
تنهنجي دل ڪيٽن تنهن تاتي،
سو اڄ جاڙ ڪري ويو جائي،
ڏيئي ڪن پنڌ تون پائي،
ڏوهن پاس نه ڏوڙج ڏاهي،

سُرت صلاح تون سمجهج سائي،
اها ڳالهہ امر ۾ آئي،
ڏونگر ڏورئون ٿي ڏهڪائي.

سسئي ڪين جواب ڏيندي پنهنجي حيثيت ۽ تعلق هن طرح بيان ڪري ٿي:

آيل، اٺ-مڪاهي جا آهي،
سا ڪيئن سگ سڄڻ سان ساهي،
پيو تا ناهہ نہ هرگز ناهي،
ڏاڍن سان شريڪت ناهي،
جا پشي سڀ لاڳاپا لاهي،
ڇپڙ چوهہ اڪيالئس ڇاهي،
ڪيڇن ڪيّ اها مرد ڪاهي،
ڪئندي ڪام تہ پڇندي ڪاهي،
محض الهيءَ ڪي مير نہ ماري.

شاهہ صاحب جي سر ڪاموڏ ۾ رومانوي داستان لوري جام تماچيءَ جي پس منظر ۾ ايت چيل آهن. سچل سائينءَ جي رسالي ۾ بہ هن داستان تي پنڌل بيت ملن ٿا. شاهہ صاحب جي سر ڪاموڏ ۾ لوري پنهنجي حيثيت بيان ڪندي چوي ٿي:

تون تماچي، تڙ ڌڻي، آئون مهاڻي مٺي،
مون ڏهاڳ تہ نہ ڏي، آئون جا لالي ٿَيَس تنهنجي.

سچل سائينءَ اهو ساڳيو مضمون نئين انداز ۾ هن طرح آندو آهي:

تون سَمو سائين، آءٌ ميهي مُهاڻي آهيان،
مون اڄ رَهائين، جو پلّيءَ لڳيس تا تنهنجي.

شاهہ صاحب لوريءَ جي مائٽن مهاڻن جو ذڪر هن طرح ڪيو آهي:

چارا ۽ ڪارا، مال جنين جو مڪڙيون،
تماچيءَ جي تڪيي، اچن سوارا،
ميِّ سچيءَ مارا، سمي سي سيڻ ڪيا.

سچل سائينءَ الهن ڪينجهر جي مهاڻن جو ذڪر ڪندي چوي ٿو، تہ اهي مهاڻا جيڪي ميرڻ پيرڻ سان گهمندا هئا، ۽ پاڻيءَ ۾ تڙڳندا هئا، الهن ۾ جام تماچيءَ سان تعلق ۾ اچڻ کان پوءِ وڏي تبديلي آئي، ۽ هو شان شوڪت سان زندگي گذارڻ لڳا.

پير آئون منهن ميرا، پاڻي پولدي جن هئا،
سي اڄ پنڌيون وتن سر تي، چاهہ منجهان چيرا،
ماڻڪ سوتي منهن تي، هئا تني هيرا،
ڪات سڀ ڪيرا، سکهڙ سمي جام جا.

شاهہ صاحب ڪينجهر جي مهاڻين جو نقشو هن طرح چٽيو آهي:

چاريون، ڪاريون، چڇ، چيريون، جن‌جي محبت مڇيءَ ساڻ،
رهن، وهن، سر ڀالـڊيـن، سيئي بد بـوءِ هاڻ،
لُڏڙن جِنَ‌ لـطـيـف چـي، پاڻـيءَ وچـهـن پـاڻ،
تـن مـلاحـن جـو ماڻ، سمـي سر ڪئو پالهنجي.

سچل سائينءَ بہ ڪينجهر جي مهاڻين جي اهائي حالت بيان ڪئي آهي؛ الداز بيان منفرد آهي. فرمائي ٿو:

وهين، وهـل، لپيون، ٿي پيٽ ڀاريا تـن پالهنجا،
ڏنيون ڏٽ ڏپ جـون، تـي جهيرن جـهـپـيـون،
ڪـڪـيءَ خاطر ڏ ڀيريـون، ڏ ڀـن منجهہ ڏ ڀـيـون،
جي ڪائن پـتـپـڻ ڀٽيون، سي ڇُوريءَ تي چريون ٿيون.

ٻئي بيت ۾ شاهہ صاحب چيو آهي:

ڪاريون، ڪوجهيون، ڪُوڙيون، مور نہ موچاريون،
وٺـي ويٺيون وات تـي، ڪـڪـيءَ جيون ڪاريون،
آلـيـن جيون آريـون، سمـي ري ڪـيـر سـهـي؟

سچل سائينءَ اها ڳالهہ الڳ رنـگ ۾ هن طرح ڪئي آهي:

ڪوجهيون، رنـگ-ڪاريون، منهن نـہ موچاريون،
سي ڪيڏيو ڪالورن جيون، سر ڪـٽـن ڪـاريـون،
ڪيئي ڪـٺـي ان جـيـون، ٿو تـمـاچـي آريـون،
سي اڄ سالون ڏڪن سر تي، ڪلهين ڪنياريـون،
زور چـڏي زاريون، ٿـو تماچي تـن ڪـي ڪري.

شاهہ صاحب سر مارئيءَ ۾ ملير ۾ مينهن پوڻ جو ذڪر ڏاڍي اثرائتي الداز ۾ ڪيو آهي. مارئيءَ جي زباني چوي ٿو:

اٿـن مـيـنـهـن ڳهٽان، ٿـشـن مـوڪ مـلـيـر ۾؟
آ ڪـيـون آب پـرٺـو، الـهـيـن ڪـونڊ ڪـٺـان،
مـارن شـال مـڙان، ڪـونـيـون چـڏي ڪڏهين.

سچل سائين بہ مارئيءَ ۾ اهڙن خيالن جـو اظهار ڪيو آهي ۽ ساڳيا لفظ "آنا مينهن ملير ۾" آلدا اٿس، پر الداز بيان پنهنجي نوعيت جو آهي:

هيءَ خـبـر هاڻي، آئـي ريـگستانـي راڄ ڏنـهـن،
تہ آنـا مينهن مـلـيـر ۾، ٿـيـو ڀـٽـن ۾ ڀـائـي،
گـل ڦـل گـلـزاريـون ٿـيـا، رڻ سـپ ريجائي،
تون پيي صاحب سچائي، موڪل ڏينر مڙي مران.

شاهہ صاحب مارن جي سيرت ۽ ڪردار جون خوبيون مارئيءَ جي زباني بيان ڪندي چوي ٿو:

اِيءَ نہ مارن ريت، جِنءَ سين مٽائن سون تي،
اچي عمر ڪوٽ ۾، ڪنديس ڪالہ ڪريت،
پکن جي پريت، ماڙين سين نہ مٽيان.

سچل سائينءَ بہ مارن جون اهي ئي خوبيون ۽ خصوصيتون پنهنجي انداز ۾ بيان ڪيون آهن. فرمائي ٿو:

توڙي هوءَ چئي، تا ٻي لوءِ لوئيءَ سان وڃان،
اچي عمر ڪوٽ ۾، ڪنديس ڪالہ ڪني،
سائي سالديس سر ساهہ سان، جا ڏاڏائن ڏني،
اها ليندس پاڻ پني، مينهن وسندي سومرا.

هن مان معلوم ٿيندو تہ سچل سائينءَ شاهہ لطيف جو ڪلام پڙهيو آهي ۽ ان کان متاثر ٿيو آهي. هن شاهہ صاحب جي بيتن جي پران بيت چيا آهن ۽ شاهہ صاحب وارا لفظ ۽ سٽون بہ ڪم آنديون آهن، البت انداز بيان پنهنجو اختيار ڪيو اٿس. پيش ڪيل بيت ۾ هڪ سڄي سٽ شاهہ صاحب جي شعر واري آندي اٿس، فقط ٻيون لفظ بدلايو اٿس. شاهہ صاحب "اچي عمر ڪوٽ ۾ ڪنديس ڪالہ ڪريت" چيو آهي ۽ سچل سائين ساڳئي سٽ آڻي فقط لفظ "ڪريت" جي بدران لفظ "ڪني" آندو آهي.

عمر، جڏهن مارئيءَ کي قيمتي ڪپڙا پهرڻ لاءِ چوي ٿو، تڏهن مارئي کيس جيڪو جواب ڏئي ٿي، ان کي شاهہ صاحب پنهنجي بيت ۾ هن طرح آندو آهي:

عمر اڇا ڪپڙا، ڪاٺياريون ڪِنءَ ڪن،
جنين جا ٿرن ۾ ور ٿا وڃن ڏهن،
هوءَ جي حق پچن، سي ڪِنءَ ستيون سومرا.

سچل سائين بہ ساڳيوئي مفهوم مارئيءَ جي واتان هن طرح چوائي ٿو:

عمر اڇا ڪپڙا، ڪاٺياريون ڪَنِ ڪيئن؟
جهڙي آيس جيئن، شل تهڙي مارن ڏي وڃان.

هن ۾ بہ سچل سائينءَ شاهہ صاحب واري بيت جي مڪمل سٽ کڻي آندي آهي، پر ان ۾ لفظن جي ڦيرڦار ڪئي آهي ۽ ٻي سٽ بہ نئين نوعيت جي آندي آهي. اهڙيءَ طرح جِنَ روايت ۾ جدت ۽ انفراديت پيدا ڪئي اٿس.

شاهہ جي رسالي ۾ سر مومل راڻو آهي، تہ سچل سائينءَ بہ مومل راڻو جي تمثيل ۾ پنهنجا خيال بيان ڪيا آهن. هتي بہ سچل سائينءَ جو ڪلام جداگانہ رنگ وارو نظر اچي ٿو. راڻي جي

رسامي ڪان پوء مومل جي جذبات ۽ احساسات جو ذڪر شاهه صاحب سنڌس ئي زباني هن طرح ڪيو آهي:

ڪاڪ ڪڙهي، وڻ وڻا، پرنا محل ماڪ،
سوڍي جي، سرتيون! وڌيس وِهتَر ويراڪ،
سورن لائيا سانگ، سکھو سونج سهرين.

سچل سائينءَ مومل جا اهي جذبا مختلف انداز ۾ هن طرح بيان ڪيا آهن:

هي ڏوهارڻ ڏاهه، تون ڍوليو ساري ڍٽ جو،
ڪامل تنکو ڪاڪ تي، چڙهي ڪرهل ڪاهه،
ڪاٿيون ڪنديون ڪاڪ جيون، پي لڳي باغن باهه،
اهو مون تئون مهئو لاهه، ڪا مهر پوئي مينڌرا.

سر سارنگ ۾ پنهي شاعرن چيو آهي، پنهي شاعرن برسات جو ذڪر ڪيو آهي، پر هر ڪنهن جو اسلوب بيان پنهنجو آهي. البت مفهوم ۽ مقصد ۾ مطابقت نظر اچي ٿي.

شاهه صاحب چيو آهي:

اڄ پڻ اتر پار ڏي، ڪڪر ڪيائين،
منڌائتن مينهن جي، رُت لئه روڪيائين،
پَٽَرَ پلٽيائين، گهڻا سالڪين سُک ٿيا.

-

مولي مالدائن جي جڙي ڪيائين جوڙ،
وڃون وسڻ آئيون، پـهـ پـهـ پَٽدائون پوڙ،
آلن جا هالم ۾، لکين ٿيا ڪوڙ،
سارنگ لاٿي سوڙ، سالده سُهائو ٿيو.

سچل سائينءَ مينهن پوڻ جو منظر هن طرح بيان ڪيو آهي:

اڄ پورب پار ڏي ڪڪرن ڪيا ڪوڙ،
صبح ويل سويل جو، سارنگ لاتي سوڙ،
وڄن واڄا واهه ڪيا، مينگهه پڌا اڄ موڙ،
لوڪان لاٿو لوڙ، موليٰ پنهنجي مهر سان.

پنهي شاعرن اسلام جي فيض بيان ڪرڻ لاءِ برسات ڪي تمثيل طور آندو آهي. اسلام جي فيض جي پالوٽ جن ملڪن کي علمي ۽ روحاني طور سرسبز ۽ شاداب ڪيو، شاهه صاحب هڪ بيت ۾ انهن ملڪن جو ذڪر ڪري، سنڌ ڪي دعا ڪئي آهي:

موٽي مالداڻن جي واري ڪيائين وار،
وڃون وسڻ آئيون، چوڏس ٿي چوڌار،
ڪي اٿي هليون استنبول ڏي، ڪي مڙيون مغرب پار،
ڪي چمڪن چين تي، ڪي لهن سمرقندن سار،
ڪي رمي ويئون روم تي، ڪي ڪابل، ڪي قنڌار،
ڪي دلي، ڪي دکن، ڪي گڙن مٿي گرنار،
ڪنهين جُنبي جيسلمير تان، ڏنا بيڪانير ٻڪار،
ڪنهين پُڄ پڇائيو، ڪنهين ڍٽ مٿي ڍار،
ڪنهين اچي عمرڪوٽ تان، وسايا ولهار،
سائين سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سڪار،
دوست مٺا دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

سچل سائينءَ به اهڙي ئي لمولي اسلام جي فيض جي ڳالهه ڪئي آهي. هُو فقط ايترو ئي هيٺينءَ بيت ۾ سنڌ ۾ اسلام جي آمد جو نقشو ڏيکاريو اٿس:

اترا اوري ڪيئي چمڪيئي چمڪاٽ،
اتان ڪيائين اوچتي، لس ٻيلي تي لاٽ،
سنڌ ل ٿيا مڪران تي، گوڙن جا گڙگاٽ،
ڪڙن مٿان ڪيچ جي، ڦڙڪي ڪاڏا ڦاٽ،
وري ورتائون وات، سچل سائي سنڌ جي.

هيٺين بيت ۾ سچل سائينءَ ڏيکاريو آهي ته اسلام جي فيض سان سنڌ جي سرزمين سرسبز ۽ شاداب ٿي، ۽ سنگهارن جي اڄ اڄهائي!

سچل سائي سنڌ جي، وري ورتائون وات،
جُهڙ ڦُڙ جهلي آئي، جهڪو ڏيئي جهات،
وسي ٻيا وڏ ڦڙا، کهيڙ پسائي کهات،
لاٿي اڄ آسات، سارنگ سنگهارن جي.

سچل سرمست سنڌي شعر سان گڏ سرائڪي ۽ پنجابي شعر ڪان به واقف هو. سرائڪي ۽ پنجابي شاعريءَ ۾ پنجاب جي رومانوي داستان هيررانجهو تي شعر مليو ٿو. ان ڳالهه متاثر ٿي سچل سائينءَ سنڌيءَ ۾ هير رانجهو جي تمثيل ۾ بيت چيا آهن. هي سر شاهه صاحب جي رسالي ۾ ڪونهي. پنجابي شاعرن هير رانجهو جو قصو سلسليوار منظوم ڪيو آهي، پر سچل سرمست سنڌي شعر جي روايت موجب اشاراتي ۽ تمثيلي انداز اختيار ڪيو آهي. سچل سائين پنهنجي ڪيفيت ۽ حقيقت جو اظهار رانجهي جي زباني هن طرح ڪيو آهي:

شاهي هيـر شان، دلـبـر پنهنجي ديس ۾،
اتان آيس اوچتو، ڪٿي سورن جـو سامـان،
ڇا منجهارئون ڇا ٿي آيس، اهو اٿم ارمـان،
حيرت ۾ حـيـران، مون کي هير هتي ڪيو.

سرن کان سواءِ سچل سائينءَ جي رسالي ۾ ٻين عنوانن ۽ راڳڻين تي شعر به ملي ٿو، جن کي رسالي جي مرتبن مختلف عـنـوانـن هيٺ رکيو آهي، جهڙوڪ: وحـدت، حقيقت، بيت پورب جا، روجهن بابت بيت، متفرق ڪلام، جوڳ ۽ مالڪوس.

ٻـولـي

شاهه صاحب جو شعر، سنڌي ٻوليءَ جي لاڙي لهجي ۾ آهي ۽ سچل سائينءَ جي ڪلام ۾ اترادي لهجو ڪارفرما نظر اچي ٿـو. شاهه صاحب جـي شعر ۾ ٺيٺ سنڌي لفظن سان گڏ ٿورا عربي ۽ فارسي لفظ به ملن ٿا. سچل جـي ڪلام ۾ ٺيٺ سنڌي لفظن سان گڏ عربي ۽ فارسي لفظن جو ڪجهه وڌيڪ تعداد ملي ٿو. نـه فقط ايترو، ٻر سچل سائينءَ جي ڪلام ۾ سرائڪي زبان جو اثر به ملي ٿو. سرائڪي زبان ۾ ار/ کي ال/ سان بـدلايـو ويندو آهي، مثلا سنڌي ۾ چـون "سوير"، تـه سرائڪي ۾ چـون "سويل"؛ سنڌي ۾ چـون "ڳهوري"، تـه سرائڪيءَ ۾ چـون "ڳهولي"؛ سنڌيءَ ۾ چـون "سنيار" تـه سرائڪيءَ ۾ چون "سنيال". سچل سائينءَ هن مصرع ۾ "ڳهوري" بدران سرائڪي اثر هيٺ "ڳهولي" آندو آهي:

"سچو صدقي تن تئون، جُند جتـنِيهن هت ڳهولـي"

هيٺينءَ مصرع ۾ "سنيار" بدران سنيال آندو آهي:

"سند ٻوَ سار سنيال، يار مون کي آهي، منهنجا ميان!"

اهڙيءَ طرح سرائڪي زبان ۾ "وارو" بـدران "والا" ايندو آهي. سچل سائين هن مصرع ۾ "والا" آندو آهي:

ڪتـي گـداگـر گـدائـي والا، ڪـٿـي شهنشاهـ

"پاڻ" جي معنيٰ ۾ سرائڪي ۾ "آپ" ايندو آهي. سچل سائين هن مصرع ۾ "آپ" آندو آهي:

"پيو کو چاڻ محض گناهه، هرڪنهن صورت آپ اللهُ"

ڪيترن هنڌن تي سرائڪي لفظ به ڪتب آندا اٿس، مثلا هن مصرع ۾ چيٽڪ جادو، عشق، بيآرامي لفظ آندو اٿس:

"حـال پـاڻـي اچي سي ٿيا، جن تان چيٽڪ لايـو"

هن مصرع ۾ هسان=ڪلان، خوش ٿيان آندو اٿس:

"وڃي ڪيچ وٽـن ۾، آيـل، هـوتـن ساڻ هسان"

هن مصرع ۾ ڏوڙا = ٻيڻا آندو اٿس:

"ڏوڙا طالع مون ٿين، جڏهن سچو لالوَ سڏيندا."

سريلي محاوري ۾ لفظ جي ٻوپان 'آن' ٻجاڙي ملائي جمع بڻايو ويندو آهي. لاڙي لهجي ۾ 'اون' ٻجاڙي گڏي ويندي آهي. شاهه صاحب 'اون' ٻجاڙيءَ وارا جمع آندا آهن ۽ سچل سائينءَ 'آن' ٻجاڙيءَ وارا جمع ڪتب آندا آهن. هيٺينءَ مصرع ۾ سچل سائين ڪتابت جو ڪتابتان آندو آهي:

"ڪيئي ڪتابتان پنهنجي اچڻ جون، مون ڏي سي هوت هلايون."

هن مصرع ۾ "راهه" جو جمع "راهان" آيو آهي:

"جن لاءِ روز نهارين راهان، مولا سي محب ملايا."

هن مصرع ۾ "خبر" جو جمع "خبران" آندو اٿس:

"سون ڪـي رات رسيون، ڏيهه ڏاڏائيون خبران."

هن مصرع ۾ "مهل" جو جمع "مهلان" آيو آهي:

"هي جي موتن جو مهلان، تي محلن منجهه گذاريان."

سريلي محاوري جي عوامي گفتگوءَ ۾ لفظ "مشهور" کي "مَشَرَ" ڪري چيو ويندو آهي. سچل سائينءَ به عام ماڻهن جي گفتگوءَ مطابق "مَشَرَ" آندو آهي.

"مَشَرَ مـارونـڙن جـون، سچيون ساڪـويـون."

سنسڪرت لفظ "شُـپ"=سهڻو" سريلي محاوري ۾ "سُـپ" ڪري ڪتب آندو ويندو آهي. ان مان "سهڻو" ۽ "پاڪ" معنيٰ ورتي ويندي آهي. سچل سائين اهو لفظ پاڪ جي معنيٰ ۾ هن طرح آندو آهي:

"سچو چـوي ٿيا سومرا، چـڱـا سـالـڪـن سُـپ."

سريلي محاوري ۾ "جڪڻ"، جهوريءَ ۾ جهرڻ، ڏڪوڻ ۽ سڙڻ جي معنيٰ ۾ ايندو آهي. سچل سائينءَ اهو لفظ هن طرح آندو آهي:

"راتـو ڏينـهان روح ۾، جـڪـان لاءِ جـمـال."

سريلي محاوري ۾ "چاڪون" جي بدران "چاهون" به ڪتب ايندو آهي. سچل سائينءَ "چاهون" هن طرح آندو آهي:

"جـوريءَ ڪـي چيرين، چـڏي وئـيـن چـاهون."

اهڙيءَ طرح "مون ڪئون" جي بدران "مون هون" به آندو اٿس:

"مون هون ڏورڻ لـ ٿيا، الا، آهن ڪاف ڪشالا."

"ڏالهن" جي بدران "ڏنهن" ۽ "ڏهون" ڪتب آندو آهي. سچل سائينءَ "ڏَلهَن" به آندو آهي ۽ "ڏهون" به:

”قاصد ڪيچ وڃن ڏلهن آئت سگهڙو آڻ.“

-

”آيون الهيءَ پار ڍهون، اديون ڪُرڪاڻ.“

سريلي محاوري ۾ ”جتي“ بدران ”جاتي“ ۽ ”تتي“ بدران ”تاتي“ آندو ويندو آهي. سچل سائين ”جاتي“ ۽ ”تاتي“ آندو آهي:

”گل آب جاءِ جاتي، محبوب راز تاتي.“

ڪٿي وري جت به ڪم آندو اٿس، جيئن معياري لهجي ۾ ايندو آهي:

”آءٌ تان پيڙس آتي، جت جاءِ ادب جي ناهي.“

زمان حال ۾ جمع جي صورت ۾ فعل جي بنياد جي پويان ’ن‘ ۽ ’تا‘ ملايو ويندو آهي. جيئن تہ گهر، هل، ڏس ۽ پڙهہ مان گهمن ٿا، هلن ٿا، ڏسن ٿا، پڙهن ٿا. الهيءَ قاعدي موجب ”ڪر“ ۾ ’ن‘ ۽ ’ٿا‘ ملائبو تہ ٿيندو ”ڪرن ٿا.“ سنڌي ٻوليءَ جي معياري لهجي ۾ ”ڪرن“ مان ’ر‘ لڪري ويئي آهي. انهيءَ ڪري ”ڪرن ٿا“ جي بدران ”ڪن ٿا“ چيو ويندو آهي. موجوده سريلي محاوري ۾ بہ ”ڪن ٿا“ ڪم اچي ٿو، پر قديم زماني ۾ سريلي محاوري ۾ ”ڪرن ٿا“ ڪم ايندو هو. هينئر بہ شڪارپوري ۽ جيڪب آبادي لهجن ۾ ”ڪرن ٿا“ ڪتب اچي ٿو. سرائڪي زبان ۾ بہ ”ڪرن“ ڪتب آندو ويندو آهي. حضرت خواجہ غلام فريد ”ڪرن“ هن طرح آندو آهي. ”جهيڙے ڪرن بکيڑے.“

سچل سائينءَ بہ ”ڪرن“ ڪتب آندو آهي. مثلاً:

”ويچاري تي وات تي، ’ڪرن‘ ڪين وسرام.“

-

”سکها اچن شال، ’ڪرن‘ غور غريب جو.“

اهڙيءَ طرح ”ڪجو“ جي بدران ”ڪريجو“ آندو اٿس:

”ياد ’ڪريجو‘ ڏينهن اهي ئي، ڳالهيون ڪيتيون ڳڏ ڪيئي.“

-

”مارڳ مران شال، دعا ’ڪريجو‘ جيڏيون.“

اهڙيءَ طرح سچل سرمست جي ڪلام ۾ سريلي محاوري مان سمورين لساني خوبيون ۽ خصوصيتون ملن ٿيون. ان هوندي بہ ڪٿي لاڙي محاوري جو اڻ لکو اثر ملي ٿو. اهو شايد شاهہ لطيف جي شعر جي اثر سبب آهي. مثلاً سريلي محاوري ۾ عام طرح ’له‘ جي معنيٰ ۾ ’مَ‘ ڪم لہ ايندو آهي. سچل سائينءَ جي ڪلام ۾ ٿورين جاين تي ’له‘ جي معنيٰ ۾ ’مَ‘ بہ آيو آهي:

”وڃان تا مَ مري، جان ٻاروچي منهن ڏسان.“

لاڙي محاوري ۾ لاڪاري بنائڻ لاءِ لفظ جي اڳيان ’آ‘ اڳياڙي آندي ويندي آهي. مثلاً اجاڻ، اير وغيره. شاهه صاحب اهڙيءَ اڳياڙي وارا لفظ تمام گهٽا ڪتب آندا آهن. سرائلي محاوري ۾ عام طرح اهڙا لفظ ڪم نه ايندا آهن. سچل جي ڪلام ۾ به اهڙيءَ اڳياڙيءَ وارا لفظ گهٽي قدر ڪم آندل ڪونهن. البت ڪن جاين تي هڪ اڌ لفظ اهڙي اڳياڙيءَ وارو به ملي ٿو. جهڙوڪ:

”هو سياڻا سپرين، عاجز هيءَ اجاڻ.“

شاهه لطيف جي شعر ۾ پنهنجي جي بدران ”پانهنجي“ آيو آهي. سچل سائين گهٽي قدر ”پنهنجي“ آندو آهي، پر هڪ ٻن جاين تي ”پالهنجي“ به آندو اٿس، جيئن لاڙي محاوري ۾ يا لاڙ جي شعر ۾ اچي ٿو، مثلاً:

”پائٺون پانهي پالهنجي، دوست اُهي ڪجو ڏار“

شاهه لطيف ڪيترين قافين ۾ اثر، زور ۽ خوبصورتي پيدا ڪرڻ لاءِ /س/ پڄاڙي جي بدران /آس/ پڄاڙي آندي آهي، مثلاً:

تري تُنَ پياس، پاسنئون پاڻي وهي،
ڪُوهو جهتَر جهنُو ٿئو، لاڄو سڀ لڙياس،
جيلاهه سنڌر سڪائياس، وهي تي وهه ساهون.

—

واجهائي وطن ڪي، آئون جي هت سياس.

—

سيائي جيياس، جي وڃي مڙهه ملير ڏي.

—

جي هت هئي مارئي، ته لڏيم ڪرَ ڪيناس.

سچل سائينءَ جي ڪلام ۾ به اهڙيون صورتون ملن ٿيون، جهڙوڪ:

هُت تان ڪير هياس، هيت ٿي ڪير آيس نه جاڻان،
لانءُ پيو هُت هو منهنجو، هيت پئي نانءَ ٿياس،
اڇڻ نه هت منهنجو، پر ڪنهن تان خواهش ڪئياس،
هُت هيس معشوقيءَ ۾، هت عاشق ٿي آياس،
”سچو“ سارو سچ ٿيو، وڇون آءُ ويئاس.

ٻئي هنڌ آيو آهي:

ڪولشين ڳنڍ ٻنڌ پاس، پورهئي ڪارڻ پاڻ ڪي،
پنهنجي تان پرينءَ ڪي، سائين سڏ ينڊياس،
ڪنهن چيُن نه، چڏ ٻنڌياس، هُهڙن هوتياڻن کي.

"امر" جي صورت لاءِ شاهه صاحب ڪن جاين تي "بج" پڇاڙي آندي آهي، مثلاً.

جيڪي ڏٺءِ تار ۾، ڪنڌيءَ سو ڪهيج،
جر وڏو جهاجهه ڪُهٽي، پاند م پسائيج،
ساهڙ ساڳاهيج، تہ ثابت لنگهين سير مان.

سچل سائينءَ بہ قافيہ طور اهڙيون صورتون آنديون آهن، مثلا:

هنجون رت هاريج، تان روهن ڪي رهسو ٿئي،
وار نہ وساريج، هٿڙن هوتياڻين ڪي.

سچل سائين ڪن قافين ۾ امر/ ضميري پڇاڙي بدران "اوم" پڇاڙي آندي آهي، جهڙوڪ؛

باري برهہ بلوچ جو، اديون سر آيوم،
چاهون چمي تنهن ڪي چشمن تي چايوم،
وره وسايوم، اينهن پنهنجي نجهري.

ان مان معلوم ٿيندو تہ سچل سائينءَ فن، شعر جي سٽاءُ اسلوب بيان ۽ ٻوليءَ ۾ پنهنجي وات گهڙي آهي. انهيءَ ڪري سنڌس ڪلام قديم سنڌي شاعرن کان منفرد نظر اچي ٿو. البت ايترو آهي تہ هن شاهه لطيف جو شعر ضرور پڙهيو آهي ۽ ان کان اثر پذير ٿيو آهي، جاڪاڻ جو ڪٿي لفظن جي سٽاءُ اسلوب بيان، ٻولي ۽ فڪر ۾ شاهه جي شعر جو اڻ-لکو اثر نظر اچي ٿو. اهو بہ ان حد تائين آهي، جو تقليد نہ آهي. سچل سائين جتي بہ شاهه صاحب جا لفظ، فقرا ۽ فني سٽا آندي آهي، اتي بہ جدت ۽ انفراديت اختيار ڪئي اٿس. مطلب تہ سچل سائينءَ جو ڪلام سنڌي شاعري ۾ نرالي نوعيت جو آهي.

سنڌي ٻوليءَ جون مکيہ خاصيتون

ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي

ڀارت-پاڪ اُپکنڊ ۾ جيڪي ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون، اُنهن مان ڪن ٻورين جوئي جديد علم لسان جي اُصولن موجب اُپياس ڪيو ويو آهي. جيئن هرهڪ گل کي پنهنجي سرهاڻ هوندي آهي، تيئن هرهڪ ٻوليءَ ۾ پنهنجيون ڪجهہ نراليون وصفون هونديون آهن. الهن جي ڪري هرهڪ ٻوليءَ جو روپ ٻين ٻولين سان مشابهت رکندڙ هوندي به ڪيترين ڳالهين ۾ پنهنجين پاڙيسري ٻولين کان بہ ٿوري نظر ايندو آهي. چوڻي آهي تہ 'ٻارهين ڪوهين ٻولي ٻي'، ٿوري ٿوري مفاصلي بعد هڪڙي ٻوليءَ جي ڀيٽ ۾ ٻي ٻاريڪ تفاوت اچيو وڃي. سنڌي ٻوليءَ جو مثال ڪٿو، اها هڪ طرف پنجابي، اردو، هندي، گجراتي، مرائي، راجستالي وغيره ٻولين سان ڪيترين ڳالهين ۾ هڪجهڙائي ڏيکاري ٿي تہ ٻئي طرف ڪجهہ اهڙيون خاصيتون ٻي ظاهر ڪري ٿي، جيڪي ٻين ٻولين ۾ لڀيون ملن. الهيءَ کان سواءِ، سنڌ جي جدا جدا ايراضين ۾ سنڌي ٻوليءَ جا الڳ الڳ لهجا ٻي اسان کي نظر اچن ٿا.

سنڌي ٻوليءَ جي بڻ-بنياد جي سوال تي سنڌ ۽ ڀارت جي عالمن مختلف رايا ظاهر ڪيا آهن. ڪنهن سنڌ جي اوائلي سنڌي پراڪرت ۾ انهيءَ جو اصل-نسل ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ڪنهن سامي مت جي ٻوليءَ سان سنڌيءَ جو بنيادي رشتو ڏيکارڻ چاهيو آهي تہ ڪنهن توراني ۽ دراوڙي ٻولين ۾ سنڌي ٻوليءَ جو بنياد ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اهي عالم، جيڪي سنڌي ٻوليءَ جو بڻ-بنياد ڪنهن غيرآريائي زبان ۾ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ٿا ڪن، اهي ٻي انهيءَ حقيقت کان انڪار لڀا ڪري سگهن تہ موجوده سنڌي ٻولي، صرف ونحو، لفظ-ڀنڊار ۽ لسالي ڀيٽ جي ٻين وصفن جي لحاظ کان تمام گهڻي قدر ڀارت-پاڪ اپکنڊ جي ٻين آريائي ٻولين سان مشابهت رکي ٿي. هتي آئون سنڌي ٻوليءَ جي بڻ-بنياد واري بحث تي ويچار ظاهر ڪرڻ لڀو چاهيان، ڇاڪاڻ تہ الهيءَ لاءِ هڪ الڳ مقالي جي ضرورت آهي. هتي منهنجو مقصد فقط انهيءَ ڳالهہ تي روشني وجهڻ آهي تہ موجوده سنڌي ٻوليءَ جون ڪهڙيون نراليون وصفون آهن، جيڪي ڀارت-پاڪ اپکنڊ جي ٻين آريہ ٻولين ۾ لڀيون ملن يا اهي ورلي ملن ٿيون. هتي مون اهڙن وياڪرڻي روپن ۽ لفظن جا ٻي مثال ڏنا آهن، جيڪي موجوده سنڌي ٻوليءَ، سنسڪرت، پراڪرت، اپڀرنش وغيره آڳاٽين ٻولين کان ورثي ۾ حاصل ڪري، اڃان تائين پاڻ وٽ سنڀالي رکيا آهن، ٻئي طرف اهي ٻين هاڻوڪين ٻولين ۾ واهپي ۾ لڀا اچن يا عام نہ آهن.

پارت-پاڪ اپکنڊ جي ٻولين ۾ سنڌيءَ کي مکيه درجو حاصل ٿيل آهي، اُنهيءَ جي خاصيتن کي ڌارين ۽ پرڏيهي عالمن جنسي ساراهه جا ڍڪ پريا آهن. سنڌي ٻوليءَ جي ماهر ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ لکيو آهي تہ -"سنڌي نج سنسڪرت مٽ جي ٻولي آهي، جيڪڏهن اسين سنڌيءَ جي ڀيٽ انهيءَ جي ڀينر ٻولين سان ڪريون تہ اسان کي وياڪرڻ جي لحاظ کان سنڌيءَ کي انهن ۾ پهريون نمبر ڏيڻو پوندو. اڄڪلهہ جي مراٺي، هندي، پنجابي ۽ بنگاليءَ جي ڀيٽ ۾ سنڌيءَ جو آڳاٽي پراڪرت سان وڌيڪ ويجهو رشتو آهي. سنڌي ٻوليءَ وياڪرڻ جا ڪيترائي روپ پاڻ وٽ اڃان تائين قائم رکيا آهن، جن کي ڏسي سنڌس ڀينر ٻوليون ڀلي ساڙس ريس ڪن." (١)

ڪئپٽن جارج اسٽئڪ پنهنجي تيار ڪيل سنڌي گرامر ۾ لکيو آهي -"مون کي خاطري آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس لسانيات جي ماهرن لاءِ ٻين ڪيترن ئي ڀارتي ٻولين جي اڀياس جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ دلچسپ ثابت ٿيندو. ضميرن ۽ انهن سان لاڳو حرف جر جي بدران لفظن ۾ پڇاڙين جو استعمال، ڪرمڻي پريوگہ جو پڇاڙين ذريعي اظهار، ڀاوي پريوگہ ۽ ٻٽن بالواسطہ فعلن جو استعمال ۽ ٻيون ڳالهيون جيڪي هن ٻوليءَ جي سکندڙ کي اڳتي وڌڻ تي معلوم ٿينديون، اهي اهڙيون خوبيون آهن، جيڪي سنڌي ٻوليءَ کي ٻين ڪيترن ئي ڀارتي ٻولين جي ڀيٽ ۾ هڪ نرالي نزاڪت عطا ڪن ٿيون." (٢)

جنهن سنڌي ٻوليءَ جي پرڏيهي عالمن ايتري ساراهه ڪئي آهي، انهيءَ جون لساني ٻيهڪ جي لحاظ کان مکيہ خاصيتون هن ريت آهن:

(١) سنڌي ٻوليءَ ۾ چار اهڙا آواز آهن، جن جي اُچار ڪرڻ ۾ هوا کي وات ۾ اندر ڇڪڻو پوي ٿو. انهيءَ ڪري لسانيات جي ماهرن انهن کي چوسٹا آواز (Implosives) نالو ڏنو آهي. اهي آواز آهن/ ڳ، ڄ، ڏ، ٻ. سنڌي ٻوليءَ جي آوازي سرشتي ۾ اهي چوسٹا آواز

---

(1) "The Sindhi is a pure Sanskritical language .... if we compare now the Sindhi with its Sister-tongues, we must assign to it, in a grammatical point of view, the first place among them. It is much more closely related to the old Prakrit than the Marathi, Hindi, Panjabi, and Bengali of our days, and it has preserved an exuberance of grammatical forms, for which all its sisters may well envy it"
Ernest Trumpp, Grammar of the Sindhi Language, Leipzig, 1872, p. 1.

(2) "I am confident the Sindhi will to the philologist prove a more interesting study than that of many of the other Indian dialects. The habit of affixing signs to words in lieu of the pronouns and the prepositions governing them, the regular form of the passive voice, the use of inpersonals, the reduplicated causal verbs, and other points which the learner will mark as he proceeds, give to it beanties distinct from most Indian tongues." George Stack, A Grammar of the Sindhi language, Bombay, 1849. (Introduction).

معنيٰ پربو ڀارت ادا ڪن ٿا. مثال طور، جيڪڏهن لفظن ۾ انهن جي جاءِ تي سڌن وينجن آوازن ـ ک، ج، د، ب. جو استعمال ڪبو ته لفظن جي معنيٰ بدلجي ويندي. جيئن ته:

ڳلا ـ گلا: ڳارو ـ گارو.

ٻارو ـ بار: ٻيلو ـ بيلو.

ڄارو ـ جارو: ڄار ـ جار.

ڏاني ـ ڏاني ـ داني.

پڏ ـ پد ـ پڊ ـ پڙ.

پارت ـ پاڪ جي ٻين ڪيترين ئي هائوڪين ٻولين ۾ اهي چوسٺا آواز ڪين ٿا ملن. ملتاني زبان ۾ سنڌيءَ وانگر اهي چارئي آواز معنيٰ پربو ڀارت ادا ڪن ٿا. پر ڪڇي ۽ مارواڙي ٻولين ۾ سنڌيءَ جي اثر هيٺ فقط هڪ ـ ٻن چوسٺن صوتين جو واهپو ٿئي ٿو.

(٢) سنڌيءَ ۾ پنج نڪاوان (Nasal) آواز آهن ـ ڱ، ڃ، ڻ، ن، م. اسان جي ٻوليءَ ۾ اهي پنج ئي آواز معنيٰ پربو ڀارت ادا ڪن ٿا، ۽ ٻن سُرن يعني حرف علت جي وچ ۾ ٻئا آچاريا وڃن ٿا. جيئن ته:

منگي ـ منجي، منٽي، منني، منمي.

مڱ ـ مڃ ـ منڻ ـ منن، منم.

سنسڪرت، هندي، اردو ۽ ٻين ڪيترين ئي هائوڪين پارت ـ پاڪ جي ٻولين ۾ ڱ، ۽ ڃ آوازن جو آچار ٻن حرف علت جي وچ ۾ نہ ايندو آهي. انهيءَ ڪري اردو هندي ڳالهائيندڙ سنڌي لفظن مڱ، مڃ، ڃڃ، سڱر وغيره جو صحيح آچار نہ ڪري سگهندا آهن.

(٣) سنڌي ٻوليءَ جي آوازي سرشتي ۾، ٻين هائوڪين هند ـ آريائي ٻولين جي ڀيٽ ۾ گهٽي ۾ گهڻا وينجن (حرف صحيح) صوتيہ آهن. انهيءَ جو سبب اهو آهي تہ سنڌيءَ ۾ چئن چوسٺن آوازن سان گڏ، عربي فارسي ٻولين جي اثر ڪري خ، غ، ز، ف. جو آچارڻ ٻن صوتين جي روپ ۾ ڪيو وڃي ٿو. معياري سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪل ايڪيتاليهہ حرف صحيح صوتيہ (Consonant phonemes) آهن.

ڪ ک ڪ ڳ کهہ گ

ڄ ڃ ج جھ ڇ چ

ٽ ٺ ڊ ڏ ڍ ڻ

ت ٿ د ـ ڌ ن

پ ڦ ب ڀ ٻ م

ي ر ل و ڙ

ش س ه

خ غ ز ف

(نوٽ: پروفيسر علي نواز جتوئيءَ 'علم لسان ۽ سنڌي زبان' ۾ ۽ ڊاڪٽر غلام علي الانا 'سنڌي صوتيات' ۾ مهه، نهه، ڙهه، لهه، نهه/ کي وينجن صوتن جي چارٽ ۾ ڏيکاريو آهي. اهي حقيقت ۾ ٻن وينجن صوتين جو ميل Conjunct Consonants آهن.

(۴) سنڌي ٻوليءَ جي اچارن موجب گهڻا لفظ حرف علت ۾ ختم ٿيندڙ آهن. انهيءَ ڪري ٻين ٻولين مان سنڌيءَ ۾ جذب ٿيلن لفظن جو اچار به گهڻو ڪري آخر ۾/ آ، اِ/ اُ/ مان ڪو حرف علت لڳائي ڪيو وڃي ٿو. جيئن تہ ماسترُ، ڪاليجُ، اسڪولُ، نرسِ، بنڪُ، ڪورٽِ، بسِ، ڪوششِ، ثبوتُ، رازُ، سببُ. انهيءَ عادت ڪري، سنڌي ماڻهو جڏهن اردو، هنديءَ وغيره ۾ گفتگو ڪن ٿا، تڏهن اتي ٻن لفظن جي آخر ۾ حرف علت اچار ڪن ٿا، جيڪو انهن ٻولين جي سرشتي موجب صحيح اچار نہ آهي، انهيءَ ڪري سنڌي ڳالهائيندڙن جو سنڌيپڻو اڪثر ظاهر ٿيو پوي.

تاريخي اوسر جي خيال کان جيڪي سنسڪرت لفظ اردو ۽ هنديءَ ۾ ادلجي ساڪن پڇاڙيءَ وارا ٿي پون ٿا، انهن جو اچار پڻ سنڌيءَ ۾ آخري حرف علت لڳائي ڪيو وڃي ٿو. جيئن تہ:

سنسڪرت	اردو- هندي	سنڌي
ڪَرْڻَ	ڪانْ	ڪنُ
هَسْتَ	هاتْ	هٿُ
دَنْتَ	دانتْ	ڏندُ
راتْرِ	راتْ	راتِ
باهُ	بانهہْ	ٻانهن
واتَ (رستو)	باتْ	واٽَ
آڪْشِرِ	اَڪْشْ	اکِ

جيئن تہ سنڌيءَ ۾ گهڻا اسم، حرف علت ۾ پورا ٿين ٿا، انهيءَ ڪري انهن جي جنس سڃاڻڻ ۾ بہ گهڻي آساني ٿئي ٿي. مثال طور، سنڌيءَ ۾ 'او' پڇاڙيءَ وارا سڀ اسم مذڪر آهن (گهوڙو، ڇوڪرو، دلو، روپيو)؛ ٻئي طرف 'آ' حرف علت ۾ پورا ٿيندڙ سڀ اسم جنس مونث وارا آهن (ڪٿَ، عادتَ، زالَ، ڪڏَ).

(۵) سنڌي ٻوليءَ ۾ 'اِ' حرف علت ۾ ختم ٿيندڙ لفظن جو تعداد تمام گهڻو آهي. اسان جي ٻوليءَ ۾ سڀ مصدر 'اِ' ۾ ختم ٿين ٿا (کائڻ، پيئڻ، اُٿڻ، اچڻُ، وغيره). لفظن جي آخر ۾ 'اِ' حرف علت لڳائي اچار ڪرڻ جي عادت سنڌين ۾ تمام آڳاٽي آهي. ان حقيقت طرف ڀرت مُنيءَ پنهنجي مشهور ڪتاب 'ناٽيہ شاستر' ۾ بہ اشارو ڪيو آهي. اهو ڪتاب عيسوي ٻي صديءَ جي آس پاس لکيو ويو آهي. ڀرت مُنيءَ ناٽڪن ۾ ڪردارن جي ٻوليءَ بابت

لکندي ڄاڻايو آهي ته جداجدا علائقن جي ماڻهن لاءِ، انهن انهن علائقن جي اچارن کي ڌيان ۾ رکيو ويندي. انهي سلسلي ۾ هو لکي ٿو، "هماليه، سنڌ ۽ سؤوير ايراضين ۾ جيڪي ماڻهو رهن ٿا، انهن جي لاءِ ناٽڪ لويسن کي 'اُ' حرف علت جي گهڻائيءَ واري ٻوليءَ جو استعمال ڪرڻ کپندي."

انهيءَ حوالي مان ثابت ٿئي ٿو ته ڀرت مُنيءَ جي زماني ۾ (عيسوي ٻي صدي) سنڌ ۾ جيڪا پراڪرت ڳالهائي ويندي هئي، انهيءَ ۾ 'اُ' حرف علت پڄاڙي وارن لفظن جو گهڻو استعمال ٿيندو هو. اپڀرنش ٻوليءَ ۾ (پنجين عيسوي صدي کان وٺي اٽڪل ٻارهين صدي تائين لکيل جيڪو ادب روشني ۾ آيو آهي، انهيءَ ۾ به "اُ" حرف علت وارا لفظ گهڻا ملن ٿا. پراڻي گجراتي، پراڻي راجستاني، پراڻي مراٺيءَ ۾ به "اُ" حرف علت ۾ پورا ٿيندڙ لفظ گهڻي انداز ۾ ملن ٿا، جيڪي انهن ٻولين جي هاڻوڪي روپ ۾ نٿا ملن. انهيءَ مان ظاهر آهي ته موجوده سنڌي ٻوليءَ ۾ لفظن جي آخر ۾ "اُ" حرف علت لڳائي اچار ڪرڻ جي عادت، عيسوي سن جي شروعات واري زماني کان وٺي هلندي پئي اچي. سنڌيءَ ۾ مصدر ۽ گهڻا اسم "اُ" ۾ پورا ٿين ٿا. جيئن ته: هلڻُ، ڊوڙڻُ، سمهڻُ، پڙهڻُ، نڪُ، واتُ، پٽُ، پاڻُ، ماڻُ، رسُ، مسُ وغيره.

(٦) سنڌيءَ ۾ هن وقت "پائر، ڀيٺر، پينر، مائر، لهر، ڏيٺر." عدد جمع جا روپ بي قاعدي ليکيا وڃن ٿا. سنڌيءَ ۾ "اُ" پڄاڙيءَ وارن مذڪر اسمن جو عدد جمع ۾ روپ، "اُ" کي بدلائي "آ" ڪرڻ سان ٺهندو آهي. جيئن ته؛ پٽُ-پٽَ؛ ٻارُ-ٻارَ، گهرُ-گهرَ. ساڳيءَ طرح، "آ" ۽ "اُ" پڄاڙيءَ وارن مونث اسمن جو عدد جمع ۾ روپ، اسم جي آخري سُر کي ڪڍي، ان جي جاءِ تي اسم ۾: "اون" پڄاڙي گڏڻ سان ٺهندو آهي. جيئن ته؛ زالَ-زالون؛ سَسُ-سسون. عدد جمع ٺاهڻ جو اهو عام قاعدو آهي. پائر، ڀيٺر وغيره روپ انهيءَ قاعدي جي خلاف آهن. حقيقت ۾ ڏٺو وڃي ته عدد جمع ۾ انهن اسمن جا اهي بي قاعدي روپ، پراڪرت-اپڀرنش جي عدد جمع جي روپن موجب ٺهيل آهن. پراڪرت ۾ "پاءُ" جو عدد جمع آهي "پاپارا" ۽ "ڀيءُ" جو عدد جمع آهي "ڀيٺرا." انهن جي طرز تي، "پينر، مائر، لهر، ڏيٺر." روپ به واهپي ۾ اچي ويا آهن. نه فقط ايترو، پر اسين انهن ۾ عدد جمع جي باقاعدي روپ ٺاهڻ واري پڄاڙي "اون" لڳائي، وري ٻيا به عدد جمع ٺاهيون ٿا: "پينرون، مائرون، لهرون، ڏيٺرون." انهن کان سواءِ انهن اسمن جا باقاعدي روپ: "پينون، مائون، لهون، ڏيٺون" پڻ سنڌيءَ ۾ مروج آهن. انهن مثالن مان ظاهر آهي ته سنڌيءَ پراڪرت ايمن موجب ٺهندڙ عدد جمع جا ڪجهه روپ پاڻ وٽ اڃا تائين محفوظ رکيا آهن.

(٧) سنڌيءَ ۾ ڪجهه اسمن پٺيان پڄاڙي لڳائي حرف جر جو مطلب ظاهر ڪيو وڃي ٿو. اهو طريقو سنسڪرت ۽ پراڪرت ٻولين جو آهي، جيڪو اڄ تائين سنڌيءَ ۾ هلندو پيو اچي. مثال طور؛.

سنسڪرت	پراڪرت	سنڌي
ڪرڻهي (ڪر ۾)	ڪِهي	ڪَر (ڪر+ا)
گوشتات (ٻوٽ مان)	گوٺاءِ، گوٺا	ڳوٺئون، ڳوٺان (آئون، آن)

جهولي سنڌيءَ ۾ حرف جري ٻجاڙيون ضميرن ۾ ۽ اسمن جي عدد جمع وارن روپن ۾ پڻ لڳنديون هيون. اهو نمونو هاڻوڪي ٻول چال واري سنڌيءَ ۾ گهڻو ڪري ختم ٿي ويو آهي. مثال طور شاهه لطيف جي ڪلام ۾ اهڙا روپ ملن ٿا، جن جو واهپو ڪونه ٿيو ٿئي. جيئن ته: دوستان (دوس+آن)، ڏاڪڻئون (ڏاڪڻ+اون)، ڪُلهنئون (ڪلهن+اون)، هيجا (هيج+آ)، مونهان (مون+هان)، هُنئان (هنن+آن).

(٨) سنڌيءَ ۾ اسين ضميرن کي ٻجاڙين جي روپ ۾ اسم، حرف جر ۽ فعل ۾ لڳائي پڻ استعمال ڪندا آهيون. سنڌيءَ ۾ ها اهڙي خاصيت آهي، جيڪا پارت-پاڪ اُپکنڊ جي ٻين ٻولين ۾ گهڻو ڪري خال ئي ملي. اهو طريقو ملتاني ۽ ڪشميري ٻولين ۾ پڻ ملي ٿو. پر جيترو وسيع استعمال سنڌيءَ ۾ آهي، اوترو انهن ٻولين ۾ نه آهي. مثال طور- پُٽس (هن جو پٽ)، سَسُس (هن جي سس)، ڀاڻهين (تنهنجو ڀاءُ)، ڪيس (هن کي)، وٽس (هن وٽ)، چيومانس (مون هن کي چيو)، لکيائينس (هُن، هُن کي لکيو)، ڏنئيس (تو هن کي ڏنو).

(٩) هاڻوڪين هند-آريائي ٻولين ۾ ڪرمڻي پريوگ گهڻو ڪري فعل معاون جي استعمال ذريعي ظاهر ڪيو ويو ٿو. جيئن ته. چور ڦڪڙيو ويو، دشمن ماريا ويا. سنڌيءَ ۾ ڪرمڻي پريوگ جوڙڻ جو هڪ ٻيو به طريقو آهي، انهيءَ موجب مکيه فعل جي ڌاتوءَ ۾ ڪرمڻي پريوگ ڏيکاريندڙ /اِج°/يا/ج°/ نشاني لڳائبي آهي، جيئن ته:

ڪرتري پريوگ	ڪرمڻي پريوگ
هو ماري ٿو	هو مارجي ٿو
هو ڦڪڙن ٿا	هو ڦڪڙجن ٿا

هنن مثالن ۾ 'مارجي' ۽ 'ڦڪڙجن' لفظن ۾ /اِج/ نشاني لڳل آهي، جيڪا ڪرمڻي پريوگ ڏيکاري ٿي. سنڌيءَ اهو طريقو سنسڪرت ۽ پراڪرت کان ورثي ۾ حاصل ڪيو آهي ۽ اڃا تائين پاڻ وٽ سلامت رکيو آهي. ٻئي طرف ٻين آريه ٻولين ۾ اهڙا روپ هاڻي ڪنب لٿا اچن. سنسڪرت ۾ ڪرمڻي پريوگ ناهڻ لاءِ فعل جي بنياد ۾ /ي/ اشالي لڳائبي آهي، اها پراڪرت ۾ بدلجي /ايئ/ يا /اِج°/ ۽ سنڌيءَ ۾ /اِج/ يا /ج°/ ٿي آهي.

سنسڪرت	پراڪرت	سنڌي
پيئتي (پيئجي ٿو)	پيئجئي	پيئجي
ڪِيتي (ڳائجي ٿو)	ڳائيجئه	ڳائجي

سنسڪرت ۽ پراڪرت وانگر سنڌيءَ ۾ اسين فعل لازميءَ ۾ پڻ اهي ٻجاڙيون لڳائي سگهندا آهيون. اهڙن فعلن وارا جملا ڀاوي پريوگ جا مثال آهن. جيئن ته سنسڪرت: جيئو'يتي

(جيئجي ٿو)، پراڪرت: جيئجتي، سنڌي: جيئجي. سنڌيءَ ۾ ٻيا مثال آهن: هلجي، لڄجي ٻيهجي، وغيره.

(۱۰) سنڌيءَ ۾ اسم مفعول (Past Participle) ٺاهڻ لاءِ فعل جي بنياد ۾ /ي/ نشاني لڳائبي آهي. جيئن ته پڙهيو، لکيو، ڊوڙيو. پر سنڌيءَ ۾ ڪيترائي اسم مفعول اهڙا آهن، جن جا روپ /ي/ لڳائڻ سان ان ريت ٺهن ٿا نهن. انهن کي بي قاعدي اسم مفعول چيو وڃي ٿو. حقيقت ۾ سنڌيءَ ۾ اها بي قاعدگي، سنسڪرت ۽ پراڪرت جي آڳاٽن اسم مفعول جي روپن کي پاڻ وٽ سانڍي رکڻ ڪري پيدا ٿي آهي. هيٺ ڏنل ڪجهه مثالن مان اها ڳالهه صاف ظاهر آهي.

سنسڪرت	پراڪرت	سنڌي
تپتَ	تتّ	تتو
گتياتَ	جاٿيه	جاتو
لبڌَ	لڌّ	لڌو
ڪهرشٽَ	ڪٺّ	ڪٺو
پڪنَ	پڪّ	پڪو
تشٽَ	تٺّ	تٺو

سنڌيءَ ۾ اهڙن بي قاعدي اسم مفعولن جو تعداد اٽڪل ۾ سؤ کن آهي. ٻين هند-آريائي ٻولين ۾ ان طرح جا بي قاعدي ٺهيل اسم مفعول هاڻي گهٽ قدر لڀا ملن.

(۱۱) فعل متعدي ۽ فعل لازمي ۾ /اِب/ نشاني لڳائي سنڌيءَ ۾ ڪردنت ٺاهيا آهن. جيئن ته: کائبو، هلبو، وغيره. اهڙا روپ ٻين ٻولين ۾ ورلي آهن. پر سنڌيءَ ۾ اهي سنسڪرت ۽ پراڪرت جي قاعدن موجب ٺهيل آهن. سنسڪرت جي /تَويَہ/ بجاءِ پراڪرت ۾ /تَوُ/ ۽ سنڌيءَ ۾ /اِب/ ۾ بدلي آهي.

سنسڪرت	پراڪرت	سنڌي
لڙ ڌتويہ	لڄيئوُ	لڄبو
شروتَويہ	سُئيوُ	سُڻبو
هنتويہ	هَنئيوُ	هڻبو

(۱۲) وياڪرڻ جي جهولن روپن وانگر اسان جي سنڌي ٻوليءَ وٽ واري سنسڪرت، ڪلاسيڪل سنسڪرت، پراڪرت ۽ اپڀرنش جا ڪيترائي آڳاٽا لفظ ٻڻ هوبهو ساڳيءَ صورت ۾ يا ٿوري گهڻي تبديلي سان پاڻ وٽ سنڀالي رکيا آهن. هتي اهڙن لفظن جا ڪجهه مثال ڏجن ٿا، جيڪي سنڌيءَ ۾ تدڀوَ (ٿوري بدليل) صورت ۾ سلامت آهن.

سنڌي	سنسڪرت
آنا سو	آنا سَهُه
جهنُورُ	جُورْيَہ
جُره (جاه)	يوُت
وَلهو	وَلَبَ
ڄڄ	جَنْيَہ
اڳارو	آنگارڪَ ـ وار
آچر	آدِتيہ ـ وار

شاهه لطيف جي ڪلام ۾ جهونا پراڪرت ۽ آپڀرنش لفظ، هاڻوڪي سنڌيءَ جي ڀيٽ ۾ گهڻي تعداد ۾ ملن ٿا. ڪجهه مثال ڏسو:

سنڌي	پراڪرت	سنسڪرت
چيٽہ (چٽا)	چيٽہ	چيتا
رَئيي (چمڪ)	رئي	رُچي
ليٽرَ (زنجير)	ليٽرَ	ليڪتَبر
رانءُ (رسي، ڏاڳو)	راءُ	رَجُ
راٺُرَ (حڪومت طرفان ٽيڪس)	راٺُرَ	راجڪَرَ
ڏاءُ (ڏاتو)	ڏاءُ	ڏاتوُ
اوڙ (قطار)	اول	آولي

آچاريہ هيمچندر (١٠٨٨–١١٧٢ع) گجرات جي عالم "ديشي نام مالا" نالي تيار ڪيل، ديشي لفظن جي ڊڪشنريءَ ۾ ڪيترائي ديشي لفظ ڏنا آهن، جيڪي ساڳي يا ڪي قدر بدليل صورت ۾ اڄ ڀي سنڌيءَ ۾ ڪتب اچن پيا. جيئن تہ:

ڏولگر (ڍولگرو)، مينڍا (وارن جون چڳون ـ سوڍو)، وانڍو (ڪنوارو ـ وللو)، چوهٽ (تيز وهڪ ـ چوهو)، اوڍڻ (بدن کي ڍڪڻ لاءِ ڪپڙو ـ اوڍڻ).

سنڌيءَ ۾ رشتو ڏيکاريندڙ لفظ ٻين ٻين ٻولين جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ آهن. مٿي ماڻهي جاڻائڻ لاءِ جتي اردو، هندي وغيره ٻولين ۾ ٻہ ـ ٽي لفظ ڪتب آڻنا پون ٿا، آتي سنڌيءَ ۾ هڪ لفظ استعمال ٿئي ٿو. مثال طور:

سنڌي	هندي ـ اردو	سنڌي	هندي ـ اردو
سوٽ	چچيرا ڀائي	ڀڻاتُ	ڦوڦيرا ڀائي
ماروٽ	ممیرا ڀائي	ڀڻاتِ	ڦوڦيري بهن
ماروٽِ	ممیري بهن	ڻراٽوت	نند ڪا لڙڪا
ماساتُ	موسيرا ڀائي	ڏيروٽُ	ديور ڪا لڙڪا
ماساتِ	موسيري بهن	سيٽوٽُ	سَمڌي ڪا لڙڪا

ان طرح، ٻسون-ٻڪي، جيوَ-جنّت، جڙيون-ٻوٽيون ۽ ٻيون ڪيتريون ئي شيون آهن، جن لاءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ خاص جدا جدا ۽ تز معنيٰ ڏيکاريندڙ لفظ ملن ٿا. الهيءَ جي ساک پليءَ پت ”جامع سنڌي لغات“ (سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ) جي پنجن ڀاڱن مان ملي سگهي ٿي. شاهه لطيف جي ڪلام ۾ به جهولن سنڌي لفظن ۽ وياڪرڻ جي آڳاٽن روپن جو اڪٽ ڀنڊار نظر اچي ٿو. ان تي الڳ مضمون ۾ روشني وڌي ويندي.

هن مضمون ۾ ڪجهه مثال ڏيئي، ٿوري ۾ اهڙا حقيقت ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي ته اسان جي سنڌي ٻوليءَ جو ڀارت-پاڪ اپکنڊ جي آڳاٽين ٻولين (ويدن جي سنسڪرت، ڪلاسيڪل سنسڪرت، پراڪرت، اپڀرنش) سان گهاٽو لاڳاپو آهي. ڪيترائي آڳاٽا لفظ ۽ وياڪرڻ جا روپ، جيڪي ٻين هاڻوڪين هند-آريائي ٻولين مان گم ٿي ويا آهن، اهي سنڌيءَ پاڻ وٽ اجا تائين حفاظت سان سانڍي رکيا آهن. ان لحاظ کان اسان جي سنڌي ٻوليءَ کي مڙني هند-آريائي ٻولين ۾ گهڻي اهميت ڏني ويئي آهي.

شاهہ جي شاعريءَ ۾ فن جي اپٽار

الياس عشقي

بيت ۽ وائي سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ جون مقبول صنفون، شاهہ جي شاعريءَ ۾ اوج تي پهتل آهن. بيت شاهہ جي دؤر کان اڳ رائج ۽ مقبول ٿي چڪو هو. ڳاهن، مولودن ۽ ڏورن ۾ بيت جا اهڃاڻ ملن ٿا. شاهہ کان اڳ واري دؤر ۾ وائيءَ بابت ڄاڻ هيل تائين ملي نہ سگهي آهي. وائي جي هڪ شڪل البت حسين فقير (ماڌو لال حسين) جي پنجابي ڪافي ۾ نظر اچي ٿي، پر وائي نج سنڌي صنف آهي، جنهن کي ڪن خاص صفتن جي ڪري ڪافيءَ کان وڌيڪ اهميت ڏني سگهجي ٿي.

شاهہ جي دؤر کان اڳ وڏا سنڌي شاعر قاضي قاضن، شاهہ عبدالڪريم بلڙي وارو، لطف الله قادري، ميون شاهہ عنات رضوي ۽ ميان عيسو (آخر وارا ٻہ شاعر شاهہ جا بزرگ همعصر هئا) رڳو بيت جا شاعر هئا. انهن شاعرن جا بيت ڏسي معلوم ٿئي ٿو تہ بيت انهيءَ زماني تائين ڪن جا ڪيترائي مرحلا طئي ڪري چڪو هو. شاهہ جي وائيءَ جو اڀياس مناسب موقعي تي ڪيو ويندو، في الحال بيت جي سٽاءُ ۽ فن بابت ڪن ضروري ڳالهين تي غور ڪريون ٿا. انڪري بہ جو شاهہ جي بهترين شاعري بيت ۾ آهي ۽ انهيءَ صنف ۾ شاهہ جي شاعريءَ جي فن جي اپٽار سٺي نموني ٿي آهي.

بيت جو فن دوهي ۽ سورٺي مان نڪتل آهي ۽ اهو لفظ فارسي مان ورتل آهي. فارسي شاعريءَ ۾ هڪڙي مضمون تي جدا ۽ پنهنجي جاءِ تي مڪمل شعر کي "بيت" چيو ويندو آهي ۽ اهڙن لاڳيتن شعرن کي "ابيات" جو نالو ڏنو ويو آهي. سنڌي بيتن ۾ بہ فارسي بيتن واري خاصيت آهي ۽ آهي ساڳئي مقصد ۽ ساڳي ضرورت جي پورت ڪن ٿا. بيت فارسي هجي يا سنڌي، گهڻو ڪري ڪنهن هڪڙي نُڪتي جي وضاحت ڪندو آهي يا ڪنهن ڳالهہ جي سمجهاڻي ڏيندو آهي يا وري ڪا ڳالهہ بيان ڪري ان مان ڪارائتو شاعرانو يا اخلاقي نڪتو يا نتيجو پيدا ڪيو ويندو آهي. اهڙا بيت شيخ سعدي جي گلستان بوستان، جامي جي بهارستان يا شاهنامي ۽ مثنوي مولانا روم ۾ عام جام ملن ٿا. گلستان ۽ بهارستان جا بيت نثر سان گڏيل هئڻ ڪري ۽ ٻين مثنوين جا بيت مسلسل نظم هجڻ ڪري سنڌي بيتن کان ٿورو جدا ٿي ويا آهن. پر سعدي جي بوستان ۽ رومي جي مثنوي جي بيتن جي مطالعي مان لڳي ٿو تہ شاهہ جا بيت بہ ساڳيءَ نوعيت جا آهن ۽ شاهہ روميءَ کان ڏاڍو متاثر آهي.

سنڌي ۽ فارسي بيتن ۾ ڪافي هڪجهڙائي آهي، پر ڪن ڳالهين ۾ فرق بہ آهي، جو هن ريت آهي:

(۱) شاهہ ۽ ٻين سنڌي شاعرن جي بيت جو وزن پنگل سان تعلق رکي ٿو ۽ روميءَ جي مثنوي عروضي وزن ۾ آهي. سعدي ۽ جامي جا بيت بہ جدا جدا وزنن ۾ آهن، پر هر مثنوي جو وزن ساڳيو آهي، بدلجي ٿو. ان جي مقابلي ۾ سنڌي بيت هڪڙي ئي وزن ۾ چيا ويا آهن.

(۲) سعدي، جامي، رومي ۽ فارسي شاعرن جا بيت هڪ بہ چار ڇهہ اٺ ڏهہ ٻارهن يا وڌيڪ مصراعن (سٽن) جا هوندا آهن. پر سنڌي بيت ٽن، پنجن، ستن، ٽيوِن، يارهن يا وڌيڪ سٽن (مصراعن) تي بہ مشتمل آهن. مطلب تہ سنڌي بيتن ۾ سٽن جو تعداد جفت (ٻڌي) سان گڏ طاق (اڪي) بہ ٿيندو آهي، پر فارسي شاعري ۾ طاق مصراعن جي روايت ڪانهي. مختصر تہ سنڌي توڙي فارسي بيتن ۾ مصراعن يا سٽن جو تعداد مقرر ڪونهي، بلڪ ضرورت آهر گهٽ يا وڌ ٿي سگهي ٿو.

(۳) فارسي بيت ۾ قافيو (تُڪ) مصراعن يا سٽن جي پڇاڙيءَ ۾ اچي ٿو. پر سنڌي بيت ۾ تُڪ (قافيو) سٽن جي آخر ۾ تہ اچي ئي ٿو، پر بيت جي پهرين سٽ ۾ ڪڏهن ڪڏهن ۽ آخري سٽ ۾ هميشه وچ ۾ آلدو وڃي ٿو. ان جي برعڪس فارسي بيت ۾ قافيو سدائين مصراعن جي آخر ۾ اچي ٿو، پر سلسلي وار يا وڌيڪ شعرن وارن بيتن ۾ ٽئين پنجين ستين ٿائين يا ان کان پوءِ وارن طاق مصراعن ۾ قافيو آڻڻ ضروري نہ سمجهيو ويو آهي.

(۴) بيت، رومي، سعدي، جامي، فردوسي يا ڪنهن ٻئي فارسي شاعر جا هجن يا شاهہ، سچل، سامي، بيدل يا ڪنهن ٻئي سنڌي شاعر جا، اهي گهڻو ڪري قصن يا داستانن سان لاڳاپيل هوندا آهن ۽ انهن ۾ مسلسل نظر يا داخلي معنوي لاڳاپو موجود هوندو آهي. فارسي بيت قصي جي تسلسل سان تعلق رکندا آهن، پر سنڌي بيت مسلسل داستان جا جُزَ يا حصو نہ پر ان قصن جي ڪن خاص واقعن سان تعلق رکن ٿا.

(۵) روميءَ جو طريقو آهي تہ هو پنهنجي مثنويءَ ۾ پهرين هڪ قصو بيان ڪري ٿو ۽ پوءِ ان جي خاص خاص پاڻن يا واقعن بابت شاعرانہ ۽ مفڪرانہ نُڪتا بيان ڪري ٿو يا ان مان ڪو نتيجو ڪڍي پنهنجي ڳالهہ کي ختم ڪري ٿو. سنڌس شاعريءَ جو ڪمال اهڙن بيتن ۾ ئي ظاهر ٿيندو آهي، پر شاهہ ۽ ٻين سنڌي شاعرن کي داستان بيان ڪرڻ جي ضرورت نہ ٿي پوي ڇو جو هنن پنهنجي شاعري جو بنياد ئي عوامي داستانن تي رکيو آهي جيڪي سدائين عوام ۾ مقبول ۽ مشهور رهيا آهن. سنڌي شاعرن انهن داستانن جي خاص خاص پاڻن يا واقعن بابت بيت چئي شاعرانہ اخلاقي ۽ مفڪرانہ نُڪتا بيان ڪيا آهن. رسالي جي مختلف فصلن کي بہ داستان جو لسالو ڏلو ويو آهي، پر انهن ۾ ڪو قصو بيان ڪيل ڪونهي، رڳو مختلف قصن بابت مربوط ۽ غير مربوط تاثراتي بيت گڏ ڪيا ويا آهن. فارسي شاعرن خاص ڪري رومي ۽ شاهہ ۽ ٻين سنڌي صوفي شاعرن جي داستانن ۾ بنيادي فرق رڳو ايترو ئي آهي.

(٦) قصو بيان ڪرڻ سبب رومي ۽ سعدي وغيره جو ڪلام ڪهڙو تي ويو آهي، پر لوڪ داستانن جي آڌار تي بيت چوڻ ڪري شاهه ۽ ٻين سنڌي شاعرن جو ڪلام مختصر آهي، جيتوڻيڪ ڪلام جي خوبين ۽ تاثير ۾ گهٽ ڪونهي.

هاڻي اچو ته ٻنهي قسمن جي بيتن جي سٽاءُ ڪي ڏسي ٻنهي جي فرق تي نظر وجهون.

ٻه - سٽو فارسي بيت

______ قافيو ______ قافيو

چار - سٽو فارسي بيت

______ قافيو ______ قافيو

______ × ______ قافيو

ڇهه - سٽو فارسي بيت

______ قافيو ______ قافيو

______ × ______ قافيو

______ × ______ قافيو

اهڙيءَ ريت فارسي بيتن ۾ سٽون وڌنديون وينديون. ٻر جيئن مٿي ڄاڻايل آهي ته ٽين پنجين ۽ وڌن بيتن ۾ ستين ۽ ناٺين يارهين ۽ ٻين طاق بيتن جي پڇاڙيءَ ۾ قافيو آڻڻ ضروري ڪونهي، رڳو پهرين بيت جي ٻنهي سٽن ۾ قافيو ضروري هوندو آهي. هاڻي تڪن جي اعتبار کان سنڌي ابيات تي نظر وجهجي ته معلوم ٿيندو ته سنڌي بيت جي هر سٽ ۾ قافيو يا تُڪ آڻڻ ضروري آهي. سنڌي بيت ۾ سٽن جو تعداد فارسي بيت جي روايت جي برعڪس طاق (اڪي) به ٿيندو آهي. بيت جي پهرين سٽ ۾ قافيو آڻڻ جا به نمونا آهن.

ٻن سٽن وارو سنڌي بيت

______ قافيو

______ قافيو ______

ٻن سٽن وارو سنڌي بيت

______ قافيو ______

______ قافيو ______

شاهه ڪريم ۽ ان کان اڳ قاضي قاضن وغيره جي بيتن ۾ هندي دوهي جي لهولي جا بيت به ملن ٿا، جن جي ٻنهي سٽن جي پڇاڙيءَ ۾ قافيو هوندو آهي. پر هاڻي اهڙا بيت سنڌي ۾ تمام گهٽ آهن ۽ اهڙن بيتن کي ڏوهيڙو چوڻ وڌيڪ مناسب ٿيندو:

______ قافيو

______ قافيو

ٽن سٽن وارو سنڌي بيت

——————————————— قافيو

——————————————— قافيو

× ——————— قافيو ———————

ٽن سٽن وارو سنڌي بيت

× ——————— قافيو ———————

——————————————— قافيو

× ——————— قافيو ———————

جيئن مٿين مثالن مان ظاهر آهي قافيي جي اعتبار کان بيت جي ٻهرين سٽ جا ٻه لمولا آهن. ٻهرين لمولي مطابق ٻهرين سٽ ۾ قافيو دوهي جي پيروي ۾ سٽ جي پڇاڙيءَ ۾ يا سورٺي جي انداز ۾ سٽ جي وچ ۾ اچي ٿو. هر بيت جي آخري سٽ ۾ قافيو سدائين سورٺي جي لمولي ۾ سٽ جي وچ ۾ اچڻ لازمي آهي. ٻهرين ۽ آخري سٽ کان سواءِ قافيو بيت جي هر سٽ ۾ لازمي طور آخر ۾ ايندو ويندو آهي. مطلب ته ٻهرين ۽ آخري سٽن جي وچ ۾ جيتريون سٽون اينديون، انهن ۾ قافيو آخر ۾ لازمي طور اچڻ کپي. سانوڻ جهڙن سگهڙ شاعرن جا ڏکها بيت پنجاهه کان ٻه وڌيڪ سٽن جا حامل آهن، پر شاهه جي رسالي ۾ ڏکي ۾ ڏکهو بيت سُر سارنگ ۾ آهي، جيڪو ٻارهن سٽن تي مشتمل آهي. الهيءَ بيت جون آخري سٽون تمام مشهور ۽ عام خاص سڀني جي زبان تي آهن:

سائينم سدائين، ڪرين مٿي سنڌ سُڪار،
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

بيتن جو تفصيلي اڀياس ڪجي ته شاهه فن جي هڪ ماهر شاعر جي حيثيت ۾ اڀري ٿو، جنهن جو ڪلام ظاهري ۽ باطني يا معنوي خوبين جو ڀنڊار آهي. وڏن شاعرن وانگر سندس ڪلام ۾ ٻه فني خاميون نالي ماتر آهن ۽ جيتريون ڪمزوريون آهن انهن جي ذميواري ڪاتبن تي آهي، جيڪي گهڻو ڪري گهٽ پڙهيل هئا. اهڙن اٻوجهه ڪاتبن جون چُڪون نظرانداز ڪرڻ کان پوءِ شاهه جا بيت فن جي لحاظ کان اعليٰ ترين سنڌي شاعريءَ جو مثال آهن. وزن ۽ قافيي جي استعمال ۾ شاهه ٿورو آزاد آهي، پر اهڙي آزادي جو دائرو محدود ۽ اختياري آهي، گهڻو ڪري هُو فن جي حد اندر ئي رهي ٿو.

شاهه جا بيت عام طور وزن ۾ پورا ۽ پڪا آهن، پر جتي قرآني آيتون، حضور پاڪ جون حديثون ۽ عربي جا قول بيتن ۾ آندا ويا آهن، اتي سٽن جو وزن پنگل (ڇند وديا) جي حساب کان وڌي ويو آهي، پر رسالي جو سڄو ڪلام راڳن ۾ ٻه آهي ۽ ڳائڻ لاءِ چيو ويو آهي. ان ڪري بيتن جي اهڙين سٽن جو وزن وڌي ويو آهي، پر راڳ جي وزن ۾ پوريون آهن ۽ ڳائڻ ۾ معمولي ڳائڻي کي به ڪا تڪليف نه ٿي ٿئي.

وزن جي ڳالھہ لکتي آهي تہ هڪ ڳالھہ کي واضح ڪندو هلان تہ عروض (شاعريءَ جو وزن) ۽ موسيقي ۾ لفظن (ٻوليءَ) جي موزونيت جا فن آهن ۽ ٻنهي ۾ تمام نازڪ پر اهم فرق آهي. عروض کهڙو بہ هجي ۽ ڪهڙي ٻوليءَ جو بہ هجي، موزونيت جي اختصار جو فن آهي ۽ موسيقي يا راڳ موزونيت جي وڌاءَ جو فن آهي. ٻنهي ۾ فرق جي نزاڪت هيءَ آهي تہ عروض جي موزونيت لازمي طور موسيقي جي موزونيت ۾ داخل آهي. ان جي مطابقت لاءِ ٻنهي فنن سان تعلق رکندڙ پنهنجي زماني جي استاد امير خسرو جهڙو عروضي بحرن ۽ تالن جي مطابق ڏيکاري ويو آهي. موسيقيءَ جي موزونيت جو عروض جي موزونيت جي حساب سان وزن جي مطابق هجڻ ضروري نہ آهي. جيئن شاهہ جون اهڙيون سٽون جن ۾ عربيءَ جي عبارت آيل آهي، پنگل ۾ ناموزون ۽ راڳ ۾ موزون آهن يا ڪلاسيڪي موسيقي ۾ خيالن جا ڪيترائي ٻول آهن، جيڪي ٻنهہ ناموزون بلڪ سڌي سنئين نثر ۾ هوندا آهن. پر راڳ جي وزن ۾ پورا هوندا آهن. جيئن امير خسرو جا راڳ "بهار" جا هي ٻول آهن:

حضرت خواجہ سنگ کيلئے ڈ سال، پيش خواجہ تم بن ٹهن آئے، حضرت رسول صاحب جمال،
حضرت خواجہ سنگ کيلے ڈ مال.

قافيي (تُڪ) جي استعمال ۾ بہ شاهہ کي پوري مهارت حاصل آهي. پر ڪٿي ڪٿي چاٽي واٺي صوتي قافين کي جائز سمجهي ٿو ۽ ڪڏهن ڪڏهن لفظن جي آخري حرڪتن يعني زبر زير پيش جي فرق کي نظرانداز ڪري ٿو ڇڏي. پر اها آزادي بہ هندي پراڪرت ۽ اپڀرنش واري شاعري جي روايت ۾ داخل هئي ۽ اڄ تائين عوامي ۽ علائقائي ٻولين جي روايت ۾ هلي ٿي اچي. ڪٿي ڪٿي شاهہ هڪ سٽي قافيي کي هڪ ئي بيت ۾ ٻيهر بہ آندو آهي. پر ان جي روايت بہ لوڪ شاعريءَ ۾ عام جام آهي. روايت جي اهڙي روش کي اختيار ڪرڻ جو سبب هيءُ بہ آهي تہ شاهہ شاعريءَ جي اڳوڻين روايتن جو محافظ ۽ امين آهي. شاهہ جو رسالو قديم روايتن جو احترام بہ ڪري ٿو ۽ نئينءَ روايت جو پايو بہ وجهي ٿو.

سنڌي شاعريءَ جي تاريخ تي غور ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ وائيءَ جو سلسلو مولودن ۽ مداحن جي قديم روايت سان شروع ٿيو ۽ بيت جو تاريخي ۽ ارتقائي لاڳاپو دودو چنيسر ۽ ڍول مارو جي داستانن سان آهي. پر غور ڪرڻ سان ائين بہ خيال ٿو ٿئي تہ بيت جو تعلق وڏيءَ حد تائين الهن ڏکڻ لظمن سان بہ آهي، جن کي "سنڌين" جو نالو ڏنو ويو آهي. اهڙن لظمن جو وزن بہ بيت سان ملي ٿو. پر الهن جي نمايان خصوصيت "الف اشباع" وارا قافيا آهن ۽ قافيي جو اهڙو انداز سنڌي ٻولي ۽ سنڌي لظم جي قدامت کي ظاهر ڪري ٿو، جيڪو تمام جهوني زماني جو يادگار آهي. اهڙا قافيا شاهہ جي رسالي ۾ بہ آهن ۽ شاهہ جي دور کان پوءِ بہ ڪجهہ عرصي تائين رائج رهيا. شاهہ جي رسالي مان الف اشباع وارن قافين جا مثال هيسٺ پيش ڪجن ٿا، جيڪي رسالي ۾ تمام گهٽ، پر تمام سهڻي نموني ۾ ڪتب آندا ويا آهن.

ميروئن موت قبوليو اپر افسوسا دوس رکي دل ۾ لالن لسالا
تسي توسين توه ڪري من آڳو احسالا فاذڪروني اذڪرڪم ڪهيو قرآلا
تائب ٿيو تڪڙا جوشا جوالا اپرن آشڪارا پسيو در پين جا.

-

نہ لهين تون لطيف ڳان امن ايمالا سارلگ لاباري ڪري رمجهم ڪيا بهارا
فرزلد علي جا دادلا جيو بيبي فاطمتا اديون عبداللطيف چئي جي دوست آيا دلدارا
ڦنيا پير فقير جا چڙهندي چڙهاڪا لڪي چيو سو ڏٺي لڪي مخلوقا.

شاهہ جو ڪلام همعصر توڙي بعد جي شاعرن لاءِ مثالي ۽ تقليد جي قابل رهيو آهي. ان ڪري جو شاهہ جي ڪلام جون فني توڙي معنوي خوبيون اهڙيون هيون جن ٻين شاعرن تي تمام اونهو اثر ڇڏيو ۽ انهن پنهنجي ڪلام ۾ ساڳيون خوبيون پيدا ڪرڻ جون ڪوششون ڪيون. اهڙيءَ ريت اهي سڀئي خاصيتون ۽ خوبيون سنڌي بيت جي فن ۾ داخل ٿي ويون. ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي تہ ڪي خوبيون شاهہ جي دور کان اڳ بہ بيت ۾ موجود هونديون، پر شاهہ انهن ۾ اهترا تہ اضافا ڪيا جو اڄ جون سموريون خوبيون شاهہ جي ذاتي منسوب ٿي ويون آهن ۽ اڄ تائين بيت جي لفظي معنوي ۽ فني توڙي ٻين خوبين جي معيار تي ڪو شاعر پهچي نہ سگهيو آهي.

شاهہ جي ڪلام ۾ هڪڙي عام خوبي هيءَ آهي تہ ڪن بيتن جي شروعات هڪجهڙن لفظن سان شروع ٿئي ٿي. شايد بيت جي اها خوبي شاهہ جي دور کان اڳ سنڌي ۾ موجود هئي ڇو جو اڳي هندي شاعريءَ والگر سنڌي شاعريءَ ۾ بہ پراڪرت ۽ اپڀرنش جي شاعريءَ جي روايت شامل هئي. شاهہ نہ رڳو اهيءَ صنعت کي بهتر انداز ۾ نڀائي ٿو، پر ان کي ترقي ڏيئي ٻين لفظن ۽ فني خوبين سان بہ سينگاري ٿو. مثال طور ان سلسلي جي بيتن جي باقي سٽن ۾ بہ اهڙن ئي لفظن جي ڦيرگهير هوندي آهي. اهو شاهہ جو خاص انداز ۽ فن آهي. ڪڏهن ڪڏهن تہ اڌ سٽ ۾ بہ اهڙا لفظ ڪتب آڻي ٿو، جن ۾ تڪرار هوندي تڪرار چئي نہ ٿو سگهجي. اهيءَ قسم جي بيتن ۾ لفظي سولهن سان گڏ صوتي خوبيون بہ من موهيندڙ هونديون آهن. ڪن بيتن جون پهريون سٽون اهيءَ خوبيءَ کي ظاهر ڪرڻ لاءِ پيش ڪجن ٿيون. اهي لفظي صوتي خوبيون فقط شاهہ وٽ ئي ملن ٿيون.

”اڌر نڌر اپري“ اسولهين آهيان
”اڌر نڌر اپري“ آهيان اسونهين
”اڌر نڌر اپري“ اسولهين آئون
”اڌر نڌر اپري“ اوگي اوائي

”اڏر لڏر اپري“ لڏر ٿي سچي
”اڏر لڏر اپري“ ويچاري لہ وري.

—

”آءُ اوراهون سپرين“ وچ ۾ اڳاهون
”آءُ اوراهون سپرين“ وچ ۾ پيءَ پري،
”آءُ اوراهون سپرين“ پري وچ ۾َ ئي،
”آءُ اوراهون سپرين“ ڏکي ڏاکھ ۾ ڏيج.

—

”هٿين پيرين موڙيين“ کهج پر کپار
”هٿين پيرين موڙيين“ پري کهج پرک
”هٿين پيرين موڙيين“ سرچ ساھ پساھ

—

”ڪن ڪت ڪا پت ڪاپڙي“ ڪنوتيا ڪن چير
”ڪن ڪت ڪاپت ڪاپڙي“ ڪن جي ڪتائين
”ڪن ڪت ڪاپت ڪاپڙي“ لانگوتيا لال
”ڪن ڪت ڪاپت ڪاپڙي“ ڪنوتيا ڪن ڏار

ڪڏهن وري ائين بہ ٿئي ٿو تہ ڪنهن هڪڙي لفظ ڪي وري وري ڪتب آڻي سان بيتن جون پوريون سٽون اهڙيءَ ريت ٺاهيون ويون آهن جو انهن جون معنائون جدا جدا لمولن ۾ ظاهر ٿين ٿيون. هيٺين بيتن ۾ لفظ ”ڪن فيڪون“ جي تڪرار جي ڪري سٽن جون صوتي ۽ معنوي خوبيون شاعر جي هنرمنديءَ جي ساک پرين ٿيون.

جڏهن ڪن فيڪون، سن تڏهانڪون مارُئين
چنئي ڪن فيڪون، جڏهن خلقيا روح خدا
اڪا ڪن فيڪون هئي، لڪا هولنگ اِ هون
لڪا ڪن فيڪون هئي، اڪو لڱ، لحم
لڪا ڪن فيڪون هئي، اڪا سورت ساھ
ڪن فيڪون سا ڪري ڪهيائين سي ڪُن

هاڻي شاھ جي ڪلام مان هڪجهڙن لفظن سان شروع ٿيندڙ ڪي بيت پيش ڪجن ٿا، جن مان شاھ جي فني مهارت ۽ ٻوليءَ تي غير معمولي عبور ظاهر آهي:

تون حبيب تون طبيب، تون درد جي دوا،
جالب منهنجي جيءَ ۾ آزر جا الوا،
صاحب ڏي شفا، سيان مريضن ڪي.

—

تون حبيب تون طبيب، تون درد جو دارون،
دوا آهن دل کي تنهنجون تنواروں،
ڪريان ٿي ڪارون، جيئن ڪيءِ پيو نہ ٿئي.

—

تون حبيب تون طبيب، تون ڏئين ڏب،
تون ڏئين تون لاهيئين، تون ئي هادي رب،
آهم ايءَ عجب، واريو ويچ وهارئيين.

—

تون حبيب تون طبيب، تون دارون ڪي دردن
تون ڏئين تون لاهيئين، ڏاتر ڪي ڏکندن
تڏهن ڦکيون فرق ڪن، امر ڪريو ان ڪي.

هر بيت "تون حبيب تون طبيب" جي لفظن سان شروع ٿئي ٿو. پر آخري ٻن بيتن جي وچين سٽن جا شروعاتي لفظ "تون ڏئين تون لاهيئين" بہ ساڳيا آهن. انهن لفظن جو تڪرار سٽ جي ٻين لفظن سان ملي، عجب صوتي ڪيفيت ۽ موسيقيت پيدا ڪري ٿو. اهڙو هڪ ٻيو مثال بہ ڏسڻ وٽان آهي.

"پاڻ م ڪٺيج پاڻ سين" ري وسيلي واڻ،
مستان سائر سهڻي پرت وڃي پاڻ،
اينهن ڳنهندي لاڻ، ونءُ پريان جي پار ڏي.

—

"پاڻ م ڪٺيج پاڻ سين" ري وسيلي وڏ
لالن تيئن لڌ، عشق جنين جي اڳ پر.

—

"پاڻ م ڪٺيج پاڻ سين" ري وسيلي وڃ
پيلو پري پيچ، اڪنڊ ڪن عميق ڏي.

شاهہ جي بيتن ۾ لفظن جي تڪرار جو ڪمال جنهن طرح سان ظاهر ٿيو آهي، ان جي ڪري تڪرار جا لوان نوان نمونا ڪلام جي سونهن کي وڌائيندا نظر پيا اچن. اهڙن لفظن سان شاعر جي ذهن جي جدت پنهنجي اوج تي پهچي اهڙو رنگ اختيار ڪري ٿي جيڪو ٻوليءَ تي مڪمل عبور ڪان سواءِ ممڪن ئي ڪونهي. هڪ پاسي لفظن جي تڪرار سان صوتي سونهن ۽ موسيقيت پيدا ٿئي ٿي تہ ٻئي پاسي ٻوليءَ جي روالي ۽ ڪلام جو عوامي انداز اثر ڪي وڌائي ٿو. اهڙي قسم جي هڪ ٻئي بيت ۾ شاهہ هڪ قدم اڳتي وڌي ويو آهي:

"هادي ورکيج حق" ساڀارا ساهڻ جو
"خواب خيال خطرا" تن کي ترڪ ڏئيج
الهيء راهه رميج، تہ مشاهدو ماڻيين.

-

"هادي ورکيج حق" ساڀارا ساهڻ جو
"خواب خيال خطرا" تنئين ڏهج ترڪ
ڪرئين غير غرق، تہ مشاهدو ماڻيين.

ٻنهي بيتن ۾ ٻهرين سٽ جو تڪرار آهي. ٻيءَ سٽ لفظن جي تمام معمولي فرق سان ساڳي آهي. ٽين سٽ ۾ وري "تہ مشاهدو ماڻيين" جي لفظن جو تڪرار آهي. ۾ لفظن جي ان ٿوري فرق سان ٻئي بيت جدا جدا مضمون ۽ ڪيفيت پيدا ڪن ٿا. جيستائين شاعر ٻوليءَ جو ماهر ۽ لفظن جو پارکو نہ هوندو تيستائين نہ اهڙا بيت چئي سگهي ٿو نہ وري اهڙي موسيقيءَ ۾ صوتي خوبي پيدا ٿي سگهي ٿي.

رسالي ۾ اهڙا بيت بہ آهن جن ۾ مٿين بيتن جون جدا جدا خوبيون موجود آهن. انهي انداز جا بيت شاهہ وٽ تمام گهڻي تعداد ۾ موجود آهن. مثال طور هي بيت ڏسو، جنهن ۾ ٻهرينءَ سٽ جو تڪرار ڪيو ويو آهي.

"ڏني ڏينهن ٿيام" ڪوهہ چاڻان ڪهڙا ٻرينءَ
"ولين جيئن وريام" ڳولڊر غم ٻرين جا.

-

"ڏني ڏينهن ٿيام" ڪوهہ چاڻان ڪهڙا ٻرين
ٽيڻ ڀرجي لينهن، پلئيا ڀارون ڪري.

-

"ڏني ڏينهن ٿيام" ڪوهہ چاڻان ڪهڙا ٻهرين
سهسين سج الهي، واجهائيندي ويام
ڌنين سال ٿيام، جنين ساعت نہ سهان.

تڪرار جو هڪڙو قسم ٻيو آهي، جنهن ۾ آخري سٽ کي ورجائيندا آهن.

محبت سندو من ۾ پُر پيالو جن
پيڻ پرچائو نہ ڪو، ڪنهن جنهن ڏاهہ ڏين
تنين لهايت لاهہ ڪا، جنهين سيج وجن
تيلان اچ مرن سدا سائر سير ۾.

الهيءَ سلسلي جو ٻيو بيت لفظن جي ڪاريگريءَ جو نهايت سٺو مثال آهي. اهڙو مثال شاهہ جي رسالي ڳان سواءِ ڪنهن ٻئي شاعر جي ڪلام ۾ ورلي ملندو. بيت جي ٻهرين سٽ

جو پهريون اڌ ۽ آخري سٽ جي پوئين اڌ ۾ لفظن جو تڪرار اهڙي لمولي ۾ ڪيو ويو آهي ته پيو بيت ساڳين ئي لفظن سان شروع ٿيو آهي. سٽ جي باقي لفظن ڪي ٿوري فرق سان ورجايو ويو آهي. فرق ايترو معمولي آهي ته سٽ جو تڪرار به چئي سگهجي ٿي. ٽين سٽ کي رڳو ابتو ڪري برقرار رکيو ويو آهي.

سدا سائر سير ۾، اندر لهي نه اچ
پسي پوءِ پرين جي، ساليائي سچ
تهلان مٿرن آچ، سدا سائر سير ۾.

بيت جي هڪ خوبي هيءَ به آهي ته اهو ساڳين لفظن سان شروع ٿئي ٿو ۽ ساڳين لفظن تي ختم ٿئي ٿو. ايترين پابندين کان پوءِ به هي بيت تمام سهڻا ۽ اثرائتا آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ شاهه کان سواءِ ڪنهن به ٻئي شاعر جا اهڙا بيت ملي نه سگهندا. ٽن ٽن وارن بيتن ۾ ٽن کي لفظن جي معمولي فرق سان قائم رکڻ ۽ شاعريءَ جي ضرورتن کي پورو ڪرڻ شاهه جهڙي ٻرڪ شاعر جوئي ڪم آهي.

رسالي ۾ جتي ڪٿي لفظي تڪرار وارا نئين انداز جا بيت پکڙيل آهن. هيٺ جيڪي بيت پيش ڪجن ٿا، انهن ۾ لفظن کي موتين ۽ ماڻڪن وانگر ڪاريگريءَ سان جڙيو ويو آهي، ٻن ٽن وارن بيتن جي هن سلسلي ۾ پهرين سٽ جي پچاڙيءَ ۾ ”ڪنجي ڏولڪر ڪام“ ۽ ٻي سٽ جي آخر ۾ ”لوچي لاهوتي ٿيا“ جا لفظ ورجايا ويا آهن.

پيو جن پرو ”ڪنجي ڏولڪر ڪام جو“
چڏي ڪيت ڪرو ”لوچي لاهوتي ٿيا.“

—

ٻئي جن ٻرڪ ”ڪنجي ڏونگر ڪام جي“
واري سڀ ورق ”لوچي لاهوتي ٿيا.“

—

ٻئي جن ٻئي ”ڪنجي ڏونگر ڪام جي“
چڏي پسند ڪٺي ”لوچي لاهوتي ٿيا.“

—

ٻئي جنينءَ ٻوءِ، ”ڪنجي ڏولڪر ڪام جي“
ڏوري سا جوءِ، ”لوچي لاهوتي ٿيا.“

—

ٻئي جن پروڙ ”ڪنجي ڏولڪر ڪام جي“
چڏي سڀ ضرور ”لوچي لاهوتي ٿيا.“

هڪ ٻيو بيت به آهي جو "ڪنجي ڏونگر ڪار" جي لفظن سان شروع ٿئي ٿو. هن جي ٻي سٽ ۾ به فرق ٿالي ماتر آهي ۽ آخري بيت جي ٻهرين سٽ کي ابتو ڪري ٻهرين سٽ ٺاهي وئي آهي.

"ڪنجي ڏونگر ڪار" پئي جن پروڙ
ڪري تن تمام "لوچي لاهوتي ٿيا."

بيت جي آخري سٽ جي پڇاڙيءَ ۾ ساڳيا لفظ آڻي بيت کي سهڻو ۽ اثرائتو بڻائڻ جو مثال رسالي ۾ عام آهي. لفظن جي اهڙي تڪرار کان سواءِ ٻيو بيت اهڙن لفظن سان شروع ٿئي ٿو، جيڪي ٻهرين بيت جي ٻهرين سٽ جي پڇاڙيءَ ۾ آندا ويا آهن.

"لوريءَ ۽ لاري" جوڳيئڙا جهان ۾
ٻري جن ٻاري، آءٌ سي جنڊي ان ريءَ

—

"جوڳيئڙا جهان ۾" هٿا منجهه همام
آراسان ارڪ ٿيا، اوڏا سي آرام
ڪيائون قيام، آءٌ نه جنڊي ان ريءَ

لفظن جي اهڙي جڙت ۽ بيت جي اهڙي صوتي خوبي ۽ اثر جو مثال شاهه جي شاعريءَ جو ڪمال آهي. رسالي ۾ اهڙا بيت به آهن، جتي بيت ڪن خاص لفظن تي ختم ٿئي ٿو ۽ ان کان پوءِ ايندڙ هڪ ٻه يا ٽي بيت ساڳين لفظن سان شروع ٿين ٿا. مثال طور هڪ بيت "مٺيو وجهان مچ ۾" وارن لفظن تي ختم ٿئي ٿو:

داغ تنهنجو دائما ساري معذورين
سائين ڪارڻ سپرين وجهج م ڏورين
آءٌ تو حضورين، "مٺيو وجهان مچ ۾"

ان کان پوءِ ايندڙ بيت "مٺيو وجهان مچ ۾" وارن لفظن سان شروع ڪيا ويا آهن.

"مٺيو وجهان مچ ۾" هائي هٿان هار
پري جي پتار، ته ميريائي مان لهان

—

"مٺيو وجهان مچ ۾" هائي هٿي هار
سوڍي سڪ سيد چئي، ڪرين ڪوه قرار
راجا ريسالو ڪهڻو، ستائو سردار
چوڏس چنيسر چار جو، ڏينهون ڏينهن ڏهڪار
ٺاڪر اڳين لنار، مٺين تي ٿسي متئين.

رسالي ۾ ڪن اهڙن بيتن جا ٻہ تمام دلچسپ ۽ وڻندڙ سلسلا آهن، جن ۾ مٿي ڄاڻايل لمولي جو تڪرار وري وري اچي ٿو. هڪ بيت جن لفظن تي ختم ٿئي ٿو تہ الهن ئي لفظن سان پيو بيت شروع ٿئي ٿو. بيت جي اهڙي سلسلي ڪي جنهن ۾ بيتن جو تعداد وڌي ويو آهي، مرحيات ڊاڪٽر دائود پوٽي "قطارالبعير" يا "اٺن جي قطار" جو نالو ڏنلو آهي. شاهہ جي ڪلام ۾ اهڙا بيت چار آهن. ۽ الهن جو سلسلو ايترو ڏکو ڪونهي. اهڙن بيتن جي ڏکي سلسلي جو شوقين ۽ ماهر شاهہ جو وڏو مريد ۽ پيارو شاگرد تمر فقير هو، جنهن جي اهڙن بيتن جا سلسلا شاهہ جي رسالي جي ڪن قلمي نسخن ۾ سندس نالي سان داخل ٿي محفوظ ٿي ويا آهن. اهڙن بيتن جو ڪمال هيءُ آهي تہ اهڙي صنعتگري جي هوندي بہ ٻولي کي ايترو سادو ۽ روان رکيو ويو آهي، جو گهڻاٺا ۽ اڻ پڙهيل ماڻهو بہ چڱيءَ طرح سمجهي سگهن ٿا. بيتن جي اهڙن سلسلن ۾ ٻوليءَ جي سهڻائي ۽ صفائي ۽ بيت جو مخصوص هنر ۽ انداز بيان جو فن پڙهندڙن ۽ ٻڌندڙن جو ڌيان پاڻ ڏانهن ڇڪائي ٿو. ۽ شاهہ شعر جي فن ۽ ٻوليءَ جو ماهر شاعر آهي ۽ سمجهي ٿو تہ اهڙي صنعت جي بيتن جي سلسلي کي ڏکي ڪرڻ سان ٻوليءَ جي سهڻائي ۽ انداز بيان جو اثر گهٽ ٿي ويندو.

شاهہ جي شاعريءَ جو ڪمال ڪن چونڊ بيتن ۾ اهڙي لمولي ۾ ظاهر ٿئي ٿو، جنهن مان شاعر جي غير معمولي شاعرانہ صلاحيت ۽ زبان ۽ بيان جي لدرت جو اندازو ٿئي ٿو. اهڙن بيتن ۾ لفظن سان گڏ معنيٰ جو بہ نرالو ۽ مخصوص انداز ملي ٿو. جيئن تہ سُرمي بابت شاهہ جا هيٺيان بيت مشهور آهن، جن ۾ شاعرانہ جدت ۽ مضمون آفريني سان گڏ رنگن جي تعبير (Interpretation) جو ڀربون مثال ملي ٿو، جيڪو هڪ بلڪل جديد فني لڪتو آهي ۽ اڄ ڪان ٻہ ادائي سئو سال اڳ اهڙن شعرن جو ملڻ عجب جهڙي ڳالهہ آهي. (of colours

ان کان سواءِ بيتن ۾ لفظن جي ڪاريگري بہ ڏسڻ وٽان آهي.

سُرمون سياهيءَ جو رنگن ڪي رهاءِ
ڪاليءَ ڪارائي جي مڙس تي م ٻهاءِ
اکين ۾ انڪاءِ، لالائي لالڻ جي.

—

سرمون سرخيءَ جو جڏهن پاتو جن
تڏهن ڏني تن، رولق ريٽي جهڙي.

—

سرمون سفيديءَ جو جڏهن پاتو جن
تڏهن ڏني تن، اڇائي عالم ۾.

لفظن جي جوڙجڪ ۽ ڦيرگهير سان جيڪو ڪلام ڳاهيو ويندو آهي، سو تصنع جي ڪري گهٽو بي اثر ۽ اڻ وڻندڙ هوندو آهي. ۽ شاهہ جو ڪمال آهي تہ هو لفظن جي صنعتگري ۾

۽ بي‌مثال آهي ۽ معنيٰ جي جدت ۽ اثر آفريني ۾ ب پنهنجو مٽ پاڻ آهي. سندس ڪلام جي اها صنعت ڪلام جي معنائن ۾ وڌيڪ سولهن پيدا ڪري ٿي. شاهه تمام ٿورن شاعرن مان هڪ آهي، جيڪي شاعريءَ کي معنائن جي اعتبار کان اوج تي پهچائين ٿا ۽ لفظي ڪاريگري سان پنهنجي شاعري کي سينگاري شاعريءَ جو بهترين مثال پيش ڪن ٿا. لفظن جي تبديل سان ڪلام جي اثر کي وڌائي شاهه ان ۾ هڪ اهڙي خاصيت پيدا ڪري ٿو جو پڙهندڙن ۽ ٻڌندڙن کي برزبان ياد ٿيو وڃن. لفظ شاهه جي ڪلام ۾ رڳو معنيٰ جي بيانن جو عام ذريعو ڪونهي، پر معنائن جي خوبي ۽ اوچائي ۽ ڪمال جي درجي تي پهچائڻ ۾ به شاهه کي مهارت حاصل آهي. سنڌي شاعريءَ کي اهڙي منزل ۽ اهڙي اوج تي پهچائڻ وارو رڳو شاهه عبداللطيف ڀٽائي آهي. اهڙيون ظاهري ۽ باطني خوبيون شاهه جي ڪلام کي مڪمل ۽ پختو بڻائي شاعري کي بقول فارسي جي مشهور استاد شاعر آذري جي "چيزي دگر" ڪيو ڇڏين.

مبين يکسان که در اشعار اين قوم
ورائي شاعري چيزي دگر هست.

يعني تہ وڏن شاعرن کي ننڍن شاعرن جي پيٽ ۾ نہ آڻ، ڇوجو هن قوم (يعني وڏن شاعرن) جي شاعري ۾ ڪا ڳالهہ شاعريءَ کان به مٿي هوندي آهي. شاهه جي شاعري الهيءَ "چيزي دگر" واري مٿاهين شاعري آهي. اهڙي شاعري ٻڌندڙ جي دل تي ترت اثر ڪري ٿي. اهڙي پختي ۽ مڪمل ڪلام ۾ غلطي ۽ چُڪ ۽ ڪمزوريءَ جو امڪان به تمام گهٽ هوندو آهي ۽ جيڪڏهن ان ۾ ڪا ڪمزوري نظر به اچي تہ گهڻو ڪري ڪلام گڏ ڪندڙ ۽ نقل لويسن کي وڌيڪ ذميدار سمجهڻ گهرجي. مثال طور شاهه جو هڪ مشهور بيت پيش ڪجي ٿو.

ڏوريان ڏوريان ۾ُ لهان، شال ۾ ملان "هوت"
من الدر جا "لوچ" متان ملڻ سان ماني ٿئي.

ڳالهہ ٻڌري آهي. شاهه جهڙو شاعر "لوچ" ۽ "هوت" کي قافيو ڪري ڪڏهن ب پنهنجي ڪلام ۾ ڪتب نہ آڻيندو، ڇوجو هو فن جي معيار تي پورو ۽ پختو شاعر آهي. اڪثر شاهه جي شارحن الهيءَ مثال کي شاهه جي آزاد خيالي ۽ فن سان بي‌پرواهي سمجهيو ۽ ظاهر ڪيو آهي. پر اهڙي بي‌خبريءَ کي شاهه سان منسوب ڪرڻ مناسب نہ آهي. اهو بيت صاف صاف ڪاتبن جي مهربانيءَ جو شڪار ٿيندو رهيو آهي، جن ان جي هيءَ شڪل ناهي ڇڏي آهي. الهيءَ بيت جي اصل صورت کي سمجهڻ کان اڳ ضروري آهي تہ شاهه جي بيت جي فن تي ڌيان ڏيون. شاهه جي خصوصيت آهي تہ پاڻ پنهنجن بيتن ۾ ڪڏهن ڪڏهن هڪڙي لفظ کي ڦيرائي پيو بيت ناهي ڇڏيندو آهي. جيئن:

سون آيي تڙ "وت" پرينءَ پکهہ ڇوڙيا
ڪا مولهين ۾ "کهٽ"، سڄڻ سپاجهو گهڻو.

سون ايي تڙ "جهل"، پرين پکھ چوڙيا
ڪا مولھين ۾ "ال" پرين سپاجھو ڪھئو.

يا وري ھڪ ٻئي سلسلي جي بيتن ۾ ڏسو:

جکرو جس کرو، پيا سڙيئي "خان"
مٽي ان "سکان"، اصل ھئي ايتري.

-

جکرو جس کرو، پيا مڙيئي "خام"
مٽي ان "مقام"، اصل ھئي ايتري.

شاھ جي ڪلام ۾ "قطار البعير" جا بيت شاھ صاحب وٽ تمام وڏي تعداد ۾ آھن، پر ھو الھن جو سلسلو ڏکھو لہ ٿو ھلائي. ان جي ڪلام ۾ جيڪي سڀ کان سھڻا لفظي صنعت جا سلسليوار اھڙا بيت آھن، جن کي آئ قطار البعير لہ پر سلسلة الذھب يا سون جي زنجير جي لسالي سان منسوب ٿو ڪريان. ڪجھ لفظي ڪمال جا سلسلا اڳتي پيش ڪيا ويا آھن. سلسلة الذھب وارن بيتن جو ھڪڙو سلسلو ھي بہ آھي.

وھ تنين سين وھئي ويھي جي جاڻن
متان ساڻ پين ويھي ور وجائيين.

-

ھل تنئين سين ھلئي، ھلي جي جاڻن
متان ساڻ پين، ھلي ھور پرائيين.

-

کيل تن سين کلئي، کلي جي جاڻن
متان ساڻ پين، کلي کر وجائيين.

-

رو تنين سين روئئي، روئي جي جاڻن
متان ساڻ پين، روئي رت وھائيين.

اھڙا بيت پيا بہ ڪيترائي ملي سگھندا. مٽي جاڻايل "ھوت" ۽ "بلوچ" قافين واري بيت جو لمولو بہ اھڙوئي آھي. اصل ھڪ لفظ کي بدلائي شاھ بہ بيت ٺاھيا ھئا، پر ڪاتب سگھوري جي مھرباني يا راوين جي ڀل سبب ٻن بيتن جو ھڪ بيت رسالن ۾ نقل ٿيو ۽ اھا غلطي ٿيندي رھي. شاھ جو اصل بيت ھن ريت ھو:

ڏوريان ڏوريان ۾ لھان، شال ۾ ملان "ھوت"
من الدر جا "اوت" متان ملڻ سان ماني ٿئي.

مرحيات ڊاڪٽر دائود پوٽي پنهنجي هڪ مضمون ۾ الهيءَ بيت ڪي اهڙيءَ طرح لکيو آهي.
هاڻي شاهه جي هڪڙي لفظ جي ڦيرائڻ سان پيو بيت ناهڻ جي فن ڪي نظر ۾ رکندي ڏسبو ته پيو بيت ائين ٺهندو. (چوٿو "لوچ" قافيو اڳين بيت ۾ موجود آهي.)

ڏوريان ڏوريان مَ لهان، شال مَ ملان "بلوچ"
من اندر جا "لوچ" متان ملڻ سان مٽي ٿئي.

هاڻي پالهه پڌري آهي. جنهن لموڻي ۾ بيت رسالن ۾ آيل آهي، سو ڪنهن ڪاتب يا راوي جو ڪمال آهي، جنهن ڪي ٻن بيتن جي بدران هڪڙو بيت ياد رهجي ويو ۽ ٻنهي بيتن ۾ جدا بيت جو قافيو ان جو ثبوت آهي جو رسالن ۾ هلندو رهيو. زباني روايت ۾ ائين ٿيندو رهيو آهي. ويسارو انسان جي فطرت آهي.

شاهه جي ڪلام جي زباني روايت جو سلسلو ان ڪري شروع ٿيو جو شاهه صاحب پنهنجي پُٽَ ل ۽ صحيح ڪرايل رسالي ڪي ڪراڙ ڍنڍ ۾ اڇلائي ڇڏيو هو. ڊاڪٽر دائود پوٽي پنهنجي مضمون ۾ اهڙي روايت ڪي درست سمجهي نقل ڪيو آهي. ان ڪان پوءِ شاهه جو ڪلام جنهن رسالي ۾ صحيح نقل ٿيو هو، اهو هڪ ٻي روايت مطابق تمر فقير وٽ هو جيڪو پاڻ سان کڻي ويو هو. اهو سيني ڪان معتبر رسالو ڪٿي گم ٿي ويو. چون ٿا ته ان ڪان پوءِ ٻن سيني ڪان معتبر ۽ صحيح رسالو بلڙي وارو نسخو هو، جنهن کي ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي رسالي جي ترتيب ۾ سڀ ڪان اهم سمجهي پڙهڻين جي درستيءَ لاءِ ڪم آندو هو. اهو رسالو به انهيءَ زماني ۾ ڪٿي گم ٿي ويو. هينئر سڀ ڪان معتبر رسالو شاهد گنج ۽ مُلّي نعمت جو رسالو آهي، جنهن ڪي مٿي ذڪر ڪيل رسالن ڪان پوءِ ڪنهن حد تائين معتبر سمجهي سگهجي ٿو. انڪري ضروري هو ته شاهه جي رسالي جو هڪ معتبر ۽ صحيح نسخو، جنهن ڪي معياري رسالو سمجهيو وڃي، تيار ٿئي. الهيءَ اهم ۽ ڏکئي ڪم ڪي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي ذمي ڪيو ۽ وڏا ڪشالا ڪري هڪ اهڙو رسالو تيار ڪيو آهي، جيڪو اڄا اشاعت جي مرحلي ۾ آهي، ان جي اشاعت ڪان پوءِ هڪ وڏي ضرورت پوري ٿي ويندي.

ڳالهه شاهه جي سرمي واري بيت جي هئي، جنهن ۾ شاهه رنگن جو تعبير ڪيو آهي. شاهه سرمي ڪي ڪارو، ڳاڙهو ۽ سفيد ٻڌائي چوي ٿو ته محبوب جي اکين جي سونهن ڪاري سرمي ڪي به پنهنجي سونهن سان ملائي سونهارو ڪري ڇڏي ٿي. سرخ سرمون دليا جي رنگيني ۾ رهڻي جهڙي رنگن جو اضافو ڪري ٿو ۽ محبوب جي سونهن جي رنگينيءَ سان هر شيءِ ڪي سونهارو بنائي محبوب جي حُسن جو جلوو ڏيکاري ٿو. پر سفيد سرمي جي ڪهڙي صفت ڪجي جو ان سان اکين ۾ اهڙي خاصيت پيدا ٿئي ٿي جو سڄي عالم ۾ اڇائي ڪان سواءِ ڪجهه نظر ئي نٿو اچي. مطلب ته انهيءَ سرمي جي اثر سان ماڻهو خوبيون ئي ڏسي ٿو ۽ نه عيب.

پولي تي پوري قدرت ۽ اختيار ڪان سواءِ اهڙا بيت وجود ۾ اچي نه ٿا سگهن، جيڪي اعليٰ ۽ ڏکئي مضمون ڪي سولو ۽ صاف ڪري اهڙي انداز ۾ بيان ڪن ته جيئن هر خاص ۽

عام ان مان خوشي ۽ بصيرت حاصل ڪري. هيئنر سسئي جي داستان منجهان هڪ بيت پيش ڪجي ٿو، جنهن ۾ شاعري ۽ شعر جي فن جو ڪمال نظر اچي ٿو. پنهونءَ جي ڳولا ۾ سسئي جهنگ جبل جهاڳي رهي آهي. ان جو جسم ڏڪجي چور ٿي ويو، جبلن جو پنڌ آهي ۽ شام جو وقت سج لهڻ وارو آهي ۽ سسئي تنها آهي ۽ ٻي يارو مددگار هو محسوس پئي ڪري جڻ ته هو ويرين جي گهيري ۾ آهي جو چوڌاري ان جي مخالفت ڪري ان جي راهه روڪي بيٺا آهن سسئي جي اهڙي حالت بيان ڪندي شاهه جو تخيل ۽ زورِ بيان اوج ڪمال تي پهچي ٿو ۽ سسئي جي زباني هوءَ انهن ستن ويرين جو بيان ڪري ٿي. شاهه جي رسالي جو هي بيت سندي شاعريءَ جي ڪمال جو ثبوت فراهم ڪري ٿو.

آڻ ويري، اوناڙ ويري، ويري ٽيڙم ڏير
چوٿون ويري واءُ ٿيو جنهن لٽيا پنهونءَ پير
پنجون ويري سج ٿيو جنهن الهي ڪي اوير
ڇهون ويري ڇپر ٿيو جنهن سنوان ڪيا نه سير
ستون ويري چنڊ ٿيو، جو ڪڙهو نه وڏي وير
واهيريءَ جي وير، چلون ڪريان ڇپرين.

۾ زباني روايت جي ڪري شاهه جي رسالي جي ڪن بيتن ۾ اهڙي تبديلي ٿي وئي آهي جنهن ڪي بعض اوقات ٻي زباني روايت سان درست ڪري سگهجي ٿو. هي ڪم وڏي ذميداري جو ۽ ڏکيو آهي ۽ ان مان صحيح نتيجا ڪيڻ لاءِ شاهه جي ڪلام جي ماهرن جي ضرورت آهي. هتي رڳو هڪڙو مثال پيش ڪرڻ ڪافي آهي. انهن بيتن ۾ لفظي ڪاريگري ۽ جوڙجڪ جو ڪمال به آهي ۽ انهن مان شاهه جي فن جي اپٽار به ٿئي ٿي:

ڪـهـڙو پـڳـو مـنـة مـٺـي وسيلا وياس
پئي مُنهن مهراڻ جي واڳن وات وڏاس
ساهڙ سُڌ لـڌ ياس، ٿاهت لنگهي سير مان

—

ڪـهـڙو پـڳـو مـنـة مـٺـي وسيلا ويا
تـهـان پوءِ سـٺـا، سهڻي سڌ ميهار جـا

—

ڪـهـڙو پـڳـو مـنـة مـٺـي ويـا وسيلا
ساٿر چڏ يائين سـيـر ۾ هي رهـيـا حيلا
سهڻي جا سيلا، وحـدت سـپ وجـائـيـا

هڪڙي عرس جي موقعي تي ڪنهن پوڙهي ڳائڻي هن بيت جي پهرينءَ سٽ کي ٿوري هيرڦير سان ڳايو. لفظن تي غور ڪرڻ سان ۽ شاهه جي هڪڙي ٻه ڪن لفظن جي ردوبدل سان بيت ناهڻ جي ٽيڪنيڪ تي غور ڪيو وڃي ته معلوم ٿيندو ته پوڙهي ڳائڻي کي جهڙي روايت پهتي آهي، ان سان شاهه جو انداز چٽي نموني ۾ نظر ٿو اچي. پيو بيت ڳائڻي هن ريت پڙهيو هو:

ڪـهـڙو پڇو مـنـڌ مٺي وس حيلا ويا

تهان پـوءِ سـڏـاڻ سهڻي سـڌ ميهار جا

شاهه صاحب ٽئين بيت ۾ "حيلا" جو لفظ ڪتب آندو آهي، ان ڪري وسيلا ۽ وس حيلا ۾ شاهه جي انداز سان پوري مطابقت رکي ٿو. هاڻي هيءَ ماهرن ۽ شاهه جي محققن جو ڪم آهي ته اهڙين اختلافي پڙهڻين تي غور ڪري پنهنجو فيصلو ڏين.

شاهه صاحب جي ڪلام جي شاعرانه خوبين جي بيان جو هي موقعو ڪونهي. هاڻي اسين شاهه جي بيتن ۾ شاهه جي فن جي اپٽار جو بيان ختم ڪريون ٿا ۽ شاعرانه خوبين جو بيان ڪنهن ٻئي موقعي تي ڪنداسين. هتي ڳالهه ٻولهه ٻوليءَ تي قدرت ۽ لفظي خوبين جي ماهرانه استعمال جي آهي، جو تمام مختصر نموني ۾ پيش ڪيون ويون. آخر ۾ شاهه جي رسالي برٽش ميوزم واري نسخي منجهان (جو ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز پاران ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ايڊٽ ڪري ڇپرو ڪرايو آهي) لفظي خوبين جي بيتن جي سلسلن جي فهرست ڏني وڃي ٿي، ان ۾ ڪن ٻين رسالن مان به بيتن جون پهريون سٽون چونڊيون ويون آهن، پر هي فهرست مڪمل ڪونهي. جن صاحبن کي اهڙن بيتن جي مڪمل فهرست ڏسڻي ۽ ٺاهڻي هجي، انهن کي گهرجي ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي مرتب ڪيل ڪتاب "شاهه جي رسالي جي ترتيب" ۾ مختلف رسالن ۾ آيل مختلف داستانن جي بيتن جي سٽن کي ڏسي اندازو لڳائي سگهن ٿا يا هن فهرست کي مڪمل ڪري سگهن ٿا. بيتن جي فن جي بيان کي هيٺئر اسين لفظي خوبين وارن بيتن جي هڪ فهرست تي ختم ٿا ڪريون، جنهن سان شاهه جو فن تي عبور ظاهر ٿيندو.

هڪجهڙن لفظن سان شروع ٿيندڙ بيت:

سر سسئي

پرتوو پنهون جو	۴- بيت
آءُ اورالهون سهرين	۵- بيت
ولاڙيو وئين چڙهي	۷- بيت
آتڻ اورالـکهي	۴- بيت
هلندي هاڙي مٿين	۳- بيت
لڙ ۾ لاڙائو ٿيو	۲- بيت
ڪيچان آيو قافلو	۳- بيت
مهند محتاجي ڪري	۲- بيت
هوڙين هاڙهو لنگهيو	۳- بيت
وه ۾ منڌ پنهور ۾	۲- بيت
متان مٺي ڇڏيين	۲- بيت
هل هٿين سين هوت ڏي	۴- بيت
اکيون آريءَ جام جون	۲- بيت
پهرا واءُ وڙن سين	۲- بيت
ڪنهن پر روئاڻ پرين	۴- بيت

ڏکيءَ سنديون ڏولگرين ٣- بيت
آءٌ نہ گڏي پرينءَ سين ٧- بيت
فردا مون ڦٽي ڪٽي ٤- بيت
آءٌ ڏورئين شال مَ ملين ٣- بيت
اوہ تان اوني نہ ڪيو ٢- بيت
اڌر اڌر آيري ٣- بيت
مر تہ مرين سسئي ٣- بيت
وارو مون وڙاهہ ٣- بيت
ليڙ لهارا مون ڪيا ٦- بيت
پاروچا پيا بہ گهٽا ٢- بيت

سر سهڻي

پاڻ ڪنج پاڻ سين ٥- بيت
ساهڙ ڏاران سهڻي ٥- بيت

سر پورب ۽ رامڪلي

ڪن ڪورائين ڪاپڙي ٢- بيت
پوچا ڪر مَ پاڻ کي ٣- بيت
جا ڪُر ڏني کودڙي ٢- بيت
جوڳي آهي جوهہ ۾ ٢- بيت
وهلو ور وريا پرين ٢- بيت
ڪنگا پيتي گومتي ٢- بيت
ڳالهيون ڪري ڳجهيون ٢- بيت
جي پائين جوڳي ٿيان ٥- بيت
سامي ٿئين سک طلبين ٥- بيت
نہ ڪڏا نہ گيري ٢- بيت
جوهہ جيڏالهن جوڳيين ٣- بيت
جا مون جوڙ ڪي ٣- بيت
ويراڳي داد رسين ٢- بيت
رام جنين جي روح سين ٢- بيت
سيئي سولهان ٿيا ٢- بيت

سر ڪاموڏ

تون سمون آءٌ ڪندري ٤- بيت
ڪند جنينءَ جي ڪوڏ ۾ ٢- بيت
تون تماچي تڙ ڏٺي ٣- بيت
نہ ويڙي نہ وڪٽي ٣- بيت

سر ڪارايل

ويٺو جنين ورسهن ٣- بيت
ڪسر ڪنگن ڦبرون

سر يمن ۽ ڪلياڻ

اصل عاشق ٢- بيت
ودره جي ويڌيا ٣- بيت
صوفي ...... ٣- بيت
ڪمي ڪمي لهاريان ٢- بيت
ويجن سين وراڻي ٢- بيت
ايڪ پيالو ہہ چٽا ٣- بيت
ويٺي جيئن وٽ ٢- بيت
هيءَ هيءَ وهي ساڻ
عاشق معشوق سان ٦- بيت

سر سريراڳ

اصل اساڏي پٽي ٢- بيت

سر ساموندي

پکھہ پاسي ...... ٢- بيت

سر کنڀات

ڳل ڳاڙا ياقوت جا ٣- بيت
تارا تيلي روئي سان ٢- بيت
لاسيندي ...... ٣- بيت
رات سهائي پون سنئين ٤- بيت

سر ٻروو

جي هوءِ پائين ڪان ڪمان ۳- بيت

جڏاه ڪر... ۲- بيت

او قابيل اکين سين ۲- بيت

سر سورٺ

تو در آهيو راجا ۴- بيت

سورٺ مٿي سک ٿيو ۲- بيت

سر ڪاموڏ

مون سي ڏ ٺا ۲- بيت

مون ڪاموڏي لڪيا ۲- بيت

جهنگل آهيڙيءَ ڪي ۴- بيت

سر رپ

ليهه نهائين سان ۲- بيت

سر ليلان

چنيسر... ۳- بيت

چئين چنيسر چام سين ۳- بيت

مٺيو وجهان مچ ۾ ۲- بيت

سر گهاتو

ڪاتان مون مچ ۾ مونيو

مون در وڏي سان ۴- بيت

سر ڏناسري

پنبڙون پير ڪري ۲- بيت

لکو ٿو لهرون ڪري ۲- بيت

مُنهن سنياري سامهان ۲- بيت

جان آسائو آهين ۲- بيت

سر مارئي

جه سي لوڙائو ٿيان ۲- بيت

سونهن وڃايم سومرا ۱۰- بيت

پنهارن پاپوهيو ۴- بيت

سنهي سٽي سبيو ۲- بيت

سون برابر سگهڙا ۲- بيت

سڌر سلامي ٿيان ۲- بيت

مينڌيا ڏوهه مارئي ۲- بيت

هن منڊ مارو سنرا ۳- بيت

عمر ماروئڙن جا ۲- بيت

پالڊي پرين پنهار ۳- بيت

ساهرين سارين ۲- بيت

جي وڏي وڻ جدا ڪيا ۲- بيت

سر بلاول

وڳنڊ... ۷- بيت

داتا منڊي در تي ۲ بيت

سر آسا

حوصلو حيرت جو ۳- بيت

طالب ڪسر سولهن سر ٦- بيت

پاڻ پروڙيان ڪي ۲- بيت

ديکيندي ديدار ۲- بيت

سر مون... ۳- بيت

سر مومل راڻو

ڪنڊ ۾ ڦيرج ڪڏهن ۲- بيت

ڪاڪ ڪڙهي وڻ ولڊ ۲- بيت

رُس مَ رسڻ ڪهوريو ۲- بيت

سوڍا مير تنهجو ۸- بيت

ڍولي ڍڪي آهيان ۳- بيت

راڻي جي رهاڻ ۲- بيت

ڪيڏالهن ڪاهيان ڪرهو ۲- بيت

سر سارنگ

منڊ ٿو منڊل ڪري ۳- بيت

سر ڪيڏارو

سختي شهادت جي ۲- بيت

ڪربلا جي پڙ ۾ ۲- بيت

پڇي آئين پڇڻان ٢- بيت
ھند نہ ڀانئي لھي - سان شروع ٿيندڙ
۽ ختم ٿيندڙ. ٢- بيت
”پر در تان ٻري ٿيان“
لفظن سان شروع ۽ ختم ٿيندڙ. ٢- بيت
”پنيور ۾“ لفظن سان شروع ٿيندڙ ٣- بيت

”آءُ نہ جيئندي ان ريءَ“
لفظن سان ختم ٿيندڙ ٤٢- بيت
قطار البعيريا سلسلة الذهب
واري سلسلي جا بيت ڪارايل ١٣- بيت
پورب ۽ رامڪلي ۾ ١٦- بيت

جيئن تہ مٿي ٻڌايو ويو آهي تہ هيءَ فهرست اڻپوري آهي، ان ڪان وڌيڪ بيت رسالي ۾ آهن پر اسان جو مقصد مڪمل فهرست مرتب ڪرڻ نہ هو. رڳو هي ٻڌائڻو هو تہ اهڙن بيتن جي رسالي ۾ ڪا گهڻتائي ڪولهي، ڇو جو لفظي جوڙجڪ شاهہ جو خاص فن آهي.

ٿي سگهي ٿو تہ ان مٿي لکيل بيتن ۾ شاهہ ڪان سواءِ ڪن ٻين شاعرن جا بيت بہ اچي ويا هجن، ڇوجو رسالي ۾ ٻين شاعرن جو ڪلام بہ موجود آهي. پر اهڙو ڪلام تمام گهٽ هوندو. زيادہ تعداد ۾ شاهہ جا آهن، جن مان فن ِ شاعري ۾ شاهہ جي مهارت ۽ ان جي فن جي آڌار ٿئي ٿي.

وائي

شاهہ جي شاعريءَ ۾ فن جي آڌار بابت ڳالهہ ڪندي وائيءَ کي ڪيئن نظر انداز ڪري سگهون ٿا. سنڌي ڪلاسيڪي شاعري رڳو ٻن صنفن تائين محدود آهي، جنهن منجهان بيت جي فن جو اڀياس ڪيو ويو. هاڻي وائيءَ تي نگاهہ ڪرڻ ضروري آهي. بدقسمتي سان ”وائي“ بابت اڄ تائين تمام گهٽ لکيو ويو آهي ۽ جيترو ڪجهہ لکيو ويو آهي، سو ڪافي جي ڪوجنا ڪندي ضمني طور لکيو ويو آهي. ان ڪري جو اڄ تائين محقق ۽ سنڌي شاعريءَ جا پارکو ”ڪافي“ کي وڌيڪ اهميت ڏيندا رهيا آهن ۽ وائي کي تقريبا نظر انداز ڪيو ويو آهي. نتيجي طور ”وائي“ جي حيثيت ڪافي جي ضمني صنف جي ٿي وئي آهي، جو انصاف جي برخلاف آهي.

عام طور ڪافي بابت جو ڪجهہ لکيو ويو آهي ان مان اهو نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو تہ ”ڪافي وائي جي مقابلي ۾ تمام جهوني صنف آهي. الهيءَ سلسلي ۾ جيترو مواد ۽ جيترا رايا آهن، اهي منجهائيندڙ ۽ ڪنهن حد تائين متضاد آهن. ڪافي بابت اڄ تائين جو ڪجهہ لکيو ويو آهي، ان مان ڪافي جي اوسر ۽ شروعات بابت دلچسپ ڳالهيون ڪيون ويون آهن. جو سائين مخدوم طالب المولي صاحب پنهنجي ڪتاب ”ڪافي“ ۾ ۽ ٻين دوستن جدا جدا مقالن ۾ گڏ ڪندا رهيا آهن، پر وائي تي تمام گهٽ مواد ملي ٿو.

”وائي“ جو ذڪر ڪافي جي سلسلي ۾ ٿيندو آهي، ان ڪري ضروري آهي تہ جيترو ڪجهہ لکيو ويو آهي، ان جو خلاصو پيش ڪجي، تاڪہ ڪا ضروري ڳالهہ رهجي نہ وڃي.

(۱) دعا "کاف" ۾ کاف گهڻو آيل آهي، ڪافي جو تعلق الهيءَ لفظ ڪاف سان آهي.

(۲) ڪافي لفظ "ڪفيٰ" مان نڪتل آهي. ڪفيٰ مان ڪفايت مصدر ٿهيو ۽ ان مان اسم فاعل "ڪافي" آهي.

(۳) ڪف جي معنيٰ دَف جي ڪاني آهي، جنهن ۾ گهنگهرو ٻيل هوندا آهن. ڪافي ڳائيندي عام طور ڳائڻا دف جو به استعمال ڪندا هئا، ان ڪري مخصوص موسيقيءَ جو نالو ڪافي پيو.

(٤) ڪافي معنيٰ سڀڻ ۽ ويڻ آهي، جنهن سان چمڙو بهتر ۽ ڪارائتو ٿي ويندو آهي. اهڙيءَ ريت خانقاهي موسيقي ڪافي به بهتر ٿيندي ويئي.

(٥) قافي معنيٰ ڳولا ڪرڻ يا تلاش ڪرڻ آهي، ڇو جو هيءَ مخصوص خالقاهي موسيقي رب جي ڳولا يا تلاش ڪرڻ ۾ مدد ڪندي آهي. ان ڪري ان جو نالو "قافي" يا ڪافي پيو.

(٦) "ڪافي" قافيي مان نڪتل آهي. اصل ۾ مقفيٰ ڪلام کي ڪافي چيو ويو. اصل لفظ "قافي" هو، جو قافيي جي بگڙيل صورت هئي، ۽ عام استعمال جي ڪري "قافي" لفظ "ڪافي" ٿي ويو. ڊاڪٽر نبي بخش خان ٻڌايو آهي ته اصغر سائينءَ جي ڪلام ۾ "ڪافي" کي "قافي" چيو ويو آهي. ان ڪري ڊاڪٽر صاحب صنف "ڪافي" کي "قافي" ۽ "قافي" جي ڪانڪيءَ يا راڳ کي "ڪافي" ڪري لکي ٿو.

پر اسان جي خيال ۾ "قافيي" واري ڳالهه. جو سلسلو ١٩٣٨ع ڌاري شروع ٿيو هو. جڏهن ڊاڪٽر لاجونتي راماڪرشنا کي "پنجابي صوفي شاعرن" تي تحقيقي مقالو لکڻ بعد پي-ايچ-ڊي جي ڊگري ملي. ڊاڪٽر لاجونتي الهيءَ مقالي ۾ "ڪافي" بابت لکي ٿو:

"ڪافي"- هي نالو فارسي لفظ "قافيي" مان ورتو ويو آهي ۽ پنجابي شاعري لاءِ ڪتب آندو وڃي ٿو. عام طور انهيءَ ۾ الله جي شان ۽ ساراهه ۾ ڪلام هوندو آهي ۽ ڪڏهن ڪڏهن صوفيانه خيالات به بيان ڪيا ويندا آهن. ڪافيون جدا جدا چندن (بحرن) ۾ خاص ڪري پراڪرت ۽ پنجابي موسيقيءَ ۾ ملنديون آهن".

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ڪافي جي سلسلي ۾ قافيي واري ڳالهه. کي زياده قبول ڪيو ويو ۽ ڪيترا محقق پنهنجا ڪنهن حوالي جي الهيءَ کي ورجائيندا رهيا آهن.

جيستائين ڊاڪٽر لاجونتي جي مٿينءَ بيان جو تعلق آهي، صنفِ شاعري جي حيثيت سان ڪافيءَ جو وجود پراڪرت ۾ ٿي نٿو سگهي، ڇو جو پراڪرت ۾ شاعري ٿي رکو دوهي جي هئي ۽ راڳ "ڪافي" جو وجود به پراڪرت واري دور ۾ "ڪافي" جي وجود کي تسليم ڪري نٿو سگهي ۽ "ڪافي" جو لفظي ٻڌائي ٿو ته هيءُ لفظ ڪافي هندستاني ٻولين جو ڪولهي. هي ڇني نمولي ۾ ظاهر ٿئي ٿو ته راڳ "ڪافي" جو صنفِ شاعري "ڪافي" ۾ ڪولو ڪو ربط ضرور آهي.

(٧) ڪن محققن انهيءَ خيال جو اظهار ڪيو آهي ته ڪافي، موسيقي جي ڪافي راڳ يا ٺاٺ مان نڪتل آهي. انهيءَ سلسلي ۾ رتناڪر گرنٿ جو حوالو به ڏنو ويو آهي، جنهن کي تمام جهونو ڪري پيش ڪن ٿا، پر هي ايترو جهونو ڪتاب ڪونهي ۽ ”هند-ايراني ميل“ جو راڳ آهي. ان ڪري رتناڪر جو زمانو امير خسرو کان پوءِ جو زمانو آهي. رهيو ٺاٺ جو معاملو، ته ٺاٺ پنهنجي جاءِ تي خود ناقص آهن ۽ ان جو مقصد رڳو راڳن جي تعليم ۽ سمجهاڻي سان آهي. ميل وارا راڳ ٺاٺ جي مقابلي ۾ ٿورو بهتر نظر ٿا اچن، پر انهيءَ کي به تمام جهونو سمجهڻ مشڪل آهي، ان ڪري جو چتروڏنڊي پرڪاش جي زماني بابت به خاصو اختلاف آهي ۽ راڳ ميل جي فارمولي جو تعلق راڳن جي ٿالن جي استخراج سان آهي، راڳن جي تشڪيل يا سُرن جي ترتيب سان ڪونهي.

(٨) جيئن ڪافي کي ”قافيي“ مان ورتل قرار ڏنو ويو آهي، اهڙيءَ طرح ڪافي کي ڪيفي جو بگڙيل تلفظ به ظاهر ڪيو ويو آهي. ملتاني زبان جو مشهور اديب مرحوم محمد بشير احمد ظامي پنهنجي تاليف ”سيف الملوڪ“ (سيفل نامه) جي مفصل مقدمي ۾ لکي ٿو:

”۽ پوءِ فارسي غزل ۽ ڏوهيڙن جي ميل مان ”ڪافيون“ پيدا ٿيون. ملتاني شاعرن ڪيف ۽ مستي غزل کان ورتي ۽ غزل جي شعرن کي طويل مطلب جي ادائگي کان قاصر ڏسي ڏوهيڙن جي ٽن ٽن-چار چار مصراعن کي غزل جي انداز ۾ گڏ ڪري، اهڙي منظوم ڪلام کي ”ڪافيءَ“ جو نالو ڏنو، جو ڪيفي جو بگڙيل تلفظ آهي.“

ڪافي جي سٽاءُ ۽ جوڙجڪ بابت مرزا قليچ بيگ به پنهنجي ڪتاب ”احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي“ ۾ اهڙي نئين ڳالهه لکي ويو آهي:

”حقيقت ۾ شاهه عبداللطيف هندستان جي ڳائڻ جي ٿورو ڪي گهٽي پيروي ڪئي، جو جڏهن هو ڳائڻ وهندا هئا، تڏهن پوربائين الاپ ۽ بيت ڳائيندا هئا، جنهن کي ڏوهيڙا چوندا آهن. پوءِ غزل يا ٺمري يا لاوڻي يا ڪو پيو اهڙو راڳ ڳائي ڇڏيندا آهن. هتي سنڌ ۾ به اهڙيءَ طرح ڪندا آهن. پهرين ڏوهيڙا ڳائي راڳڻي ٻڌي پوءِ هڪڙو راڳ آڻيندا آهن، جنهن کي گهڻو ڪري ”ڪافي“ چوندا آهن. شاهه صاحب جي ”ڪافي“ ۽ ”وائي“، غزل ۽ ٺمري جو نمونو آهي، جو ان جي بجاءِ ڳايو ٿو وڃي.“

مرزا صاحب جي بيان جو ڪو واضح مطلب نٿو نڪري، ان ڪري جو اول ته شايد هو ڪافي ۽ وائي ۾ فرق نه ٿو ڪري. پيو ٻنهي کي غزل ۽ ٺمري جو نمونو سمجهي ٿو ۽ چوي ٿو ته ڪافي ان جي بجاءِ ڳائي ٿي وڃي. ان کان سواءِ بيت، دوهي ۽ ڏوهيڙي ۾ ڪو فرق نه ٿو ڪري. مطلب هي ته ظامي صاحب ڪافي کي غزل ۽ مرزا صاحب غزل ۽ ٺمري

ماڻ لڪتل صنف قرار ڏين ٿا، جا تمام دلچسپ ڳالهه آهي. * مرزا صاحب جو هيءُ چوڻ ته ٻهرين ڏوهيڙا ڳائي راڳي ٻـوءِ هڪڙو راڳ آليندا آهن، جنهن کي گهٽو ڪري ڪافي چوندا آهن، ظاهر ٿو ڪري ته مرزا صاحب هتي ڪافي جو لفظ راڳ جي معنيٰ ۾ لکيو آهي. اڳي به اهڙا مثال آهن، جتي موسيقيءَ جا اصطلاحي لفظ عام معنائن ۾ لکيا ويا آهن. ملتاني ڪافي جدا جدا راڳن ۾ ڳائي ٿي وڃي، ان ڪري عام طور تي ٻولي ۾ رواجي توڙي اصطلاحي لفظ عام معنيٰ ۾ عام لفظن جي حيثيت ۾ ڪتب آڻدا ٿا وڃن.

اسان پنهنجي ڪنهن مضمون ۾ اڳي لکيو هو ته عارفاڻو ۽ صوفياڻو ڪلام اوائلي دور ۾ راڳ ڪافي يا ڪافي ٺاٺ جي راڳن ۾ ڳايو ويو هوندو ۽ صوفي بزرگن الهيءَ راڳ کي پنهنجي محفلن لاءِ "ڪافي سمجهي" پين راڳن کي صوفياڻي ڪلام ڳائڻ لاءِ شايد مناسب نه سمجهيو هوندو. پوءِ رفته رفته صوفياڻي ڪلام ۾ ان جي ڳائڪي ۽ ان سان مخصوص موسيقي جي انداز کي به ڪافي چوڻ لڳا هوندا ۽ ٿيندي ٿيندي ڪافي جو اصطلاح صوفياڻي ڪلام ۾ صوفياڻي انداز جي راڳ لاءِ رائج ٿي ويو هوندو.

صوفياڻي ڪلام جي سلسلي ۾ سڀ کان اول "ڪافي جو لفظ" سکن جي مذهبي ڪتاب "آدي گرنٿ" ۾ آيل آهي. اسين "رسالي جي ترتيب" ۽ "سنڌي بيت جي بڻ-بنياد" وارن پنهنجن مضمونن (مهراڻ ۾ آيل) ۾ ان جو ذڪر ڪري چڪا آهيون. آدي گرنٿ ۾ گرو نانڪ صاحب جو ڪلام آهي، ۽ گروگرنٿ صاحب جي معتبر ترتيب تمام بعد جي زماني ۾ ٿي آهي. الڪري چئي سگهجي ٿو ته تحريري صورت ۾ ڪافي پنهنجي هاڻوڪي معنيٰ ۾ شاهجهان جي پوئين ۽ اورنگزيب جي اوائلي دور ۾ ملي ٿي. ان کان اڳي جتي به لفظ ڪافي اچي ٿو، ان کي ڪافي راڳ يا ڪافي ٺاٺ جي معنيٰ ۾ سمجهڻ گهرجي. ان معاملي ۾ اسين الهن دوستن سان متفق آهيون، جن ڪافيءَ جو تعلق ڪافي راڳ يا ٺاٺ سان ظاهر ڪيو آهي.

خانقاهي موسيقي ۾ جيڪي صنف مقبول ٿيا ۽ اڄ تائين ساڳي مقبوليت سان هليا پيا اچن سي آهن اتر هندستان ۽ هاڻوڪي پاڪستان ۾ "قوالي" ۽ پنجاب ۽ سنڌ ۾ "ڪافي". ٻنهي جي اوسر ۽ مقبوليت جو زمانو ساڳيو آهي. قوالي امير خسرو جي ايجاد آهي ۽ ڪافي امير خسرو جي ايجاد ڪيل راڳ ۽ ٺاٺ ڪافي ۾ شروعات ۾ ڳائي وئي ۽ هيئر ڪلاسيڪي راڳن ۾ ڳائي وڃي ٿي. ٻئي صنفون ڀڳتي تحريڪ جي اوائلي دور ۾ ڀڳتي راڳ ڀڄن ۽ ڪيرتن جي رد عمل ۾ شروع ٿيون.

راڳ ڪافي جو وجود امير خسرو جي زماني کان اڳ ٿي نه ٿو سگهي، ڇو جو ان جو تعلق امير خسرو سان آهي. جن ڪتابن ۾ ان راڳ جو ذڪر آهي امير خسرو جي دور کان پوءِ جا لکيل آهن يا وڏ ۾ وڏ امير خسرو جي دور جا ٿي سگهن ٿا، ان لاءِ ته گرو گرنٿ صاحب ۽ جهانگير جي دور کان اڳ ڪافي جو لفظ ڪنهن به ڪتاب ۾ آيل هوندو ته اهو

---

*هن موضوع تي ڪجهه تشريحي مواد، ص ١١٢ تي "ضميمي" جي صورت ۾ آيل، هتي سلسلي سان ملائي پڙهندا. — ادارو

صنفِ ڪافي يا ڪافي جي ڳائڪي جي انداز سان نه پر راڳ ڪافي يا ڪافي ٺاٺ جي باري ۾ هوندو. اهڙن ڪتابن ۾ اڪثر موسيقي جي اصطلاحي لفظن کي عام ٻوليءَ طور مروج معنائن ۾ ڪتب آندو ويو آهي ۽ نه موسيقيءَ جي اصطلاحي معنائن ۾. موسيقي جي ڪتابن کان سواءِ عام ڪتابن ۾ موسيقيءَ جا اصطلاحي لفظ ڏسي اسان کي ڌوکو کائڻ نه گهرجي، توڻي ڪتاب ڪنهن اهڙي شخصيت جوئي لکيل ڇو نه هجي، جنهن کي موسيقي جي علم جي چڱي ڄاڻ هجي. مثال طور ڪافي جي باري ۾ شاعر ۽ پنهنجي دور جي مشهور عارف بزرگ ۽ ولي خواجه غلام فريد رح جو هڪ بيان پيش ڪجي ٿو. خواجه صاحب موسيقيءَ جو نه رڳو چڱو ڄاڻو هو پر ماهر به ليکيو ويندو هو. خواجه صاحب جي مجلس جو حال سندس عارفانا قول سندس هڪ مريد مولانا رڪن الدين لکيا، جيڪي نه رڳو خواجه صاحب نظر مان ڪڍيا هئا، پاڻ انهن جي ترميم ۽ اصلاح به ڪئي هئائون، پوءِ اهو ڪتاب جيڪو فارسي ٻوليءَ ۾ هو "مقابيس المجالس" جي نالي سان ڇپجي پڌرو ٿيو ۽ هينئر اردو ۾ ترجمو ڪري ڪپتان عبدالواحد سيال صاحب "اشارات فريدي" جي نالي سان اسلامڪ فائونڊيشن لاهور ۽ صوفي فائونڊيشن بهاولپور جي پاران ڇاپي پڌرو ڪيو آهي. ان ڪتاب ۾ ربيع الثاني سن ١٣١٤ه ۾ هيٺين عبارت درج ٿيل آهي:

> "حضرت اقدس جي هڪ هٿ ۾ تسبيح هئي، وظيفو پڙهي رهيا هئا ۽ حاضرين مجلس جي سوالن جا جواب ڏيئي رهيا هئا. انهيءَ وقت هڪ ماڻهو ٻاهر سڙڪ تي وڃي رهيو هو ۽ واٽ ويندي ڪامڻ ڳائي رهيو هو. هن جو آواز ٻڌي، حضرت اقدس فرمايو ته خيال ڪامڻ منشي غلام حسين صاحب ملتاني جو اختراع آهي ۽ خيال چلته سيد مير محمد شاهه جو ايجاد آهي. اهو ٻڌي حاضرين مجلس منجهان هڪ ماڻهو عرض ڪيو ته مير محمد شاهه اڃا زنده آهي. مون هن کي ڏٺو آهي، مٺي ۽ سونهاري ۾ ميندي هڻي ٿو ۽ بهاولپور ۾ رهندو آهي."

ظاهر آهي ته ڪامڻ ۽ چلته عوامي گيت آهن ۽ خواجه فريد جهڙو عالم فاضل ۽ موسيقيءَ جو ماهر بزرگ "عوامي گيتن" لاءِ "خيال" جو لفظ استعمال ڪري ٿو. خواجه صاحب لاءِ ڪوبه ائين چئي نه سگهندو ته پاڻ موسيقي جي اصطلاحن کان اڻ واقف هئا. دراصل عام ڳالهه ٻولهه ۾ موسيقيءَ جا لفظ اصطلاحن جي معنائن ۾ استعمال نٿا ٿين. ڪتابن ۾ اچڻ ڪري اهڙن لفظن کان دوکو کائي انهن کي اصطلاحي لفظ نه سمجهڻ گهرجن، جيئن ڪن دوستن ڪيو آهي. اهڙا لفظ رڳو موسيقيءَ جي ڪتابن ۾ اصطلاحي معنائن ۾ ڪتب آندا وڃن ٿا.

ڪافي جي سلسلي ۾ اهم ڳالهيون رڳو اهتريون هيون. اصل ۾ اسان جو موضوع "وائي" آهي، ڪافي جو بيان انڪري ضروري هو ته ڪيترن محققن وائي جو تمام مختصر بيان "ڪافي" جي ڪوجنا جي سلسلي ۾ ڪيو آهي، پر اسان کي انهن سان اتفاق ڪونهي. اسان جي خيال ۾

"وائي" ڪافي کان جهوني صنف آهي ۽ شاهه جي دور کان اڳ وائي جو هجڻ نه اچڻ ان جي جديد هجڻ يا ڪافي مان نڪتل هجڻ جو ثبوت ڪونهي. اسان جي خيال ۾ وائي شاعري ۽ موسيقي جي منفرد ۽ مشترڪ صنف آهي ۽ ان جي جدا صنف جا اسان وٽ ڪي دليل به آهن، پر ان کان اڳ لفظ "وائي" تي به غور ڪرڻ ضروري آهي.

"وائي" جي عام معنيٰ " ڳالهه" آهي. پر اسان جي خيال ۾ وائي وات مان نڪتل بامعنيٰ آواز کي چوندا آهن. سنڌي موسيقيءَ جي اصطلاح ۽ موسيقيءَ جي ذريعي جذبات ۽ احساسات جي اظهار کي وائي چوندا آهن. "وائي" هڪ تمام جهونو لفظ آهي. انهيءَ لفظ جي قدامت جو ثبوت هڪ ته سنڌي ٻوليءَ جي قدامت آهي، ٻيو ثبوت هي آهي ته انهيءَ لفظ سان تعلق رکندڙ مصدر هڪ ٻي قديم ٻولي پشتو ۾ ملي ٿو.

سنڌي وانگر پشتو به هڪ تمام جهوني ٻولي آهي ۽ ان جو سنڌيءَ سان ڪو ابتدائي جهونو لاڳاپو ضرور آهي، جن جا ڪيترائي آثار اڃا تائين ملي ويندا آهن. ڪو اونهو لساني اڀياس ڪجي ته ڪي دلچسپ ۽ مفيد معلومات حاصل ٿي سگهن ٿيون، پر هيءُ اسان جو موضوع ڪونهي. هن وقت اسان ڪي لفظ "وائي" بابت تمام مختصر ۽ ابتدائي ڳالهه ڪرڻي آهي، جنهن سان سنڌي ٻوليءَ جي قدامت جو هڪ نئون ثبوت ملندو. ان ڪري ته "وائي" جو لفظ پشتو ٻولي ۾ به آهي. پر معنيٰ جي ٿوري فرق سان انهيءَ لفظ جو هڪ رواجي مختصر ۽ عام جائزو هيٺ نروار ڪجي ٿو.

" وائي" ويل لفظ مان نڪتل لفظ آهي ۽ ان مان ڌهيل ٻيا ٻيا لفظ "وايا" ۽ "اووايا" معنيٰ "چئو" يا "ڀلا چئو ته" ۽ " وائي" معنيٰ آهي، "هو چون ٿا." ظاهر آهي ته هي "وات" مان مشتق آهي. ڪنهن زماني ۾ انهيءَ معنيٰ جو ڪو مصدر به سنڌي ٻوليءَ ۾ ضرور رائج رهيو هوندو. سنڌيءَ ۾ ٻيا لفظ به انهيءَ تت مان نڪتل آهن. وائي، وائُ سواءِ-ووءِ، ووءِ ووءِ ۽ واڪا وغيره، جن جو مطلب آهي اثرائتو يا دردڀريو آواز يا فرياد يا دانهن. "وائي" جون سنڌيءَ ۾ اصطلاحي معنائون به آهن يعني موسيقيءَ جي انداز ۾ دردڀريو اواز يا "سريلي دانهن"، جو حقيقت ۾ دردڀريو ۽ اثرائتو آوازئي هوندو آهي، ۽ ٻيو وائي جي صنف "وائي" جي خاص اصطلاحي معنيٰ آهي موسيقيءَ ۽ شاعريءَ جو هڪ خاص مشهور ۽ مقبول صنف.

انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته وائي هڪ تمام جهونو لفظ ۽ صنف آهي. ان سلسلي ۾ اسان وٽ هيٺيان دليل آهن.

(۱) شاهه ۽ ان جي همعصرن جون وايون گهڻو ڪري بيتن جي وزن ۾ آهن، ان جو مطلب هي آهي ته وائي چند ورهيا ۾ چئي وئي هئي، پر ڪافي عروضي وزنن ۾ به چئي ويندي آهي.

(۲) وائي جي ٻنگل جي وزن ۾ هجڻ جو مطلب هيءُ آهي ته ان جو تعلق پراڪرت واري دور سان آهي، جيڪو ان جي تمام جهوني صنف هجڻ جو ثبوت آهي.

(٣) وائي رڳو سنڌي راڳن ۾ ڳائي ٿي وڃي ۽ سنڌي راڳن کان سواءِ ٻين راڳن ۾ ڪنهن به حالت ۾ نٿي ڳائي وڃي.

(٤) سنڌي راڳ سنڌ ۾ڳڻي ۾ تمام جهوني زماني کان رائج آهن ۽ ٻيتن وانگر پراڪرت واري دور ۾ به ضرور موجود هوندا ۽ ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ وائي به انهن سان گڏ رهي هوندي.

(٥) بيت ۽ وائي ٻئي هڪڙي وقت ۾ موسيقي ۽ ادب جون صنفون رهيون آهن.

(٦) ڏوڏو چنيسر، ڍول مارو ۽ اهڙا ٻيا لوڪ منظوم داستان شروعات کان وٺي ڪنهن نه ڪنهن مقامي راڳ ۾ ڳايا ويا هوندا. هيءُ داستان دوهي جي صنف يا دوهي جي قريب بحر ۾ چيا ويا آهن.

(٧) مولود ۽ مداحن کي به شروع کان وٺي ڳايو ويو آهي. انهن جو وزن به دوهي يا بيت جو وزن آهي ۽ مقامي راڳ ۾ ڳايا ٿا وڃن.

(٨) سنڌي وائي، جڏهن سنڌي راڳن ۾ ڳائي ويندي آهي، اها ڪليل ميدانن جي موسيقي آهي، ان ڪري مٿانهن سرن ۾ ڳائي ويندي آهي، جنهن سبب وائيءَ کي ڪن جهونن رسالن ۾ راڳ لاءِ ”صدا“ جو نالو به ڏنو ويو آهي.

تنهن ڪري وائي ڪافي جي مقابلي ۾ قديم آهي. ٻن زبانن جي قديم ادب وانگر وائي جا جهونا نمونا هٿ نه لڳا آهن، پر ڪنهن شيءِ جي اڻ موجود هجڻ جو مطلب اهو نه آهي ته ان جو ڪڏهن ڪو وجود ئي نه هو. انهن دليلن جي ڪري اسان جو خيال آهي ته ماڌولال حسين (حسين فقير) جو ڪلام وائي جي ويجهو هجڻ جي ڪري سنڌ ۾ ڪافي سنڌ ۾ مقبول رهي آهي. ڪافي ۽ وائي ٻنهي صنفن ۾ هڪ ڳالهه هڪجهڙي آهي ته ٻئي منظوم آهن ۽ ٻئي ڳايون ٿيون وڃن ۽ ٻئي هڪ ئي وقت شاعريءَ ۽ موسيقيءَ جون صنفون آهن. اسان جي خيال ۾ ڪافي ۽ وائي جدا جدا صنفون آهن ۽ وائي ڪافي جي ڪا ضمني صنف نه آهي. جن محققن ٻنهي کي هڪڙي صنف قرار ڏنو آهي، انهن اهو غلطيءَ وچان ڪيو آهي. ڪن محققن چيو آهي ته وائي سنسڪرت لفظ ”ورت“ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ دردپريو آوازُ آهي.

هاڻي وائيءَ جي هيئت تي هڪ نظر وجهي ڏسون ته شاهه وٽ ڇا آهي ۽ اهو خيال ته وائي يا ڪافي غزل يا ٺمريءَ مان ورتي وئي آهي، ڪيتائين درست آهي. اسين پڏائي چڪا آهيون ته پنجابي صوفي شاعر حسين فقير جون ڪافيون ”وائي“ جي تمام ويجهو بلڪ هيئت جي اعتبار کان بلڪل ”وائي“ جهڙيون آهن. حسين فقير جي هڪ مشهور ڪافي هيٺ ڏجي ٿي.

رانجهن رانجهن مينون سب ڪوئي آکو هير نه آکو ڪوئي
ماهي ماهي ڪو ڪري مئن اچي رانجهن هوئي
جس شوق لون مين ڍونڍي ڍونڍيدا شوه سوئي
ڪهي حسين ساڏان دي مليا نڪل پول ڪشو اي

ٻي ڪافي ڏسو:

الٽي سيولي مين ڪندي ڪندي هٿي
آنن دي وچ گوڙهي رُلدي هٿ وچ رهڪئي جٿي
ساري ورهي وچ چلي اڪ ڪتي ڪاڳ مريدي جهٽي
سچي آوان ڪت نه پانوان خاني وڳ ڪئي قلم اپني

وائي جي هڪ خصوصيت اختصار به آهي ۽ حسين فقير جون ڪافيون سنڌي وايون جهڙيون مختصر هونديون آهن. ٻوليءَ جي اعتبار کان به وائي سادي هوندي آهي ۽ حسين فقير جي ٻولي به سادي ۽ عوامي آهي. ٻئي موسيقي سان تعلق رکن ٿيون ۽ ٻنهي ۾ لوڪ آ ڪالين جو بيان ساڳئي نموني ۾ ٿئي ٿو. ٻر وائي کن ڳالهين ۾ حسين فقير جي ڪافي کان مختلف آهي. وائي گهڻو ڪري دوهي جي وزن ۾ ان جي تمام ويجهو ٿئي ٿي، ٻر ڪافي جو وزن اهڙو مقرر نه آهي. ڪافي عروضي وزن ۾ به ٿي سگهي ٿي. وائي پنگل جي وزن ۾ اچي وېندي آهي. وائي سنڌي سُرن (سنڌي روايتي راڳن) ۾ ڳائي ٿي وڃي ۽ ڪافي ڪنهن به ڪلاسيڪي راڳ ۾ ڳائڻ جو رواج آهي. ڪافي ۾ بيت ڏيڻ ضروري ڪونهي، ٻر وائي (۽ قوالي ۾ دادري والسڪر) بيت ڏيڻ ضروري آهي. الهيءَ ڪري رسالن ۾ وائي بيتن جي داستان جي آخر ۾ ايندي آهي، جنهن جو مطلب آهي ته ڪافي ۽ بيت لازم ۽ ملزوم آهن. ڪافي جي ڳائڻ ۾ بيت ڏيڻ جو طريقو تمام پوءِ جي ايجاد آهي. ڪافي ۾ بيت ڏيڻ جو ثبوت هي به آهي ته ڪافي طويل هوندي آهي ۽ طوالت جي ڪري بيت ڏيڻ جو رواج نه هوندو هو. هاڻي شاهه جي رسالي سان هڪڙي وائي ڏسو:

دوس ٻيهي در آيو، ٿيو ملڻ جو سعيو
ڏينهن ڀڳائون آئي اسان کي، سولي محب ملايو
ويو وڇوڙو ٿيو ميلاپو واحد واهه ورايو
هو جنهن جو هند ڏوراوو اوڏو اچ سو آيو
عبداللطيف چئي اچي عجيبن ڀان فضل فرمايو

ٻي وائي ۾ به ساڳي هيئت ۽ خصوصيت آهي:

عشق تمام بره تمام، دوا مين لوني يبار لوڪو
سيج سُتي تون جهپ نه آوي ليٿين نند حرام
راتيان جاڳڻ صاحب سنڀالڻ اي فقيران دا ڪام
مت عقل دي منجهه ڪئي، آيا عشق امام

حسين فقير جي هيئت جي وائي سان مشابهت ۽ مماثلت جو ان کان وڌو ڇا ثبوت ڏئي سگهي ٿو ته حسن فقير جون گهڻ ۾ گهڻ اهي به ڪافيون "ڪيئي ڪر ڦيري ڪملا ڪلي ميري" ۽ "ڪونڪهٽ ڪول ڪڍيي ٻار، "هو ٻڍي والا يار". شاهه جي رسالي سُر راڻڪلي ۽ سر سورٺ ۾ بطور وائي شامل ڪيون ويون آهن.

واين ۾ بنيادي وزن دوهي جو هولدي بہ موسيقيءَ جي ضرورت آهر ڪجھ ماترائون وڌائڻ جو طريقو شاھ عبداللطيف رائج ڪيو. انهيءَ ترميم جي ڪري وائي موسيقيءَ جي صنف ليکي ٿي وڃي ۽ اها خاصيت وائي جي روايت ۾ موجود آهي. بيت جي روايت موجب جيڪڏهن وائي جي ٻهرين سٽ ۾ بہ قافيو سٽ جي وچ ۾ آندو ٿو وڃي، جيڪا پنجابي ڪافيءَ جي روايت ڪانهي. جيتوڻيڪ شاھ سنڌيءَ کان سواءِ ڪنهن بي ٻوليءَ ۾ شاعري نہ ڪئي آهي. پر ڪڏهن ڪڏهن بيتن ۾ سرائڪي، راجستاني، پنجابي ۽ بلوچي لفظ ڪتب آندا آهن ۽ ڪڏهن ڪڏهن واين ۾ سرائڪي جو اثر نمايان نظر اچي ٿو.

شاھ ۽ ٻين سنڌي شاعرن جي وائي جي هر سٽ ۾ قافيو هوندو آهي، خاص ڪري ٿل ڪڏهن سوائي ۽ ڏيڍي سٽ جو بہ هوندو آهي. ڪٿي ڪٿي ٻيٽو بہ ٿي ويندو آهي. پر پنجابي ڪافيءَ جو سٿاءُ گهڻو ڪري سادو آهي. سنڌ ۾ اچڻ کان پوءِ سچل ۽ ٻين شاعرن ڪافيءَ جي هيئت ۾ وڏيون تبديليون آنديون ۽ ڪافيون مثلث مربع مخمس کان سواءِ بندن (Stanzas) جو رواج ٿيو. پر ڪافيءَ جو وڌيڪ تفصيل اسان جي مقالي جي دائري کان ٻاهر آهي. شاھ جي وائيءَ جي ٿل ۾ گهڻو ڪري قافيو وچ ۾ ايندو آهي، پر ان جي برخلاف ٿل جي آخر ۾ بہ اچي ٿو.

موت مسند نہ آهي تائب ٿيو تڪڙا
"عجلوا بالتوبہ قبل الموت" وبہ تون ويرم لائي
ٻويان ڪارڻ پاڻ کي سگهو وبهہ سنباءِ
وڏائين وڏڻ لشہ ڳڻن ڪهاڙي پاهي
عماريون اندڙن جون ڍاهيو ٿو ڍاهي
اتي عبداللطيف چئي بنا ڪنن پراهي

وائيءَ ۾ وزن جي گهاٽي واڌ گهڻو ڪري ٿل ۾ ٿي هوندي آهي. هڪڙي وائيءَ جو ٿل هي آهي:

مون ۾ عيب اپار
آءٌ جا طامع آهيان توهجي.

انهيءَ جو وزن دوهي ۽ بيت جي وزن کان ٿورو وڌيڪ آهي، اهڙيءَ ريت هڪڙي وائي ۾ ٿل جي سٽ وزن ۾ ٿوري گهٽ آهي.

"مون سين هوت نہ ڪڍهين."

اها سٽ وائيءَ جي ٻين سٽن جي ا۔ کان بہ گهٽ آهي، جيئن تہ هيئين سٽ مان ظاهر آهي:

ساهه چار لــ ڪنڊڙاهيئين الا مون لــ چڏيندا چيرين.

اهڙيءَ طرح مختصر ٿيندي به موسيقيءَ جي اعتبار ڪان هي ٿل پٺتو آهي. باقي سٽن جو وزن بيت يا دوهي جو آهي. ڪنهن ڪنهن وائي جي ٿل ۾ لفظ سٽن جا اڌ هوندا آهن ۽ انهن کي ورجائي وڌايو ويندو آهي.

راول رهي نه رات جيڏيون، منهنجو راول رهي نہ رات

ڏيڍي ٿل جو مثال هي آهي:

تن اکڙين آءِ اڙائي پڙي جيڏيون
ڪنهن در ڏيان دانهڙي.

ٿل جي سٽن ۾ گهڻو ڪري وڌاءُ سٽ جي آخر ۾ اچي ٿو، پر سوائي ٿل جي سٽ ۾ شاهه ڪڏهن ڪڏهن وڌاءُ جو ٽڪرو سٽ جي شروع ۾ آندو آهي.

آسرو آهي موٽي ايندا، مون نہ چڏيندا پاڻ پسيندا

شاهه وٽ برابر ٿل وارين سٽن ڪان پوءِ ڏيڍين واين جو تعداد ٻين قسمن جي مقابلي ۾ وڌيڪ آهي. هيٺين ٿل ۾ وڌاءُ سٽ جي آخر ۾ ٿيل آهي.

وڻان وچ ۾ مون منهنجو تون ئي تون
ڪون سٽي ڪو پيو.

ٻٽي ٿل جو مثال به رسالي ۾ سولائيءَ سان ملي ويندو:

جاڳي اکڙين ادا اوجاڳو لــ ڪيو
اکڙيون پربنءَ لڌ لهه لهه ڪيو لــمن.

پر ڪڏهن ڪڏهن شاهه وائيءَ جي هيئت کي بلڪل مثاني ڇڏي ٿو ۽ وائيءَ ۾ وزن ۽ قافين جو وڏو فرق رکي ٿو. جيئن تہ ڪيڏاري جي هيٺين وائي.

واويلا واويلا ڪيو ملڪن وڻ ماتام
هٿي هٿي شاهه حسين سڌاريو.

جڏهن انهن سٽن کي ٿل سمجهيو وڃي تہ ٻين سٽن ۾ قافين جو تفاوت تمام گهڻو آهي.

ڪربلا جي پڙ ۾ خيما ڪوڙ بانون
جيڪا رضا رب جي لکيو لوڙيائون

—

ڪربلا جي پڙ ۾ آيا اچ امير
جهڙ ورائي جهوري، جهليا طرف سندي تقدير

—

سختي صبر حسن حي رائو لبين زاروزار
ملڪ فلڪ ڌرتي ڌ بي آئي عرش مثان اوچڪار.

الهيءَ وائيءَ ۾ مثنوي جي شعرن والگر هر بند جو قافيو جدا آهي. سنڌي وائيءَ ۾ الا، الولو، الو ميان، الاميان، او ميان ميان، هتّي هتّي، امان، پيرا، جيڏيون، آيل، وو، ڙي ڙي، ميان جا لفظ موسيقيءَ جي وزن کي برابر ڪرڻ ۽ ڪلام ۾ سهڻائي ۽ اثر پيدا ڪرڻ لاءِ ۽ آلاپ کي خوبصورت بنائڻ لاءِ وڌايا ويندا آهن. اهڙي روايت پنجابي ڪافين ۾ ڪوامي. سنڌي وائيءَ ۾ انهن لفظن جي وڌائڻ ۾ امير خسرو جي "ترانې" جهڙي ڪيفيت پيدا ٿي وڃي آهي.

تان تون ويهه سنيهي سائي ميان پانڌي ميان
ڪاڪ هليو ڪڏهن
آءُ پرين گهر پيهي ميان چنيسر هار هٿان .ون چڏيو
لکو منجهه لڪن آيل تازو پير پنهونءَ جو .

—

توڻي لين نه نين الو ميان، آءٌ انهيءَ جي آهيان
مون کي ليندا ساڻ پاروچا پاڄهه پٽي الو الو!

—

آهيان حق سنڌي ڙي ميان
مون کي تان سي نه چڏ پندا هوتا.

—

هيءَ گهاپل هڏ گهوري
وو الاميان ڪيچي مون نه سنگيئا.
جيڏيون آءٌ تان نه چوندي الو!
ادا ڙي ڏوٿي آءٌ پُچان تو تي

—

مون کي تان جهل مَ پابو
وو جيڏيون آءٌ هلندي هوت ڏي

—

منهنجون سيئي آيل ماءِ من مرادون پُنيون

سنڌي وائي مختصر انگري هوندي آهي، جو ان کي ايتن سان سينگاريو ويندو آهي. گهڻيون وايون ٽي سٽيون هونديون آهن.

توڻي تڙنين تون الا تو در ترڪ نه چڏيان
مون کي مشاهدو جي منهن لڏ ڏيئين سون
مون پيا گهر گهٽا لهاريا آهين تون ٿي تون

شاهہ جي وڏي ۾ وڏي وائي ويھن سٽن جي رسالي جي سر سري راڳ ۾ آهي، جنھن جو ثلھہ ھيءُ آهي:

ڪـنـڌي ســاربــان ڪـان پـا امـن امـان
پـا الاھـي پـاجـھـہ پـلانـي پـالـشـيـان.

۾ ڏکيون وايون تمام گهٽ آهن. عام طور سنڌي وائي جي سونهن ان جي اختصار ۾ آهي. ڪيترائي دوست چون ٿا تہ شاهہ لطيف جي وائي بيت جي مقابلي ۾ ڪمزور ۽ ڦڪي هوندي آهي. ۾ انھن جو اهو خيال درست ڪونهي، ڇو جو بيت ۽ وائي ۾ فرق رکيل آهي. آءٌ سمجهان ٿو تہ وائي تمام سادي ۽ پنھنجي مقصد جي مطابق هڪ ڪامياب ۽ اثرائتي صنف آهي، اگرچہ ٻئي موسيقي ۽ شاعريءَ جون صنفون آهن. ۾ وائي ڳائڻ جي لاءِ چئي ويندي آهي، انڪري اها موسيقي جي صنف وڌيڪ آهي ۽ بيت وائي جي وچ ۾ ڏبا آهن، ڳانيا تہ آهن، جيڪي وائي جي معنيٰ کي سينگاريندا آهن، ان جي تشريح ڪندا آهن، ان جي سمجهاڻي ڏيندا آهن ۽ وائي جي خيال کي وڌيڪ سهڻو ڪندا آهن. انڪري وائي موسيقي لاءِ بيت ڪان وڌيڪ موزون آهي. بيت ۾ شاعري حڪمت ۽ خيالات جي بلندي، احساس ۽ خوبي جي اونهائي وڌيڪ ٿئي ٿي، جيڪا موسيقي جي اثر سان ملي وائي ۾ بہ ساڳي ڪيفيت پيدا ڪندي آهي. وائي عام ماڻهن جي ذوق جي وڌيڪ تسڪين ڪري ٿي، ڇو جو ان جي سادن لفظن ۾ احساس ۽ جذبي جي سچائي هوندي آهي ۽ انهيءَ ڪيفيت کي وري بيت وڌائن ٿا، جن جي ڪري سڻني تي هڪجهڙو اثر ٿيندو آهي، ايتري قدر جو هڪ عالم، مفڪر ۽ فيلسوف بہ ان مان خوشي ۽ لطف حاصل ڪندو آهي. انهن سان هڪ عام ماڻهو بہ لطف ۽ بصيرت حاصل ڪري ٿو. اهڙا سهڻا بيت ڏيڻ بعد جڏهن وائي جو ثلھہ ورجايو ويندو آهي تہ بيت جو اثر ايترو تہ اونھو ٿي ويندو آهي جو پڙهندڙن جي ذهن کي وڪوڙي ويندو آهي. بيت ۽ وائي جي معنيٰ ملي هڪ ٿي وڃي تہ پوءِ اهڙو اثر ڇونہ ٿئي. ان ڪان سواءِ لفظن جي موسيقيت ۽ لوڪ ڪهاڻين جي معنويت بہ وائي کي وڌيڪ اثرائتو بنائي ٿي. اهڙي اثر ۽ موسيقي جو حصو الڪري وڌيڪ آهي جو سنڌي راڳ موضوعاتي هوندا آهن ۽ انھن جا موضوع لوڪ داستانن مان ورتل آهن. جيڪڏهن وائي جا لفظ سادا ۽ ٻولي سولي نہ هجي تہ ان ۾ وائي جهڙي رقت نہ هجي، جيئن پاڻي هر رنگ کي پاڻ ۾ ملائي پنھنجو حصو ڪري ڇڏيندو آهي. اهڙي ريت وائي بہ هر جذبي هر احساس هر فڪر ۽ هر فلسفي ۽ هر تجربي کي جذب ڪري پنھنجو حصو بنائي ٿي ڇڏي، الڪري وائي جي سادگي ڪو عيب ڪونهي، بلڪ ان جي سونهن آهي. البت ان جو فن بيت جي فن ڪان مختلف آهي.

شاهہ جي بيت ۽ شاهہ جي وائي سان سنڌي شاعريءَ ۽ سنڌي راڳ جي فن جي اپٽار اهڙي انداز ۾ ٿئي ٿي، جو شاعري ۽ راڳ ٻئي تمام سادا نظر اچن ٿا، ۾ غور ڪرڻ ڪان پوءِ

الهن مان ئن جون خوبيون ظاهر ٿيڻ شروع ٿين ٿيون. هڪڙي خوبيءَ کان ٻي خوبي تائين ذهن پاڻ منتقل ٿيندو رهي ٿو ۽ ساٿهوءَ جي حيرت ۾ اضافو ٿيندو رهي ٿو ۽ هو راڳ جي ختم ٿيڻ کان پوءِ به ڪافي دير تائين راڳ جي اثر هيٺ رهندو آهي.

ضميمو

ڪافي ۽ وائيءَ جي سلسلي ۾ غزل ۽ ٺمري جو ذڪر ڪيو ويو آهي. ان بابت عرض آهي ته غزل ۽ وائيءَ جي هيئت ڪنهن حد تائين ملي ٿي. غزل ۾ مطلع ۽ مقطع جي وچ ۾ ڪيترائي شعر هوندا آهن، پر وائيءَ جي ميني سٽن ۾ قافيو هوندو آهي، ان ڪري وائي ۾ رڳو مطلعا ئي هوندا آهن، پر ٺمري جي هيئت بلڪل بلڪل جدا آهي، ان ۾ رڳو استائي ۽ انترا هوندا آهن ۽ هر استائي ۽ انتري ۾ گهڻو ڪري هڪ يا ٻه سٽون هونديون آهن ۽ ڪڏهن ٽي سٽون به ٿينديون آهن، جيئن هيٺين مثالن ۾ ڏسي سگهجي ٿو:

(۱) ٺمري پيروي:

استائي: سانجهه پئي ديئا بلتر لهين آئي، ڪيسي ڪاٽون رتيان
انترا: جب سي ڪٽهي سڌهه هي ا، ليني سدا رنگ
ڪاسي ڪهون بتيان

---

(۲) ٺمري ڀيلو:

استائي: لاڳ رهي ليان آن سي
گهڙي پل چين ناهين پرت ساجن ان سي
انترا: اٿني بتي ڪهو پيا سي، درڪو اهين چين ان سي

---

(۳) ٺمري ايمن ڪليان:

استائي: آئي موري ساجن، سب هي گائو هيل ميل
انترا: درد پيا پر واري، او ميري ساجن

ٺمري شاعريءَ جي ته پر موسيقيءَ جي صنف آهي. وائي ٺمري سان تعلق ٿي رکي. ٺمري وائي کان مختصر ٿيندي آهي ۽ ڪلاسيڪي راڳن ۾ ڳائي ٿي وڃي، جڏهن ته وائي رڳو سنڌي راڳن ۾ ڳائيندا آهن. تعجب آهي ته مرزا قليچ بيگ جهڙي وڏي عالم ڪيئن وائي کي ٺمري سان ملائي، ٻنهي جي فني حيثيت کي نظرانداز ڪري ڇڏيو آهي.

آڏي ڏنائون، هيرا لعل هٿن سان

حميد سنڌي

(نوٽ: حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جي ٢٤٤ هين عرس مبارڪ جي موقعي تي، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽيءَ طرفان گذريل سال منعقد ڪيل ادبي ڪانفرنس ۾ سُر کاموڏ تي جيڪي مقالا پيش ڪيا ويا هئا، انهن کي ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيو ويو. ادبي ڪانفرنس جي ڪنوينر ۽ ڪتاب جي فاضل مرتب جناب حميد سنڌيءَ جي طرفان جيڪي ٻه اکر ڪتاب جي مهاڳ ۾ ڏنا ويا آهن، سي ادبي جامعيت ۽ علمي افاديت جي لحاظ کان مهران جي قارئين لاءِ پيش ڪجن ٿا. —ادارو.)

تاريخ جي صفحن تي مون ڪئين نقش اڀرندي ڏٺا آهن ۽ ڪي ته دائمي ٿي رهجي ويا آهن ۽ ڪن کي توهان نشان نه ٻر اهڃاڻ چئي سگهو ٿا، سي ڪاليماتر رهجي وڃن ٿا. تاريخ قومن جي هجي، ان جي نشانن يا اهڃاڻن جي هجي يا ان جي فردن جي هجي، ايندڙ نسل لاءِ هڪ روشن مشعل جو ڪم ڏئي ٿي. اها مشعل انهن پنڌن ۽ پيچرن کي چٽو ڪري ڏيکاري ٿي، جنهن تي ايندڙ نسل کي هلڻو آهي. انهيءَ قوم جي ماڻهن جي شخصيتن کي سنواري سونهون ڪري ٿي. قومون انهن شخصيتن کي رهبر ڄاڻي پنهنجي مقدر جا فيصلا انهن جي هدايتن ۽ عمل پٽاندر ڪن ٿيون.

هن خطي جي تاريخ جيتري پراڻي آهي، ان جا ماڻهو ابتدائي قديمي ۽ پراڻن قدرن جا سنڀاليندڙ آهن. انهن لاءِ حق ۽ سچ جا قدر سندن ورثو آهن. سچ ۽ حق جي مبلغن جو درجو ٿي وڃن تمام گهڻو مٿانهون آهي. اهي مبلغ نه رڳو ڪين راهه ڏسين ٿا يا حق ۽ سچ جو پيغام ڏين ٿا پر سندن آٿي ويهڻي ۽ روايتن تي به اثرانداز ٿين ٿا، اهي پوءِ هڪ ثقافتي علامت بڻجي سندن درگاهن، اوطاقن، ڪچهرين ۽ گهرن کي روشن ۽ منور ڪن ٿا. لطيف منهنجي نظر ۾ انهن شخصيتن جو اڳوان آهي، جيڪي قومن جي جياپي سان تعلق رکن ٿيون. سندس ڪلام سندس شخصيت جو نقش آهي، انهيءَ سنڌ جي سرزمين کي سهڻو، سڪيو ۽ ستابو رکيو آهي. انهيءَ ٿي سنڌ جي فڪر کي رستو ڏيکاريو ۽ ذهن کي سنڌو درياءَ جي موجن واري رواني ڏيکاري.

هـر نقش کـه بـر تختهٔ هستي پيداست
اين صورت آن کس است که اين نقش آراست
درياي کهن که مـي زنـد مـوج نـو
مـوجش خـوانـند فـي الحقيقت درياست

شاهه صاحب "حق، حسن ۽ خير" وارن قدرن جو پڻ علمبردار آهي. اهي قدرتي انسان ذات جو جياپو آهن.

لطيف سائينءَ جي پوئواريءَ ۾ سچل، سامي، بيدل ۽ ٻين صوفي بزرگن گهڻايو ڪونهي، وک اڳتي وڌائي آهي، جـو ظاهر کان اڳيرو هلي باطن جا رازدار پڻ بڻيا آهن. پر لطيف هر حالت ۾ پنهنجي ماڻهن جي ظاهر ۽ باطن جو مطالعو ڪري جنهن عوامي تحريڪ جو محرڪ بڻيو، اها هر درگاهه، هر گهٽي، هرڳام ۾ ٿي ٻنڊ پيرا ڪئي.

ان پيغام جا پڙهندڙ ۽ ٻُڌندڙ هر لحاظ کان تصوف جي فڪر، "علم" ۽ مستي جي فرق کان آجا ٿي، لطيف جي عوامي پٽي کي سرمايو بنائي، جيءَ اندر جايون ڏيو ويٺا آهن. لطيف هر ماڻهوءَ لاءِ جي "صاحب - ڪيف وحال" بزرگ آهي ته ان سان گڏ سندن غم، فڪر ۽ ڏکن جو ساٿي پڻ آهي. لطيف سنڌ جي ماڻهن جي وجود کـان ٻنهه ڌار نه آهي. ڇاڪاڻ ته هن پنهنجي ڪلام ۾ توڙي ذاتي زندگيءَ ۾ پاڻ کي سنڌ جي مسئلن ۽ ماڻهن کان ٻنهه ڌار نه ڪيو آهي.

لطيفي درگـاهـه جـي پراڻي پالڻ پڙي ۽ منهنجي اُستاد محترم مـرحـوم و مغفور پـروفيسر عبدالعلي قلباڻي چواڻي:

"شاهه جـي سَـنـڌ سَـنـڌ ۾ سـنـڌ آ،
سنڌ جـي سَـنـڌ سَـنـڌ ۾ شاهه آ،
سنڌ ساري شاهه جي آ، شاهه سنڌ جو ساهه آ."

ان ڪري لطيف جي درگاهه اڄ به آباد آ. نه رڳو عام ماڻهوءَ جي عقيدت واري نظريي کان، پر سڄي دنيا اچيو گڏ ٿئي، ان لاءِ به ته لطيف جي ڪلام کي ور ور ڳائي، ان جـي لفظ لفظ کي ورجائي، لطيف کـي زندهه رکيو وڃـي. ڇاڪاڻ تـه لطيف سنڌ جي عام زندگي ۽ جياپي جي علامت آهي. هر ماڻهو سندس ٺينهن واري نياپي کي سمجهيو ۽ پرجهيو آهي ۽ انهن ڪئين ماڻڪ ميڙيا آهن.

ايءَ ڪت غواصن جيئن سمنڊ سوجهيائون
پيهي منجهه پاتار جـي ماڻڪ ميڙيائون
آئي ڏنائون، هـيرا لـعـل هـٿـن سان.

پٽ ڏٺيءَ جي عقيدتمندن جو ڪاٿو ٿي ڪونهي. ڪو ڏينهن خالي ڪوئهي جو سندس درگاهه تي ميڙو نه هجي. خاص طرح سندس ورسيءَ تي سڄو عالم اچيو مڙي. آن ۾ اسان جي

سنڌ جو سڄاڻ طبقو، ادب سان چاهه رکندڙ عقيدتمند شاهه صاحب کي نذراني طور عقيدت جا گل اپنا چاڙهين. ادبي ڪانفرنس، ڀٽ ڌڻيءَ جي ورسيءَ جي موقعي تي ٿيندڙ ڪڏجاڻين ۾ اهم ڪڏجاڻي آهي، خاص طرح گذريل ٽن-چئن سالن کان جنهن نموني سان سڄي سنڌ جي ادبن ڪڏجي ڀٽ ڌڻيءَ جي خدمت ۾ اچي حاضريون ڀريون آهن، انهن جي شاهدي ورسيءَ جي موقعي تي پڙهيل مقالا آهن، جن کي گڏ ڪري ڇاپيو پڻ ويو آهي. ادبي ڪانفرنس جي لٽن دور جا ٻه مجموعا ”سُر ليلا چنيسر“ ۽ ”سُر گهاتو“ هن ٺهل تائين پڌرا ٿي چڪا آهن. هيءَ ”سُر ڪاموڏ“ وارو ڪتاب پڻ ان سلسلي جي ڪڙي آهي.

هيءَ ادبي ڪانفرنس، ان جا ڪتاب ڇپائڻ، لطيفي راڳ جون محفلون منعقد ڪرائڻ جو سڀ ڪم ڪار ”ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز“ جي ذمي آهي. ”ڀٽ شاهه ثقافي مرڪز“ جنهن نموني سان هن وقت شاهه سائين جي ڪلام ۽ فڪر کي سنڀالڻ ۽ عام ڪرڻ جي سلسلي ۾ قدم کنيا آهن، سي ساراهه جوڳا آهن. خاص طرح سان شاهه صاحب جي ڪلام جا مختلف رسالا ڇاپي عام ڪيا آهن. ان جي ڪلام تي ٿيندڙ تحقيق کي پڻ نوان رخ ۽ لاڙا بخشيا آهن، جنهن لاءِ ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ۽ ان جا ميمبر جس لهن. خاص طرح ان جو سيڪريٽري مسٽر حميد آخوند هميشه وانگر هن ڪم کي سنڀاليو ۾ نڀائيندو اچي، جيتوڻيڪ هاڻ هو سنڌ جي ثقافت کاتي جو سيڪريٽري پڻ آهي. لطيف سائينءَ سان سندس عقيدتمندي، عجز ۽ نيازمندي ئي سندس مان ۽ مرتبو بلند ڪيو آهي. هو شاهه سائين جي ڪلام جي سلسلي ۾ سنڌ جي ادبن جي ڪيل جاکوڙ کان چڱيءَ ڀر واقف ۽ آگاهه پڻ آهي، جو نه رڳو ڪتاب ڇپجڻ ٿيا پيا ادبي ڪانفرنسون ٿين ٿيون، ۾ ان سان گڏ هن سال (۱۹۸۸ع) گورنر جو ڏهن هزارن وارو اوارڊ، جو بهترين تحقيقي ڪتاب يا مقالي لاءِ آهي، سو سندس ئي ڪوشش سان جاري ٿيو آهي.

مان هن موقعي تي بدلي ٿي ويندڙ ڀٽ شاهه ڪلچر ڪاميٽي جي چيئرمن محترم علي محمد شيخ صاحب جي لاءِ اهو ضرور چوندس ته سندس اياڪاريءَ ۾ ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز جي ڪم وارن اسمن ۾ نه رڳو واڌارو ٿيو، پر بهتري پڻ آئي. مان هن موقعي تي نئين چيئرمن محترم سالڪ نذير صاحب جي آجيان ڪيان ٿو، جو سندس دلچسپي جو اظهار ثقافتي مرڪز جي هر پهلو کي نمايان ڪرڻ واري رخ سان ٿئي ٿو. سندس سڄي ميڙي، ادبي ڪانفرنس ۽ راڳ جي محفل جي منعقد ڪرائڻ لاءِ ڪيل مثبتي قدمن کي ساراهڻ کان سواءِ نه ٿو رهي سگهجي. اميد اٿم ته سندس اياڪاريءَ ۾ لطيف جي درگاهه سان لاڳاپيل سڀ ڪم ڪاريون تورڙ تائين پهچندا. مان هن موقعي تي ورور اهو چوندس ته جن ادبن جنهن نمولي سان هر سال ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي ٻري ٻري کان ڪهي اچي ساٿ ڏنو آهي، تن لاءِ وري به شاهه سائين چوائي ٿو:

ٿورا نه ٿورا سون تي ماروئڙن جا
پلاڻي جا پيرا ڳڻي ڳڻيان ڪيترا.

هولئن به سنڌ جي اديب تي لـ رکيو شاهه سائينءَ بر سائس لاڳاپيل هر ماڻهوءَ جو حق آهي ۽ جيسين سنڌ جو اديب "پاڻ" ماري اندر اجاري ماڻهوءَ اندر نـ ٿو پهچي وڃي تـ شايد سنڌس فڪر ۽ فن اڏڪيرو رهجي ويندو. ان لاءِ ئي شايد پنائي کهوٽ چيو آهي:

جاڻ تن ڪيوءِ ٿـ تيئن سوئيريان ئي سنهڙو
پرين پائيندا ڪيئن، توکي اکڙين ۾.

"سر ليلا چنيسر"، "سر کهاتو" ۽ هاڻ "سر ڪاموڏ" جي مرتب جي حيثيت ۾ مشهور ليکڪ ليلا رام وطنمل چوئٿي ٿـ ڪجهه به نـ ٿو چئي سگهان. هو پنهنجي ڪتاب The Greatest Poet of Sind ۾ چوي ٿو:

"The present work is chiefly a compilation and as a mere complier I do not in the least to be considered an original authority. I have compiled this book more from love than ambition and if it serves the purpose of making the greatest poet of Sind and his poetry more familiar to people in general my object is gained."

مٿينءَ پئراگراف کي بحيثيت Compiler يعني مرتب جي منهنجي جذبات جي عڪاسي سمجهڻ کپي. هونئن به هڪ مرتب جي آڏو ڪتاب ترتيب ڏيڻ لاءِ اهوئي اصول سامهون هجڻ گهرجي تـ هو ڪيئن مفڪر ۽ سندس فڪر جي وڌيڪ اپنار ڪندڙن لاءِ پنهنجي محبت ۽ عقيدت جو کهٽي ڪان گهٽو اظهار ڪري.

هن مهل تائين آيل سرن جهڙوڪ: سر ليلا چنيسر، سر ڪهاتو ۽ هاڻ سر ڪاموڏ سان گڏ جيڪي لوان موضوع آندا ويا ۽ جن تي مقالا لکيا ويا، آهي هيءَ آهن:

١- سر ڪاموڏ جو مطالعو.
٢- شاهه لطيف جي ڪلام ۾ اخلاقي قدر.
٣- برصغير ۾ شاهه لطيف جا همعصر صوفي شاعر.

ايندڙ سال جو سر "سر ڏهر" آهي. سائس گڏ به موضوع لوان پڻ آهي، جيڪي هيءَ آهن:
١- شاهه لطيف - بحيثيت عوامي شاعر.
٢- شاهه - انسانيت جو علمبردار.

سر ڪاموڏ، لوري جام تماچي جي عشقيه داستان جو اهڙو سر آهي، جنهن مان اندر ۾ پيدا ٿيل اڄ اجهاميو وڃي ۽ ماڻهوءَ جي اندر ڪيرب ۽ ڪائي، انڙت ۽ نياز جو جذبو جنم ٿو وٺي. ان سان گڏ عشق محبت، غريب پروري، انسان دوستي، خواهن جهڙا خيال جيترا ٿيو پون. ليلا رام وطنمل انهيءَ ئي ڪتاب ۾ جڏهن چوي ٿو تـ

I think it was the first Tamachi and not his son Tamachi, who fell in love with the beautiful fisher woman named Nur or Nurahin who lived in village on the banks of lake Kinjhar. The woman was Gandari by caste, and the king gave her a place in his palace and raised her above his queens.

هڪڙو شاهه جو هيءُ بيت ياد اچيو وڃي، جيڪو نوريءَ جي اياز جو لذرانو آهي:

جيءَ ڪَنَرَ ڄائي ڄام تہ ڪو نوازيندو نورئين،
تہ سندو مٿي مقام، ڪٿي سمي سيرانديءَ ڪيو.

آخر ۾ مان سيني سائين جو ٿورائتو آهيان، خاص طرح لطيف سڄاڻ سائين جو، جن مون ۾ هيءُ فڪر پيدا ڪيو آهي:

هنذ نہ پڙان هيڪڙي ٿوري ٿر ڄاين،
سون ڪيي مارونڙن ميري ڪري نہ مڃيو.
(شاهه)

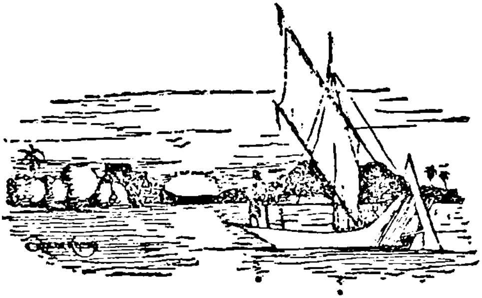

حر مجاهد ۽ تحريڪ آزادي

محمد قاسم سومرو

آزاديءَ جي تحريڪ ۾ حر مجاهدن ۽ سنڌن روحاني رهبر پير صبغت الله شاهه ثاني جو وڏو ڪردار آهي. پاڪستان جي قيام کان پهرين جو ذڪر ڪهڙو ڪجي، پر ان بعد به اسان جي تاريخ نويسن، ان موضوع طرف بالڪل توجه نه ڏنو آهي. اهوئي سبب آهي جو اڄ آزاديءَ جي ان اهم تحريڪ جي باري ۾ تمام گهٽ مواد موجود آهي. جيتوڻيڪ ان تحريڪ تي ڪجهه مواد ملي ٿو، پر اهو حڪومت برطانيه جي انهن تنخواه دار مؤرخن جو لکيل آهي، جيڪو هڪطرفو ۽ تعصب سان پريل آهي. جنهن جو مقصد هڪ طرف انگريزن جي حمايت ۽ انهن جي سامراجي حڪومت جي تعريف ڪرڻ، ته ٻئي طرف پاڳاري جي شخصيت جي باري ۾ شڪ و شبها پيدا ڪرڻ هو. اهڙين لکڻين جو مقصد پير صاحب جي مريدن کي ڌاڙيل، قاتل ۽ دهشتگرد سڏڻ کان وڌيڪ نه هو. (١)

انگريزن ۽ سنڌن حامي اهل قلم، ان سلسلي ۾ جن تاريخي حقيقتن کي ٽوڙي مروڙي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ان جو صحيح جائزو پيش ڪجي، ته جيئن هڪ سنجيده پڙهندڙ ان مان صحيح نتيجا اخذ ڪري ۽ تحريڪ آزاديءَ جي عظيم علمبردار پير صبغت الله شاهه راشدي ۽ حر تحريڪ جي باري ۾ سندس شڪ ۽ شبها ختم ٿي سگهن.

حر تحريڪ جي صحيح مطالعي لاءِ هت مختصر طرح هندي ننڍي کنڊ ۾ مسلمانن جي حڪومت جي زوال جو مختصر تاريخي پس منظر ڏجي ٿو.

هندي ننڍي کنڊ تي مسلمانن ١١ع کان ١٨٥٧ع تائين، تقريباً هڪ هزار سال حڪومت ڪئي. اورنگزيب جي وفات (١٧٠٧ع) کان پوءِ مسلمانن جي اقتدار کي زوال اچڻ شروع ٿيو. شهزادن ۾ تخت نشينيءَ لاءِ لڙايون شروع ٿيون ۽ اهڙيءَ طرح ڏيڍ سئو سالن بعد انهن جي حڪومت آخرڪار ختم ٿي ويئي. مسلمان جيڪي هڪ وڏي عرصي تائين هن ڪشاده ملڪ تي حڪمران رهي چڪا هئا، آخر خود هڪ يورپي قوم (برطانيه) جي غلامي قبول ڪرڻ تي مجبور ٿي پيا. ان مجبوريءَ جي حالت ۾ به انهن سان حريت جو جذبو ختم نه ٿيو ۽ انهن ۾ اهڙا محب وطن سياسي اڳوان پيدا ٿيندا رهيا، جن مسلمانن جي زوال کي شدت سان محسوس ڪيو ۽ انهن ۾ آزاديءَ لاءِ تڙپ پيدا ڪري، کين غلاميءَ کان ڇوٽڪاري حاصل ڪرڻ لاءِ آماده ڪندا رهيا.

مسلمانن جي آزاديءَ جون هي تحريڪون، مختلف وقتن تي مختلف علائقن ۾ جنم وٺنديون رهيون، انهن ۾ حر مجاهدن جي تحريڪ به قابل ذڪر آهي، جيڪا اوڻويهين صديءَ جي وچ ڌاري سنڌ ۾ نمودار ٿي ۽ هڪ سو سالن تائين جاري رهي. اهڙن ئي اڳواڻن ۽ مجاهدن جي ڪوششن سان، مسلمان پنهنجي وڃايل آزادي وري وٺڻ ۾ ڪامياب ٿيا.

"حُرَ" پير پاڳاري جا وفادار مريد، هندي انڊي ڪنڊ ۾ ١٨٣٠ع کان سکن ۽ برطانيه خلاف مسلسل جدوجهد ڪري رهيا هئا ۽ هر دور ۾ پنهنجي آزادي واري جذبي کي انگريزي سامراج خلاف مسلمانن جي آزاديءَ لاءِ استعمال ڪندا رهيا.

"حُرَ" اصل ۾ عربي زبان جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "آزاد". ان متعلق مشهور سنڌي اديب مرزا قليچ بيگ مرحوم لکي ٿو ته:

"پير محمد راشدرح کي ٻارنهن پٽ هئا. سندس وفات مهل پٽن جي وچ ۾ ڦڪ ٿي جهيڙو ٿيو. انهيءَ سيد پنهنجي پٽ صبغت‌الله کي وارث ڪيو هو، جنهن ناري جي پاسي گهڻا مريد ڪيا. انهيءَ ڪي ٻين پاڙن مارڻ جي ڪوشش ڪئي، تنهن ڪري هن جي مريدن پاڻ ۾ گڏجي هڪو نعراءُ ڪيو ته پنهنجي پير کان سواءِ سندس ڀاءُ يا ڪنهن به ٻئي عزيز جي فرمانبرداري نه ڪندا. انهيءَ نمڪ حلاليءَ جي ڪري پير صبغة الله هنن کي حُرن نالو ڏنو، جيئن حُرَ، امام حسين عليه السلام تي ڪربلا ۾ پنهنجو سر ڏنو هو." (٢)

حرن جي رسم و رواج ٻورڙي عادتن ۽ پابندين بابت اچي ٿو ته:

"حر ڪٽر مسلمان، پنهنجيون زندگيون شريعت مطابق گذاريندا آهن. انهن کي روزو نماز پابنديءَ سان قائم ڪرڻ جي هدايت ڪئي ويئي آهي. انهن کي موسيقي ٻڌڻ کان روڪيو ويو آهي. هو رنگين ڪپڙا نه ٿا پائي سگهن ۽ سندن لاءِ مٿي اگهاڙو هلڻ ممنوع آهي. انهن تي هر نماز بعد ۽ خاص ڪري عشا جي نماز بعد "ذڪر جلي" جي پابندي عائد ٿيل آهي. شرافت، بردباري، حق گوئي، ايڪ ايتي ۽ اهڙي قسم جي ٻين اسلامي قدرن تي عمل ڪرڻ لاءِ ڪين پابند بڻايو ويو آهي. (٣)

حر جماعت "اَطِيۡعُوااللّٰهَ وَ اَطِيۡعُوا الرَّسُوۡلَ وَ اُولِي الۡاَمۡرِ مِنۡكُمۡ" (٤) جي قرآني حڪم تي پوريءَ طرح سان پابند رهندي آهي. هن جماعت جا فرد پنهنجي مرشد کي اولي‌الامر جي حيثيت ڏيندا رهيا آهن ۽ مرشد جي هر حڪم کي جيڪو دين اسلام جي خلاف نه آهي، تنهن کي قبول ڪري عمل ڪرڻ پنهنجو فرض سمجهندا آهن.

فضل‌الحق ابڙو قاضي پنهنجي هڪ مقالي ۾ لکي ٿو ته:

'They are a combination and conglomeration of different castes and denominations of the local people inhabiting the area on the right bank of the river Indus and boyond the borders of Pakistan in Jaiselmir and other parts of Rajistan'. 5

ان ڏس ۾ هو وڌيڪ لکي ٿو:

Although they possess the common characteristics of a typical Sindhi in moods, manners, morals and living. These barrel-chested, wellbuilt, sturdy and strong men are extremely sensitive about their sense of proporation and individual honour, the sport beards and twirling mustaches, they attire themselves normally in Pahran. The baggy trousers and the head crowned with Patka. The head gear, variations of which indicate the social status of the wearner and is considered as the symbol of self respect. 6

قاضي صاحب وڌيڪ لکي ٿو:

They have acquired uncanny ability to trace and track the footprints of men and animals who have traversed the desert and after diciphering the footprints, they are able to give information relating to the stores, numberical strength of the carvans and the direction of their traction which seldom transpires to be incorrect. 7

راشدي پيرن جو پهريون بزرگ سيد علي مڪي رح محمد بن قاسم سان گڏ اسلام جي تبليغ لاءِ سنڌ ۾ آيو. (٨) سندن شجرو نسب حضرت علي ڪرم الله وجه سان ملي ٿو. سنڌ پهچڻ سان پنهنجي قيام لاءِ ضلع دادوءَ ۾ لڪيءَ جي مقام وٽ، پنهنجن ساٿين سان رهڻ لڳا. هي علائقو بعد ۾ لڪياريءَ جي لالي سان مشهور ٿيو. ان نسبت سان خاندان کي سادات لڪياري (٩) چيو وڃي ٿو، جيڪو پنهنجي شرافت ۽ نجابت جي اعتبار کان سڄي سنڌ ۾ ممتاز سمجهيو وڃي ٿو.

سيد علي مڪيءَ جي ويهين پٽ ۾، سيد محمد بقا شهيد پيدا ٿيو، جنهن بعد هن خاندان ۾ باقاعده سجاده نشينيءَ جو آغاز ٿيو. الهن پنهي بزرگن جي وچ واري عرصي ۾ هن خاندان جي تاريخ تي اونده جو پردو پيل آهي.

هن خاندان جي اهميت ان لاءِ به آهي ته ان جو فيض سڄي سنڌ ۾ ڦهليل آهي ۽ هن روحاني مرڪز به قائم آهن. لڪيءَ ۾ شاهه صدر جي درگاهه، پير ڳوٺ ۾ سيد محمد راشد جي درگاهه ۽ نيو سعيد آباد ۾ پير جهنڊي جي خانقاهه کان هر علم دوست باخبر آهي.

پاڳاري خاندان جي اهميت ۽ مقبوليت جو هڪ سبب اهو به آهي ته ان خاندان ۾ اهڙيون بلند پايه شخصيتون پيدا ٿيون، جن جنگ کان بعد امن و سڪون واري دور ۾ زندگيءَ جي

مختلف شعبن ۾ نمايان خدمتون سرانجام ڏنيون. مذهب ۽ تصوف، علم و ادب ۽ هنر و فن ۾ اهڙيون شاندار خدمتون سرانجام ڏنيون، جنهن ڪري هندي اندي ڪنڌ جي تهذيب و ثقافت ۾ عام طرح ۽ سنڌ جي تمدن ۽ معاشرت ۾ خاص طرح اعليٰ روايتون قائم ٿيون.

پاڳاري خاندان جو شجرهٔ نسب هن طرح آهي:

شجرو نسب پاڳارا خاندان (١٠)

حضرت علي ڪرم الله وجهہ
حضرت امام حسين رضہ
حضرت امام زين العابدين رضہ
حضرت امام باقر رضہ
حضرت امام جعفر صادق رضہ
حضرت امام موسيٰ ڪاظم رضہ
حضرت امام علي رضا رضہ
شاهہ حسين رحمة الله عليه
شاهہ عبدالله ”
شاهہ هارون ”
شاهہ حمزه ”
شاهہ عمر ”
شاهہ اسد الله ”
شاهہ زيد ”
شاهہ عباس ”
شاهہ علي مڪي لڪياري ”
(جيڪو سنڌ ۾ آيو)
شاهہ چڪن ”
شاهہ حسين ”
شاهہ محمد ”
شاهہ محمود ”
شاهہ بهاؤالدين ”
شاهہ شهاب الدين ”

شاهہ فضل الله رحمة الله عليه
شاهہ عباس ”
شاهہ ناصر الدين ”
شاهہ مير علي ”
شاهہ حسين ”
شاهہ بولن ”
شاهہ سنجر ”
شاهہ ڪلتن ”
شاهہ عثمان ”
شڪرالله ”
فتح محمد شاهہ ”
محمد امام شاهہ ”
سيد محمد بقا شهيد ”
سيد محمد راشد ”
سيد صبغة الله شاهہ اول المعروف بہ پاڳارو پير ١
سيد علي گوهر شاهہ اول ” ” ” ٢
سيد حزب الله شاهہ ” ” ” ٣
سيد علي گوهر شاهہ ثاني ” ” ” ٤
سيد شاهہ مردان شاهہ اول ” ” ” ٥
سيد صبغة الله شاهہ ثاني ” ” ” ٦
سيد سڪندر علي شاهہ
الملقب بہ شاهہ مردان شاهہ ثاني پاڳارو پير ٧
(موجوده)

سيد علي مڪيءَ ڪان پوءِ هن خاندان جا بزرگ اهايت خاموشيءَ سان عبادت و رياضت ۽ رشد و هدايت جو فرض سرانجام ڏيندا رهيا. ان خاندان جي مريدن جو حلقو ڏينهون ڏينهن وڌندو رهيو. سيد محمد بقا شهيد جي دور ۾ سندن علم و فضل ۽ تقويٰ و پرهيزگاريءَ جي ڪري سندن شهرت ۾ واڌارو ٿيو.

سيد محمد بقا شهيد ڪان پوءِ، سندس لنڊو پٽ سيد محمد راشد مسند نشين ٿيو. سيد محمد راشد جي باري ۾، سيد محمد بقا شهيد جي مرشد، حضرت مخدوم محمد اسماعيل پيشن گوئي ڪئي هئي ته "هي اهو مبارڪ روح آهي، جنهن سان دنيا جو هڪ وڏو حصو فيضياب ٿيندو." (١١) اها پيشن گوئي حرف بحرف صحيح ثابت ٿي ۽ سندس مريدن جو سلسلو سنڌ ڪان علاوه جيسلمير، بلوچستان، گجرات، ڪاٺياواڙ ۽ راجستان تائين وڌي ويو. (١٢)

سيد صبغت الله شاهه اول پنهنجي پيءُ جو منظور نظر پٽ هو ۽ پنهنجي پيءُ جي انتقال بعد ٻهرين شعبان ١٢٣٣هه/٤-جون ١٨١٨ع تي گادي نشين ٿيو (١٣). پاڻ پنهنجي پين پائرن ڪان وڌيڪ عامل و ڪامل هو. سنڌ ۾ سندس مقبوليت ۽ علمي و روحاني اهميت جو اندازو سيد حميد الدين جي هيئين بيان مان ڪري سگهجي ٿو.

> "سنڌ جي رهاڪن جي نظر ۾، پير صبغت الله جهڙو شيخ و مرشد سڄي ملڪ ۾ ڪونهي. تقريبا ٿي لک بلوچ سندس مريد آهن. سندس ڪتب خانو به عجيب و غريب آهي...(١٤).

مولانا اعجاز الحق قدوسي، سيد صبغت الله جي سجاده نشينيءَ جي حالتن کي هن طرح بيان ڪيو آهي:

> "جڏهن سيد صبغت الله شاهه اول مسند رشد و هدايت کي زينت بخشي، ته ان وقت سلطنت اسلاميه جو ڏيئو اجهامي رهيو هو. پنجاب تي سکن جو قبضو هو ۽ سنڌ سکن ۽ انگريزن جي نظرن جو شڪار هئي. اهڙي مشڪل زماني ۾ سيد صبغت الله شاهه تبليغ، اصلاح و تربيت جو ڪم شروع ڪيو. پاڻ جڏهن محسوس ڪيائين ته سنڌ طرف سکن قدم وڌائڻ شروع ڪيا آهن ته جهاد جو پڪو ارادو ڪيائين. پاڻ پنهنجي وعظ ۽ بيان ۾ جهاد جي ترغيب ڏيندو هو. ڪچ ۽ لاڙ جا مريد ڪن سبين ڪري وعظ ۾ شريڪ نه ٿي سگهندا هئا، ته انهن ڏانهن خطن ذريعي جهاد جي اهميت چٽي ڪئي ويندي هئي." (١٥)

سيد صبغت الله شاهه اول، نه صرف هڪ مذهبي ۽ روحاني پيشوا هو، پر ان سان گڏوگڏ ملڪ جي سياسي حالات ۽ واقعات ۾ به سندس گهري دلچسپي هئي. پاڻ پنهنجي زندگي جهاد لاءِ وقف ڪري ڇڏي هئائين ۽ سندس سامهون قرآن پاڪ جي هي آيت هوندي هئي:

أُذِنَ لِلَّذِيْنَ يُقَتَلُوْنَ بِاَنَّهُمْ ظُلِمُوْا وَ إِنَّ اللّٰهَ عَلٰى نَصْرِهِمْ لَقَدِيْرٌ.

جن سان ڪافر وڙهندا آهن، تن کي (جهاد لاءِ) انهيءَ ڪري موڪل ڏني ويئي جو انهن تي ظلم ڪيو ويو آهي ۽ بيشڪ الله کين مدد ڏيڻ تي وس وارو آهي. (١٦)

سيد صبغت الله شاهه پاڻ وڏو عالم ۽ فاضل هو. سندس محفل ۾ وڏا عالم ۽ صوفي شريڪ ٿيندا هئا. سيد صبغت الله شاهه جي مجاهدانه ارادن کان سيد احمد شهيد بريلوي به گهڻو عرصو بيخبر نه رهي سگهيو. جنهن زماني ۾ سيد احمد شهيد هندستان ۾ جهاد جي تحريڪ کي منظم ڪري رهيو هو، ساڳيءَ وقت سرزمين سنڌ جو هي جليل القدر روحاني پيشوا، سيد صبغت الله شاهه اول، پنهنجي فڪري ۽ نظرياتي تحريڪ جو آغاز ڪري رهيو هو.

انهي بزرگن جو نقطه نظر ساڳيو هو. ٻئي روحاني پيشوا چاهين پيا ته هندستان ۾ سکن ۽ انگريزن جو اقتدار ختم ڪري، حڪومت اسلاميه جو قيام عمل ۾ آندو وڃي، تان ته مظلوم انسانيت سک جو ساهه کڻي سگهي ۽ مسلمان پنهنجي وڃايل عظمت ٻيهر حاصل ڪري سگهن.

سيد صبغت الله شاهه اول، پنهنجي جان نثار مريدن جي روحاني ۽ اخلاقي تربيت سان گڏوگڏ فوجي تربيت جو بندوبست به شروع ڪيو ته جيئن هي سرفروش ۽ جانباز مجاهد صرف ذڪر و فڪر جا عامل نه رهن، بلڪ ضرورت پوڻ تي اسلامي امت جي سربلنديءَ خاطر پنهنجي جان جي قرباني به ڏئي سگهن ۽ هر سامراجي طاقت سان ٽڪرائي، ان کي نيست و نابود ڪرڻ ۾ ڪنهن کان به پوئتي نه رهن. (١٧)

سيد احمد شهيد پنهنجي مجاهدن سان گڏ سنڌ طرف اچڻ جو ارادو ڪيو، ڇاڪاڻ ته سنڌ جا مير سکن کان متنفر هئا ۽ پاڳارا پير اسلامي جذبو رکندڙ هئا ۽ انهن جي عوام جو وڏو تعداد سندن پوئلڳ هو، انڪري سيد احمد شهيد فيصلو ڪيو ته هو پنهنجي هلچل جو مرڪز سنڌ کي بڻائيندو، ڇو ته انهن جا ماڻهو همدرد آهن. (١٨)

سيد احمد شهيد جڏهن پنهنجي مجاهدن سان گڏ صوبي سرحد طرف روانو ٿيو ته پاڻ فتح پور، اجمير، ٽولڪ ۽ پاليءَ کان ٿيندو ڪاٺياواڙ پهتو، جتي جودپور جي سرحد جي خاتمي سان سنڌ جي ميرن جو علائقو شروع ٿيندو هو. سيد احمد شهيد ان اميد سان سنڌ ۾ داخل ٿيو ته سنڌ جا رهاڪو سادات ۽ سيدن جو قدر ڪندا آهن، انڪري هو انهن سان به اهڙوئي سلوڪ ڪندا، مگر ائين نه ٿيو. انهن جي اميرن ۽ سندن مقامي بااثر شخصيتن سيد صاحب ۽ سندس جماعت کي شڪ جي نظرن سان ڏٺو.

سيد احمد شهيد جي هڪ معتقد سيد چورن شاهه، جيڪو انهن جي سادات خالدان سان تعلق رکندو هو، ان کي الديشو هو ته ميرپورخاص جو حاڪم ڪنهن غلط فهميءَ ۾ مبتلا نه ٿئي، سو هو مجاهدن جي ميرپور خاص پهچڻ کان اڳ ۾ اتي پهتو ۽ مير علي مراد انهن جي حاڪم کي، سيد احمد شهيد ۽ سندس تحريڪ جي باري ۾ ٻڌايو. (١٩) هن وڌيڪ وضاحت ڪئي،

ته هي غازي سنڌ کي دارالاسلام سمجهي ڪري، توهان کان مدد وٺڻ آيا آهن. (٢٠) اهڙي خاطري ڏيارڻ جي باوجود به، سنڌ جا مير سيد صاحب جي مدد کان ڪيهرائي رهيا هئا. ڪين ٻڇ هو ته متان پنجاب جو حاڪم رانجيت سنگهه سنڌ تي حملو نه ڪري. (٢١)

ان کان پوءِ سيد صاحب، پير صبغت الله شاهه اول سان ملاقات ڪرڻ خاطر، رانيپور جو ارادو ڪيو ثان ته اتان پيرڪوٽ وڃي سگهي. اتفاق سان الهن ئي ڏينهن ۾ پير صبغت الله شاهه به رانيپور آيل هو، اتي ٻنهي بزرگن جي ملاقات ٿي.

سيد احمد شهيد ١٧- ذي القعد ١٢٤١هه/٢٤- جون ١٨٢٦ع ۾ پنهنجي جماعت سان گڏ پيرڪوٽ پهتو. (٢٢) سيد صبغت الله شاهه جي پائرن ۽ مريدن، سندس خدمت ۾ ڪابه ڪسر نه ڇڏي. پير صاحب ۽ سيد صاحب جي ملاقات ٿي ۽ ٻنهي بزرگن جي ملاقات ۾، مسلمانن جي ڀلي لاءِ گڏيل جدوجهد جو فيصلو ڪيو ويو. سيد صاحب ۽ سندس جماعت ڪي ئي ڏينهن گذارايو ويو ۽ پاڻ پيرڪوٽ ۾ تيرهن ڏينهن پيڙين جي انتظار ۾ ترسي پيا. (٢٣)

سيد احمد شهيد پير صاحب کي پنهنجي اچڻ جو مقصد ٻڌايو. پير صاحب پاڻ حريت پسند هو، ان ڪري سيد احمد شهيد سان مڪمل اتفاق ڪيائين ۽ سکن خلاف جهاد جي اعلان سان گڏوگڏ، سڄي سنڌ ۾ تحريڪ هلائي مسلمانن کي جهاد جي ترغيب پڻ ڏاي وبني. پير صاحب درزين جي هڪ جماعت سڏائي مجاهدن لاءِ جنگي ويس ٺهرايا. (٢٤) ان سان گڏوگڏ مجاهدن جي هڪ جماعت کي، سيد احمد شهيد سان روالي ڪرڻ کان پهرين انهن جي آزمائش ورتي. الهن کي حڪم ڏاو ته درياهه ۾ ٽپو ڏيو: ان ئي گهڙيءَ هو بناڪجهه ڪڇڻ جي درياهه ۾ ٽپي پيا. (٣٥) سيد احمد شهيد الهن جي فرمانبرداري ۽ ايثار واري جذبي کان گهڻو متاثر ٿيو. ان بعد اها جماعت سيد احمد شهيد سان روالي ٿي ۽ سکن خلاف مجاهدن سان الهن ڀيلي ٿي وڙهي. اهڙيءَ طرح ان جماعت کي حُر جماعت جو ناالو ڏنو ويو.

حرن جي جماعت کي سيد صاحب سان روالي ڪرڻ بعد، پير صاحب پاڻ ان جهاد کي ڪامياب ڪرڻ لاءِ سنڌ ۾ رهي پيو ۽ فوجي ۽ مالي امداد سيد صاحب ڏالهن موڪليندو رهيو. اڃا جهاد جاري ئي هو ته پير صاحب ٥- رمضان المبارڪ ١٢٤٦هه/٨- فيبروري ١٨٣١ع تي وفات ڪئي. (٢٦) ان ريت سيد احمد شهيد جي ساٿي پالهن تنها ٿي پيا. ان جي باوجود به آزادي جا پروانا پنهنجي مختصر جماعت سان، آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ وڙهندا رهيا.

آخرڪار ڪجهه عرصي بعد مجاهدن کي شڪست آئي. سيد احمد شهيد ۽ شاهه اسماعيل شهيد ٦- مئي ١٨٣١ع تي بالاڪوٽ ۾ شهيد ٿي ويا. (٣٧) الهيءَ سان گڏوگڏ مسلمانن جي آزاديءَ جي اها پهرين تحريڪ وقتي طور دٻجي ويئي.

حرن جي تحريڪ شروع ئي ان ڪري ٿي هئي، ته هندستان جا مسلمان پنهنجي وڃايل آزادي ٻيهر حاصل ڪن. (٢٨) حرن جي پهرين تحريڪ سکن خلاف آزاديءَ جي جنگ هئي،

جيڪا ۳۱-۱۸۲۹ع ۾ ختم ٿي، انهيءَ ڪري تيرنهن سالن بعد انگريزن سنڌ تي ۱۸۴۳ع ۾ غاصبانه قبضو ڪيو. (۲۹) تڏهن پير پاڳاري جي خاندان کي خاص طرح اک ۾ رکيائون. (۳۰)

پيرصاحب پاڳاري اول جي وفات بعد سنڌس پيدا ڪيل آزاديءَ واري جذبي، حرن کي هميشه لاءِ انگريزن خلاف برسرپيڪار رکيو. ان ڪري پير پاڳاري سيد حزب الله شاهه (۹۰-۱۸۴۷ع) جي زماني ۾ حرن ۽ عوام پنهنجي مخالفن جو رخ موڙي، انگريزن خلاف ڪيو ۽ انگريزن خلاف نفرت جو جذبو آخرڪار ۱۸۹۱ع ۾ پي حر تحريڪ جي صورت ۾ ظاهر ٿيو.

انگريز حرن کي هميشه شڪ جي نگاهه سان ڏسندا هئا. انگريزن خلاف حرن جي پهرين جنگ ۱۸۹۶ع ۾ ٿي، جنهن ۾ بچو بادشاهه پنهنجي ساٿي پيرو وزير سان گڏجي سنڌ جي آزاديءَ جو اعلان ڪيو (۳۱). هنن مڪي پيلي کي پنهنجو مرڪز ٺاهيو، جنهن جي ڊيگهه ۱۶- ڪوهه ۽ ويڪر ۳۲- ڪوهه هئي. ايراضي اندازا پنج سئو ٻارنهن ڪوهه هئي (۳۲).

آزاديءَ جي هيءَ جنگ اٽڪل ٻارنهن سال هلي. هن جنگ انگريزن کي پريشان ڪري ڇڏيو. انگريزن جا وڏا آفيسر هن تحريڪ کي ختم ڪرڻ لاءِ سنڌ ۾ آيا. انگريزي فوج کي طلب ڪيو ويو، ليڪن ڪجهه به نه ٿيو. حرن پنهنجون ڪارروايون جاري رکيون. آخرڪار انگريزي فوج مڪي پيلي جو گهيرو ڪيو، مگر پوءِ به اها الدر وڃڻ کان گهبرائي رهي هئي. ان دوران برطانوي حڪومت، سيد علي گوهر شاهه کي حيدرآباد جيل ۾ نظربند ڪيو. مٿس دٻاءُ وڌو ۽ مطالبو ڪيو ته پاڻ سنڌن مريدن کي، ان تحريڪ کي ختم ڪرڻ لاءِ حڪم ڏئي. آخر پير صاحب، مريدن کي حڪم ڏنو ته " يا هو هٿيار ڦٽا ڪن يا وڙهي مرن" (۳۳).

حرن وڙهي ڪري سر قربان ڪيو. ڪافي ڏينهن جي لڙائيءَ بعد ۽ بچو بادشاهه جي ٻارنهن ساٿين جي شهادت بعد، آخرڪار بچو بادشاهه به مقابلي لاءِ تيار ٿيو. انگريزي فوج جي ڪمانڊر چيس ته هٿيار ڦٽا ڪري پيش پئو ته سرڪار توکي معاف ڪندي. هي پڌي پاڻ هٿيار ڦٽا ڪيائين. آخر ميرپور خاص ۾ کيس ڦاسيءَ جي سزا ڏني ويئي. ان بعد باقي حرن کي پوليس گرفتار ڪري لوڙهن ۾ بند ڪيو. آخر پير پاڳاري شاهه مردان شاهه جي دور ۾، کين معافي ملي (۳۴) ۽ اهڙيءَ طرح هي پي حر تحريڪ به پنهنجي پڄاڻي کي پهتي.

پير پاڳاري شاهه مردان شاهه جي وفات بعد، سيد صبغت الله شاهه ثاني جي ڇهين پاڳاري جي حيثيت ۾ دستاربندي ڪئي وئي. پاڻ ٻارنهن ورهين جي ننڍي عمر ۾ تخت ۽ طاقت جو مالڪ بڻيو. پاڻ آزاد طبع هو جنهن کي خارجي ضابطن ۽ اثرن کان سخت نفرت هئي (۳۵).

انگريزن کي هن گاديءَ کان هميشه خطرو رهندو هو، ان ڪري هر سجاده نشين تي ڪڙي نظر رکي ويندي هئي. انگريز موقعي جي تلاش ۾ هوندا هئا، ته ڪنهن به طرح ان گاديءَ خلاف ڪو ثبوت ملي ته قدم کنيو وڃي.

انگريزن پير صاحب سان گھڻا دفعا رابطو قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ پنهنجي وفاداريءَ جو يقين ڏيارڻ بعد کين بيشمار سهوليتن ڏيڻ جي پيشڪش ڪئي، ليڪن پير صاحب جي رڳن ۾ هڪ حريت پسند جو خون هو ۽ کيس ان ڳالهه جو پوريءَ طرح احساس هو، ته هو هڪ بلند پايه روحاني ۽ محب وطن گهراڻي سان تعلق رکي ٿو. ان ڪري پاڻ انگريزن سان ڪنهن به قسم جو تعلق رکڻ منافقت خيال ڪندو هو. هو پنهنجي روحاني منصب کان چڱيءَ طرح باخبر هو ۽ پنهنجي مريدن جي تربيت ۽ اصلاح ۾ مصروف هو. هو انهن کي صحيح مسلمان بنجڻ کان علاوه صحيح معنيٰ ۾ هڪ حريت پسند هجڻ جي به تلقين ڪندو هو (٣٦).

١٩٢٩ع ۾ پير ڳوٺ جي هڪ عورت سکر ۾ پوليس سارجنٽ وٽ پنهنجي پٽ متعلق رپورٽ درج ڪرائي، جنهن ۾ چيو ويو ته پير صاحب سندس پٽ کي قلعي ۾ قيد ڪيو آهي. ان رپورٽ تي پوليس پير ڳوٺ تي ڇاپو هنيو ۽ گهڻي گولي بارود سان گڏ ابراهيم چوڪري کي به هٿ ڪيو. پير صاحب مٿان ڪيس داخل ڪري، ٨ سال سزا ڏيائي کيس سنڌ کان ٻاهر موڪليو ويو (٣٧). پير صاحب کي رتنا گري، مدنا پور، ڍاڪا ۽ راجشاهيءَ جي جيلن ۾ رکيو ويو (٣٨).

پير صاحب پنهنجي سزا ختم ڪرڻ بعد واپس سنڌ ۾ آيو ۽ حڪومت جي ٻهرين کان وڌيڪ مخالفت ڪرڻ لڳو. جيل ۾ اسيريءَ وارو زمانو پير پاڳاري جي ذهني سجاڳيءَ وارو زمانو هو، جنهن جو نتيجو اهو ٿيو جو پاڻ وڏي پيماني تي برطانوي حڪومت جي خاتمي لاءِ، خفيه طور حرن کي تيار ڪري غازي جماعت (٣٩) جي نالي سان هڪ تنظيم ٺاهي، سانگهڙ پرسان ڳڙنگ واري بنگلي کي تحريڪ جو مرڪز بڻايائين.

مجاهدن جي صحيح تربيت لاءِ حڪم ڏنائين، ته اسان جو ڪوبه مريد لٺي واري شيءِ استعمال نه ڪري، ولائتي ڪپڙو نه پاتو وڃي ۽ پيو ته هندو ۽ مسلمان پاڻ ۾ اتفاق، محبت ۽ رواداريءَ سان رهن (٤٠).

انهيءَ ئي دور ۾ مسجد منزل گاهه وارو واقعو پيش آيو، جنهن ڪري هندو مسلم اتحاد کي خطرو لاحق ٿي ويو. پير صاحب پنهنجي غازين کي تاڪيد ڪيو ته هو هرجاءِ تي امن و امان قائم ڪن (٤١). ان سلسلي ۾ پير صاحب کي حڪومت طرفان خطاب، تلوار ۽ بندوق انعام طور ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ويو. حڪومت جي ڪارلدن کي پير صاحب چيو ته اسان وٽ هٿيار ڪافي تعداد ۾ موجود آهن، ۽ اسان لاءِ اسان جو خانداني خطاب "پير پاڳارو" ئي ڪافي آهي. اسان کي ٻين خطابن يا لقبن جي ضرورت نه آهي (٤٢).

١٩٣٩ع ۾ ٻي عظيم جنگ شروع ٿي چڪي هئي. ان دوران اهي افواهه عام هئا، ته پير صاحب پنهنجي ذاتي فوج تيار ڪري رهيو آهي ۽ حرن کي وڏي تعداد ۾ ڀرتي ڪري ملٽري سکيا ڏيئي ملڪ کي آزاد ڪرائڻ جو منصوبو تيار ڪري رهيو آهي. پاڻ هٿيار جمع ڪري، مريدن کي هٿياربند ڪري موزون وقت جي انتظار ۾ هو، ته سندس ڪن قريبي عزيزن ۽ سرڪاري ايجنٽن ان تياريءَ جو راز حڪومت کي ڏنو (٤٣).

الهيءَ دوران سي- آءِ- ڊيءَ وارن حڪومت کي ڳجهين رپورٽن وسيلي خبردار ڪيو، تہ پير پاڳارو حرن کي حڪومت خلاف باقاعدي سکيا ڏيئي رهيو آهي. حڪومت پير صاحب کي خطن ذريعي اطلاع ڏنو، تہ اوهان جي الدرون سنڌ ۾ رهڻ ڪري امن و امان کي ڇيهو رسي رهيو آهي، ان ڪري ڪيس ڪراچيءَ ۾ رهڻ تي مجبور ڪيو ويو (۴۴). ڪراچيءَ مان پير صاحب احتجاج ڪري راتو واهہ ڳوٺ واري بنگلي تي موٽي آيو ۽ اتي جدوجهد جاري رکڻ جا حڪم ڏيئي پيسر ڳوٺ آيو، تہ پٺي ڏينهن سنڌس نظربنديءَ جو حڪم پهتو ۽ وري ڪيس ڪراچيءَ آلدو ويو (۴۵).

پير صاحب جي گرفتار ٿيڻ سان، حرن هڪدم حڪومت خلاف ڪارروايون شروع ڪيون، تان تہ سنڌ غيرن جي غلاميءَ کان آزاد ٿئي. ١٦- مئي ١٩٤٢ع ۾ لاهور ميل کي اڏيرولعل ۽ ٽنڊو آدم اسٽيشن جي وچ ۾ پٽڙيءَ تان لاٿو ويو (۴٦). کهولڪيءَ طرف ايڪسپريس گاڏي ۽ ڇوڙ طرف بمبئي ميل کي بہ پٽڙيءَ تان لاٿو ويو. حرن هي ڪارروايون انگريزي حڪومت کي ناڪام بنائڻ لاءِ ڪيون.

پهرين جون ١٩٤٢ع ۾ مشرقي سنڌ جي ضلعن سکر، خيرپور، نوابشاهہ ۽ سانگهڙ جي ٣٠ هزار مربع ميل ايراضيءَ تي مارشل لا نافذ ڪئي ويئي (۴۷) ۽ ان سان گڏ وڪڏ "حر ايڪٽ" بہ لاڳو ڪيو ويو. اهو ايڪٽ هڪ اهڙو قانون هو، جنهن مطابق "حر ايڪٽ" سان تعلق رکندڙ عملدارن کي اختيار ڏنو ويو، تہ هو جڏهن بہ ۽ جنهن بہ ماڻهوءَ کي چاهين، ڪيس سنڌس قصور ۽ گناهہ ٻڌائڻ بغير گرفتار ڪري سگهن ٿا ۽ ڪيس جيستائين چاهين تيستائين جيل ۾ رکي سگهن ٿا. (۴۸)

حڪومت طرفان حرن کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ، پير صاحب جي ڳڙنگ واري بنگلي کي کهيرو ڪرائي سنڌس ڪٽنب کي نظربند ڪيو ويو. ان بعد درگاهہ شريف واري حويلي ۽ ڪوٽ کي بارود وسيلي تباهہ ڪيو ويو، پر اهي ڪارروايون بہ حرن جي همت کي پست نہ ڪري سگهيون.

برطانوي حڪومت، پير صاحب کي سينٽرل جيل ناگپور ۾ قيد رکيو. الهن ٿي ڏينهن ۾ ڪيس سخت پهري هيٺ حيدرآباد جيل ۾ منتقل ڪري، هڪ ڪورٽ مارشل ۾ خفيہ طور مقدمو هلائي ۽ مٿس هي الزام مڙهيا ويا:

(i) حڪومت خلاف سازش ڪرڻ ۽ جنگ جي تياري ڪرڻ جو ارادو.

(ii) جنگ ڪرڻ جي ڌمڪي ۽

(iii) برطانوي حڪومت خلاف بغاوت (۴۹).

پير صاحب کي پنهنجي وڪيل ذريعي عدالت جي ان فيصلي کان آگاهہ ڪيو ويو، تہ حڪومت جو هي قطعي ارادو آهي تہ ڪيس ڦاسيءَ جي سزا ڏني وڃي. جڏهن پير صاحب کي عدالت طرفان هي سوال ڪيو ويو، تہ ڇا هو پنهنجي خلاف عائد ڪيل الزامن جو اقرار ڪري ٿو يا نہ؟

آن تي پير صاحب فرمايو ته هو قيد آهي، ان ڪري هو ان حيثيت ۾ نه آهي تہ هو حڪومت خلاف ڪا سازش ڪري يا جنگ جي تياري ڪري، ان ڪري اهي الزام دشمنيءَ تي ٻڌل آهن ۽ حقيقت سان انهن جو ڪوبہ تعلق نہ آهي. (٥٠)
نظربنديءَ دوران انگريز وقت به وقت پنهنجي ماڻهن وسيلي پير صاحب کي سندس ارادن کان باز رکڻ ۽ معافي وٺڻ لاءِ آماده ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو. مگر انگريز کي ڪهڙي خبر ته شهيد ڪربلا جا پوئلڳ ڪڏهن به ضمير جو سودو نه ڪندا آهن ۽ انهن جي سامهون الله جي ڪلام جي هي آيت هوندي آهي:

إِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰى مِنَ الْمُؤْمِنِيْنَ أَنْفُسَهُمْ وَ أَمْوَالَهُمْ بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُوْنَ فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ فَيَقْتُلُوْنَ وَيُقْتَلُوْنَ

الله تعاليٰ مومنن کان سندن سر ۽ سندن مال هن ڪري ڳڏا جو ڪ بهشت انهن لاءِ آهي. (اهي) ان (انجام) تي الله جي واٽ ۾ وڙهندا آهن پوءِ ماريندا (به) آهن ۽ ماربا (به) آهن. (٥١)

اهڙيءَ طرح پاڻ انگريزن جي مرده ضمير ايجنٽن کي هڪ ئي جواب ڏيندا رهيا:
”شهادت اسان جو تاج آهي ۽ اڳتي وڌي ان کي پائڻ اسان لاءِ عين عبادت آهي. اسان صرف آزاديءَ سان محبت ڪئي آهي ۽ اهو ڪو جرم نہ آهي. انسان کان معافيءَ جو اسين تصور به نه ٿا ڪري سگهون. اسين صرف الله پاڪ کان پنهنجي گناهن جي معافي گهرون ٿا.“ (٥٢)
بهرحال ڪيس قاسيءَ جي سزا ٻڌائي ويئي، جيڪا اڪثر حريت پسندن جي منزل رهي آهي.
پير صاحب دلير، حوصلہ مند ۽ حد درجي جو تحمل مزاج هو. موت جي سزا ٻڌڻ بعد به سندس استقلال ۾ ڪو فرق نہ آيو. جيل جو سپرنٽينڊنٽ، جيڪو رات جو پير صاحب سان شطرنج کيڏندو هو ۽ هميشه هارائيندو هو، تنهن شهادت کان هڪ رات اڳ ۾ پير صاحب جي چهري تي اهوئي سڪون ڏٺو ۽ پير صاحب ساڳيءَ طرح ان کان بازي کٽي. سپرنٽينڊنٽ اها غيرمعمولي حوصلہ مندي ڏسي، حيرت زده ٿي ويو. تنهن تي پير صاحب فرمايس:
”حق جي راهہ ۾ شهادت ماڻڻ منهنجي ابي ڏاڏي جي سنت آهي. اسان جنهن شيءِ کي حق سمجهندا آهيون، ان خاطر کلندا ڪلندا قاسيءَ جي تخت تي وڃڻ اسان لاءِ عين عبادت آهي. اسان غلام ٿيڻ لاءِ پيدا ڪونہ ٿيا آهيون، بلڪ غلاميءَ جي زنجيرن کي ٽوڙڻ ئي اسان جي حياتيءَ جو مقصد آهي.“ (٥٣)
آخر ٢٠- مارچ ١٩٤٣ع تي هن جوڌي جوان قوهہ جواليءَ ۾ پنهنجي جان جو نذرانو پيش ڪري، سنڌ جي تاريخ جي صفحن ۾ پاڻ کي هميشه لاءِ زنده جاويد ڪري ڇڏيو.
اهڙي بيحسيءَ جو مثال به دنيا جي تاريخ ۾ ملڻ مشڪل آهي، جو پنهنجي وطن جا ماڻهو غيرن هٿان بيدرديءَ سان قتل ٿيندا رهن ۽ زمانو آن کي چپ چاپ سان ڏسندو رهي.

ميجر جنرل (رٽائرڊ) وصال محمد خان لکي ٿو:

I concerntrated on the observation of the Pir who appeared to me just like a lion in the cage. To state frankly I have come across quite a few Pirs but none of his calibre. He was extremly intelligent with dominating personality and had a good knowledge of the criminal procedure code. To the best of my knowledge throughout the trial he had been issuing written instructions to his defence council. However, as anticipated by him all his efforts to save council. However, as anticipated by him all his efforts to save himself failed to have any effect and the finding of the court was guilty and the sentence death by hanging. 54

اهڙيءَ طرح انگريزن پنهنجي فوجي قوت سان ٿين حر تحريڪ کي دٻائڻ ۾ ڪامياب ٿيا، پر ان بعد به هو سک سان ڪونه ويٺا ۽ آخرڪار ١٤ آگسٽ ١٩٤٧ع ۾ ملڪ کي آزادي نصيب ٿي.

حوالا

1- H.T. Lambrick, The Terrorist, London 1972, P 242.

٢- مرزا قليچ بيگ، قديم سنڌ: ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو، حيدرآباد، ١٩٦٦ع، ص ٢٤.

٣- تبسم چوڌري، تذڪره پيرانِ پاڳاره، حيدرآباد، ١٩٧٥ع، ص ١٣٠.

٤- قرآن مجيد، سورت ٤، آيت ٥٩.

5- Fazul Haque M. Kazi, "Hurs- The Freedom Fighters in journal of the Institute of Sindhology (Sind Number 1970 Vol I) P 39.

6- Ibid, P 40.

7- Ibid

٨- مرزا قليچ بيگ، ايضا، ص ٢٤.

٩- اعجازالحق قدوسي، تذڪره صوفيائي سنڌ، ڪراچي.

١٠- تبسم چوڌري، ايضا، ص ٦٣.

١١- ايضا، ص ٩٦.

١٢ ايضا، ص ٩٨.

١٣ غلام رسول مهر، سيد احمد شهيد، لاهور، ١٩٨١ع، ص ٢٩٠.

١٤- ايضا، ص ٢٨٩.

١٥- تبسم چوڌري، ايضا، ص ١١٢.

١٦- قرآن مجيد، سورت ٢٢، آيت ٣٩.

١٧- تبسم چوڌري، ص ١٦.

18- Ishtiaque Hussain Qureshi: Ulema in Politics, Karachi, 1972, p. 158.

١٩- سيد ابو حسن علي ندوي، ”سيرت سيد احمد شهيد“، ڪراچي، ١٩٧٥، ص ٣٦٢.

٢٠- ايضاً، ص ٣٦١.

٢١- روزنامه مهراڻ (سالگره نمبر) ڪراچي، ٥- جنوري ١٩٦٢ع.

٢٢- محمد لائق زرداري، ”تحريڪ پاڪستان ۾ سنڌ جو حصو“، ١٩٨٤ع، ص ٢٢٨.

٢٣- غلام رسول مهر، ايضاً، ص ٢٩١.

٢٤- روزنامه مهراڻ، ايضا.

٢٥- اسلم آفتاب، ”رهبر ڊائجسٽ“ (ساليانو نمبر)، حيدرآباد، ١٩٧٣ع.

٢٦- تبسم چوڌري، ايضاً، ص ١٣٥.

٢٧- ممتاز مرزا، ”سنڌ جي عهد رفته جو الميه داستان“ ماهنامه ”نئين زندگي“ ڪراچي، جولاءِ ١٩٦٢، ص ١٦.

٢٨- محمد لائق زرداري، ايضاً، ص ٢٣٠.

29- Muhammad Qasim Soomro: Muslim Politics in Sind: 1938-1947, unpublished, M. Phil dissertation submitted to the Department of History, Quaid-i-Azam University, Islamabad, 1985, p 11.

٣٠- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ”پير پاڳارو سيد صبغت الله شاهه ثاني“ امام انقلاب؛ سورهيه سائين، (رسالو)، حيدرآباد ص ١٠.

٣١- محمد لائق زرداري، ايضا، ص ٢٣١.

٣٢- روزنامه مهراڻ، ايضا.

٣٣- محمد حسن هنگورجو، ”پڇو بادشاهه ۽ پيرو وزير“ امام انقلاب: سورهيه سائين (رسالو) حيدرآباد، ص ٢٧.

٣٤- روزنامه مهراڻ، ايضا.

٣٥- ايضا.

٣٦- تبسم چوڌري، ايضا، ص ١٧٨.

37- On August 28, 1930 Pir Sibghatullah Shah was sentenced to eight years imprisonment for confining a boy, Ibrahim, in a box and for illegal possession of 12 rifles, 3 guns, 2 revolvers, 25000 rounds of ammunition, and apparatus for manufacturing ammunition. He was acquitted of a charge of murder, as quoted by H. T. Lambrick, op. cit., p. 31.

٣٨- تبسم چوڌري، ايضا، ص ١٩٤.

39– 'Pir Saheb prepared a Jama'at of Civic Guards and gave them the title of Ghazis, fighters in the cause of Allah and Islam, as quoted by Peter Mayne, Saints of Sind, London, 1956, p. 122.

٤٠- ثناءُ الله راڄڙ، "سيد صبغت الله شاهه پگ ڌڻي"، ماهنامه "پيغام"، ڪراچي، فيبروري-مارچ، ١٩٨٦ع، ص ٥٥.

٤١- اعجازالحق قدوسي، "تاريخ سنڌ" (جلد ٻيون)، لاهور، ١٩٨٤ع، ص ١٦٥.

٤٢- تبسم چوڌري، ايضا، ص ١٧٩.

٤٣- غلام علي الانا، "پاڪستان ڪي تحريڪ مين سنڌه ڪا حصه"، ڪراچي، ١٩٨٣ع، ص ٤٢.

٤٤- تبسم چوڌري، ايضا، ص ١٨٢.

٤٥- روزنامه مهراڻ، ايضا.

٤٦- تبسم چوڌري، ايضا، ص ١٨٤.

٤٧- خان خداداد خان، "لب تاريخ سنڌ"، حيدرآباد، ١٩٥٩ع، ص ٢٥٩.

٤٨- غلام شبير ڏلور، "تحريڪ آزاديءَ جو عظيم شهسوار"، اسار انقلاب: "سورهيه سائين"، (رسالو)، ايضا، ص ٣٥.

'The Hur Act' was passed by the Sind Legislative Assembly in secret session on March 20, 1942 and received the Governor General's assent on March 10, 1942 as quoted by H. T. Lambrick, op. cit., p. 99.

49– 'Rebellion against the Crown', as quoted by Fazul Haque M. Kazi, op. cit., p. 43.

50– Maj. Gen. (Rtd) Wisal Muhammad Khan, 'Hur Operations in Sind; v' in Sind Quarterly, vol xi, No. 2, Karachi, 1983, pp. 8–9.

٥١- قرآن مجيد، سورة ٩، آيت ١١١.

٥٢- تبسم چوڌري، ايضا، ص ٣٣.

٥٣- ايضا، ص ٣٤.

54– Maj. Gen. (Rtd) Wisal Muhammad Khan, op. cit., p. 9.

جامع سنڌي لغات تي هڪ نظر

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

سنڌي ٻوليءَ جو سڀُورنج ۽ مڃيل محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪنهن به تعارف جو محتاج نه آهي. ڊاڪٽر صاحب سنڌي ادب جي جيڪا بي مثال خدمت ڪئي آهي، سا صدين تائين قائم رهندي. سندس تحقيق جو مدار، ڇپيل شايع شده ڪتابن تائين محدود نه آهي، پر اڳين عالمن، اديبن، محققن ۽ ماهرن جي تصنيف، تاليف ۽ ترجمي کي ازسرنو ڏسي ٿو ۽ جتي به سندس خيال اڳيرو ٿئو وڃي ته ڪيس مزيد تحقيق ڪرڻي پوي ٿي؛ جنهن لاءِ سنڌ ته درڪنار پر ٻاهر به بذات خود وڃي منجهيل مسئلن کي صحيح طور سمجهي پنهنجو رايو قائم ڪري ٿو. اهوئي واحد سبب اهي، جو سندس جملي ڪتاب 'سنڌي ادب' ۾ مرڪزي حيثيت رکن ٿا، جن کي هرهڪ اديب ۽ وطن واسي عزت جي نگاهه سان ڏسي ٿو.

محترم ڊاڪٽر صاحب کي ڪم ڪرڻ جو پورو پورو ڏانءُ آهي، جنهن ڪري ڪنيل موضوع کي اهڙي نموني توري نکي، توڙ تائين پهچائي ٿو، جو ڪتابن ۾ تير جو تفاوت نظر نٿو اچي ۽ پڙهڻ بعد ائين محسوس ٿئي ٿو ته جو ڪجهه لکيل آهي، سو عين درست آهي. ڊاڪٽر صاحب جيڪي ڪتاب لکيا آهن، سي پنهنجي ليکي انيڪ لهن، پر 'جامع سنڌي لغات' تي جو نصف صدي لور نچويو اٿس، تنهن جو مثاهه ڪٿي زيادتي آهي. مواد هٿ ڪرڻ لاءِ، سنڌ جو چپو چپو ڏٺو اٿس. گرمي هجي يا سردي، واءُ هجي يا سينهن، رات هجي يا ڏينهن، ته به پنهنجيءَ ڌن ۾ لڳو رهيو. مطلب ته 'سنڌي لغت' کي پايهءِ تڪميل تي پهچائي، ان رکو مهٽا موڪيا اٿس، پر سنڌي زبان کي سونو لڪ وڌو اٿس. جيڪڏهن جوان بخت جو هٿ، هن ڪم ۾ حامي نه رهي ها ته اڄ لغوي ميدان سُونو پسو نظر اچي ها.

سدا حيات علامه شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي جو زرين قول آهي، ته 'سنڌي لغت' لکڻ لاءِ 'لوڪ ادب' جي ڇاڻ رکڻ نهايت ضروري آهي. محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب ته 'لوڪ ادب' جو تاڄي پيتو ڇاڻي ۽ انهيءَ ڏس ۾، هو پنجاهه سال اڳ تڪري ويو آهي، جنهن جو ثبوت 'لوڪ ادب' جا چاليهارو ڪتاب ۽ 'سنڌي لوڪ شاعري' آهي. جيڪڏهن 'سنڌي سينگار شاعري' کي 'ديهاتي لغات' چئون ته ڪو مبالغو نه آهي.

'سنڌي لغت' جو ڪم اڄ کان تقريباً ٤٨ سال اڳ، سنڌ سرڪار جي ١٤- آگسٽ ١٩٤٠ع واري نهراءِ نمبر ٦٦٦-(ب) پٽالدر، ٻرپا ڪيل "سنڌي ادب (ساعت) لاءِ مرڪزي

صلاحڪار بورڊ“ طرفان هڪ عالمن جي ڪاميٽيءَ شروع ڪيو هو. تڏهوڪو وزير تعليم سيد غلام مرتضيٰ شاهه صاحب هو، جنهن جي حڪم تي اهو ڪم ٿيو هو. پروفيسر ڀيرومل مهرچند آڏواڻي لکي ٿو:

”بورڊ جي پهرين ميٽنگ ١٤- سيپٽمبر جي ٿي، جا ٻن ڏينهن ته هلي. ان ۾ ٺهراءُ پاس ٿيو ته لغت جوڙڻ جو ڪم ٻاڌير شروع ڪجي. بروقت هڪ سب ڪاميٽي مقرر ٿي:

١- حڪيم فتح محمد سيوهاڻي
٢- مولانا دين محمد وفائي
٣- ڀيرومل مهرچند آڏواڻي
٤- لالچند امرڏنومل ڄڳتياڻي
٥- شمس العلماءِ ڊاڪٽر دائود پوٽو
٦- عثمان علي انصاري.“

وڌيڪ لکي ٿو:

”اسان يڪدم ٻئي ڏينهن يعني ١٦- سيپٽمبر ١٩٤٠ع کان وٺي، ”سنڌي-سنڌي لغت“ جوڙڻ شروع ڪئي. هن وقت (١٩٤٦ع) تائين، انهيءَ لغت جا پهريان ”ٻه جلد“ تيار ٿي چڪا آهن، جن جي ڇپائڻ ۾، ڪنٽرول جي رڪاوٽ ۽ ڪن ٻين سببن ڪري دير ٿي آهي. اميد ته اهي جلد ئي ڇپجي پڌرا ٿيندا ۽ انهن جي پٺيان ٻيا به رفتي رفتي لڪرلدا.“

(مهراڻ رسالو، ڊسمبر ١٩٤٦ع، جنوري ۽ فيبروري ١٩٤٧ع)

محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب، ”جامع سنڌي لغات“ جي پهرين جلد جي مهاڳ ۾ اهڙي ساک ڀري ٿو:

”سنڌي ساهتيه مرڪزي صلاحڪار بورڊ“ ١٩٤٠ع بعد، اهڙي هڪ ”جامع لغات“ لکڻ جو ڪم عالمن جي هڪ ڪاميٽيءَ جي حوالي ڪيو، پر ڪن سببن ڪري، سالن جي عرصي گذرڻ بعد به، انهيءَ لغات جو مسودو فقط چئن اکرن (الف، ب، ٻ ۽ ڪجهه ڀ) تائين محدود رهجي ويو.“

ڏسو، ڊاڪٽر صاحب اڳين عالمن جي پورهئي کي امانت سمجهي، ڏاهپ ۾ اشارو ڪيو آهي، ورنه اٿين ڪير ٿو ڪري! اهڙيءَ طرح مرحوم رشيد احمد لاشاري ۽ سنڌيلي (جن ابتدائي دور ۾ لغت برانچ ۾ ڪم ڪيو) کي ”پهرين جلد“ جي مهاڳ ۾ ڏيکڻ سببان نه آڻي سگهيو، تن کي ”پنجين جلد“ ۾ آڻدو اٿس. اها به سنڌن لائقي.

”سنڌي ادبي بورڊ“ خوش نصيب آهي، جو محترم ڊاڪٽر صاحب جهڙو ادبي مجاهد ساڻس پالهن ٻيائي آهي. اسان کي ”سنڌي لغت“ تي فخر آهي، جو پنجن ضخيم جلدن ۾ ملي آهي،

جنهن مان لفظن جي ريسرچ ڪندي خوشي حاصل ٿئي ٿي. جيڪڏهن هي ڪم آساني، سان، پورو ڪرڻ جهڙو هجي ها ته عالمن جي ڪاميٽي (جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي) ضرور پاڻ ملهائي ها، پر اهي به چهن سالن ۾ بن جلدن کان مٿي چڙهي نه سگهيا. آفرين بلڪ صد آفرين آهي ڊاڪٽر صاحب کي، جنهن صرف ٽن سالن جي ٿوري عرصي ۾، سو به اڪيلي سر، ايڏو ڀاري ڪم ڪيو آهي، جو ڪنهن به صورت ۾ ۽ غيبي تائيد کان سواءِ ٿي نٿو سگهي. مختلف لغتن جو اڀياس ڪندي، ڏٺو ويو آهي ته گهڻن لفظن جي اشتقاقن ۽ معنائن تي لاهان اختلاف نظر اچي ٿو. اهو انهيءَ ڪري جو هرعالم ۽ اديب، پنهنجي تحقيق ۾ جيئن ڏٺو، تيئن ڏنو آهي. هينئر ماهرن ۽ محققن تي ڇڏيل آهي ته ڪهڙي اصولي، لغوي ميدان کي سنوارين ۽ سينگارين ٿا.

واضح رهي ته لغت ۾ زبر زير، پيش جي مَدّ ڪري، لغت هتي مان لڪري وڃي ٿي. مطلب ته لغت، نهايت نفيس ۽ نازڪ ڪم آهي. جيئن کير جي حوض کي گارڻ يا ڦاڙڻ لاءِ ايمي جو هڪ ڦڙو يا ڦُڙڪيءَ ذرڙو ڪافي آهي، تيئن لغت جي نفاست ۽ نزاڪت کي ڪاڀاري ڏڪ هڻڻ لاءِ، اڻ لکيون غلطيون به وڏو ڪم ڪن ٿيون. انهيءَ ڪري دل جهڙو ڪاڏو ته لغت جي "پنجين جلد" تي عالمن، اديبن ۽ محققن اڏو پنهنجا ويچار ظاهر ڪريان ته جيئن اندازو ٿي سگهي ته حقيقت ڪهڙي طرف آهي.

مخفي نه رهي ته سنڌي لفظن جو بڻ بنياد ڪيڻ جو ڪم، پورڻ طرفان "هندي لغت" جي جاڻو شري تاراچند گاجرا (بمبئي) ۽ دوست گنگارام سمراٽ (ان وقت رهندڙ ٽنڊو، ضلعو دادو) جي حوالي هو؛ ليڪن لغت مان معلوم ٿئي ٿو ته سارو ڪم شري گاجرا ڪيو آهي، جنهن جا چٽا نشان، لغت جي لفظن مان ملن ٿا. گاجرا صاحب جو پورهيو قابل داد آهي، پر ڪٿي ڪٿي، لفظن جي اشتقاقن هوندي به، لغوي خال نظر اچي ٿو، جنهن کي پُر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. جيڪڏهن اجا به ڪو لغت جو پياسي، هن طرف توجهه ڏيندو ته يقينا اسان جي سنڌي لغت وڌيڪ اوچو ڪائيندي.

هيٺ ڏيکاريل لغت جي پنجن پهلوئن جو لغوي جائزو ورتو ويو آهي. ٿي سگهي ٿو ته محققن ۽ ماهرن کي پيا به ڪي لغوي پهلو نظر اچن، جن تي خيال ظاهر ڪري، لغوي فرض پورو ڪري سگهن:

١. اعرابن جي اهميت،
٢. لفظن جا سولڻ، مذڪر، واحد، جمع،
٣. لفظن جا شواهد.
٤. اصطلاح.
٥. لفظي اشتقاق ۽ معنيٰ.

۱- اعرابن جي اهميت

لغت ۾ عربي، فارسي، سنڌي، مطلب ته هر لفظ تي اعرابون اچڻ گهرجن ته جيئن درست تلفظ ٿي سگهي. اهڙا ۾ مثال پيش ڪجن ٿا جن مان اعرابن جي اهميت جو اندازو ٿي سگهندو.

۱- ص ۳۰۴۱- هَستي. (ف. من. هستن). هاٿي، گج، فيل، پيل- هست، هڻ، وجود- وڏ ني.

ڏيکاريل تحقيق جي آڌار تي ائين چئي سگهبو ته 'هستي' جو اصل لفظ 'هستن' آهي، جو فارسي توڙي سنسڪرت ۾ هڪڙو موجود آهي.

جيڪڏهن 'هستن' کي اعرابون نه ڏجن ۽ محض اها ئي صورت (بغير اعراب واري) قائم رکجي ته پوءِ بلڪل درست آهي؛ ۾ لغت جي هر ونت، اها تقاضا آهي ته لفظن تي اعرابون هجن! جيڪڏهن 'هستن' کي فارسي لفظ جي خيال کان ڏسبو ته هيئن ٿيندو:

هَسْتَن' (=هئڻ. 'ت' کي 'زبر'). 'هستن' مان 'هَستي'= زندگي، وجود؛ وڏائي.

جيڪڏهن لفظ (هستن) کي سنسڪرت لحاظ کان ڏسبو ته هيئن ٿيندو:

هَسْتِين ('ت' کي 'زير')= هَسْتْ+ اِن. هَسْتْ=سُونڊ+اِن=وارو. سونڊ وارو يعني 'هاٿي'.

ثابت ٿيو ته لفظ- هستن جي هڪ حرف 'ت' تي زبر ۽ زير جي مَٽَ ڪري، ڪيڏو نه فرق پئجي ويو! لغت ۾ اهي ئي ريسرچ جا انگ اکر، لغوي مواد کي ڪٽي ايندا آهن.

لغوي ترتيب جي خيال کان 'هستي' کي اعرابن سان الڳ الڳ آڻڻ کپي.

۲- ص ۳۰۰۷- ۾ بالڪو ڪربو باهڙي، آن هاسي ۾ هيڪر. (حفيظ)

هاسي جمع هاسيون.

هاسو= کل، مسخري، چرچو، مذاق، ٺٺول؛ گوڙ، فساد، شور، ڏمر.

'هاسي' يا 'هاسو' جون لغت ۾ ڏنل ۽ معنائون پنهنجيءَ جاءِ تي ٺيڪ آهن، پر حفيظ تيوني جي بيت ۾، لفظ 'هاسي' (ي مجهول) آهي. مرزا قليچ بيگ پنهنجي ڪتاب- مومل راڻو (۱۸۹۰ع)- جي مڪمل معنيٰ ۱۹۲۲ع ۾ ڇپائي آهي، جنهن جي صفحي ۲۹ تي، هن طرح لکيل آهي:

هاسو= هراس، ڊپ.

لفظ- هاسي- جي درست تلفظ نه هئڻ سبب، لفظ جي اصل معنيٰ ۾ ڪيڏو نه فرق اچي ويو!

۲- لفظن جا مونث، مذڪر، واحد ۽ جمع

لغت ۾ ڪيترن مونث لفظن کي مذڪر ۽ مذڪر کي مونث ڏيکاريو ويو آهي. اهڙيءَ طرح واحد ۽ جمع.

١- ص ٢٦٤٣- مَتَڪُ جمع مَتَڪُون. مذڪر. ڪِڙ وڻ جو ڦر، ٻيرون (ڳاجرا). شري ڳاجرا جي
مستند سان 'مَتَڪُ' لفظ آندل آهي، جنهن تي هي اعتراض آهن:
پهريون ته: 'مَتَڪَ' مونث آهي. ان کي 'مَتَڪُ' چوڻ يا لکڻ غلط آهي.
ٻيو ته: 'مَتَڪَ' جو جمع 'مَتَڪَ' آهي. جئن هاٿي جو جمع هاٿي.
ٽيون ته: اهو لفظ-مَتَڪَ-اهڙو ڪو انوکو نه هو، جو ڳاجرا جي سَنَد سان
لغت ۾ درج ٿئي. 'مڪ' لفظ سيني شايع شده لغتن ۾ موجود آهي
۽ معنيٰ به ساڳي آهي. وڌي ڳالهه، ته شري ڳاجرا جي تحقيق به
غلط ثابت ٿي. جيڪڏهن سندس ٽالو، لفظ مڪ-پٽيان ا. هجي ها
ته ڪهڙي اربع خطا ٿئي ها. جيڪڏهن هن جلد جو جائزو وٺبو ته
'ڳاجرا' کي، هڪ له، ٻئي هند ڏسبو ئي ڏسبو. معياري ۽ مستند
لغات ۾، ٿوري گهڻي تي ائين ڏيکارڻ ٺيڪ سونهين. ڪهڙي خيال
کان ائين ڪيو ويو آهي، سو ته لغت ٺي ٻڌائي سگهي ٿي.
٢- ص ٢٩١٣- وِٽُ جمع وِٽُون، وِٽِيُون. مونث. (سن. وِشتا)، ٻڪيءَ جو گونهه، ٻڪيءَ جي
ڪرفتي، ٻڪيءَ جو گند، ٻڪيءَ جو ٽورو، ٻڪيءَ جو پانخانو، ٻڪيءَ جو چيٿو.
معنائن تي پڙهندڙ اعتراض ڪن ته ڀل ڪن، ٻر سندم اعتراض هي آهي:
'وِٽُ' کي مونث ڏيکاريو ويو آهي. حالانڪ انهيءَ حساب سان (جڏهن 'ٽ' کي
'پيش' آهي) ته مذڪر ٿيڻ کپي ۽ جمع 'وٽون'، ٻر ساڳئي وقت جمع 'وٽيون' به ڏيکاريل
آهي. ٻن جمع ڏيکارڻ جي ضرورت!
لغوي خيال کان 'ٽ' کي 'پيش' نه، ٻر زير (ٽِ) ايندي. وِٽِ جمع وٽيون.
'وٽون' جمع غلط آهي. 'وِٽِ' جو سنسڪرت لفظ 'وستا' درست ڏيکاريل آهي. اهو ساڳيو
لفظ-وشتا-لغت ۾ به آهي.
٣- ص ٢٩١٣- وشتا جمع وشتا. مذڪر. (سن. وشتا). ماڻهوءَ جي ڪرفتي، ٽورو، گونهه، پانخانو.
لغوي اعتراض:
پهريون ته: 'وشتا' مونث آهي.
ٻيو ته: 'وٽ ۽ وشتا' ساڳيو لفظ (هڪ سنڌي، ٻيو سنسڪرت) ته پوءِ ٻنهي
لفظن جي معنائن ۾ فرق ڇو؟
سنڌي محاوره توڙي لغوي خيال کان 'وِٽِ' ۽ 'وشتا' معنيٰ: ٻڪيءَ جو گند. خبر
ناهي ته ڪهڙي لغوي آڌار تي اهي معنائون-ماڻهوءَ جي ڪرفتي، ٽورو، گونهه، پانخانو، چيٿو-
ڏنل آهن! جيڪڏهن حقيقت ائين آهي ته پوءِ ٻڪيءَ ۽ ماڻهوءَ جي گند ۾ ڪهڙو فرق؟
٤- ص ٢٢٤٣- ڪنجَنُ جمع ڪنجَنُون. مونث. آڪ.

اسان جي خيال ۾ هيئن ٿو اچي:
ڪَنجَڻَ جمع ڪَنجَڻَ. اڪ.
'ڪنجڻ'، ڏهس ۽ سينگار جو لفظ آهي. 'لوڪ ادب' جي ڪنهن به شاعر اکين لاءِ ڪنجڻون (جمع ۾) ڪم نه آندو آهي:
شاهد: خُوب ڪَنجَڻَ ڏسَ داميُون لطيفي لاتيان. (آنڙ)
خوب ڪنجڻ=سهڻيون اکيون (جمع ۾).

۳- لفظن جا شواهد

لغت ۾ ڪن الوڪن لفظن جا شاهد ڏنل آهن، جن مان ڪجهه غلط آهن.

۱- ص. ۲۲۴۰- ڪرُ=ڪميا، تحمل، لهڻائي، لئڙت.
شاهد: ڪتر ڪَمَندن ڪَتيو، هارايو هوڙن. (سامي)
اها مصرع سامي جي سلوڪن مان ورتل نه آهي، پر پٺاڻي جي بيتن مان ورتل آهي:
ڪترُ ڪَمندَن ڪتيو، هارايو هُوڙَنِ،
چٽڪيو ٿا چَوندَن، هو جو ساءُ صبر جو. (يمن ڪلياڻ- پٺاڻي)

۲- ص ۲۲۵۶- ميسي. سورهن سينگارن مان هڪ سينگار.
شاهد: سوهيو ميسي ۽ پانُ مٿس مَرجانَ لڳي.
(مولوي مفتون همايوني)
اها مصرع ته خوش خير محمد جي ڪلام مان ورتل آهي، جا هيئن آهي:
سر سونهين پوشاڪ گلابي، موهيو ميسي ۽ پانَ
مٿس مرجان لڳي.
(ڪلام خوش خير محمد- ڊاڪٽر تنوير عباسي)

۳- ص ۲۹۰۷- وائي، ڳالهه، چوڻ.
شاهد: رُنان راتو ڏينهن، جنن ان جي وائي ۾ ور ڪهڻا.
(ڪلياڻ- شاهه)
"ڪلياڻ- شاهه" مان ٻه مطلب نڪرن ٿا:
۱- 'سر ڪلياڻ' مان مصرع ڪنيل آهي، پر 'سر مارئي' مان لڳي ٿي!
۲- 'ڪلياڻ آڏواڻي' جي ڇاپيل "شاهه جو رسالو" مان مصرع ڪنيل آهي.
'شواهد' پيش ڪرڻ، انوکن لفظن لاءِ نهايت ضروري آهن، جاڪاڻ ته لفظ جي معنوا صاف صاف ظاهر ٿئي ٿي.

۴- اصطلاح

۱- ص ۲۲۳۱- ڪتڙيا ڪڻ=ڦاڻدي وارو هڻڻ، ڦاڻدو ۾ائڻ وغيره.

'کڙيو' جي لغت ۾ ڏنل معنيٰ: خرزين، بورو، بوري، ڳوڻ، ڳوڙي؛ ناڻو.

اسان جي خيال موجب، اصطلاح 'کڙيو ڪڻڻ' ۾، 'کڙيو' لفظ هي معنيٰ ڏيکاري ٿو:

کڙيو=بوجو، سامان، هڙ، ٻڌل ڳنڍڙي.

کڙيو جي وضاحت:

مسافر، اجرڪ يا چادر جي وچ تي سامان (جنهن ۾ جُتي ۽ ٻيو ڪجهه مسافريءَ جو سامان) ٻڌندو آهي، ۽ اها چادر واري ٻڌل هڙ، پُٺيءَ تي رکي، چادر جا پلاند ڪلهن هيٺان ورائي، اڳيان ڇاتيءَ وٽ ڳنڍ ڏيندو آهي، ۽ پوءِ پنڌ ۾ هلان. اُن پُٺن تي ٻڌل سامان يعني هڙ کي، 'کڙيو' چئبو آهي. تنهنڪري "کڙيو ڪڻڻ" معنيٰ: چادر وارو سامان کڻڻ. اهو سامان، هر مسافر کي، کڻڻ ۾ سولو لڳندو آهي، تنهنڪري اصطلاح جي معنيٰ ٿيندي:

کڙيو ڪڻڻ=وڃڻ لاءِ تيار ٿيڻ.

کڙيا ڪنيا اٿس=وڃڻ لاءِ تيار ٿيو آهي.

٢- ص ٢٣٣٤ ڪٽلو لڏڻ=ڪم جو پورائو ٿيڻ.

'ڪٽلو' جي تحقيق ڪندي، لغت ۾، هيئن ظاهر ڪيو ويو آهي:

ڪٽلو. (س. ڪتل > ڪٽلا = ڳچي). ڳاٽ، ڳچي- اُٺن جو وڳ، وڳر، ڳلر، قطار.

'ڪٽلو' لفظ ٻن معنائن - ڳچي ۽ اُٺن جو وڳ - سان آندل آهي. ان جي هيٺان 'ڪٽلو لڏڻ' هڪ اصطلاح به آندل آهي.

اسان جي خيال ۾ ائين ٿو اچي ته 'ڪٽلو' سنسڪرت 'ڪٽل' درست آهي. باقي ٻي معنيٰ- اُٺن جو وڳ، قطار- جو، سنسڪرت لفظ 'ڪٽل' سان ڪو واسطو ڪونهي، ڇاڪاڻ ته اُٺن جو 'ڪٽلو' فارسي لفظ آهي:

ڪٽلو. (ف. ڪتله: ڪتلش) اُٺن جو وڳ، قطار.

'ڪٽلو لڏڻ' اصطلاح به ان ئي فارسي لفظ- ڪتله- مان نهيل آهي.

لڏڻ=پرڻ، بار ڪنجڻ، لَڏ رکڻ.

لَڏ=بار، وزن، بوجو.

ڪٽلو لڏڻ=اُٺن تي سامان رکڻ، اُٺن تي بار رکي تيار ڪرڻ.

٣- ص ٢٣٨١- ڳالهه ٽوڙ ڪرڻ=ڳالهه پوري ڪرڻ، ڳالهه جي پڇاڙي ڪرڻ.

پر ڪ اديب ۽ شاعر ليکراج عزيز جو خيال هن ريت آهي:

ڳالهه ٽوڙ ڪرڻ=ڪنهن تي الزام مقرر ڪرڻ، معاملو صفا ڪرڻ.

مثال: جيسين ڳالهه ٽوڙ نه ڪئي ويئي آهي، تيسين ڪير به نه ڇڏيندو.

(سنڌي اصطلاح ڀاڱو ٻيون ص ٢٠٩)

٣- ص ٢٤٠٨- ڳورو ڳالهائڻ = ڏرو يا آهستي ڳالهائڻ.

مشهور نقاد ليکراج عزيز جي راءِ:

ڳورو ڳالهائڻ = سچ چئي ڏيڻ.

جملو- ڦورو ڳالهائجي، پر ڳورو ڳالهائجي.

(سنڌي اصطلاح ڀاڱو ٻيون ص ٢١٥)

٥- ص ٢٥٦٥- ماڙ، تي مينهن وسائڻ = خدائي رحمت ٿيڻ.

ماڙ. (سن. مڙ = خوش ڪرڻ ۽ سينگارڻ)، مرد: مهرباني.

ماڙ. (سن. منبد = منبڊ)، کهڙ جو مٿيون طبقو، ماڙي (ٻه ماڙ، ٽه ماڙ).

اصطلاح ۾ 'ماڙ' لفظ آهي، جنهن جون مٿي معنائون ڏيکاريل آهن، جن مان ڪابه معنيٰ لاڳو نٿي لڳي. 'ماڙ' جي حقيقت هن ريت آهي:

ماڙ. (سن. مارُ. ڌاتو يا بنياد مرُ = مرڻ. جتي پاڻيءَ جي وکهي مرن ٿا)، ٿَرُ، رڻ پٽ، بيابان.

ماڙ تي مينهن وسڻ = ٿر تي مينهن وسڻ، ڪرم لوازي ٿيڻ:

مارُو = ٿري، ٿر جو رهاڪو } سنسڪرت لفظ- مارُ مان نڪتل آهن.
مارُئي = ٿرياڻي، ٿر جي

٦- ص ٢٦٥٠- مزي ۾ پينگ وجهڻ.

هن اصطلاح مان هٿ چراند ڪيل آهي، ورنه درست هن ريت آهي:

رنگ ۾ پينگ وجهڻ = خوشيءَ ۾ خلل وجهڻ.

٧- ص ٢٨٣٩- ٽوڙ نديون ٿيڻ = کهٽو فائدو ٿيڻ.

ٽوڙ نديون ڪري ڇڏڻ = کهٽو مال ملڪيت ڏيڻ، ڏئي ڇڏڻ.

جيئن "نديون" اصطلاح ۾ آهي، تيئن معنيٰ ٿيندي: دريااهه.

'ٽوڙ نديون' ڪهڙيون نديون يا درياهن مان واسطو رکندڙ آهن؟ اهڙين 'ٽوڙن ندين' جا ڪالا ڏيڻ ڪيندا هئا، ۽ ساڳئي وقت ندين جي فائدي يا اهميت جي به. وضاحت ڪرڻ کپندي هئي ته جيئن اصطلاح سولائيءَ سان سمجهه ۾ اچي سگهي ها.

اهو لفظ 'نديون' نه، پر 'نيڌريون' آهي.

نيڌري جمع نيڌريون.

نيڌري. (سن. نيڌر. اي = الدر، پر، منجهه + ڌا = رکڻ)، خزانو، ڀنڊار.

ڪٻير ديوتا جا ٽوڙ خزانا، سن ڌانون اصطلاح ۾ اشارو ڪيل آهي.

ٽوڙ خزانا: ١. پدم ٢. مها پدم ٣. سنک ٤. مڪر ٥. ڪڇپ ٦. مڪند ٧. ڪند ٨. نيل ٩. ڪرب.

هرهڪ خزاني ۾ مختلف قسم جو ڌنُ آهي. جيئن 'پَدمُ' ۾ سون، چانديءَ وغيره؛ 'مَهاپَدمُ' ۾ رتن، موتي وغيره(۱).

۸- لَوَ لِڌ پارهن سِڌِ ڏِنِ=دل جي مراد پوري ٿين، پورو ڪامياب ٿين.
'پارهن سِڌ' مان ڪهڙي مراد ونجي؟

حقيقت هن ريت آهي:

لَوَ لِڌِ=لَوَ لِڌِيُون. مٿي اچي چڪو آهي.
سِڌِ جمع سِڌِيُون.
سِڌِ. (س- سِڌِ. سِڌ=پورو ڪرڻ [ڪم جو])، رياضت جو ڦل، ڪرامت.
اهڙيون اٺ سِڌِيون مشهور آهن(۲):

۱. اَڻِما ۲. مَهِما ۳. گَرِما ۴. لَگهِما ۵. پِراپتِ ۶. پرڪاسِيُه ۷. اِيشِتوَ ۸. وَشِتوَ.

اهي 'اٺ سِڌِيون' پڌايل آهن، باقي چار راز ۾ رکيل آهن.

۹- ص ۲۹۲۲- ورچِين هڻڻ=نِڪِي وجڻ، ڪِپِتِ ڪرڻ، ڪوٽ ڪرڻ. 'وچين' مان 'نِڪڻ' جو مفهوم ڪيئن ورتو ويو؟ ڪو ته اشارو هجي ها!

درحقيقت 'وچين هڻڻ' ملهه جو هڪ الڳ آهي، جنهن ۾ ملهه، هڪٻئي کي وچان پيا الدران (چنگهن جي) جاڳو هٿي ڪيرائيندا آهن. 'ملهه' ۾ اهو هڪ عيب آهي، جنهن کي نِڪِيءَ ڏانهن منسوب ڪندا آهن.

۱۰- ص ۳۰۱۸- هَتڙي هڻڻ=چوري ڪرڻ، کيسو ڪترڻ، تور ۾ کوهي هڻڻ.
اصطلاح جي حقيقت هن ريت آهي:
هتڙي=کيڏ، آنڪل، چالاڪي (پَرَهَتَ جي).

هي اصطلاح "جُونا" تان ورتل آهي. آڙاهه جوئاري يا کيڏاري، تاسَ جا پتا يا هَتَّ، اهڙي نموني پڌندو آهي، جو ڪنهن کي به ڪَل ڪانه پوندي آهي ۽ ورهائڻ وقت، اهڙي صفائي ۽ هوشياري سان پتا لاهيندو ويندو آهي، جو پنهنجي ذانهن جيڪي آيو، پر پاڻ ذانهن رکيل يا پڌل پتا لاهيندو آهي، جنهنڪري هميشه کٽندو آهي.

"تور ۾ کوهي هڻڻ" جو ته هت ڪو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي!

۱۱- ص ۳۰۲۰- هڻن ۾ هريون هڻڻ=هاروِيرَ يا پيچ ڏاءُ ڪرڻ، نقصان ڪرڻ.
۱۲- ص ۳۰۲۱- هڻن ۾ هريون هڻڻ=آ گريون هلڪيون ٿين.

---

(۱) شيام سندرداس- هندي شبد ساگر، جلد چوٿون ص ۱۸۲۲ ۽ ص ۱۸۲۳، ڪاشي.
(۲) ايم- بي- بيلسري. گجراتي- انگلش ڊڪشنري. ص ۱۰۱۴، احمدآباد.

اصطلاح ساڳيو لفظ ٻه ساڳيا، پر معنيٰ ۾ فرق ڇو؟ ٻنهي ’هريون‘ نقصان جي معنيٰ ۾ ۽ ٻيو (هريون) ”هاڪيون“ جي معنيٰ ۾، انهن ڇو؟ وضاحت ڪئي!

’هريون‘ (هه کي زير) لفظ غلط آهي. ’هريون‘ (هه کي زبر) درست آهي.

هَرِيُن=ڳيڙيون. هڻن ۽ هريون هڻن=هڻن ۾ ڳيڙيون هڻن، ڪم ڪرڻ جي طاقت نه رکن.

۵- لفظ، اشتقاق ۽ معنيٰ

۱- ص ۲۲۱۱- ڪَٽُ. (پرا. ڪيڊ: سن. ڪيڌا، ڪَٽوا: ڪٽڪا: ڪٽ)، ڪٽولو، چارپائي.

لفظ-ڪٽ-جي ريسرچ، وڌيڪ تحقيق جي تقاضا ڪري ٿي. اهو ساڳيو لفظ ٿورڙي ڦير سان ”ڪٽولو“ ڪري آندل آهي، جو هن ريت ڏيکاريل آهي.

۲- ص ۲۲۱۳- ڪٽولو. (پرا. ڪَٽوا. سن. ڪَٽَوا. منجو)، ڪٽ، چارپائي.

جڏهن ’ڪٽ‘ معنيٰ ’ڪٽولو‘ ۽ ’ڪٽواو‘ معنيٰ ’ڪٽ‘ ته پوءِ ريسرچ ۾ فرق ڇو!

پلٽس جي ڊڪشنريءَ تان ورتل آهي، جتي هيئن آهي. (۱)

ڪٽ، (پرا. ڪٽا. سن. ڪٽوا)، ڪٽولو، چارپائي.

’ڪٽولو‘ لفظ ۾، ’ڪٽ‘ کان ’اولو‘ وڌيڪ آهي. ’اولو‘ لشالي آهي ’اسم تصغير‘ جي.

۳- ص ۲۲۴۸- ڪِنوَنَ جمع ڪِنوَنون. (سن. ڪشڻَ پرپا. ڪشڻ=دم+پرِيا=چمڪندڙ. پا=چمڪڻ)، وڄ، بجلي.

اهو ساڳيو لفظ-ڪِنوَنَ-اعرابن جي مَٽَ سٽ سان پيهر به آيو آهي.

۴- ص ۲۲۵۹- ڪِيوَنڙ جمع ڪِيوَنِيُون. (سن. ڪشَنَ. ڪن پريا=چمڪندڙ)، وڄ.

جڏهن لفظ-ڪِنوَنَ ۽ ڪِيوَنڙ-ساڳيو ته پوءِ سنسڪرت لفظن ۾ فرق ڇو؟

پهرين تحقيق درست آهي، پر اعرابون غلط آندل آهن. ٺيڪ ڪيپ: ڪِنوَنڙ جمع ڪِنوَنِيُون. ”ڪِنوَنون“ جمع غلط آهي.

ڪنوَنڙ. (سن. ڪشَن پريا. ڪشَن=دم [ڪين، چين، گهڙي، ساعت]+پريا=روشني. پا=چمڪڻ)، وڄ، بجلي.

جيڪڏهن ”پريا“ کي اصليت تي آڻبو ته هيئن بيهندو:

پريا = پر= گهڻو + پا= چمڪڻ.

ڪشڻ پريا=جنهن جي گهڻي روشني ڪن ساعت لاءِ آهي(۲). اها حقيقت آهي ته وڄ جي تيز روشني ٿوري وقت لاءِ هوندي آهي.

۵- ص ۲۲۸۴- ڪاهُ (پرا. گهاس. سن گهاس. گراس. ف. گياه)، سال جو ڪاڏو يا چارو.

---

(۱) جي- ٽي- پلٽس. هندستاني - انگلش ڊڪشنري، ص ۸۰۷، آڪسفورڊ، سال ۱۹۶۰ع.

(۲) پنڊت گنيش دت شاستري، پدم چندر ڪوش، ص ۱۶۴، لاهور، سال ۱۹۲۵ع.

سنسڪرت لفظ- گهاس، گراس- ڏنل آهن. محقق جو مطلب، اهو ٿو ڀائنجي ته ٻئي لفظ ’ گاهه‘ لاءِ آهن. انهن ٻنهي لفظن کي لغوي ڪسوٽيءَ تي پرکيون ٿا ته هي نتيجو نڪري ٿو:

گهاس. (سنسڪرت گهاس. گهتر= ڪائڻ، جو جانور ڪائين ٿا)، گاهه.

گراس. (سنسڪرت گراس. گرس= ڪاڏو ڪائڻ، پوچڻ ڪرڻ)، گرهه، نوالو، لقمو.

ڏسو، ’ گهاس‘ (گاهه) ۽ ’ گراس‘ (گرهه، گرنهن) جا سنسڪرت ڌاتو- گهس ۽ ’ گرس‘ الڳ الڳ آهن، پر ڌاتن جي معنيٰ هڪجهڙي آهي. انهيءَ ڪري پروفيسر ولسن، ’ گهس‘ (= ڪائڻ) لاءِ نوٽ لکيو آهي ته: جو جانور ڪائين ٿا(١). اهڙيءَ طرح ڌاتو ڪوش ۾ ’ گرس‘ لاءِ پوچڻ ڪرڻ (ڪاڏو ڪائڻ) لکيو آهي(٢). فرق صاف ظاهر آهي. تنهنڪري ’ گاهه‘ کي لغت ۾ هن ريت جاءِ ڏجي ته بهتر.

گاهه (پرا. گهاس. سن. گهاس. گهس= ڪائڻ، جو جانور ڪائين ٿا)، مال جو چارو.

محقق، سنسڪرت ’ گراس‘ لفظ ’ گاهه‘ لاءِ ڏنو آهي، جو غلط آهي. ’ گراس‘ سنسڪرت لفظ آهي ”گرهه يا گرنهن“ جو. ڪيڏانهن ’ گاهه‘، ڪيڏانهن ’ گرهه‘!

٦- ص ٢٢٨٥- گاهڪُ. (سن. گرهه= گراڪ)، خريدار.

ص ٢٣٠٤- گراڪُ (سن. گاهڪه > گتره= گراهڪ= خريدار)، گراهڪ، ٻُڪيي.

ص ٢٣٠٥- گِراهڪ (سن. گتره > گتراهڪ= گراڪ)، خريدار.

لفظ ساڳيو، رکو تلفظ جو ڦيرا انهيءَ ڦير ڪري، سنسڪرت لفظن ۾ ڦيرو آيو، ائين چو؟ ٽنهي لفظن- گاهڪ، گراڪ، گراهڪ- جو سنسڪرت لفظ توڙي ڌاتو ساڳيو ٿيندو. حقيقت هن ريت آهي:

گراڪ. (سن. گراهڪ. گرهه= وٺڻ)، وٺندڙ، خريدار، گهنندڙ.

نوٽ: ’ گِراهڪ‘ اُن ۾ ’ گراهَڪُ‘ ٿيڻ کپي.

٧- ص ٢٣٠٦- گرجا. (سن. گيرجا= ديول)، ڪرستانن جي عبادت گاهه، ڪليسا، ديول (چرچ).

’ گرجا‘ کي سنسڪرت لفظ ’ گيرجا‘ ڏيکاريل آهي.

هيئنر سوال ٿو پيدا ٿئي ته جڏهن مسلمانن لاءِ ’ مسجد‘ (عربي لفظ) ۽ هندن لاءِ ’مندر‘ (سنسڪرت لفظ) آهي ته ڇا، عيسائن کي پنهنجي عبادت گاهه لاءِ سڏڻ ٻوليءَ ۾ لفظ ني ڪولهي، جو سنسڪرت لفظ ’ گيرجا‘ قبول ڪيو اٿن!

ٻيهرين ڳالهه ته ’ گيرجا‘ سنسڪرت لفظ ’ ديول‘ جي معنيٰ ۾ ڪنهن به سنسڪرت ڊڪشنري ۾ ڪونهي، البت ’ گرجا‘ لفظ ملي ٿو، جو ”پاروتي، گوري، هماليه جبل جي ڪنيا“ جي معنيٰ ۾ آهي(٣). گرجا جي لغوي حقيقت هن طرح آهي:

---

(١) ايچ- ايچ- ولسن، سنسڪرت- انگلش ڊڪشنري، ص ٢٥٥، سال ١٨٧٤ع.

(٢) رامجي گهونڊجي ڪانولڪر- سنسڪرت ڌاتو رٿ منجوشا، ص ٥٨، سال ١٩٣٣ع.

(٣) شيام سندرداس، هندي شبد ساگر جلد پيو ص ٨٠٦، ڪاشي.

’گرجا‘، پرتگالي ’اِگريجا‘ آهي، جو يوناني لفظ اِڪليسيا مان آهي(۱). ’ڪليسا‘ لفظ به اتان ئي ورتل آهي.

۸- ص ۲۳۳۷- ڳنڀير. (سن. ڳمڀير = بردبار)، بردبار، محڪم مزاج جملي ۱۹ معنائون.

۹- ص ۲۳۳۹- ڳنڀير. (سن)، سانتيڪو بردبار؛ غمگين؛ گهرو، اونهو. جملي ۱۷ معنائون.

ٻئي لفظ-ڳمڀير، ڳنڀير-ساڳيا آهن ۽ ساڳي معنيٰ رکن ٿا. ته به فرق ا

جيئن: قمبر-قنبر (ضلعي لاڙڪاڻي ۾ هڪ ڳوٺ).

ڪمبٽ-ڪنبٽ (ضلعي خيرپور ۾ هڪ ڳوٺ).

ٻنهي لفظن مان، هڪ لفظ جي ڪول ڪجي.

ڳمڀير. (سن. ڳمڀيرَ. ڳمَ + اِيرَن. ڳمَ = وڃڻ + اِيرَن-اِير = وهڻ. جتي پاڻي وهي وڃي ڳڏ ٿئي)، اونهو، عميق، گهرو.

لفظ جي لغوي معنيٰ آهي: عميق يعني اونهو پاڻي.

اصطلاح ۾ معنيٰ ٿي: بردبار، متحمل، محڪم مزاج وغيره.

نوٽ: ’ڳمڀير ۽ ڳنڀير‘ لفظن جون ڌار ڌار معنائون نه ڏجن ها، پر ’ڳمڀير‘ جون معنائون ڏيئي، ’ڳنڀير‘ لاءِ لکجي ها ته ڏسو ’ڳمڀير‘

۱۰- ص ۲۳۳۸- ڳنوَتي = ڳن وارو، احساس وارو، وڙائتو، ٿورائتو.

۱۱- ص ۲۳۴۷- ڳنوَنتُ = ڳڻ وارو، هنرمند، ماهر، سگهڙ. جملي ۲۱ معنائون.

۱۲- ص ۲۳۴۸ ڳنوَيتُ = ڳڻي، ماهر. جملي ۱۵ معنائون.

۱۳- ص ۲۳۴۸ ڳڻي = ليڪ، ڀلو، لائق، ڪاريگر. جملي ۳۹ معنائون.

مٿيان چارئي لفظ، هڪ ئي معنيٰ رکن ٿا. هڪ لفظ کي پيش ڪجي ٿو:

ڳنوَتي. (سن. ڳُڻوَتي. ڳُڻ = جتولي + وَتي-وَت = وارو. خوبين وارو)، مثن ڳڻ وارو، قابل، هنرمند، ڪاريگر، ماهر، سگهڙ.

۱۴- ص ۲۴۳۹- گهنگهور. (سن. گهن = گهاٽو + گهرُ = آواز ڪرڻ)، گهاٽا ڪڪر، پريشاني حالت، ڏکوئيل حالت، مشڪل معاملو.

پهرين ڳالهه ته ’گهنگهور‘ سنڌي لفظ نه آهي، پر جيڪڏهن سنڌي ٻوليءَ جي وکر کي وڌائڻ لاءِ، لغت ۾ اضافو ڪيو ٿو ته پوءِ لفظ جي لغوي حقيقت هن طرح آهي.

گهنگهور. (سن. گهنَ = بادل، ڪڪر + گهورَ = ڀوائتو، خوفناڪ. گهرَ = آواز ڪرڻ)، خوفناڪ (گهاٽا) ڪڪر، ڪڪرن جو ڀوائتو آواز.

۱۵ ص ۲۴۸۳- لٽو. (سن. لٽَڪَ، پرا. لٽيا = ڪڙو)، ڪڙو.

’لٽڪ‘ ڪنهن به سنسڪرت ڊڪشنريءَ ۾ ڪونهي. آءٌ سمجهان ٿو ته اصل مواد ۾ ’لَڪٽڪَ‘ لکل آهي ۽ آتارڻ واري کان سهو ٿي آهي.

---

(۱) جان شيڪسپيئر. هندستاني-انگلش ڊڪشنري، ص ۱۴۴۰، سال ۱۸۲۴ع.

۱٦- ص ۲۵۳۰- لغڙ=ڀتنگ: شڪاري پکي. جهنڙ جي ماري.

وڌيڪ اُپٽار، هن طرح ڪيل آهي: 'جهگر' جي ماري.

'لغڙ' شڪاري پکي جي نَرَ کي ۽ ان سان ڏيکاريو ويو آهي: جغڙ ۽ جهگڙ.

ڪيپٽن اسٽيڪ پنهنجي جوڙيل ڊڪشنرين (۱) ۾، جيڪي شڪاري پکين جا نالا ڏنا آهن، تن ۾ 'جغڙ' ڪونهي، پر 'جهگڙ' آهي. مرزا قليچ بيگ (۲) "شڪار ڪندڙ پکي" تي مضمون لکندي، "لغڙ ۽ جهگڙ" ڏيکاريا آهن. 'لغڙ' جي وڌيڪ حقيقت:

لغڙ. (هه. لگڙ: لگڙ. سن. لڳڊ)، شڪاري پکيءَ جو قسم.

'لگڙ' شڪاري پکيءَ جي بدن تي، 'لڪڻ' وانگر ليڪا آهن، تنهنڪري پالنجي تسو ته الهن ليڪن جي ڪري ئي، مٿس "لگڙ" نالو پيو آهي. ڇاڪاڻ ته "لڪڻ" کي هندي ۾ لگڙ ۽ سنسڪرت ۾ لڪڊ ڏيکاريل آهي.

۱۷- ص ۲۵۱۳ لکهه. (سن. لکهه=لنڊڙو+شنڪا=شڪ)، پيشاب: سوراخ.

'لکهه' لغت ۾ آندل آهي. ٿي سگهي ٿو ته سنڌ جي ڪنهن خطي جو باسحاره لفظ هجي. 'لکهه' معنيٰ "لنڊڙو" ڏيکاريل آهي. ڏڪيءَ اندر "شنڪا" لفظ به آندل آهي. اهو لفظ ڪٿان آيو؟ جڏهن ته "لکهه شنڪا" سڄو لفظ آندل ئي نه آهي!

۱۸- ص ۲۵۱۵- للهڪار=بلند آواز للڪار. مالوا (شهر) مان آندل ڪتو يا لوئي، لونڪار.

۱۹- ص ۲۵۳۲- لونڪار=مالوا جو ٺهيل ڪتو، بلاڪيٽ، لوئي. عشق جي تار.

'للهڪار' لفظ کي، 'لونڪار' لفظ ۾ ڏسڻ، لغوي خيال ۽ لحاظ کان درست نه آهي، ڇاڪاڻ ته ٻنهي جا اصل لفظ الڳ الڳ آهن.

للڪار. (سن. للڪر")، بلند آواز پڪار، ڌمڪي.

'لونڪار' مرهٽي لفظ آهي (۳). سنسڪرت ۾ هن ريت آيل آهي.

لونڪار (لونَ+ڪرَ. لونَ. (سن. لومَ-لومَن)=اُنَ+ڪرَ (۴)= اون، آنَ جو. ڪتو، بلينڪيٽ.

۲۰- ص ۲۵۴۹- ليکَ. (سن. لکشا>لکَ=لکن)، پاڳ: لکت، مضمون. 'ليکَ'، 'لکڻ' مصدر مان آهي. ٻيا لفظ: لکئي، لکڪ، ليکڻ، لکائي، ليکو، لکت وغيره.

---

(۱) ڪيپٽن اسٽيڪ. انگلش-سنڌي ڊڪشنري. ص ۷۰، سال ۱۸۴۸ع.
ڪيپٽن اسٽيڪ. سنڌي-انگلش ڊڪشنري. ص ۱۴۸، سال ۱۸۵۵ع.
(۲) مرزا قليچ بيگ. اسلامي پنجون ڪتاب. ص ۷۷، سال ۱۹۱۴ع.
(۳) مولسورٿ-مراٺي-انگلش ڊڪشنري. ص ۷۲۳. سال ۱۸۵۷ع
(۴) ڪلڪرلي-مراٺي ويتپت ڪوش. ص ۶۸۱. سال ۱۹۶۴ع

لکَڻُ. (سن. لکَنَ. لکَ=لکڻ)، تحرير ڪرڻ، قلم هلائڻ.
ليکڪ. (سن. ليکڪ. لکَ=لکڻ) ليک لکندڙ، مضمون نويس.
ليکَڻ. (سن. ليکَني. لکَ=لکڻ)، قلم، ڪلڪ، لکڻي.
ليک. (سن. ليکَ. لکَ=لکڻ)، لکيو، پاڪ، قسمت، مضمون.

محترم ڪاجرا، ليک (= پاڪ) لاءِ سنسڪرت لفظ "لِڪشا" ڏنو آهي، جو مطلق غلط آهي. جيڪڏهن سندس تحقيق لِڪشا- کي سنسڪرت لغتن تي پرکيون ٿا ته هي نتيجو لکري ٿو:

لِڪشا = لِيکَ (لنڍڙي جُوئن، جُوئن جو آنو.)
لِڪشا = لِيکَ، ذري، ذرو.

لِکني منجهان لِيکَ، لهي ڪين لطيف چئي.
(پڻ ٿي)

اسان جي فاضل اديب، 'لِيکَ' کي 'لِيکَ' ۾ ڏنو آهي. 'ليکَ' جي لغوي حقيقت هن ريت آهي.

ليکَ. (سن. ليکَ. لکَ = لکڻ)، لکيو، پاڪ، قسمت، مضمون.

ڏيان ڇڪائيندڙ ڳالهه اها آهي ته محقق 'لِڪشا' جو ڌاتو يا بنياد 'لِکَ' (=لکڻ) ڏنو آهي، جو لغوي مقصد جي هدف کي تيرُ نٿو هڻي. 'لِڪشا' جو ڌاتو هن طرح آهي:

لِڪشا. (سن. لِڪشا. لَکش = نشان ڪرڻ)، لِيکَ، ننڍڙي جُوئن.

عام چوڻي: ڳجهي کي نه لِيکَ جي، نه جُوئن جي.
ڪيڏالهن 'لِيکَ' (= ننڍڙي جُوئن)، ڪيڏانهن 'ليکَ' (= پاڪ)!

۲۱ ص ۲٦٥۱- مَسانُ. (سن. شَمَشانَ = جنگ جو ميدان، جتي ماڻهو مرن)، هندن جي مُڙدن جلائڻ جي جاءِ، شمشان ڀومي، ميرگهٽ، مردا گهاٽ، مسڻ، مساڻ جي رک، مچ، ڀينگ، ڏتڙيل جاءِ، فساد، جهڳڙو (ڪاجرا.)

۲۲ ص ۲٦٥٦- مَسَڻُ. (سن. شَمَشان = جنگ جو ميدان، جتي ماڻهو مرن)، هندن جي مُردن جلائڻ جي جاءِ؛ مچ، ڀينگ.

مشهور لغتدان شري ڪاجرا جي سند سان 'مساڻ' کي لغت ۾ آندل آهي، جنهن تي هي اعتراض آهن:

پهريون ته: "مساڻ ۽ مسڻ" ساڳيو لفظ آهي، پر ٽنهن هوندي به، 'مساڻ' جون ۱۱ معنائون ۽ 'مسڻ' جون ۳ ڏنل آهن. ائين چو؟ آخر محقق کي، اڳيان ڪوته سبب هوندوا بهتر لغوي طريقو اهو هو ته 'مساڻ' جون معنائون ڏيئي، 'مسڻ' لاءِ لکي ها ته ڏسو 'مساڻ'، ته ڳالهه شب ۾ رهجي وڃي ها.

پهرو تہ: 'مسان' کي "جنگ جو ميدان" ڏيکاريو ويو آهي. ان لاءِ محقق وٽ ضرور
ڪي لغوي دليل هوندا. خير.

هيئنر شري ڪاجرا جي تحقيق ڪي، سنسڪرت لغتن جي روشنيءَ ۾ پرکيون ٿا ۽ ڏسنداسين
تہ سندس سند، ڪيتري قدر حقيقت تي ٻڌل آهي.

مسان. (ڏن پال، گجراتي، مراٺي، هندي ۽ پراڪرت. مَسان. سنسڪرت، شمشان.
شمن = مُردو + شان سنسڪرت. شَيَن = آرام جي جاءِ. شي = سمهڻ)،
مَسِن. (۱) (۲) (۳).

'مسان' جي لغوي معنيٰ ٿي: مُردي جي سمهڻ يا آرام ڪرڻ جي جاءِ يعني آخري آرامگاهہ.
عربيءَ ۾: مرقد = قبر.

مَرقد. (ع. مَرقد. رَقد = سمهڻ)، سمهڻ جي جاءِ مجازاً قبر. 'مسان' توڙي 'مرقد' ۾
'سمهڻ' جي معنيٰ سمايل آهي يعني آخري آرامگاهہ.

خبر ناهي تہ محقق ڪاجرا ڪهڙي لغوي سند تحت، 'مسان' معنيٰ، "جنگ جو ميدان،
جتي ماڻهو مرن"، ڏني آهي! هيءَ تہ هٽ ٺوڪي ريسرچ آهي ۽ نہ ڪجهہ ٻيو!!

۲۳ ص ۲۶۵۹- مُشڪُون. ڪهوڙي ۽ شينهن جي ڳچيءَ جا وار. (ڪاجرا). اسان ٻڌون پيا ۽
درسي ڪتابن ۾ (جيڪي ورهاڱي کان اڳ هئا) پڙهيو بہ آهي تہ:

"ڪهوڙي جي ڪنڌ تي، جي وار آهن، تن کي ٻُشڪُون چئبو آهي."

(پهريون ڪتاب، ص-۱۳، ۱۹۳۰ع.)

خبر ناهي تہ 'مُشڪون' ڪهڙي ٻاسي جو مروج لفظ آهي، جو لغت ۾، شري ڪاجرا
جي سند سان درج ٿيو آهي!

۲۴ ص ۲۶۸۴- مليباري. هڪ ذات جو نالو.

جيڪڏهن ائين درست آهي تہ پوءِ 'بهاري' بہ هڪ ذات جو نالو ٿي پيو. 'مليباري'،
"جامع سنڌي لغات" لاءِ، نئون لفظ آهي، جنهن تي ڪابہ روشني وجهڻ گهرجي هئي.

'مليباري' معنيٰ آهي: مليبار جو رهاڪو.

دي هنڊ گزيٽيئر آف انڊيا ۾ هن طرح آهي(۴).

مليبار يا مليالم. سنسڪرت مَليَاوار. ضلعي مدراس ۾ هڪ شهر.

---

(۱) ايم. بي. بيسري. گجراتي-انگلش ڊڪشنري. ص ۷۰۹، احمدآباد.
(۲) پنڊت ڪيشو دت شاستري. پدم چندر ڪوش ص ۹۳۷، ۱۹۲۵ع لاهور.
(۳) ايچ. ايچ. ولسن. سنسڪرت-انگلش ڊڪشنري. ص ۷۳۱، ۱۸۷۴ع.
(۴) جي. جي. برٿولوميو. دي هنڊ گزيٽيئر آف انڊيا، ص ۲۳۰، سال ۱۹۰۹ع، ڪلڪتو.

مزيد تحقيق ڪندي، معلوم ٿيو تہ "ملبار" اصل لفظ، دراوڙي ٻوليءَ جو "مَلَہ" (= جبل) آهي (١)، جو سنسڪرت ۾ "مَلَيَہ" ٿيو آهي.

سنسڪرت لغتن ۾ "مَلَيَہ" (= جبل) نظر اچي ٿو. پروفيسر تارا ناٿ جي سَنَد موجب (٢).
مَلَيَہ = مَلُ (ڌاتو) + ڪَيَن. ڏکن ۾ هڪ جبل، جتي چندن پيدا ٿئي ٿو. ملبار = مَلَيَہ + بارَ. مَلَيَہ. مَلُ = رکڻ، جهلڻ، سمائڻ هڻ (٣) + بار < سن. وارَ = جاءِ، هنڌ اهو هنڌ جتي صندل (چندن) جا وڻ پيدا ٿين.

٢٥ ص ٢٧٥٥- ميرو. (سن. سُميرو)، هندن جي پراڻن ۾ ڄاڻايل هڪ پربت، سمير پربت.
مسلمان مرد جو "مير" مان (اسم تصغير) لالو.

"ميرو" لفظ تي اعتراض:

پهرين ڳالهہ تہ: ميرو (م کي زبر) غلط تلفظ آهي. ٿيڻ کپي: مِيرُو.
ٻي ڳالهہ تہ: "ميرُ" هندي لفظ آهي. سنسڪرت ۾ "ميرُ."
ٽين ڳالهہ تہ: "سُميرو" نہ پر "سُميرُ" ٿيڻ کپي.
چوٿين ڳالهہ تہ: "مير" مان اسم تصغير "ميرو" (م کي زبر) ڄاڻايل آهي، جو سنسڪرت لفظ آهي ۽ نہ هندي.

"ميرُ" عربي لفظ، "آمير" جو مخفف آهي.
لغت ۾ هن ريت اچڻ کپي:
مِيرُو. (سن. ميرُ)، ميرُو پربت.
"رام ڪلام شبد ڪوش" مطابق: هندو لوڪ، سونَ ۽ رتنن جو ٺهيل چولدا آهن ۽ جتي ديوتائون رهن ٿا. جوتش (علم نجوم) ۾ "اتر قُطب." (٤)

٢٦ ص ٢٧٥٧- ميگهہ. (پرا. ميهو. سن. ميگهہ. ع. ميخُ = ڪکر)، بادل، ڪڪر، ابر.
جملي ١٧ معنائون.

اهو ساڳيو لفظ، تلفظ جي فرق سان ۾ آندل آهي:

٢٧ ص ٢٧٦١- مينگهہ. (سن. ميگهہ = برسات)، ميگهہ. جملي ڏهہ معنائون. لفظ ساڳيو، معنائن جو تعداد گهٽ وڌ ڇو؟

نوٽ: ١- "ميگهہ" نہ پر "مَيگهہ" آهي.
٢- "ميخ" عربي لفظ نہ پر فارسي آهي.

---

(١) ٽي. برو. اي ڊريويڊين اِٽمالاجيڪل ڊڪشنري، ص ٣١٤، سال ١٩٧٠ع، آڪسفورڊ.
(٢) تارا ناٿ. واچسپتيم. ڪمپريهينسو سنسڪرت ڊڪشنري، ص ٣٨٧٤، جلد ١٩، ڪلڪتو.
(٣) ايچ. ايچ. ولسن. سنسڪرت- انگلش ڊڪشنري. ص ٥٥٤، سال ١٨٧٤ع.
(٤) رام ڪلام رام. رام ڪلام شبد ڪوش، سنبت ١٩٦٨، ڪليان.

۲۸ ص ۲۷٦۱- ينگهو (مالنگهہ مهيني مان)، هندڪو ۽ ماڙيچڪو ٿالو. اسان جي خيال موجب، هيٺن تين ڪبي.

"مالنگهہ" مهيني مان ٿي، پر ميگهہ (= مينهن، برسات) مان خيال ورتل آهي.

مينگهومل ۽ مينگهراج به ٿالا مان ٿا، جي هن ريت آهن:

مينگهو < ميگهو < سن. ميگهہ = برسات + "او" پچاڙي. مينهن وارو، مينهن آڻيندڙ.

مينگهراج < ميگهہ + راج = راجا. برساتي ڪڪرن مان پاڻي آڻيندڙ؛ اِندر ديوتا.

۲۹ ص ۲۷۸۰- ناگرموٿا. (ع. سعد ڪوفي. ف. مشڪِ زمين)، خوشبودار ٻوٽي جو هڪ قسم.

"ناگرموٿا" لاءِ ڏنل عربي ۽ فارسي لفظ، ته ٻين ٻولين جا هندڙ ٿالا آهن، پر "ناگرموٿا"، جنهن ٻوليءَ مان آيل آهي، سو نہ ڄاڻائڻ ڪبي. اهو سنسڪرت لفظ جي بگڙيل صورت آهي:

ناگرموٿا. (سن. ناگرَ مُستا)، خوشبودار ٻوٽي جو هڪ قسم.

۳۰ ص ۲۷۹۰- نِربَلُ. (سن. نِرِ = نہ + بلَ = ٻلُ)، نبل، ضعيف. جملي ۲۳ معنائون.

۳۱ ص ۲۷۹۰- نِربَلُ. (پرا. نِبلو. سن. نِر + بَلَ = ٻلُ)، نربل. جملي ۱۲ معنائون.

لفظ ساڳيو- لپر ۽ لپل- ته به تحقيق ۾ تفاوت!

ٿيڻ ڪبي:

لپر. (پرا. نِبلو. سن. نِربَلَ. نِرُ = سواءِ + بَلُ = بَلَ، طاقت)، ڏٻرو.

لپل. ڪمزور، ضعيف، بي طاقت.

۳۲ ص ۲۷۹۴- نِپٽُ. (پرا. نِپٽُ. نِشپٽ > نِپٽُ = ڪرڻ، هيٺ ڪرڻ)، محض انهي، ٺٺيءَ.

"نِشپٽ > نِپٽُ = ڪرڻ، هيٺ ڪرڻ" سمجھ ۾ اٿو اچي.

ٿيڻ ڪبي:

نِشپَٽَ. نِش = سواءِ + پَٽَ = ڪپڙو، پردو.

"نِپٽُ" جو اشتقاق هن ريت آهي:

نِپٽ. (سن. نِ = هيٺ + پٽُ = ڪرڻ)، هيٺ ڪرڻ.

نِپٽُ. (پرا. نِپٽُ. سن. نِشپٽَ. نِشُ = سواءِ + پَٽَ = پردو. ڪنهن پردي ڪان سواءِ)، بلڪل، بنهہ، اصلي، ٺٺيءَ.

۳۳ ص ۲۷۹۸- نِدانُ. نيٺ، پچاڙي.

۳۴ ص ۲۷۹۸- نِدانُ. نيٺ، پچاڙي- مڪان، گهر- خزانو.

"ندان" ۽ "نِدان" ساڳيو لفظ نہ آهي، تنهنڪري معنيٰ به ساڳي ٿيڻ نہ کپي.

لفظن جي لغوي حقيقت هن ريت آهي:

نِدانُ. (سن. نِدانَ. نِ = يقين + دا = رکڻ)، نيٺ، آخر، پچاڙي.

لڏاڻ. (سن. لِڏاڻَ. لہ = اندر، منجهہ + ڏا = رکڻ. اهو هنڌ جتي ڪجهہ رکجي)، کهٽر، مڪان؛ خزالو.

٣٥ ص ٢٨٠٤- لرڪس. گل جو قسم. هڪ فلر انڪاربس جو ڳالو.

هندستان جي فلر انڪاربس لرگس جي نالي ڏيڻ جي لغت ۾ ڪهڙي ضرورت؟ جيڪڏهن لغت ۾ داخل ڪرڻ جي اشد ضرورت محسوس ٿي هجي ته ارگس لاءِ ڏيڻ اکر وڌيڪ به لکجي ها ته ڪيس، هندستان سرڪار طرفان "پارت پوشڻ" جو خطاب مليل هو، وغيره. اهڙيءَ طرح پاڪستان جي سابق انڪاربس ملڪ ترنم نورجهان جو ڳالو به لغت ۾ اچڻ کپي. خير، هرڪو پاڻ ڄاڻي.

٣٦ ص ٢٨٥٢- ليهَنڪَ. (سن. ليهَنُ دِرِنش = ته + سَنڪَتَ)، بنا سنگ جي، اڪيلو، ٻي خوف. مانگر مڇ. تقريبا ٢٢ معنائون ڏنل آهن.

"لهنگ" جي تحقيق ڪندي، لفظ جي تهہ تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، پر گهڻين معنائن منجهائي وڌو آهي. جيئن: اڪيلو، مانگرمڇ، ٻي ڊپو وغيره.

اسان جي خيال ۾ هيئن ٿو اچي.

نهنگ. (سن. ليهَنُ شَنڪَ. ليهَنُ = سواءِ + شَنڪَ = ڊپ)، ٻي ڊپو، ٻي خوف.

لهنگ. (سن. ليهَنُ سَنڪَتَ. ليهَنُ = سواءِ + سَنڪَتَ = دوستي)، اڪيلو، ٻي پرواهه، تارڪ الدنيا.

لهنگ. (ف. نِهَنگ)، مانگرمڇ.

٣٧ ص ١٨٦٠- ليرَنَ. (سن. نهاري)، صبح جي ماني، ناشتو.

ڪيل تحقيق تي اعتراض آهي:

پهريون ته: "نيرن"، سنسڪرت لفظ مان آهي.

ٻيو ته: "نهاري"، سنسڪرت نه، پر فارسي لفظ آهي.

ٽيون ته: "نيرَنَ" بدران، ليرَنِ (ن کي زبر) ڏيڻ کپي.

ليرَنِ. (سن. لِرَ = سواءِ + آن = کاڌو. کڏي کان سواءِ. يعني صبح سان ڪجهہ نہ کاڌل هجي جو ڪجهہ کائجي)، صبح جي ماني، ناشتو.

نَهاري. (ف. نَهاري. نَهار = نا = نہ + هار < آهار = کاڌو. جنهن صبح سان ڪجهہ نہ کاڌو هجي)، صبح جي ماني، ناشتو.

جيڪڏهن "نَهاري" کي سنسڪرت ۾ ڏسون ته هيئن پهندو:

- نَهاري < نَهار < ناهار < آن = نہ + آهار = کاڌو. ماني نہ کاڌل، بکيو)، صبح جي ماني، ناشتو.

٣٨ ص ٢٨٤٩- وادِهہ. مذڪر. ڊگهو رسو، رسو جنهن سان کوهہ مان پاڻي ڪڍجي.

"وادِهہ" جو اچار هيئن ٿيندو: وا + دِ + هہ. لفظن کي اهڙيءَ حالت ۾ رکڻ ڪري، ڪجهہ لغوي عيب پيو لڳي.

ساڳيو لفظ هن ريت آندل آهي:

۳۹-ص ۲۸۷۹- واڍِ جمع واڍون. مونث. (سن. وَرَڌُرَ. وَرڌ=وڍڻ)، ڏکهو رسو، گوهه مان پاٽي ڪڍڻ جو رسو.

'جامع سنڌي لغت' جو مطلب آهي ته "واڍِهَه" اتر سنڌ (سکر، جيڪب آباد، خيرپور ۽ لاڙڪاڻي جي اترين ڀاڱي) جي روزمره محاوره جو لفظ آهي. قبول ٿو ڪجي ته اتر سنڌ (اچار جي خيال کان) جو لفظ آهي، پر تڏهن به صورتخطي ۾ "واڍِ" لکڻ کپي.

لغوي لحاظ کان 'واڍِهَه' ۽ 'واڍِ' ساڳي ڳالهه آهي، جنهن ۾ ذري ماتر به شڪ جي گنجائش ڪانهي.

حقيقت هن ريت آهي ته واڍِ ۾ 'ر' جو اچار سمايل آهي، جو سنسڪرت لفظ 'وَرڌُرَ' ۾ ڏيکاريل آهي. اهڙا ٻيا به لفظ آهن، جن ۾ "ر" جو اچار سمايل رهي ٿو. جيئن: چنڊُ (چَندُرَ)، ڏَڍُ (دَدُرُ)=چمڙيءَ جي بيماريءَ جو قسم.

موجوده سنڌي "الف-بي" ۾، اهڙن لفظن (جن ۾ 'ر' جو اچار سمايل آهي) کي ڌار نه ڏيکاريو ويو آهي. مثلاً: سٽُ (سِتُرُ)، چٽُ (چِترُ)، منڊُ (منتر) وغيره. اتر سنڌ وارا، اهڙن لفظن کي درست اچاريندا آهن، پر لاڙ وارا، 'ر' جو اچار نه ڪندا آهن. جڏهن ۱۸۵۳ع ۾ "الف-بي" تيار پئي ٿي، تڏهن اهڙن لفظن جي اچار کي، ڌار ڏيکارڻ لاءِ، بحث هليو هو. نيٺ فيصلو ٿيو ته لفظ ساڳيءَ حالت ۾ لکڻ گهرجي، پوءِ جيئن به ڪو اچار ڪري. ڪئپٽن اسٽيڪ "انگريزي-سنڌي" توڙي "سنڌي-انگريزي" ڊڪشنريءَ ۾، اهڙن لفظن تي خاص ڌيان ڏيئي، ڌار اچار سان آندو آهي.

هيٺر وثوق سان چئي سگهبو ته 'واڍِهَه' ۽ 'واڍِ' هڪ ئي لفظ جا ٻه اچار آهن، تنهنڪري بهتر طريقو اهو آهي ته 'واڍِ' لکڻ کپي.

نوٽ: ۱. لغت ۾ 'واڍِهَه' کي مذڪر ڏيکاريل آهي، جو غلط آهي.

درست اچار آهي: واڍِهه=واڍِ، جو مونث آهي ۽ جمع 'واڍِيون' ۽ نه 'واڍون'.

۲. "وَرڌ=وَڌڻ" ڏيکاريل آهي. 'وڍڻ' بدران 'وڌڻ' ٿيڻ گهرجي.

۴۰-ص ۲۸۸۰- وارڻ. (سن. وهس)، هاٿي.

'وهس' تي اعرابن نه هئڻ ڪري، هي معنائون لکڻ ٿيون:

۱. وِهَسَ=کهٽي کيل. وِهَسَنَ. وِ=کهٽو+هَسُ=کِلڻ. کهٽو کلڻ، خوش ٿيڻ.

۲. وهَسَ (سن.. وهَستَ. وِ=سواءِ+هَستَ=هٿ. جنهن کي ڪنهن جو به هٿ مدد لاءِ نه هجي)، وياڪل، پريشان.

۳. وِهِسُ=ٻاهر، هن طرف جو، ٻاهريون.

خير، جو ڪجهه ڏنل آهي-وارڻ (سن. وهس)، هاٿي-سو غلط آهي.

'وارَڻُ' ڏَهَسُ ۽ سينگار جو لفظ آهي.

مثال:
کَــڄ کَنيڙ، کَــوتَسو، ڀَــرِيتَ ۽ ٻــيلَ،
مَــيندَلَ، مَــتَــکَ، مَتــهُ‌يا! نا کَ آئيني ليــلَ،
وَسُــو، وارَڻ، سَــتَــهُ‌يا! جهــنڪَلَ ۾ جهيلَ،
کَنجَلَ، نا قَليلَ، وَرندُرَ جي وَٽِ ۾. (ڏ هس)

وارَڻُ. (س. وارَڻ). هاٿي.

۱۴ـ ص ۲۸۹ ـ وانهُولدو. واءُ، هوا، واهولدو، جوهيڪارو.

۴۲ـ ص ۲۹۰ ـ واهوندو. (س. وايُہ=واءُ)، وانونـدو، اولهاري جي موسم جي شروعات، هوائون لڳڻ، برسات جي شروعات جي موسم.

واهولدا وريا: هوائون ڦري ويئون، هوائن جي ڦيرگهير، گرم موسم جي شروعات.

پٽائي جي سر سامونڊي ۾، "واهوندو" نظر اچي ٿو:

لـڳـي آتـرَ اهـرَ يـا، واهَــنـدي ورن.

مولوي غلام محمد خالزئي جي ڪلام مان ـ بهار جي منڊ ۾ موٽن ـ "واهولدا" تي هڪ بيت ملي ٿو:

واهولـدن وري، منهنجو جـيءُ جياريو،
آئي ٻـوءِ بهار جـي، کلي دوست دري،
چکي ذوق ذري، ٻـرسـي ٻـاغ بهاريا.

"واهولدو" جي لغوي حقيقت هن ريت آهي:

واهولدو جمع واهوندا. (س. وَسَنتَ. وَسُ=رهڻ يا خوشبودار ڪرڻ)، بهار (بسنت) جي هوا. اها سنڌ، چيٽ ۽ ويساک يعني مارچ ۽ اپريل جي هولدي آهي، جنهنڪري گلن جي خوشبوءِ هوا کي واسي ڇڏيندي آهي، تنهنڪري "واهوندا وريا" جي معنيٰ هيئن ٿيندي:

واهوندا وريا / وريا واهوندا } =بهار جي هيرَ لڳي.

حقيقت هيءَ آهي ته اسان لغت کي گهٽو ڪجهه ڏاو آهي، پر ڏهن به اچا ڪجهه. گهري ٿي! تنهنڪري فرض آهي ته ڪنهن به قيمت تي لغوي تقاضا کي پورو ڪيون.

۴۳ـ ص ۲۹۰۱ ـ واهَنُ. (س. ووهتَ. وَهنُ=ٻيڙو)، ٻيڙو، غوراب.

"واهن" لفظ لاءِ ٻه سنسڪرت لفظ ـ ووهتَ، وَهَنُ ـ ڏنل آهن. خبر ناهي تہ ٻہ لفظ ڪهڙي لغوي خيال کان آندل آهن. محقق وٽ ضرور ڪو دليل هوندو، تڏهن ته لغت کي معياري ڪرڻ لاءِ اهين ڪيو اٿس.

حقيقت هن ريت آهي تہ سنسڪرت لفظ "ووهتَ" جو "واهَنُ" مان دور جو واسطو به ڪونهي. باقي اهو قبول ڪرڻو پوندو ته "ووهتَ" نہ پر "ووهيتَ" وڏي ٻيڙي جي معنيٰ ۾ سنسڪرت ڪوشن مان ملي ٿو.

سوال ٿو اٿي تہ جڏهن "ووهٽ" (جو غلط لفظ آهي) جو 'واهڻ' سان واسطو آهي ڪولهي تہ چو ڏلو ويو؟

"ٻُوهَٽُ" سنڌي لفظ آهي:

ٻُوهَٽُ ساڍوهہ سنگ، ٻُورو مَتڪُرُ ٻاڻئين. (سامي)

ٻوهٽ<هہ. ٻوهيٽ<سن. ووهيٽ=وڏي ٻيڙي. (١)

'واهَنُ' لاءِ سنسڪرت لفظ 'وَهَنُ' ڏنل آهي، جو ٻڻ غلط آهي.

ڏسڻ ڪهي:

واهَڻُ. (سن. واهَنُ)، ٻيڙي. (٢)

٤٤- ص ٢٩٢٥- وِڏوا. بيوهہ، وڌوا.

'وِڌوا' کي 'وِڏِ وا' بہ ڏيکاريل آهي.

٤٥ ص ٢٩٢٨- وِڏِوا. (سن)، ودوا، بيوهہ.

"وِدوا ۽ وِڏِوا" کي ساڳيو ڏيکاريل آهي تہ ٻوهہ تلفظ ۾ تفاوت ڇو؟

لغت هيٺن ٻڌائي ٿي:

وِڌِوا. (سن. وِڌَوا. وِ=ٻري+ڌَوَ=مڙس. جنهن جو مڙس ٻري ٿيو هجي يعني مري ويو هجي)، بيوهہ، رَنڙ.

وِڌ وا جو ضد 'سَڌَوا'.

سَڌوا. (س. سَڌَوا. سَ=ساڻ+ڌَوَ=مڙس، مڙس ساڻ، جنهن جو مڙس جيئرو هجي)، سهاڳڻ. (٣)

٤٦- ص ٢٩٤٢ ورلاپُ. (سن. ورلاپ)، دانهن، ڪوڪ، روڄ، راڙو.

٤٧- ص ٢٩٦٥- ولاپ: (سن. ولاپَہَ>وَليپُ=دانهن ڪرڻ)، دانهن، ورلاپ.

جڏهن ٻنهي لفظن- ورلاپ، ولاپ- جون معنائون ساڳيون ڏنل آهن، تہ ٻوهہ سنسڪرت لفظن ۾ ايڏو ڦير ڇو؟

ٻنهي لفظن جي لغوي حقيقت هڪ آهي:

ورلاپ. (سن. ورلاپَ. ور= ٻري۽ طرح + لَپُ= ڳالهائڻ)، ڏکي۽ دل جو آواز، روڄ، راڙو (٤).

---

(١) راجيندر ورما. سَنڪشپت هندي شبد ساگر- ص ٩٤٠. ڪاشي. سنبت ٢٠٠٢.

(٢) جي- ٽي- پلٽس. هندستاني- انگلش ڊڪشنري، ص ١١٧٨، آڪسفورڊ، سال ١٩٦٠ع.

(٣) ايچ- ايچ- ولسن، سنسڪرت- انگلش ڊڪشنري، ص ٥٥٧، سال ١٨٧٤ع.

(٤) رامڪلام راءِ. رامڪلام شبد ڪوش. ص ٢٩٨، سنبت ١٩٦٨- ڪلپان.

اصل لفظ 'ورلاپ' آهي، پر اسان وٽ اچڻ ڪري، آچار پر 'ر' وڌيڪ ڳنڍجي وڃي ۽ 'وورلاپ' ٿي پيو. اهڙيءَ طرح سنسڪرت لفظ 'ورڏاتا' (قسمت، ڀاڳ) پر 'ر' ڳنڍجڻ ڪري، 'ورڙاتا' ٿيو.

ڪڏهن وري سنسڪرت لفظ، سنڌيءَ ۾ اچڻ ڪري، 'ر' ڪر ڪيو ڇڏي.

معنيٰ	سنڌي لفظ	سنسڪرت لفظ
قيمت، بها	آکهُه	آرگهه
	آڏو	آرڌ

٤٨- ص ٢٩٥٣- ورسيهترُ. (سن. ورشيڏرد > وشد = زهر + ڏر = ڏرينڊڙ). زهريلو.
'ورسيهترُ' کي ٿوري متڀ تلفظ سان، 'ورسيهترُ' ۽ "ورسيئر" (ص٢٩٥٤) ڏيکاريل آهي:
ورسيهترُ. (سن. ورشَ = زهر)، لانگ جو هڪ قسم، واسينگ.
ورسيترُ. زهري لانگ جو هڪ قسم.
ورسيهترُ، ورسيهترُ ۽ ورسيترُ ساڳي ڳالهه آهي، تڏهن به مختلف لمولي سان لغت ۾ آندل آهي. هڪڙي لغوي طريقو اختيار ڪجي ها ته بهتر، جو هن طرح آهي:
ورسيهترُ. (سن. ورشهترَ. ورشَ = زهر + هترَ = ڪٽيندڙ)، لانگ جو هڪ قسم.
محقق ڳاجرا صاحب، 'ورسيهترُ' کي 'ورشيڏرد' ۾ ڏنو آهي، جو بنهه غلط آهي. 'ورشيڏرد' لءِ پر 'وشدر' آهي.
ورشيڏرُ. (سن. ورشڏرَ. ورشَ = زهر + ڏرَ = ڏرينڊڙ، رکندڙ)، لانگ جو هڪ قسم.
سکهو شاعرن ڏهر ۽ سينگار ۾ 'وشدر' به ڪم آندو آهي:
آدگرَ عئينَ عجيب جا، وشڌرَ وارَ سندن. (ڪمال).
معنيٰ: محبوب جون اکيون هرن (آدگر) جهڙيون ۽ وار، لانگ (وشدر) جهڙا (ڪارا، ڏکيا ۽ خوفناڪ) آهن.
ڪيڏانهن ورسيهترُ (ورسيهترُ)، ته ڪيڏاهن وشڌرا

٤٩. ص ٣٠٣٣- هُرتڙيو = هُوڙهو، هوڏي، ضدي، پنهنجي مت وارو، بحثي، هٺيلو، ڪج بحث.
٥٠- ص ٣٠٣٩- هُڙتڙيو = تترڙو، هلڪي طبيعت وارو، سفلو، هلڪو، جلدباز، سڪهو، آتاولو، اُپهرو، بيڪار، چٽ. جتان ڪتان ٽڙيل، ڏڪاريل، لڪمو- لڪار.
محترم ڳاجرا لفظن- هرتريو ۽ هرتڙيون- جون معنائون ڌار ڌار ڏيکاريون آهن. يعني! 'هراڙيو' جون ے معنائون ته 'هڙتڙيو' جون پڻ ڏني (١٤)! ائين ڇو؟ جڏهن ته لفظ ساڳيو آهي ته ساڳيو سلوڪ رکڻ گهرجي.
'هرتڙيو' جي معنائن تي اعتراض آهي. تحقيق جي ٿيه ۾ وينڊي، لفظ، هيءَ حقيقت پڌائي ٿو!

هُرتڙيو = هُرت + ڙيو.

ٻيا لفظ:

سَتڙيو = سَت + ڙيو. ست ڏينهن ۾ پچڻ وارو اَن.

ٻيرڙيو = ٻير + ڙيو. جيڪو ٻئي ٻئي اٽي جو اٽي ڦيري وڃي.

ڪهورڙيو = ڪهور + ڙيو. ڪهورَ ڪڍڻ شين وڪڻڻ وارو.

لفظن جي اشتقاق مان ظاهر ٿيو ته 'ڙيو' معنيٰ 'وارو'.

اسان کي خبر آهي ته اَبدال جي اصول تحت، 'س'، 'ه' ۾ ۽ 'ه'، 'س' ۾ ڦرندا آهن.

ساهه — ساسُ 'ه'، 'س' ۾ تبديل

ماهه — ماس (گوشت) " " "

هند — سند " " "

اهڙيءَ لساني اصول موجب، 'هُرت + ڙيو' ٿيندو: 'سُرت + ڙيو.'

هُرتڙيو < سُرتڙيو. سُرت = سَمجهه + ڙيو = وارو. سمجهه وارو، خيال وارو.

ڪي اهڙا لفظ به آهن، جن جي پهرين حرف يا لفظ جو اُچار لَٽ ٿيندو آهي. جيئن:

دبستان = مڪتب، اسڪول.

دبستان < ف. ادب ستان. ادب + ستان.

'هرتڙيو' ۾ 'پاڻ' اڳيان آيل آهي. يعني 'پاڻ هرتڙيو' لفظ آهي. پاڻ هرتڙيو = پنهنجي سمجهه وارو، پنهنجي خيال وارو؛ بي پرواهه.

پاڻ هرتڙيو مذڪر.

پاڻ هرتڙيون = مونث. خود خيال، پنهنجي خيال واريون؛ بي پرواهه.

شاهد:

پــاڻ هُرتيڙيُون ســايُون،
چــاڻ دڪــان تــي آيـُون.

ڪـَنگڻ ٿـُولـڻ ۽ پايُون،
جـاڻ دڪـان تـي آيـُون

ٿنهنڪري اٿين چئي سگهبو ته هرتڙيو (پاڻ هرتڙيو) معنيٰ خود خيال، پنهنجي روءِ هلڻ وارو، پنهنجيءَ مت وارو، خود خيال: بي پرواهه.

اهي ٻي معنائون، 'هرتڙيو' جي بنياد سان، تعلق رکن ٿيون.

۱۵- ص ۳۰۳٦- هرڻي جمع هرڻيون. مصدر. چورائڻ، چوري ڪرڻ، ڪٽڻ، ٽڪائڻ وغيره.

ڏسڻ سان اِٿين معلوم ٿئي ٿو ته 'هرڻي جمع هرڻيون' سنڌي لفظ آهن. پر لغت ۾ 'هرڻي' کي مصدر ۽ مختلف معنائن سان ڏيکاريو ويو آهي. مصدر جي معنيٰ آهي: ڦڻن جي

جاء يا ڪرڻ جي جاء. سيڪنهن فعل جون جدا جدا صورتون، اصل جي بنيادي صورت مان ٺهيل هونديون آهن. تنهنڪري ٿي فعل جي بنيادي صورت جو ٿالو رکيو اٿن: "مصدر." مصدر جي نشاني آهي "ڻ" پڄاڙيءَ ۾ ۽ ان لفظ مان معنيٰ به ڪم جي نڪري. جيئن: هڻ، ڪائڻ، وڙهڻ وغيره. خبر ناهي ته محترم ڳاجرا ڪهڙي خيال کان 'هرڻ' کي مصدر لکيو آهي!

اسان بخوبي سمجهون ٿا ته محقق ڳاجرا، سنسڪرت لفظ- هَرَڻَ- جي تحقيق ڪئي آهي. اهي سنسڪرت جون وائون سنڌيءَ ۾ قابل قبول نه آهن؛ ڇاڪاڻ ته هرڪا ٻولي، پنهنجي ڪُلَ ۾ ٿي سولهدي آهي. محترم جو خيال هن ريت آهي:

سنسڪرت ۾ هڪ لفظ هَرَڻَ آهي(١)، جنهن جو ڌاتو يا بنياد آهي: هَرَ = ڪڍڻ، وٺي وڃڻ. تنهنڪري 'هرڻ' جي معنيٰ ٿي: ٻيءَ جاء تي وٺي وڃڻ، اغوا ڪرڻ.

"ڪلڪتي فلم اسٽوڊيو" مان، ڪنهن وقت، ورهاڱي کان اڳ، هڪ فلم آئي هئي، جنهن جو نالو هو: "سيتا هَرَڻَ" = سيتا جو اغوا ٿيڻ.

گمان غالب آهي ته ڳاجرا صاحب، "هَرَڻَ" مان هرڻي جمع هرڻيون ڏيکاريو هجي يا "هَرَڻَ" کي مصدر ۾ ڏنو هجي. ائين به ٿي سگهي ٿو ته ڪنهن اصلاح ڪئي هجي! بهرحال اهو لفظ، سنڌي لغت لاءِ، پيچيده ۽ معما ثابت ٿيل ٿا.

٥٢- ص ٣٠٦٠- هنومان. (سن. هَنو + مان = ڦنا وارو)، ٻالدرن جو سردار.

سنسڪرت لفظ جي اشتقاق مان ظاهر آهي ته:

هَنو = ڦنا + مان = وارو.

هنومان = ڦنا وارو.

لفظ جي حقيقت هن ريت آهي:

هَنُومانَ. (سن. هَنُومانُ. هَنُو = ڄاڙي + مان = وارو. ڊگهي ڄاڙيءَ وارو)، ٻالدرن جو سردار.

---

(١) ٿنڊ ورٿينفي. سنسڪرت- انگلش ڊڪشنري. ص ١١٠٦، سال ١٨٦٦ع. لنڊن.

موٽي ماندائن جي، واري ڪيائين وار،
وڃون وسڻ آئيون، ڇوڙس ۽ ڇوڙار،
ڪي اٿي ويون استنبول ڏي، ڪن ڀڄيا مغرب پار،
ڪي چمڪن چين تي، ڪي لهن سمرقندين سار،
ڪي رمي ويون روم تي، ڪي ڪابل ڪي قنڌار،
ڪي دهلي، ڪي دکن، گڙن مٿي گرنار،
ڪنهين جنبي جيسلمير تان، ڏنا بيڪانير بڪار،
ڪنهين ڀڄ ڀڃائيو، ڪنهين ڍٽ مٿي ڍار،
ڪن اچي عمرڪوٽ تان وسائيا ولهار،
سائينم! سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سڪار،
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

— شاهه لطيف

سنڌ جي تاريخ جو حصو

ڪولاب عمرڪوٽ عرف لامبو تلاءُ

غلام محمد لاکو

سنڌ جي سرزمين تي ڪيئي اهڙا تلاءَ، ميدان، ڍنڍون ۽ ڍورا موجود آهن، جن کي اسان جي قومي اتهاس ۽ دفتر ۾ مکيه مرتبو حاصل آهي. ڪينجهر سان نوري ۽ ڄام تماچي جي نينهن پريو داستان وابسته آهي. هالاڻيءَ جي ميدان سان ڪلهوڙن جي شڪست جو منظر سامهون اچي ٿو. ڪرڙيءَ جي ٻيان سان افغانن جي پستي ۽ هار جو پس منظر چٽو ٿئي ٿو. مياڻي توڙي ڏٻي جي ذڪر سان، ميرن جي صاحبيءَ جي ڏهڻ ۽ ”مر ويسون سنڌ نه ڏيسون“ جو نعرو ذهن ۾ گونجي اٿي ٿو. ان ريت ٿر جي اولاهين ڪڇ ۾ ماضيءَ جي ـ لامبي تلاءَ ۽ اڄوڪي لامبي ميدان ـ ڪي ۾ سنڌ جي تاريخ جي حوالي سان، قومي توڙي ثقافتي ۽ جنگي پس منظر موجود آهي. ليڪن خبر نه آهي ته ڇو ان کي اسان جي تاريخن ۾ پوري جاءِ ملي نه سگهي؟

صديون اڳ جي تاريخ ۾ ڪر ٽيندي، اسان کي مهراڻي ۾ ٻه اهم جاگرافيائي ۽ تهذيبي ماڳ نمايان نظر ايندا. انهن ۾ هڪ هو ”لامبو تلاءُ“، ۽ ٻيو ”عمرڪوٽ جو قلعو“، جو اڄ به موجود آهي. فارسي ڪتابن ۾ ٻنهي کي ”ڪولاب عمرڪوٽ“ پڻ سڏيو ويو آهي (۱). وقت گذرندي تلاءُ مان تبديل ٿي ”لامبو“ هڪ ميدان بنجي ويو. ان بعد اهو تاريخي ميدان پنهنجن جي لاپرواهي ۽ عملدارن جي اڻلکي روش سبب سسندو ويو، ۽ آخر اها گهڙي به آئي جو ان جا حصا ڀاڱا ٿي نيلام تي چڙهيا. ڪجهه حصو سروي ٿي زرعي زمين ۾ ميڙيو ۽ ڪجهه ٽڪرو عمرڪوٽ جي ٽائون ڪميٽي پنهنجي قبضي ۾ ڪيو. باقي جو ڪجهه بچيو اهو ڪاليج ۽ اسڪول جي گرائونڊ ۾ تبديل ٿي ويو، جو پڻ مقامي انتظاميه جي غفلت سبب، ٿوري عرصي اندر قبضيدارن جي ورغي ۾ اچي وڃڻ جو قوي امڪان آهي!

(۱) ادراڪي بيگلاري: ”بيگلارنامه“ ص ۲۵۶، سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۸۰ع.

لاميي تلاءَ سان سنڌ جي تاريخ ۽ خاص ڪري ٿر جي ماضيءَ جا ڪي اهم لاها چاڙها لاڳاپيل آهن. لامبو هڪ ڍاڍ ۽ تلاءُ يا ميدان ۽ گرائونڊ جو لالو نہ آهي، ليڪن ان سان اسان جي اتهاس جو هڪ ڏکو داستان ڳنڍيل آهي.

لاميي جي ڪنارن تي حاڪم ۽ رهبر بہ لٿا، تہ فاتح ۽ جلاد بہ پهتا. ان جي ڪنڌين تي گودڙي پوش فقيرن آرام ۽ عبادتون بہ ڪيون، تہ عاشقن ۽ معشوقن بہ پنهنجا ديرا بنايا. هڪ وقت هن تلاءَ جي مٺي پاڻيءَ پنهنجن شهرين جا چپ ساوا ڪيا، تہ ٻئي وقت نادري لشڪر ۽ مددي گهل کي بہ پاڻي پياريو. جڏهن لامبو تلاءُ هو تڏهن ان جي ڪنارن تي ٻڙ جا ڏگها وڻ موجود هئا، جتي جلاد ۽ هيٺا توڙي پڪي ۽ پکڻ، کوڙي ڀل لاءِ اچي آسامي ٿيندا هئا. هتي جا ٻڙ گجرات، ڪڇ ۽ جوڌپور تائين مشهور هئا. بارش ۽ ساوڻي ايندي ئي ايڪڙن وارو تلاءُ ميلن تي موجون هڻندو هو، تڏهن ئي تہ ان کي لامبو يعني ڏکو لالو ملبو (۱). ڪلاسيڪل ۽ ميڊيوِل دور ۾ فوجي لحاظ کان جيترو لڪي جبلن جي اهميت هئي، ايتري جنگي حيثيت لاميي تلاءَ جي بہ ڏسجي ٿي. جڏهن تلاءَ مان تبديل ٿي ميدان بڻيو، تڏهن اتي ليڊرن ۽ سياسي مدارين، اسٽيجون سينگاري پنهنجا ڪم ڪيا ۽ ڪرتب ڏيکاريا.

گذريل دور ۾ مهراڻ ٿي پيءُ، پاڻيءَ جي فراواني ۽ جهجهائي هئي. هن وقت تي جيڪا ويراني سڃ، سيڪ ۽ اُب جي اڻهوند ڏسجي ٿي، صديون اڳ ان حصي جي اهڙي ابتڙ حالت نہ هئي. زمينون پليون ۽ پاڻي جام هو، ان ڪري زراعت بہ ٿيندي هئي تہ هرطرف ساوڪ ۽ چهچٽو بہ پسبو هو. ان ريت پوکي راهيءَ سان گڏ هن خطي ۾ باغباني بہ ڪثرت سان ٿيندي هئي. هتي موجود سوين ڍنڍن ۽ تلائن توڙي ناري جي وجود سبب، عمرڪوٽ جو علائقو انتهائي خوبصورت ۽ سهڻو هو. اڪبر بادشاهہ جي ڀڄي گلبدن بيگم هيءَ ملڪ نہ ڏٺو هو، تاهم چار صديون اڳ پڻ سنڌ جي آثار تي، پاڻ مهراڻي جي ماحول ۽ فطرتي سونهن بابت لکي ويئي تہ:

”هتان کان ڪجهہ پري عمرڪوٽ ويندي هرمنزل تي پاڻي موجود هو. هيءَ هڪ خوبصورت جاءِ آهي جتي ڪافي تلاءَ آهن“ (۲).

مائي گلبدن بيگم جن تلائن ڏي اشارو ڪيو آهي، انهن مان اڄ هڪ بہ موجود ڪونهي. تڏهن بہ ڀڄاڳڀڄا ڪرڻ تي اڃا سوڏو متعدد ڍنڍن ۽ ڍورن، توڙي تلائن جو ڏس پتو ۽ تاريخ جاگرافي ملي وڃي ٿي (۳). گلبدن بيگم توڙي ادراڪي بيگلاريءَ جي ڏسيل ڍنڍ سان

---

(۱) لامبو اڪثر لام مان اڪثل ڏسجي ٿو. لام جي معنيٰ آهي ڏيکهہ (پرمانند ميوارام ”سنڌي - انگريزي لغت“ ص ۰۰۰، سنڌالاجي، ٻيون ڇاپو ۱۹۷۶ع).

(2) A. S. Beveridge; HUMAYUN-NAMA, P. 157, Reprint- Lahore 1974 – Original writing of Gulbadan Begum is as:

”هر روز آب پيدا مي شد تابہ عمرکوت رسيدند کہ جاي خوبست و تالاب بسيار دارد“ (ص ۵۸).

(۳) همعصر مصنف ادراڪي بيگلاري ڪتاب ”بيگلارنامہ“ ۾ عمرڪوٽ جي اردگرد موجود متعدد تلائن جا نالا لکيا آهن. وڌيڪ کوجنا ڪرڻ لاءِ ڪافي مواد ميسر آهي.

"لامبو تلاءُ" وڏي اهميت رکي ٿو. هن تلاءَ جي تاريخ ۽ جاگرافي ڪجهه هن ريت هئي:
عمرڪوٽ جو شهر ۽ قلعو لامبي جي ڏکڻ ۾ هئا. وڏڙي ۾ تلاءَ جو ڏاکڻو ڪنارو، قلعي جي اترين فصيل سان ٽڪر هڻندو هو. اولهه ۾ ڍهراسر هئس. سومري ڏيڏ ۽ جوڳراڻي تلاءَ، لامبي جي اتر ۽ اوير ۾ هئا. هت ڪن چند ميلن تي هاڙهه ولهار ۽ ساماروڏيڏ توڙي هانسوسر (هاسو) موجود هئا. ساوڻي ايندي ئي هي سڀ ڍنڍون ۽ ڍورا، پاڻيءَ سان پرجي هڪٻئي کي پيا هوڪاريندا هئا. ان پس منظر ۾ هي تاريخي تلاءَ "لامبو" سڏيو ويندو هو. هن تلاءَ جي ڪنارن تي وڻن جا جهڳٽا ڏسبا هئا، جن ۾ ٻڙ جي درخت کي خاص اهميت حاصل هئي، جن بابت متعدد مارواڙي دوها مشهور آهن.

ڍاٽ سرنگي گوريان راڻو چتر سڄاڻ

ٻڙ جهڪيا لامبي تڙيان آيو ڪيد امراڻ

لامبو ڪيترو قديم آهي، ان متعلق اسين پڪ سان ڪجهه چئي نٿا سگهون، پر جڏهن عمرڪوٽ جو پنهنجو وجود اڃا تحقيق طلب آهي، تڏهن ان جي تلاءَ بابت ڇا ٿو چئي سگهجي؟ پوءِ به خاطري آهي ته "لامبو" عمرڪوٽ جي پيٽ ۾ قديم آهي، ڇاڪاڻ ته سومرن سردارن هن تلاءَ جي مٺي پاڻيءَ جي آسري تي ته پنهنجو هي شهر اڏايو هو. ارغونن جي زماني ۾ همايون بادشاهه عمرڪوٽ پهتو، تڏهن هي علائقو آباد ۽ لهايت ئي سرسبز هو. ترخان مغل دور ۾ عمرڪوٽ جا سوڍا حاڪم پاڻ ۾ وڙهيا ۽ پنهنجو گهر ڪند ڪيائون، تڏهن اٿو ته اهيو ۾ دهلي شهنشاهت کي به ٽرين کي سيڪت ڏيڻ جو موقعو ملي ويو. راڻو مينگهراج مٺو ته سندس پٽ ڪشن داس قلعي ۾ حاڪم بڻجي ويٺو. مينگهراج جي پاءُ مالسنگهه جي مرضي ٿي ته حڪومت جي گادي اُن کي سنڀاليان(۱). ڳالهه ايتري وڌي وئي جو خانخانان جي خواهش ۽ جاني بيگ جي حڪم تي پوڙهي امير شاهه. قاسم خان زمان جو پٽ ابوالقاسم سلطان بيگلار، وڏو لشڪر ساڻ ڪري ڪشن داس کي سزا ڏيڻ لاءِ اچي ساماري وٽ لٿو. هي خبر دارالحڪومت عمرڪوٽ پهتي ته ڪشن داس به سپاهه ساڻ ڪري مقابلي لاءِ روانو ٿيو. جيئن ته عمرڪوٽ جي راڻن ۽ بيگلارن جون پاڻ ۾ مٽيون مائٽيون هيون، ان ڪري خيرخواهن وچ ۾ پئي جهيڙي کي ٽاري ورتو. رات جو بيگلاري لشڪر سوڍن جي فصلن کي لقصان پهچايو، تڏهن لوبت اچي جنگ تي پهتي. ابوالقاسم عمرڪوٽ تي حملو ڪري سوڍن جو زبردست لقصان ڪيو. راڻن کي وڏو صدمو هي پهتو جو حملهآورن اتي گانوڪشي ڪرائي ۽ مندر پڻ ڊهرايا. ان صورت ۾ هتان جي هندن ۽ خاص ڪري سوڍن هڪ تاريخي معرڪي جي تياري ڪئي. هي خبر لصرپور پهتي ته پوڙهي خان زمان کي ڳڻتي وٺي وئي. پٽ جي امڪاني شڪست جي فڪر کيس پريشان ڪيو ۽ هو پڻ پنهنجي پٽ مير مقيم سلطان ۽ مير فتحي بيگ کي ساڻ ڪري تر ڏي

---

(۱) خانخان عبدالرحيم جي هڪ شدي، مانسنگهه جي ڀائيءَ سان ٿيل هئي. کيس هن گهرماڻ هڪ پٽ مرزا رحمان داد هو. (شيخ فريد بکري "ذخيرة الخوانين"، جلد پهريون، ص ۳۱۷، ڪراچي ۱۹۷۰ع).

راهي ٿيو. مير مقيم سلطان وڏي ڪشنداس سان ڳالهه ٻولهه ڪئي. آخرڪار ڌميدار ڏرين ماماري ڪان لڪري، عمرڪوٽ ڏي ايندي اچي لامبي تي منزل ڪئي. چار صديون اڳ ٿيل هن واقعي جو ذڪر ڪندي، ادراڪي بيگلاري اسان جي تلاءَ بابت لکي ٿو:

"حضرت مير (شاهه قاسم خان زمان) فرمايو ته راڻي کي ساڻ ڪري ساڄي طرف وڃي ۽ پاڻ (مير مقيم سلطان) ان کان جدا نه ٿئي، متان ڪانسس ڪا اڻ وڻندڙ حرڪت واقع ٿئي. فرمايائين ته اسان جو لشڪر ابوالقاسم جي سپاهه ۽ سوڍن جي وچ ۾ هجي. هن ترتيب سان اچي عمرڪوٽ جي تلاءَ، جنهن جو نالو "لامبو" آهي، تي اچي منزل انداز ٿيا(١).

بيگلاري اميرن بعد هر حملي‌آور اتندي ئي لامبي تي قبضي جي ڪوشش ڪئي. نادرشاهه عمرڪوٽ آيو ته هن ايندي سان لامبي تلاءَ کي اچي والاريو(٢)، مدد آيو ته ان بہ اها ڪار ڪئي ۽ انگريزن پڻ اها پسر پاري. سياح ۽ فقير توڙي فوجي اهلڪار، گهڙي پل لاءِ آيا ته جو ڳراڻي وٽ رهندا هئا يا وري لامبي جي ڪناري تي اچي آرامي ٿيندا هئا. روايتن موجب شاهه عبداللطيف ڀٽائي پڻ هتي پنهنجا پير گهمايا هئا.

گهڻ پهلو خاصيتن سبب لامبو تلاءُ، تاريخ جي ورقن ۾ نهايت مناسب جاءِ والاري آهي. هن تلاءَ، جتي عمرڪوٽ جي شهرين کي مٺو پاڻي پهچايو، اتي آسپاس جي واهڻ توڙي ڳوٺن لاءِ پڻ مناسب آبرسانيءَ جو ذريعو بڻيو. راڻو ڪيسرسنگ مغل دور ۾ عمرڪوٽ جو حاڪم هو. اڪبراج سوڍو ساڏوري ڳوٺ جو جاگيردار هو. هڪ ڀيري سندس پاهيون (ٻجيرياٺيون) لامبي تي پاڻي پيئڻ ويون. اتي راڻي ڪيسرسنگ جا ماڻهو ويٺا هئا، انهن نوڪرياڻين کان قلمي لاءِ زبردستي پاڻي ڀرايو. آخرڪار هن مسئلي تي وڏو ممن متو ۽ سوڍن راڻي ڪيسرسنگ کي قتل ڪرائي ڇڏيو. ان بعد هتان جا رهاڪو ٿر ڏي لڏي ويا(٣).

---

(١) "بيگلارنامه"، ص ص ٢٥٥-٢٥٦.
— ادراڪيءَ جي اصلي تحرير هن ريت آهي:

"حضرت بمير مشار اليه فرموده که رانه را گرفته طرف چپ رور و خود از و جدا نشود که مبادا از و حرکتي ناملائم ظاهر گردد؛ فرسود که مابدين که لشکر ما ميان لشکر ابوالقاسم و لشکر مردم سوده باشد ـ باين ترتيب آمده برسر کولاب عمرکوت، که "لانبهه" نام دارد فرود آمدند."

(٢) ان ڏس ۾ تيج سنگهه سولنڪي لکي ٿو ته: "چيو وڃي ٿو ته نادرشاهه فقط هڪ سؤ (١٠٠) گهوڙي سوارن سان حيدرآباد سان امرڪوٽ تي ڪاهي آيو هو ۽ لانبي تلاءُ جي هڪ وڏي ٻڙ هيٺان ڇانوڻي هنيائين، انهيءَ ڪري ان ٻڙ تي پوءِ نادرشاهي ٻڙ نالو پيو. اهو ٻڙ هن وقت ڪونهي، ناس ٿي ويو آهي (امرڪوٽ اتهاس، ص ٦٠، حاشيہ، سال ١٩٣٤ع).

(٣) رائچند هريجن، "تاريخ ريگستان"، جلد اول، ص ص ١٣٥-١٣٦.
— ساڏوري نکر قبيلي جو هڪ پاڙو آهي. هن وقت ساڏوري ناَلي سان هڪ ڳوٺ، عمرڪوٽ کان ٢٣ ڪلوميٽر پري ڏکڻ طرف آهي. هتي هتي شاهاڻي اڪثريت ۾ رهن ٿا.

زمانو بدليو، ماڻهو مٽيا ۽ حاڪم به تبديل ٿيا. انگريزن جي اچڻ سان جهڙيءَ ريت قلعي جي ڪنگرن ۾ ڏار پيا، ٺيڪ ان ريت لاکيءَ جي تلاءَ جي حيثيت ۾ ڀڃائي ٿيڻ شروع ٿي. هن وقت ڪرائونڊ (لاکي) جي اولهه ۾ جيڪو ٽڪرو آباديءَ هيٺ آهي، اهو اڳ لاکيءَ ۾ هو ۽ پوءِ سروي ٿي، پوک هيٺ آيو. آهستي آهستي هن تاريخي تلاءَ ۾ ڪتر ايندي وئي ۽ ايئن اهو ختم ٿي ويو. فريئر صاحب جي فرمائش تي ڪاڪي ڪڪّي ڪنيار، اڪبر جي جنم جاءِ جوڳرائيءَ وٽ تجويز ڪئي، ته اوڏي رستو به هليو ۽ ان ريت ٻن تلائن (جوڳرائي ۽ لاکو) جو تعلق به ڪٽجي ويو. شهر ۾ واڌارو ٿيو ته سومري ڍليءَ به لٽجي وئي. ٻئي بعد مهراڻي جون زمينون جديد آبپاشي سسٽم هيٺ آيون، ته لاکو هر طرح سان پنهنجي اهميت وڃائي، چوطرف گهيرجي ويو ۽ ايئن سڪي پورو ٿي ويو. ڏسندي ڏسندي هڪ خوبصورت تلاءَ جي جاءِ تي گند ظاهر ٿي. ان بعد آخرڪار اتي هڪ ميدان ٺهي اروار ٿيو. پوءِ به انگريزن جي دور تائين ان جي ساک بهرحال برقرار رهي.

ويهين صديءَ ۾ جڏهن قومن جي قسمت جا فيصلا ٻنگلن ۽ جنگاهن بجاءِ ميدانن ۽ ميزن تي ٿيڻ لڳا، تڏهن لاکيءَ کي به جديد سياسي ڪردار مليو. سنڌ جو جدا صوبو بڻيو ته ليگ ۽ ڪانگريس ۾ تحرڪ پيدا ٿيو. جلسا ۽ جلوس وڏا شهر ٿيي واهڻ ڏي رڙهيا ۽ ايئن اچي عمرڪوٽ کان نڪتا. آزاد سنڌ کان ڪري ورهاڱي تائين سنڌ ۾ ٽي پيرا اليڪشن ٿي، جنهن ۾ ڪانگريس ۽ ليگ پلان پل حصو ورتو. ڪاروڙي جي سيد مراد شاهه (مامو: علي مردان شاهه) ۽ عمرڪوٽ ٽائون جي موجوده چيئرمن حاجي الهداد ڪوسي جي چاچي رئيس ڪالي خان، شهر ۾ ليگ کي زور وٺائڻ لاءِ بنيادي ڪم ڪيو. حاجي ولي محمد جي والد حاجي محمد اسين ڪنيار، عمرڪوٽ توڙي وهري ۾ مسلم ليگ لاءِ وڏي جاکوڙ ڪئي. ان کان علاوه خانصاحب عطا محمد پلي ۽ قاضي نور محمد پلي به مسلم امت جي ڀلي لاءِ وڏي سرگرمي ڏيکاري. سال ١٩٤٦ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ لاءِ به پيرا اليڪشن ٿي. ٻنهي موقعن تي مسلم ليگ جي غلام محمد وساڻ ۽ سيد ليگ جي غلام حيدر شاهه ۾ مقابلا ٿيا. هن سيٽ تي پير عبدالغفور سرهنديءَ به مقابلو ڪيو. مرحوم وساڻ ڪامياب ٿيو ۽ پير صاحب جو ته ڊپازٽ به رد ٿي ويو. پير عبدالغفور جو تعلق ايم- اين راءِ جي ريڊيڪل ڊيموڪريٽڪ پارٽيءَ سان هو (١). پير صاحب جي شڪست کي ته اڌ صدي گذري چڪي آهي، ليڪن گهڻو پوءِ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي مرحوم جهڙو سچو ڪارڪن به سنڌ جي سياست ۾ اڳڀامي نه سگهيو، تنهن جو ڪهڙو ويهي

(١) سرهندي صاحب بابت شيخ اياز لکي ٿو ته: ”پير عبدالغفور انگريزي نه ڄاڻندو هو پر هن ڪامريڊ ايم- اين- راءِ جا اردوءَ ۾ ترجما پڙهيا هئا ۽ پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو هو. هن پارٽيءَ جي لفظ لڳاءِ کان عمرڪوٽ ۾ هارين جي تنظيم ڪئي هئي“ (ساهيوال جيل جي ڊائري، ص ١٧١، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، ١٩٨٦ع)

ماتر ڪجي! سائين جي- ايم- سيد، محمد ايوب کهڙي ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌي مرحوم، عمرڪوٽ ۾ اچي سياسي ميڙا مچايا. ان دور ۾ ڪجهه سياسي اجتماع قلعي جي مکيه دروازي جي سامهون پيل ميدان تي ٿيا، جتي پاڪستان ٺهڻ بعد، پناڻ واري هوٽل ۽ جامع مسجد اڏي آهي، ليڪن اڪثر جلسا لامبي جي تاريخي ميدان تي ٿيا.

مسلم ليگ سان گڏ عمرڪوٽ ۾ ڪانگريس جو به وڏو اثر هو. راجپوت (راڻا سوڍا؟) ڪانگريسي نه بڻيا، البته هتان جا هندو سيٺيون ان ڏس ۾ سرگرم رهيا. پاڪستان ٺهڻ بعد هتي جا اڪثر ڪانگريسي لڏي پارت ويا. عمرڪوٽ ۾ هندن سان گڏ مسلمانن به وڏي جوش سان ڪم ڪيو. گل حسن ولد قمرالدين شاهه عمر انڪل روءِ ستر سال اڄ به حال حيات آهي (١٩٨٦ع) * هو سڄي عمر ڪانگريسي رهيو ۽ ليگ جي فڪر کي ڪڏهن به قبول نه ڪيائين. پيشي جي لحاظ کان پاڻ اسٽامپ وينڊر هو. مشهور زميندار هيرالال ۽ ڪشورلال ميگهواڙ توڙي دڪاندار ٽيڪچند لوهاڻو ۽ سيٺ نالجومل ــ ڪانگريس جا مقامي ڪرتا ڌرتا هئا. عمرڪوٽ جي تڪ لاءِ (کپرو ــ عمرڪوٽ)، ١٩٤٦ع جي ٿيندڙ ووٽن پيري، ڪانگريس کپري جي زميندار ميگهراج مل کي ٽڪيٽ ڏني. سندس مقابلي ۾ هندو سڀا جو هيرانند سامهون آيو. هيرانند جو تعلق ساماري سان هو. ڪانگريس جو جوان سال ليڊر جواهر لال نهرو، ميگهراج مل جي ورڪ تي عمرڪوٽ کان اچي لٿو ۽ لامبي جي گرائونڊ تي مثالي جلسي کي مخاطب ٿيو. سندس ڪوشش رنگ لاتو ۽ ميگهراج مل سنڌ اسيمبليءَ ۾ چونڊجي آيو.

پاڪستان ٺهڻ بعد هي ميدان ويو روزبروز گهٽندو. جتي رالد جو ميدان ٺهيو، اتي جلسا ۽ جلوس به جاري رهيا. سابق صدر ايوب خان جي خلاف طوفان آيو ته ملڪ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ جلسا جلوس ٿيا. ان مهم دوران مرحوم ذوالفقار علي ڀٽو پڻ اچي عمرڪوٽ پهتو. سندس شاندار جلسو لامبي تي ٿيو هو. چون ٿا ته هن جلسي ۾ تر ڇنڻ جي به جاءِ نه هئي. بعد ۾ وزير اعظم جي حيثيت ۾ ڪيل جلسو قلعي بند تي ڪيائين. ڪهڙو ليڊر ٿو هتي کيپ کٽي، اهو ايندڙ وقت ئي ٻڌائي سگهندو (١).

هاڻي نه لامبو تلاءُ آهي ۽ نه وري اهو ميدان، جتي وڏن وڏن ليڊرن تاريخي جلسا ڪيا. الهن ڏکڻ ۽ گهاٽن ٻڙن جو به ڪو نالو نشان ڪونهي، جن جي هنڌ ۽ سنڌ تائين مشهوري هوندي هئي. هن وقت لامبي جو گهڻو ٽڪرو روحل بس اسٽينڊ ۽ اڪبر اعظم شاپنگ سينٽر ۾ سيڙجي چڪو آهي. هتي ئي ڊاڪٽر گهنشام داس جهڙي منڙي السان جي ڪلينڪ به آهي.

---

* محترم گل حسن شاهه مجذوب عمرڪوٽي، تازو ١٩٨٨ع ۾ وفات ڪري ويو آهي. ــ ادارو

(١) هن مضمون جو روايتي مواد ۽ همعصر شخصيتن بابت، حاجي ولي محمد ڪنڀار وٽان جاڻ ملي. حاجي صاحب وڏي تاسف سان هنن واقعن بابت ٻڌايو ۽ چيو ته پاڪستان ٺهڻ وقت اسان جهنڊا جهولايا، مٺايون تقسيم ڪيون ۽ خوشيون ڪيون.

لامبي جي موجوده مختصر ميدان جي اتر ۾ سالهينءَ تي هڪ خوبصورت پارڪ ۽ ريڊنگ روم جي تعمير ٿي آهي. اولهه اتر ۾ ڪجوراڻي جو مقبرو آهي، جتي ڪنهن ڪنهن مهل مورن جي ٽهوڪار پئي پوجي. پارڪ جي مکيه رستي تي پٿرن جي اڏاوت وارو اولهو گوهه هو، سو به هاڻي ٽائون وارن ڊهرائي ڇڏيو آهي. هي گوهه وتايو فقير جي ڳالهي سان مشهور هو(۱).
موجوده وقت ۾ ڪجهو فقير تي ٿيندڙ ميلي جو ملاکڙو به لامبي تي سينگاريو آهي، ته ڏڪاريل ٽري به ڪن پل لاءِ هٿ اچي لڏا لاهيندا آهن ۽ پوءِ پٽڪي ڏي گذر سفر جي تلاش ۾ لڪري ويندا آهن. چور ويندڙ روڊ جي ڪري شهر ۽ لامبي جو هاڻي ڪوبه تعلق نه رهيو آهي. هاڻي جيڪو ميدان ٽڪرو بچيل آهي، سو اسڪول ۽ ڪاليج جي حوالي آهي، جي هتان گهڻي ڪجهه مفاصلي تي موجود آهن. لامبي جي باقي بچيل ميدان تي هڪ خوبصورت ۽ ساڍرن تلاءُ تعمير ڪيو وڃي ته هولڊ هڪ طرف تاريخ جو هڪ اهڃاڻ محفوظ ٿي وڃي ۽ ٻئي طرف شهر جي سونهن ۾ به واڌارو ٿئي. هن ڪم لاءِ ٽائون ڪميٽيءَ جي اهلڪارن کي اڳتي اچڻ گهرجي!

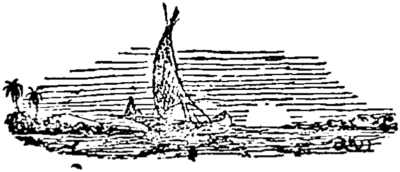

---

(۱) هن گوهه جو ذڪر ڊاڪٽر گل حسن لغاري پڻ پنهنجي ڪتاب ۾ ڪيو آهي (ڏسو: ڪتاب "وتايو فقير"، ص ۱۱۲ ۽ ص ۱۱۸، ٽنڊو الهيار، ۱۹۸۵ع).

صاحب ۽ بيگم

نجم عباسي

پنهنجي گھر جي اوطاقي صفي ۾ ويٺو آهي. صفي جي هرچيز، دولت ۽ دٻدٻي جو ڏيک آهي: شاندار ڪوچ، پٽ ڪان پٽ تائين خاص هن ڪمري لاءِ ملڪ جي بهترين ڪارخاني ۾ نهيل غاليچو، وڏي ۾ وڏي پردي واري رنگين ٽيليويزن، پري کان بٽڻ ذريعي هلائڻ وارو وي-سي-آر، پيتين تي سهڻيون سهڻيون مورتون، ڏيکاءَ جي ڪيٽ ۾ پوري سنسار جون حيرت ۾ وجهندڙ ۽ سندر سينگار جون وٿون، درن ۽ درين تي بخمل جا لهرون هڻندڙ پردا، پتين ۽ ڇت تي روشنيءَ لاءِ بجايءِ جون ولايتي شيون... پرلدڙ بجليءَ جي چلهي جي گرماش، ٻاهرين ولهه جي لڪا پوڻ نه ٿي ڏني.

رات جو ٻارهين بجي موٽيو آهي، گھر ۾ ٽر جي رڻ جهڙو سناٽو آهي. ڪلب ۾ ايڏو شورشار هو ۽ هتي هڪدم ابتري حالت. ٻار سڀ پيا آهن، ڪوبه هن جي آجيان لاءِ اٿي ڊوڙي، ڪنهن جي به ٻاهر اچڻ جو آهٽ نٿو ٻڌجي. موٽر جو واڄو ٻڌي، چوڪيدار در اچي کولي ٿو. بيگم ڪنهن پارٽيءَ ۾ ويل آهي ۽ اڃا ڪانه موٽي آهي. پر جي هوءَ هجي ها به آهي ته هن جي آجيان لاءِ ٿوروئي ايندي آهي، هوءَ چاهي جاڳندي ئي ڇو نه هجي: گھڻ عرصي کان هن کي به هن جي زال جي اهڙيءَ آجيان جي پرواهه نه رهي آهي. پر هاڻي ڪجهه ڏينهن کان هن جي دل چاهڻ لڳي آهي ته جيئن منڊ ۾ ٿيندو هو، تيئن زال سندس انتظار ۾ هجي ۽ هن جي موٽر جو واڄو ٻڌي، آجيان لاءِ ٻاهر اڪري اچي... مالي هو ڪلب ۾ کائي ايندو آهي، ۽ پنهنجي ڪمري ۾ وڃي ڪپڙا بدلائي سمهي پوندو آهي.

پر اڄ هو سمهڻ ڪونيءَ ۾ نه ويو آهي ۽ اچي اوطاقي صفي ۾ ويٺو آهي. هو ڏاڍو ٿڪل، وياڪل ۽ ويڳاڻو لڳي رهيو آهي، هو پنهنجي ضمير تي ڦٽ لعنت وجهي ٿو ته ويهه سال گذرڻ کان پوءِ به اهو (ضمير) صفا مري نه ويو آهي: ڪڏهن ڪڏهن جاڳيو ڇنڊڙي پايو وٺي. شاگرديءَ جي زماني ۾، هو ليڊر ته ڪونه هو، پر هن پنهنجي ڌرتيءَ لاءِ بلند کان بلند نعرا هنيا هئا. قومي جلسن، جلوسن، مظاهرن، هڙتالن ۽ احتجاجن ۾ دل جي گهراين مان حصو ورتائين. ان وقت سوچيو هئائين ته جي مان آفيسر ٿي ويس ته رڳو پنهنجي قوم وارن کي نوڪري ڏيندس ۽ جڏهن پنهنجي قوم وارو ڪو ڪم واسطي ايندو ته هن جو اهو ڪم بنا دير ڪندس ۽ هرمامري ۾ پنهنجي قوم جي شخص جو غيرقوم جي شخص جي مقابلي ۾

ٻالهن ٻيلي تي ٻيهندس ۽ پنهنجي ڌرتيءَ جي زمين ۽ ٻلاٽن تي ٻين قومن جي والار کي پنجو ڏيندس. هو ڏتڙيل ٻورهيت ٻيءُ جو پٽ هو ۽ سدائين پنهنجي ٻيءُ کي توڙي ٻاڻ کي ٻيڙا جي ٻاتال ۾ ڏنو هئائين.

جڏهن هو سي-ايس-پي آفيسر بڻيو ته منڊ ۾ پنهنجن ارادن مطابق هلڻ جي ڪوشش ڪيائين. پوءِ جيئن هو ڪرسيءَ جو مزو چکندو ويو ۽ لاٽي جا ڏيہر گڏ ٿيڻ لڳس، تڏهن هن جي آڳاٽن ارادن تي لوهي تهه چڙهندا ويا. هن ڀاليپي ورتو ته ڪرسيءَ تي قائم رهڻ خاطر سچ، انصاف ۽ ضمير تي دانگي ٿي کهائڻي پوي؛ ۽ هن کي پنهنجي ڪرسيءَ کان سواءِ ٻي ڪا پرواهه نه رهي هئي. پر تڏهن به هن کي بعضي بعضي، پنهنجين اهڙين ڪاررواين تي ضمير جي ڇهنڊڙي ضرور پوندي هئي. جڏهن هو شاگردن کي سزائون ڏيندو هو يا هنن خلاف حڪمن تي صحي ڪندو هو، تڏهن هن کي پنهنجو ضمير ڪائيندو هو. هن کي احساس هو ته اهي شاگرد مون لاءِ ۽ پوري قوم لاءِ احتجاج ڪن ٿا، ڦٽڪا ۽ جيل ڪاٽن ٿا، سختيون سهن ٿا، جيئن مون کي ۽ اسان جي محروم قوم جي ماڻهن کي نوڪريون ملن ۽ وڏا وڏا عهدا ملن ۽ ترقيون ملن ۽ هيڏانهن مان آهيان جو الهن کي بي قصور ڄاڻندي به سخت سزائون ڏيان ٿو...
هو الهن کي هرو ڀرو به انتهائي سخت سزائون ڏيندو هو ته متان پنهنجن آقائن جي نظر ۾ نه ٿي پوي. پنهنجي ڪل بچائڻ خاطر: هو هنن وٽ سرخرو ٿيڻ لاءِ ائين ڪندو هو. يا ته بندوق هن جي ڪلهن تي رکيل هوندي هئي ۽ گهوڙي دٻائڻ وارو هو نه هوندو هو. پنهنجن خاص دوستن سان ڪڏهن ڪچهريءَ ۾ ٻاسيندو هو، يا پنهنجي ٻاپي من کي ڪوڙو آٿت ڏيڻ لاءِ يا شرم پرچائڻ لاءِ ائين چوندو هو ته "يار، پنهنجي ڪرسي بچائڻ ۾ پورا آهيون."
جڏهن هن وٽ نوڪريءَ جون جايون خالي هونديون هيون ته هو پنهنجن کي موٽائي ڇڏيندو هو. انهن مان نه رشوت جي اميد هوندي هئس ۽ نه احتجاج يا دٻاءَ جو انديشو. يا ته انهن کي ڏيندو هو، جن وٽان پوري رشوت وصول ٿيندي هئس. پر ڌارين کي نه موٽائيندو هو. ان جو سبب سهڻي سفارش ٿيي ٿي سگهيو، يا آقائن جي خوشنودي. نه ته به اتي احتجاج ۽ دٻاءَ جو انديشو هو ۽ اهڙي رنجش ۽ ناراضگيءَ ڪري نوڪريءَ کي جوکو رسي ٿي سگهيو.

وچ ۾ جڏهن هو رشوت جي ڪري ٻه سال نوڪريءَ مان سسپينڊ رهيو ته ان دوران هرو ڀرو به ملندڙن کي چوندو هو ته مان هيءَ سزا ان ڪري ٿو ڀوڳيان جو پنهنجي ڌرتيءَ وارن کي نوڪريون ڏيندو هوس.

ٻلاٽن ۽ زمينن جي ماملي ۾ هو ديسين کي حق به نه ڏيندو هو. پر ٻين کي سفارش ڪري يا مٺين ڪان گهبرائجي يا رشوت وٺي يا هنج ۾ حسن پوڻ سان پنهنجي ڌرتيءَ جو نيلام ڪندو هو.

اڄ به هن جي هنج ۾ هڪ لاجواب حسن ڪريو هو، پنهنجي ڌرتيءَ کي تين وال ڪرڻ جي بدلي ۾. پر پوءِ هن جي ضمير ۾ ڇهنڊڙي پئي هئي ۽ ان ڏاڍو ايذايو اٿس. اهو ايذاءُ

اج ڪلب ۾ يت شت ڪرڻ، رمي کيڏڻ ۽ شراب پيئڻ سان ٻه ته متيو آهي، ۽ هو هينئر پنهنجي گهر ۾ اچي وبگاڙو ٿي ويٺو آهي.

هن جي دل ڏاڍو چاهي ٿي ته زال منهنجي همراز هجي ها ته اهڙن موقعن تي مان هن کي سمجهه پڌائي، دل جو بار هلڪو ڪريان ها. پوءِ ڪٿي حسن جو هنج ۾ ڪرڻ جو نه پڌايان ها، پر ايترو ته پڌايان ها ته رشوت وٺي، پنهنجي ڌرتيءَ تي داغ لڳايو اٿر. حسن جا اهڙا اهڙا روپ هن جي هنج ۾ ڪرلدا رهيا، جو ڪوڙ سالن کان وٺي هن کي زال ڏٺي نه وٺندي هئي. ان ڪري زال ٻه پنهنجيون دلچسپيون گهر کان ٻاهر وڌائي ڇڏيون هيون. دولت اڻ مئي هئي. موٽر مڙس کي الڳ ته زال کي الڳ. هرهڪ جون مشغوليون ۽ سرگرميون جدا جدا. هرهڪ جي راهه نياري.

زال جي باري ۾ هو پنهنجي هن مهل جي سوچ جي منطق جي صحيح هجڻ تي ڏيان ڪوله تو ڏئي، ورنه هو ان حقيقت کان بي خبر نه آهي ته سندس زال کي رڳو دولت کپندي هئي ۽ ان ڳالهه جو اولو ڪوله هوس ته اها دولت ڪٿان ۽ ڪيئن ٿي اچي. هوءَ ته هن کان ٻه وڏي آفيسر جي ڌيءَ هئي ۽ ڄاڻي جر کان پلي ئي دولت جي ماحول ۾ هئي. هن کي نه پنهنجي ڌرتيءَ لاءِ احساس هو ۽ نه پنهنجي ڌرتيءَ وارن واسطي ڪهڪاءُ... ۾ هن کي شدت سان خيال ايري تو ته هن کي زال سان ناهه ڪرڻ گهرجي ۽ گهر جي ياتين جي ٻاهمي اجنبيت کي دور ڪرڻ کپي. هو ليٽ پکو پهه ڪري ٿو ته بيگر اچي ته هن سان دل کولي ڳالهائيندس ۽ ڏک ڏوراپا ڏيندس ۽ هن جون مياروں پڌلدس.

هو عام طرح ڪتاب ڪوله پڙهندو آهي. هڪ ڀيري ريل جو ڊگهو سفر ڪاٽڻ واسطي ٽيشڻ تان "گهرو خوشيءَ جا راز" نالي ڪتاب ورتو هئائين. اهو پرسان ٽپائيءَ تي پيو آهي. ائين ئي کٽي ان جا پنا اٿلائڻ ٿو لڳي. هڪڙي صفحي تي تلهن اکرن ۾ لکيل پڙهي ٿو: "زال کي راضي رکڻ ۽ خوش ڪرڻ لاءِ هن جي جسم جي، هن جي سينگار جي، هن جي شين جي واکاڻ ڪندو رهه." هيءَ صلاح مڙس کي ڏلل هئي... اهو پڙهي، هو مرڪڻ لڳي ٿو، ڄڻ ته پنهنجي مسئلي جو حل ملي ويو اٿس. هو سوچڻ لڳي ٿو ته ان صلاح کي اڄ ئي ڪيئن عملي صورت وٺايان. هو پاڻ کي ذهين آفيسر سمجهندو آهي ۽ گهٽ ۾ گهٽ ذهين آفيسر ضرور آهي.

ٻارهين بجي بيگر موٽي ٿي ته هن جو منهن پيلو آهي، ڄڻ ڪو رالديگر فائينل مئچ ۾ هارائي موٽيو آهي ۽ هوءَ سچ پچ هار کائي آئي آهي. هن عورتن جي اجوڪي پارٽيءَ واسطي ٻه مهينا اڳ کان تياري ڪئي هئي. ڳهن جو لئين قسم جو اهڙو سيٽ جوڙايو هئائين، جهڙو هن شهر ۾ اڄ تائين ڪنهن ٻه بي بيگر نه ٺهرايو هوءَ نه پاتو هو. ڪپڙن جو وڳو اوچي ۾ اوچي ولايتي ڪپڙن جو ورتو هئائين ۽ ملڪ جي وڏي ۾ وڏي فئشنبل شهر ۾ وڃي، عورتن

جي سٽي ۾ سٽي درزيءَ کان سبراهو هڻائين. اهي ڳهه ۽ اهو جوڙو ڪنهن کي به نه ڏيکاريائين ۽ پارٽيءَ ۾ اينڊڙ سڀني عورتن کي Surprise (حيرت) ڏني، الهن جي واتان، پنهنجي لاءِ واهه واهه. ٻڌڻ تي چاهيائين.

اڄوڪي پارٽيءَ لاءِ هارسينگار ڪري وڃڻ وقت هن کي پڪ هئي ته ٻي ڪابه عورت هن جو مقابلو ڪري نه سگهندي ۽ محفل ۾ هوءَ مڙلي جي نگاهن جو مرڪز ٻڌجي ويندي ۽ هر عورت هلي اچي، هن کان پڇندي ته هي ڳهه ڪٿان سبراهو اٿئي ۽ هي زيور ڪنهن کان جوڙايا اٿئي؟ هوءَ محفل ۾ به ان ڪري دير سان آئي جيئن سڀني جو ڌيان هن ڏانهن ڇڪجي. هوءَ خاص مهماناليائيءَ کان به ٻوءِ پهتيءَ شاميالي ۾ گهڙي ته ڪنهن هن ڏانهن ڪنڌ ورائي به ڪونه ڏٺو. سڀ عورتون خاص مهماناليائيءَ جي ويجهڙائي حاصل ڪرڻ جو جتن ڪري رهيون هيون. هرڪنهن ڪوشش پئي ڪئي ته هن جي پرسان وهي، هن جي پاسي ۾ ويهي، هن سان ڳالهائي، هن کي پاڻ ڏي متوجهه ڪري، هن سان هٿ ملائي، هن سان پنهنجي چاڻ سڃاڻ ڪري، هن جي ڳالهه ڳالهه تي هرويرو وڏا وڏا ٽهڪ ڏي ڏئي ڏئون. هن جي زيورن جي باري ۾ سڀڪجهه ئي پڇيائون ۽ هن جي لباس جي ساراهه ۾ شاعري ئي ڪيائون. ڳائڻ پيئڻ جو دور هليو ته ڪا عورت هن کي ڪوڪاڪولا پئي ڏئي، ته ڪا ڪيڪ پيش ڪري، ڪا ڪباب پئي آڻي، ته ڪا کير واريون سيون پئي ڪنيو اچي ۽ ڪا ڪافي پئي ٺاهي.

خاص مهماناليائي، لئين حڪمران جي بيگم هئي، جو فقط هڪ هفتو اڳ هتي مقرر ٿي آيو هو.

ان وڏي آفيسر، جو پنهنجي گهر جي اوطاقي صفي ۾ اچي ويٺو آهي، تنهنجي بيگم، محفل ۾ هي سارو وقت سڙلدي، ڪاماندي، پوسرلدي، پڇرلدي ۽ رجهندي رهي. هن خاص مهماناليائيءَ جو جوڙو ۽ ڳهه ڏسي، لڪ کي موڙو پئي ڏلو.

موٽر جو آواز ٻڌي، آفيسر اوطاقي صفي مان اٿي، ٻاهر اچي ٿو. ٻاهر فقط سردي سڄاڳ آهي، باقي آسمان جا تارا، رستي جا بلب، آسپاس جا گهر، رات جو روح، ماحول جي اولدهه رولو ڪتا ۽ خود رستو، هن آفيسر ۽ سندس بيگم والڪر گهر ۾ آهن. مايوس ۽ ملول بيگم کي هن مهل آئت جي ايتري لوڙ آهي، جو هن کي مڙس جي روش جي تبديليءَ جو احساس ڪولهه ٿو ٿئي. البت مڙس ڏسي ٿو ته هوءَ زيورن جي شو ڪيس بڻيل آهي ۽ ولايتي سرهاڻين جو هلندڙ چلندڙ اشتهار. البت هن جي من ۾ هيءَ جملو ڪولهه ٿو اڀري، جو ڪجهه سالن کان پنهنجي هن زال کي ڏسي اپرلدو آهي ته: ”رن ڪيتري نه ٿلهي ٿي پئي آهي، چڻ چربيءَ جو هماليه جبل.“

”اچي وئينءَ بيگم.“ هو چوي ٿو.

”ها.“ بيگم رنٺهارڪي آواز ۾ ورائي ٿي، ۾ مڙس اهو لهجو محسوس ڪولهه ٿو ڪري.

”ڇڪو اچ، ٿورو ڊرائنگ هال ۾ ٿا وهون.“

ٻئي اوطاقي صفي ۾ اچي وهن ٿا.
ٻئي ماٺ آهن.
”ڪيئن رهي پارٽي؟“ ليٽ مڙس پڇي ٿو.
”ڏاڍي بور.“ بيگم چڙ ڏلد ڪرنيندي چوي ٿي.
”ڇو؟“
”ماڻهو اپرنڊڙ سچ جا پوچاري آهن.“
هو هلڪو چرڪ ڀري ٿو ڇڙ ته ان طعني جو نشانو هو پاڻ هو. هو ان ڳالهه کي ڊيگهه ڏيڻ نه ٿو چاهي.
ٻئي چُپ ٿي وڃن ٿا. هڪ گهر ۾ رهندي به ٻنهي جي وچ ۾ ايترو ويڇو ۽ ايتري وڇوٽي ٿي وئي آهي، جو سوچڻ تي به مڙس کي ڪنهن گهرائيءَ جي گفتگوءَ جو موضوع ڪونه ٿو ملي ۽ ساڳئي وقت، ڪتاب ۾ جا ڳالهه پڙهي هئائين، ان تي عمل ڪرڻ لاءِ، دل ۾، ڪاهيل ڳالهه، هن جي ذهن تي سوار آهي. اها چوڻ واسطي آتو آهي.
پوءِ اوچتو چوڻ شروع ڪري ٿو: ”بيگم، هي جوڙو توکي ڏاڍو نهي ٿو...“ هو ڌورو رڪجي ٿو.
ايستائين پڌي، بيگم جو پاروتو چهرو هڪدم سجر ٿي وڃي ٿو ۽ ان تي مرڪ جون روشنيون مڙي اچن ٿيون. هن جي هيانءَ تي ڏڌو چندو پوي ٿو ۽ محفل ۾آيل مڙني عورتون هن کي بدذوق ۽ بي قدر پاسڻ لڳن ٿيون.
مڙس پنهنجي ڳالهه جاري رکندي چوي ٿو، ”...۽ جڏهن به تون اهو وڳو پهريندي آهين، ڏاڍي سهڻي لڳندي آهين!“
اهو پڌي حالي بيگم جي چهري جي چمڪ وڌي وڃي ٿي ۽ مرڪون موڪريون ٿي وڃن ٿيون، ۾ فقط ٻه چار پَل. پوءِ هن جو منهن ڪارانجي وڃي ٿو. اچا به پوءِ، غصي کان هن جون اکيون ڳاڙهيون ٿي وڃن ٿيون، ۽ وات مان گڦ وهائيندي، رڙ ڪري چوي ٿي:
”ڪوڙا قيصرا هي وڳو ته مون پاتوئي اڄ آهي. تو اهو اڳ ڏٺوئي ڪٿي آهي!“
هوءَ ڳاڙهي پيلي ٿي، فرش تي زور سان داڻوڙا هڻندي صفي مان اڪري وڃي ٿي ۽ هو بي وقوفن والڪر هن جي پٺيان نهاريندو رهي ٿو.

برف جي سر

انيس انصاري

هُو طبعاً ضدي هو. ٿي سگهي ٿو ته ان ۾ احساس محروميءَ جو وڏو حصو هجي، جنهن ۾ هن زندگيءَ جا اٺ سال گذاريا هئا. پيءُ جي محبت ته کيس ملي پر محروم رهيو ته ماءُ جي مامتا کان. پاڻ کي ازلي چنڊ و چوندو هو. ماٽيلي ماءُ محبت جي حرف کان ته واقف ڪانه هئي، پر مصيبت اها هئي جو کيس نفرت ڪرڻ به ڪين ايندي هئي. محبت ۽ نفرت نسبتي جذبا آهن. محبت ته محبت ٿي آهي، پر نفرت ۾ به ان جي جهلڪ نظر اچڻ لڳندي آهي. نفرت ڪرڻ سان ڪنهن جي وجود جو اقرار ته ٿي سگهي ٿو. زرينه لاءِ شفيق جو هجڻ نه هجڻ هڪجهڙو هو. شفيق جو پيءُ جاويد نوڪريءَ سانگي ٻاهر هوندو هو، پر مهيني ڏيڍ بعد جو هڪ ٻه ڏينهن ايندو هو ته ان ۾ پٽ سان خوب محبت ونڊيندو هو. ان جي وڃڻ بعد شفيق ساڳي بي‌توجهيءَ جو شڪار بڻبو هو. پاڻ ڏانهن توجه ڇڪائڻ لاءِ هو ڪي اهڙيون حرڪتون به ڪندو هو جي هوند سڀي ماءُ جي سهڻ کان به ٻاهر هجن. اهڙين حرڪتن تي عام حالتن ۾ پار جي چڱي ڪن مهٽ ٿئي، پر زرينه انهن کي اهڙيءَ طرح نظرانداز ڪري ڇڏيندي هئي جو ڄڻ ڪجهه ٿيو ئي ڪين هو. اها ڳالهه شفيق جي ڪچڙي دماغ تي ڏاڍو برو اثر ڇڏيندي هئي.

شفيق ٻارن کي مائرن هٿان محبت ڪندي يا مار کائيندي ڏٺو هو. گهر ۾ کيس اهي ٻئي شيون نصيب ڪونه هيون. ٿورو وڏو ٿيڻ بعد هن زرينه جي توجه ڇڪائڻ لاءِ ڏاڍا جتن ڪرڻ شروع ڪيا. ڪڏهن ڪسپ ڀريل بوٽن سان هو قيمتي قالين تي گهمندو هو ته ڪڏهن چانهه واٽي کاڌي واري ميز جي بي‌داغ سفيد چادر تي ٻوڙ يا ڪا ٻي چيز هاري ان کي داغدار ڪندو هو يا وري ڪڏهن ڪڏهن (پيءُ جي غيرحاضريءَ ۾) قيمتي چيني جي سيٽ جي ڪنهن نه ڪنهن پيس (Piecc) کي فرش تي اڇلائي نتيجي سهڻ لاءِ تيار ٿي بيهندو هو، پر اڳيان ڪنهن قسم جو اثر قبول نه ڪرڻ کي محسوس ڪندي هن چاهيو پئي ته هو اهڙو ڪجهه ڪري گذري جو زرينه جي محبت يا نفرت جو نه پر رڳو توجه جو مرڪز ٿي سگهي.

هاڻي هو ڪاليج ۾ پڙهڻ لڳو هو. هن اتي اهي سڀ حرڪتون ڪرڻ شروع ڪري ڏنيون، جن کيس غنڊي جي لقب سان ڪاليج ۾ مشهور ڪيو. اها غنڊائپ رڳو ڪاليج تائين محدود به ڪانه هئي.

هڪ ڏينهن شفيق شهباز ريسٽوران ۾ وڃي رهيو هو تہ ان جي نظر هر ڪلاسي جميل تي وڃي پئي جو رستي تان وڃي رهيو هو. هن ڪيس سڏ ڪيو ۽ ٻئي ريسٽوران ۾ هڪ خالي ٽيبل تي وڃي ويٺا. جميل کي بخيل ڏسي شفيق ڪالئس ان جو سبب پڇيو.

”وڏي مصيبت ۾ گرفتار آهيان يار!“

”آخر آهي ڇا؟“

”پيسا وڃائي ويٺو آهيان.“

”ڪيترا ۽ ڪيئن؟“

”ٽرم جي فِي، خرچي، بجلي ۽ گئس جي بلن جا پيسا هئا. بس ۾ ڪري پيا يا ڪنهن ڪڍي ورتا. هتي لٿس. ڪيسي ۾ هٿ هڻان تہ پئون ڪول هو.“

”آخري دفعو پئون تو وٽ ڪٿي هو؟“

”لياقت‌آباد اسٽاپ نمبر ١٠ تي، جتي ٽڪيٽ وٺندي مٿان هٿ لائي تصديق ڪئي هير تہ پئون الدرين ڪيسي ۾ موجود هو.“

ايتري ۾ بيرو اچي ويو. شفيق ان کي هڪ ڪولڊ ڪافي آڻڻ لاءِ چيو. ڪيسي مان ڏهن رپين جو نوٽ ڪڍي بيري کي ڏيندي چيائين، ”بل هن مان ڪٽجانءِ. هي منهنجو دوست هتي ويٺو هولدو جيسين مان اچان.“

”جيسين مان اچان“ اکر ڪجهہ شدت سان چيائين. بيري کي ڳالهہ سمجهہ ۾ اچي ويئي. ڪنڌ لوڏي هائو ڪيائين ۽ هڪ سيلوٽ ڪري هليو ويو.

وڃڻ وقت شفيق جميل کي دلاسو ڏنو، ”فڪر نہ ڪر يار پيسا ملي پولدا. نہ مليا تہ بہ بندوبست ڪري وٺبو.“

اڌ ڪلاڪ بعد شفيق مسڪرائيندو اچي ڪرسيءَ تي ويٺو ۽ بيري کي کائڻ جي ڪن چيزن جو آرڊر ڏنائين. بيري پٺي ڏلي تہ شفيق پئون کئي جميل جي اڳيان رکيو. چيائينس، ”ڏس، ڪجهہ ڪٽل تہ نہ آهي.“

سڀڪجهہ صحيح سلامت هو. بل جا پيسا شفيق ادا ڪيا.

شفيق باوجود طبيعت جي سختيءَ جي يارن جو يار هو. تنهن هولدي بہ ڪو شاگرد، ڪا شاگردياڻي يا ڪو استاد ڪاليج ۾ ڪول هو، جنهن کي شفيق لاءِ ڪنهن بہ ڪنهن قسم جي شڪايت نہ هجي. سندس پرم تڏهن پکڙيو، جڏهن شاهو ڊکو ڪاليجن مان لوڏجي سفارش سان اچي ساڳي ڪاليج ۾ داخل ٿيو، جنهن ۾ شفيق پڙهندو هو. ڪجهہ ڏينهن تہ هو هڪ ٻئي کي شوڪي نهاريندا هئا. آخر اهو ڏينهن بہ آيو جو ٻئي ڇٽا وڃي هٿين بجين پيا. هڪ ٻلي جي خوب لاک لاٿائون، پر خير ڪرائڻ وارا وچ ۾ پيا ۽ شام جو پنهنجي مفاد جي خاطر پنهنجي خرچ تي ٻنهي جي چانهہ پارٽي ڪري ٻنهي جو ٺاهہ ڪرائي ڇڏيائون. ٺاهہ تہ ٿيو پر اجا اهو مسئلو حل ڪول ٿيو تہ ڪاليج جو وڏو غنڊو ڪير هو!

ڪاليج فنڪشن ٿيڻ وارا هئا. ڪهڙين دلين جي ڌڙڪن لوري پاڻ شفيق وٽ ڪٽنين ۾ اچي ويٺي. مسڪرائيندي کيس چيائين، "چالهه ۾ ڇا ڇا ٿيا ڪوٺيا؟"

اها پهرين مسڪراهٽ (سچي يا ڪوڙي) هئي جا شفيق ڪنهن عورت کان پنهنجي لاءِ محسوس ڪئي هئي.

چانهه سان گڏ ڪجهه لمڪين ۽ ڪجهه مٺو به هو. لوريءَ آخر مقصد جي ڳالهه شروع ڪئي. چيائين، "شفيق! ڪاليج فنڪشن ٿيڻ وارا آهن. تو کي پتو آهي تہ مان ڪاليج يونين جي عهديدار آهيان. يونين چاهي ٿي تہ فنڪشن ۾ ڪو گوڙ شور يا بدتميزي نہ ٿئي. پر شاهه محمد (شاهو ڏاڍو) چوائي موڪليو آهي تہ هو ڪنهن بہ لمولي فنڪشن ٿيڻ نہ ڏيندو. هو اوهان جو دوست آهي. مان ان لاءِ آئي آهيان تہ کيس سمجهايو تہ هو اسان جو، جو سنڌس پڻ آهي، فنڪشن خراب نہ ڪري."

"ڪير ٿيندو آهي شاهه محمد جو فنڪشن ٿيڻ نہ ڏيندو؟" شفيق رڙ ڪري چيو.

اتفاق سان شاهو ڏاڍو بہ ان وقت ڪٽنين جي در وٽ موجود هو، جنهن وقت شفيق اهي لفظ چيا.

"ڪهڙو آهي اهو رڍ جو پٽ جو منهنجي مخالفت ڪندو؟" شاهو رليو ڪئي.

ڳالهه مان ڳالهوڙو ٿي ويو. ڪٽنين جو سامان پڇڻ لڳو. ٿوري وقت بعد ڪٽنين جي فرش تي رت ۾ وهنتل شفيق جو جسم پيل هو.

هو اڌ بيهوشيءَ جي حالت ۾ ٿي هو جو دالهن پڪاريائين، "ڪٿي آهي منهنجو پٽ شفيق؟"

شفيق جي چهري تي درد جي شدت کان جيڪي ليڪون اڀري آيون هيون سي مسڪراهٽ ۾ تبديل ٿي ويون. ان بعد کيس هوش نہ رهيو.

هوش ۾ ان وقت آيو، جڏهن سنڌس لرڙ تي بہ قطرا ڪريا. اکيون کولي ڏنائين. اسپتال ۾ سنڌس مٿي کان زرينہ ويٺي هئي، جنهن جي اکين مان ڳوڙها ڳڙي رهيا هئا.

زخم پرجي چڪو هو. زرينہ شفيق جي لاءِ اهو ساڳيو پٽر ٻڌجي چڪي هئي، جنهن جي زندگي ڀر جي پوڄا بعد نہ "جيءَ" جي اميد هئي ۽ نہ "قوت" جي.

شاديءَ کي ٻارهن سال گذري ويا هئا، پر زرينہ جي هنج خالي پري هئي. جاويد کيس شهر جي زناني علاج جي بهترين ماهر ڊاڪٽر رفيعہ وٽ چڪاس لاءِ وٺي ويو. ان جدا جدا چڪاسن ۽ رپورٽن ڏسڻ بعد فيصلو ڏنو تہ زرينہ ۾ هارمونن جي ڪمي هئي، ان ڪري منجهس ماءُ بڻجڻ جون صلاحيتون في الحال نظر ڪين پئي آيون. البت ڪنهن عضوي خراب نہ هئڻ ڪري ڪڏهن بہ ٻار پيدا ٿي پئي سگهيو. هن ڪجهه دوائون لکي ڏنيون، جي اڳاڻار ڪي سال کائيندي رهيون.

هاڻي جاويد کي بہ احساس ٿيو هو تہ زرينہ ۾ جو محبت جي گرمي موجود هئي. هوءَ هڪ برف جي سر هئي ٿڌي ۽ بي حس.

ٻه سال پيا ٻه گذري ويا. هاڻي شفيق يونيورسٽيءَ ۾ پڙهي رهيو هو. پتو لڳو آهي ته ملجهائس سختي ۽ شرارت بالڪل ڪر ڇڏي وئي هئي. شايد حالتن سان هن سمجهوتو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي.

هڪ ڏينهن اخبار ۾ يونيورسٽيءَ جي ٻن مخالف ڌرين جي وچ ۾ چاقو هلڻ جو ذڪر ڇپيو. ان ۾ ڪجهه فوٽو به هئا ۽ رفيق ٽالپر هڪ شاگرد جي شديد زخمي هئڻ جو ذڪر ٻڌ هو. اخبار زرينه جي هٿن مان ڇڏائجي وئي زوردار رڙ ڪري چيائين، ”پٽ شفيق“ هوءَ اوچنگارون ڏئي رڙي لڳي. جاويد جو موڪلن تي آيو هو، تنهن جو زرينه جون دانهون ٻڌيون ته ڊوڙندو آيو ۽ زرينه کان دانهن جو سبب پڇڻ لڳو. هوءَ ڳالهائي نه سگهي، رڳو اخبار ڏانهن اشارو ڪيائين. جاويد اخبار کنئي، گهربل خبر جي سري پڙهڻ سان ئي کيس پريشاني وٺي وئي، پر جڏهن زخمين جا نالا ۽ تصويرون ڏٺائين ته سندس چهري تان پريشانيءَ جون لهرون دور ٿي ويون. زرينه کي چيائين، ”زري زخمين ۾ رفيق آهي ۽ نه شفيق. سندس فوٽو به اخبار ۾ ڏنل آهي.“

”نه جاويد نه، ڳاڏي ڪر ته يونيورسٽيءَ تا هلون.“ ”رستو خراب آهي. ڌاڙا ٿيا لڳن ۽ ماڻهو ٿا اغوا ٿين.“ تون فڪر نه ڪر، هاڻي ٿا ٽيليفون تي حال معلوم ڪري وٺون.“

”ڪنهن کي ٽيليفون ڪندين؟“ زرينه پڇيو.

هاسٽل ۾ ٽيليفون آهي. ان تي شفيق سان ڳالهايون ٿا.“

جيستائين ٽيليفون ملي، تيستائين زرينه ٻي ڪجهه ڳاڙ يا. ٽيليفون مليو، ماڻهو شفيق کي ڪمري مان سڏڻ ويو. زرينه باز واسڪر جاويد جي هٿن مان ٽيليفون جهٽي ورتو.

پهرين ”هيلو“ تي زرينه درد ڀڙيل ۽ اطمينان ڀرئين رڙ ڪئي، ”پٽ شيق“ ۽ ان سان گڏ بيهوش ٿي ڪري.

برف جي سر رجڻ لڳي هئي، جنهن سان مامتا جو دولهون اکري زرينه جي دل کي محبت جي ماڻ سان ڀري رهيو هو.

آجوڪي هوا

رزاق مهر

ايري بس، ڊوڙي رهي آهي سڄي ڏينهن جي ٿڪي ويل ڏامر جي روڊ مٿان ويهه منٽ اڳ جڏهن شهر جي حدن مان نڪري موڙ وٺي مُڙي هئي، تڏهن وشال آڪاش مٿان ڦهليل ميرانجهڙي ڳاڙهاڻ ڪنهن سڄاڻ چترڪارجي لڳايل رنگن جهڙي ڏاڍي خوبصورت ۽ بي پناهه ڇڪ رکندڙ نظر اچي رهي هئي، ۽ تڏهن جمالياتي ذوق رکندڙ ماڻهو دريءَ منجهان مُنهن ٻاهر ڪڍي ان فطرتي نظاري جي سوڀهن ۾ ڪوئنجي ويا هئا.

پر هاڻ جڏهن ڌرتيءَ کان آسمان تائين مٽيءَ جا وڏا وڏا واچوڙا طوفاني شڪل اختيار ڪري چڪا اهن ـ ۽ سڄاڻ چترڪار جي خوبصورت رنگن جهڙي ميرانجهڙي ڳاڙهاڻ جڏهن ڌوڙ جي ڪهاڻن تهن وچ ۾ دٻجي سموري سندرتا وڃائي چڪي آهي، تڏهن بس ۾ ويٺل هرهڪ ماڻهوءَ جي چهري تي بيزاري جهاڪڻ لڳي آهي. ڪڏهن ڪو ماڻهو مٽيءَ جي چادر اوڙهيل ان ڪدڙي ڪدلي آسمان ڏانهن ڏسي ٿو وٺي ۽ وري ساڳيائي اڏامندڙ پاوَ منهن تي آئي ڪپڙن ۾ الهن اندر ٻکوڙجي ويل جسم مٿان مٽيءَ کي ڇنڊڻ جي ناڪام ڪوشش ڪرڻ لڳي ٿو. مٽيءَ کان بچڻ لاءِ ڪجهه ماڻهو دريون بند ڪري رهيا آهن، جنهن جي ڪري بس اندر سخت گهُٽ ۽ ٻوسٽ ڦهلجڻ لڳي آهي، ۽ ان گهُٽ کان بچڻ لاءِ ڪي ماڻهو درين کولڻ جي حق ۾ نظر اچن ٿا. جڏهن ته دريون بند ڪرڻ جي راءِ رکندڙ ڪجهه ماڻهن کي جسم تي چنبڙيل مٽيءَ کان ڏاڍي بڇان ٿي لڳي ۽ اهي دريون بند ڪرائڻ لاءِ هلڪو ڪوڙ ڪن ٿا.

بس اندر زندگيءَ جي هرشعبي سان تعلق رکندڙ ماڻهو سفر ڪري رهيا آهن. هرهڪ چاهي ٿو ته، ڪنهن نه ڪنهن نموني ان بور ڪندڙ سفر مان جلد نجات حاصل ڪري وٺي.

مين گيٽ جي لڳولڳ ٻن ماڻهن جي ويهڻ واري سيٽ تي هڪ ناڪام فلمن جو فلاپ ايڪٽر ويٺل آهي. هن جي هٿ ۾ سستي معيار جو هڪ فلمي رسالو پڪڙيل آهي، جنهن جي هڪ صفحي کي هو بار بار اٿين اٿلائي پٿلائي ڏسي رهيو آهي، جيئن ڪو ڪڙهيل دڪاندار ڪنهن نوٽ کي باريڪ بينيءَ سان ڏسي اهو اطمينان ڪرڻ چاهيندو آهي ته ڪٿي ڪيس نقلي نوٽ نه مليو هجي. ٺيڪ اهڙيءَ ريت هو به رسالي جي هر صفحي کي بار بار اٿلائي پٿلائي ڏسي رهيو آهي، جنهن ۾ هن جي ايندڙ فلم متعلق هڪ، ٻن انچن جيتري غيراهم خبر لڳل آهي. هن جي ذهن جي اسڪرين تي هڪ ڊائمنڊ جوبلي فلم هلي رهي آهي، جنهن اندر ملڪ جي سپرهٽ اداڪارن وچ ۾ هو لازوال پرفارمنس ڏيندي فن جي بلندين کي ڇهندو ڏسي

رهيو آهي. اوچتو هن جي روئڻ جو هڪ ڪلوزپ اسڪرين مٿان اڀرڻ لڳي ٿو ۽ هو خاص فلمي انداز ناهي، پنهنجي محبوبہ ڪي ڏوراپو ڏئي ٿو. سندس ڳاڙي ۽ چپ ڏڪڻ لڳن ٿا. هن جو وات ”او“ چوڻ جي انداز ۾ گول ٿي وڃي ٿو ۽ ڀن ڀرؤون جي وچ ۾ وڏي ليڪ اڀري هن جي اندر جي المناڪ ڪيفيت ڪي ظاهر ڪرڻ لڳي ٿي ۽ انهيءَ لمحي هو زمان ۽ مڪان جون سموريون حدون اورانگهي هلندڙ بس ۾ ئي خاموش ايڪٽنگ جو مظاهرو ڪرڻ لڳي ٿو. هو بنهہ روئڻ لڳي ٿو.

هن جي اڳ و واري سيٽ مٿان ڪٽل ڪنين واري ولايتي ڪڪڙ سان مشابهت رکندڙ هڪ پوڙهي عورت ويٺي آهي، جنهن جي ٿلهي منهن تان لڙڪندڙ ڳاڙهو ماس، سندس مالي خوشحاليءَ جي شاهدي ڏئي رهيو آهي.

پوڙهي عورت جي اڳيان هڪ بي روزگار شاعر ويٺو آهي، جسو دريءَ منجهان روڊ جي پرسان گذرندڙ هڪ عورت ڪي ڏسي رهيو آهي. جنهن جي مٿي تي جهنگ جي ڪانئن جي ڀري رکيل آهي، هو لاڳيتو عورت ڏانهن ئي ڏسندو رهي ٿو، جا اهڙي طوفان جي پرواهہ ڪرڻ بنا رڻ ۾ اڪيلي وڃي رهي آهي، جنهن جي اوسي پاسي جي هرشيءِ ۾ اڪيلائيءَ جو شديد احساس سمايل آهي. ڏور ڏور تائين سج ئي سج ٿهايل آهي ۽ انهيءَ خوفناڪ سج ۾ ڪانئن جي ڀريءَ جو بار کڻي زندہ رهڻ جو جتن ڪري رهي آهي. شاعر هوا جي زور تي اڏامندڙ مٿيءَ ۾ ڪم ٿيل عورت ڏانهن لاڳيتو گهوريندو، هن جي حالَ هن جي مستقبل تي لکڻ لاءِ اکيون پوري ڇڏي ٿو.

شاعر جي اڳيان واري سيٽ تي هڪ صحافي پنهنجي سنهڙي ڳچيءَ ۾ لڙڪيل وزني ڪيمرا ڏانهن ڏسي ٿو، جا اس جي ڌڏڪن ۾ هن جي جهول مٿان لڏي لمي رهي آهي. هو ڪيمرا جي چمڙي واري پٽيءَ ڪي پنهنجي آڱرين تي ويڙهي وري کولي ٿو ڇڏي. هن جي انهيءَ عمل سان هن جي ذهني بيچيني بکڻ لڳي ٿي. اوچتو هن جي نظر ڊرائيور جي پر واري سيٽ مٿان ويٺل هڪ نهايت ئي بي ڊولي شخص ڏانهن وڃي ٿي، تہ ڪن لاءِ هن کان چرڪ نڪري وڃي ٿو، پر اهو چرڪ هن کان غلط فهميءَ وچان نڪتو آهي. اهو بي ڊولو ۽ ٿلهو شخص هن جي اخبار جو ايڊيٽر قطعي نہ آهي؛ جنهن جي چهري تي هن ڪڏهن بہ مرڪ جهڙي ڪنهن شيءِ ڪي ناهي ڏٺو ۽ جو هن مٿان اڻ ڪري ڪڏهن بہ مهربان ناهي رهيو جو سندس چوڻ موجب، ”هو ڪم جو صحافي ناهي“ ۽ واقعي هن جي ايڊيٽر جو اهو چوڻ غلط بہ ڪونهي، ڇاڪاڻ تہ هو هيل تائين اهڙي ڪنهن بہ خبر هٿ ڪرڻ ۾ ناڪام ويو آهي، جنهن ڪي ”بينر هيڊ لائين“ يا ”فرسٽ ليڊ اسٽوريءَ“ جو درجو هجي، هن جو ايڊيٽر گهڻا ئي ڀيرا هن ڪي وارننگ ڏئي چڪو آهي تہ هو پنهنجي ڪم سان ڪيس مطمئن ڪري نہ تہ ٻيءَ صورت ۾ هن جي جاءِ تي ڪنهن اهل شخص ڪي مقرر ڪيو ويندو. ”تڏهن هو ڇا ڪندو؟“ ۽ اهڙين گهڙين ۾ هميشه هو اداس ۽ پريشان ٿي ويندو آهي.

هاڻي ته سچ پچ هن کي پنهنجي پيشي کان نفرت ٿي وئي آهي. هو زندگيءَ ۾ خواب ئي ته ڏسندو رهيو آهي. سڀ خواب اڻ مڪمل، سڀ تصور پوائتي حقيقت ئي ته ڪٿي ننا آهن. هن جي سامهون زندگيءَ جي هر شعبي ۾ ناڪامي ملي اٿس ۽ تڏهن ئي شايد امتحان ۾ فيل ٿيندڙ شاگرد واري بي دليائي واسو ڪري وئي آهي هن جي وجود ۾.

هاڻي هن کي الهن سيني صحافين تي چڙ اچي رهي آهي، جيڪي هن جي منزل ڏانهن ڪنيل وکن ۾ هميشه ڏاوَڻ بڻجي حائل ٿيندا رهيا آهن. چار ڏينهن اڳ جڏهن غيرملڪي سفير جي خوبصورت زال گم ٿي وئي هئي ۽ جڏهن ملڪ جي سيني اخبارن ۾ 'اغوا' واري خبر 'فرسٽ ليڊ اسٽوري' ٿي لڳي هئي، تڏهن هن کي الائجي چو يقين ٿي ويو هو ته ان غيرملڪي عورت جي واپسيءَ واري خبر هن جي هٿان ئي 'فليش-اپ' ٿيندي. هن جي ڪئميرا مان نڪتل تصويرون ملڪ جي وڏين وڏين اخبارن ۾ شايع ٿينديون ۽ تڏهن هن جي ايڊيٽر کي پنهنجي ان راءِ کي بدلائڻو پوندو ته 'هو ڪم جو صحافي ڪونهي.'

۽ ان ڳالهه کي ثابت ڪرڻ لاءِ ڪنهن انٽيليجينس جي پگهاردار ملازم جيان ان عورت جي تلاش ۾ لڳي پيو هو. ٿاڻن کان آفيس، آفيس کان وري وڏايل سوشل ڪانٽيڪٽ ۾ گم ٿيڻ ۽ پريس ڪلب مان حاصل ڪيل رابطن ۽ انگڪٽين جا تجزيا ڪرڻ، هن جو معمول بڻجي ويو هو.

۽ ليٽ اچ هن ايڊيٽر جي ٽاليءَ ۾ آيل ٽيليفون تان اها خبر رسيو ڪئي هئي. اها ٽيليفون اغوا ڪندڙن طرفان ڪئي وئي هئي، جن رضاڪارانه طور ان عورت کي ڇڏڻ جي هام ڀري هئي، تڏهن هو ڪيئن نه تيزيءَ سان ڏسيل ان ويرانيءَ ۾ پهتو هو، جتي سفير جي خوبصورت زال هن جي زندگيءَ جي اهم خبر بڻجڻ کان سواءِ ئي هلي وئي هئي. هو ڪيڏيون نه خوشيون ڪٺي اتي پهتو هو ۽ هن جون اهي خوشيون ڪيئن نه پاڻيءَ جي ڦوٽي جيان مختصر عمر جون ثابت ٿيون هيون. هو ناڪامي ۽ مايوسيءَ جو هڪ سوال بڻجي رهجي ويو هو. جڏهن ڪيس پڌايو ويو ته هن کان اڳ ئي ملڪ جي ڪافي اخبارن جا عيوضي پهتا هئا، جيڪي خبرون ناهي ۽ تصويرون وٺي هليا ويا هئا. هينئر ان هنڌ تي هاريل پاڻي، سگريٽن جا ٽوٽا ۽ ڪئميرا جا رنگبرنگي خاليءَ کوکا ٽڙيا پکڙيا پيا هئا، جيڪي ڄڻ ته ڪنهن شرارتي ٻار جيان هن جا ويچارا ڪيڏڻ لڳا هئا، ۽ تڏهن هو سڌو ان بس ۾ اچي چڙهيو آهي، جا طوفان سبب ۽ پيرا روڊ تي ڪجهه لمحن لاءِ بيهي رهي آهي. طوفان جو زور ڪجهه ساعتن لاءِ جيئن ئي ٽٽي ٿو ته بس وري هلڻ لڳي ٿي.

هاڻي هن کي ور ور ڪري ايڊيٽر جا سخت جملا ياد اچڻ لڳن ٿا، جن ۾ هن جي تمام گهڻي بي‌عزتي ڪيل هوندي آهي. هو الدران ئي الدران ان غم کان ڪاڇي رهيو آهي، ته ڪرڙيءَ جي پيٽ جهڙي ڇهري وارو ايڊيٽر هن کي لفظن ۾ تنبيهه ڪندو، ڪم چور چوندو، نااهل چوندو ۽ پوءِ هن کي خاموشيءَ سان ڪنڌ جهڪائي ٻاهر اچڻو پوندو.

هو سوچي رهيو آهي تہ جيڪڏهن هو ايڊيٽر کي پنهنجي ڪم سان متاثر ڪري نہ سگهيو تہ هڪ ڏينهن ڪنهن بگڙيل ڪارٽون جهڙو چهرو کڻي هو ٻاهر نڪري ايندو. ڪيس نوڪريءَ مان ڪڍيو ويندو. انهيءَ ڳالهہ تي هن کي سخت رنج ٿيڻ لڳي ٿو. ڪجهہ لمحن لاءِ هو پنهنجي ڀرپاسي ويٺل شخص ڏانهن ڏسڻ لڳي ٿو، جو زور زور سان کنگهي رهيو آهي. هن جي زرد چهري ۽ ڀريل ڪپڙن مان هو ڪنهن مل جو مزدور ٿو لڳي. سندس وڌيل ڏاڙهيءَ جي ڪارن ۽ اڇن وارن تي ڪپهہ جي ذرڙ چنبڙيل آهي.

سنهڙو صحافي مل جي انهيءَ مزدور مان نظرون ڪڍي بس جي آڏو واري شيشي ڏانهن ڏسي ٿو، جتي جيئن پوءِ تيئن طوفان جو زور وڌندڙ محسوس ٿئي ٿو.

اوچتو سست رفتار هلندڙ بس اندر ويٺل ماڻهن جي چهرن سان مٽيءَ جو هڪ وڏو واچوڙو ٽڪرائجي وڃي ٿو. تڏهن ويٺل سڀئي ماڻهو منهن تي هٿ ڏئي مٽيءَ کان پاڻ کي بچائڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪن ٿا، پر هوا کي ڪوبہ روڪي نٿو سگهي. بس اندر ويٺل ماڻهن مٿان جيئن پوءِ تيئن مٽيءَ جو وسڪارو تيز ٿي وڃي ٿو. امالڪ بس جي ڦيٿن مان چرڙاٽ نڪرن ٿا. هڪدم بريڪ لڳڻ سبب ماڻهو پنهنجي سيٽن تان اٿل کائي پاسي وارين درين سان ٽڪرائجي وڃن ٿا. هوا جي زوردار حملي سبب ورهين کان بيٺل هڪ جهولو وڻ رستي جي وچ ڏانهن ڪرڻ لڳي ٿو. هوا رڙيون ڪندي، سامهون ايندڙ هر شيءِ سان ٽڪرائيندي ائين ڊوڪيندي پئي وڃي ڄڻ تہ ميڙيل هاٿين جي وڏي ٽولي پٺيان ڪي شڪاري پرندڙ آماڙيون کڻي ڊوڙندا هجن. هوا جي شدت سبب ڪمزور ۽ سڪل وڻ پاڙن سوڌا اکڙجڻ لڳن ٿا.

پونتي چڙهي آيل مسافرن جي ذهنن کان تيز ڊوڙندڙ هيءَ هوا لڳي ٿي ڄڻ ڪڏهن نہ ختم ٿيڻ لاءِ ڌرتيءَ جي سيني تي لهي آئي هجي. تيزيءَ سان ڊوڙندڙ هوا جي لپيٽ ۾ هڪ ننڍڙو ڳوٺ اچي وڃي ٿو. هوا جي بي پناهہ ڊوڙ سبب گهرن جا در-دريون ۽ ڪانس مان ٺاهيل پترون ڪڙڪي رهيون آهن. گهرن جا در زور زور سان کلي رهيا آهن ۽ ساڳئي ئي زور سان بند ٿي رڙيون ڪري رهيا آهن.

هوا هڪ ڪچي گهر جي صفي منجهان داخل ٿئي ٿي. گهر جا رهواسي ڪونيءَ ۾ رکيل پن کٽن تي خاموش ويٺل آهن. سڀني جا منهن لٿل آهن. هڪ پوڙهو شخص، جنهن جي ڳالهائڻ ڪري اڇن وارن سان جهنجهيل کاڏي ڏکي رهي آهي، سو هيٺ جهڪي کٽ تي ستل ٻارڙي کي چمي ڏئي ٿو.

"مڙس ٿجانءِ شبن... ٻترَ سياڻي ٿائين..." هن جو آواز شديد غم وچان ڦاسي پوي ٿو.
"صبح ٿيڻ ڏي شبن... اڙي وڏي کان وڏي ڊاڪٽر وٽ وٺي هلندوسانءِ... تنهنجو علاج..."

"پر بابا...؟" پوڙهي جي پٽ ۾ ويٺل اداس سنڌوءَ جهڙي اکين واري ڇوڪري هڪ لمحي لاءِ چپ کولي ٿي ۽ وري ماٺ ٿي وڃي ٿي. پوءِ هوءَ پنجن سالن جي بيمار شبن ڏانهن فقط آٿتڻ وچان ڏسڻ لڳي ٿي.

"پر ڇا...؟" پوڙهيءَ کي ڏک سان گڏ ڪاوڙ اچي ٿي. هن جي اچڻ وارن سان جهنجهيل ڪاڏي الدر جي ڪنهن اولهي عذاب گان، وڏيڪ ڪنبڻ لڳي ٿي. عمر جي لڳل جهولن سبب ڪارائنجي ويل منهن ۾ رت مڙي اچيس ٿو. "ويهه ورهيه اڳ جڏهن آرڙيءَ سان بدلي هئينءَ... تڏهن ڪير هو... جيڪو تنهنجي مثان اول گهول ويندو هو... ڪير پڳو هو حڪيمن ۽ ڊاڪٽرن ڏي..." هن کي کنگهه جو هڪ دورو پئجي وڃي ٿو، تڏهن هوا جو هڪ بي لغام جهونڪو الدر گهڙي اچي ٿو ۽ جاري ۾ رکيل لالٽين جي زرد روشنيءَ ۾ نظر ايندڙ ڏلڏلا ڏاڏلا ڇهرا اولڏهه ۾ گم ٿي وڃن ٿا.

لنيڏڙي شبن جا ڊگها ڊگها ساهه کڻي اولڏهه ۾ بس جاري آهن. ٽکل ساڻڪين واري جهور پوڙهي سان عمر ڀر جو ساٿ لڀائيندڙ پوڙهي عورت جهٽ ۾ قرآن واري جاري ڏانهن وڏي وڃي ٿي. هوا جي زور سان صفحي جي درن جا طاق پاڻ ۾ ٽڪرائجي آواز پيدا ڪرڻ لڳن ٿا. هوا کي ڪوبه روڪي نٿو سگهي...

هوا هڪ وڏي شور سان هڪ ٻئي گهر جي روشندان مان الدر ڪاهي ٿي اچي.

"امان... او امان..." هڪ پارڙو هڪ نوجوان عورت جي چولي کي پنهنجن ٽڪڙن هٿن سان ستون ڏئي ٿو. هن جو ڏيان دل جي ڪنهن لنيڏڙي خواهش ڏالهن ڇڪائي ٿو. هو ڏاڍو بيتاب نظر اچي ٿو.

"اٺي امان پڌ ين لٿي...؟"

"ڇاهي... ڇاتي مٿو ٿو هئين...؟" عورت چڙ ۾ چوي ٿي: ٻاهر ڏس ته سهي... ڪيڏي نه غضب جي الداري آهي... اي رب منهنجا تون ٻاجهه ڪر..." هوءَ گهبراهٽ وچان خدا کان دعا گهري ٿي.

"امان... اون... اولهون... جيجڙي امان پڌ لي..." ٻار چلولائيءَ سان چوي ٿو، "امان ٻاهر وڃان..."

"اڙي... اڙي لخ لعنت ٿئي..." پولبو، جيڪو نفرت جي علامت آهي. کلي ٿو ٻر ان ۾ به ٻار لاءِ ڪا ڏڪار لاهي... ڪا نفرت لاهي... "امان جا تا ڏوهه ڏکن ۽ هن ڇوري کي ڏس ته سهي، ڪيڏي نه هورا ڪورا آهي..." اوچتو ٻاهريون در زور زور سان کڙڪڻ لڳي ٿو ۽ ماءُ بي خياليءَ وچان چوي ٿي، "وڃ ٻاهر ڏس شايد پئهين آيو آهي..." ٻار هوڏ وچان ماءُ جي پر سان ٽپ ڏئي ٿو. "تون ويهه... سان پاڻ ٿي وڃي ڏسانس..." ماءُ جي آواز سان خوشيءَ ۾ ٽمڪندڙ لنيڏڙيون اکيون وري اداس ٿي وڃن ٿيون. ماءُ ٻاهر اچي ٿي. هوا ۾ ملايل ڏوڙ هن جي منهن ۾ زور سان لڳي ٿي ۽ الهيءَ لمحي در زور سان کلي وري بند ٿي وڃي ٿو. هوءَ زور زور سان کڙڪندڙ در پيهر بند ڪري الدر اچي ٿي ۽ لٽل منهن واري ٻارڙي کي هنج ۾ کڻي هن جي مٿي لي هٿ گهمائڻ لڳي ٿي. سندس دل ڪنهن انجاتل خوف گان زور زور سان ڌڙڪڻ لڳي ٿي.

پارڙو وري هڪ لئين خواهش جي پوراٽي لاءِ ماءُ جي خوف ڀريل اکين ۾ ڏسڻ کان بي لياز لظرون وجهي ٿو- "امان..."

"هون..."

"پلا مالي ڏي..."

خاموشي--

"ڏي ڪ مالي... ڪ تہ مان ٻاهر ٿو وڃان..."

ماءُ جي لهجي ۾ ممتا وارو پيار اوتجي اچي ٿو- "مالي... مالي ڪوڙ پنهنجي بابلي ڪي..." منهن تي هٿ ڪمائي چمي ڏئيس ٿي. "ٿورو ترس منا... پٿهين سيڏ و وني اجهو آيو... ۽ پوءِ..." در وري ڪڙڪڻ لڳي ٿو. بي خياليءَ وچان ڳالهائڻ "ڏس شڪيل... هاٿي پٿهين ضرور آيو هولدو... وڃ در کوليس..." پار وري ٽپ ڏئي ٿو. ماءُ جي آواز ۾ هڪدم خوف ڀرجي وڃي ٿو. "ڪ ٻاهر ڪ وڃجانءِ... ٻاهر سخت طوفان هلي رهيو آهي... لنيڙين اکين ۾ مٽي پئجي ويندءِ..." پار هڪ پيرو وري اداس ٿي ماءُ کي ٻاهر ويندو ڏسي ٿو. هوءِ ٻاهر اچي ٿي. ۾ در تي ڪوبہ موجود لاهي. اماڪ مٽيءَ جو هڪ تيز واچوڙو هن کي وڪوڙي وڃي ٿو. هوا کي ڪوبہ روڪي لٿو سگهي...

هوا ڪنهن ڀڳل ٻنڌ مان اڪتل پاڻيءَ جيان هر شيءِ کي پنهنجي تيز وهڪري سان ڏوڪيندي پئي وڃي. ڌوڙ ئي ڌوڙ پکڙيل آهي هر طرف...

هوا تيزيءَ سان هڪ بند ٿيل دروازي جي چيرن مان اندر گهڙي وڃي ٿي. سامهون بيزار بيزار چهرن وارا پاتي هڪٻئي ڏالهن تکي رهيا آهن.

"اٿي کهرجي اهڙي ماٿي..." هڪ لوجوان ٻٽ واري بلب جي روشنيءَ ۾ پنهنجي وڏي ڀيڻ سان مخاطب آهي، "روز ڏس تہ ليون ڳالهيون... آخر ڇا سمجهيو اٿئون اسان کي..."

"آهستي ڳالهاءِ... مان چوان ٿي آهستي ڦاٽ..." هڪ اڌڙ عمر واري عورت جا ڳاڙهيءَ تي هٿ رکي بيزار بيزار ويٺي هئي، اوچتو ڏلڊ ڪرلي ڳالهائڻ لڳي ٿي، "ڏسين ٻہ سهين، تون تہ وڃ ۾ رکو هڪ پت آهين... جي ڀريان ڪنهن پڏي ورتو تہ ڪير وسائيندو ان ميچ کي--"

"تو ئي تہ سيٺي جو لڪ پوڙيو آهي..." لوجوان سخت ڪاوڙ مان ماءُ ڏالهن لهاري چوي ٿو، "رکو ۽ ڏ پنهن جيڪڏهن زبان بند رکين تہ قرآن جو قسم آ... آهي ڪيسيون پائيندا، هر تي اچي اڻ مڃني... ۾ ڪير سمجهائي توکي... ٿي پئي آن ماءُ ماتا ڪ تہ..."

"لهيو لهيو... جيڪا وري تو ۾ بردباري آهي... ان جي ٻہ ڏ يهہ کي خبر آهي... اڙي ڪير ويو هو الاس پتو پوڙي شاهوءَ کي ايلاز ڪرڻ... ڪنهن پالهون پڏي پتڪاسيڙ ڪئي هئس... مان يا تو..."

"ڪير ٿو چوي... ظاهر تہ ڪرپنس تہ ڪيڏانس تہ آندا..."

"بڪ ڪ ڪر پيهودا..." ورالڊي ۾ رکيل کٽ تي اهليل پيلي چهري وارو بيمار شخص اٿي ٿو.

”تون آن بيهودو—“ نوجوان جو لئون رت جوش ۾ اچي ويو ٿو.

”اڙي...“ بيمار ڇهري وارو وڏو ماءُ ٽڙندڙ قدمن سان وڃي لٺ کڻي ٿو.

”او ابا...“

”او ادا... پيلي خدا جو واسطو اٿئي—“ گهر جون پريشان عورتون پڻ حصن ۾ ورهائجي وڃن ٿيون.

طوفان نه صرف آسمان ۽ ڌرتيءَ جي وچ ۾ ڦهليل آهي ۽ نه صرف پنهنجي آڏو ايندڙ هر شي کي ڊاهيندو اڳتي ڌوڪيندو پيو وڃي، پر ڌرتيءَ تي رهندڙ ماڻهن جي رشتن جون ديوارون به ان طوفان ۾ ڪري رهيون آهن. ڊهي رهيون آهن ۽ هوا کي ڪوبه روڪي نٿو سگهي.....

هوا جي ارڏائي سبب ڳوٺ جي خاموش گهٽين ۽ گهرن مان رڙين جون صدائون بلند ٿيڻ لڳن ٿيون. ٻارن ۽ عورتن جون، آسمان جي سيني ڏانهن ويندڙ آهون ۽ دانهون جاري آهن ۽ هوا مچريل هاٿين جي ٽولي جيان سڀڪجهه لتاڙيندي پئي اچي. هن جي بي رحم حملي سبب ڪچن گهرن جون ڇتيون رڙيون ڪرڻ لڳن ٿيون. بجليءَ جا ٿنڀا ڌرتيءَ جي سيني تان اٿيل مٽيءَ جي طوفان ۾ زورزور سان لڏڻ لڳن ٿا. گهرن ۾ بيٺل وڻ ڌرتيءَ ڏانهن لوڙي گهرن ۾ رهندڙن تي موت جهڙي هيبت طاري ڪن ٿا. ماڻهو بي واهه نه ڏسي قرآن شريف کڻي بيهن ٿا.

هڪ گهر ۾ بيٺل ڪکيءَ جو پراڻو وڻ وڏي ٺڪاءَ سان ڪري ٿو. گهر ۾ رهندڙ هڪ ماءُ جي هنج ۾ جهليل ٻار طوفان جي ان ڏاڍ کي آخري ڀيرو ڏسي ٿو. زخمي ماءُ چرين جيان رڙيون ڪرڻ لڳي ٿي. اوچتو انسانن ۽ بي جان قوتن جي وچ ۾ مهاڀاري جنگ شروع ٿي وئي ٿي. هڪ ڪکائين گهر جي مٿان بيٺل طاقتور پول هوا جي آڏو ڪمزور ٿيو ٿي وڃي ٿو ۽ ڌڙام ڪري پن گهرن مٿان ڪري ٿو ۽ تڏهن گهر ۾ ماڻهن جا هراسيل ڪيئي آوازگولجن ٿا. انساني زندگيءَ آڏو موت جو رقص شروع ٿي وڃي ٿو. اليڪٽرڪ تارن جي وجود مان اٿيل باهه جا آلا چؤطرف ڦهليل ڪانن ۾ باهه جو هڪ سمنڊ پکيڙي ڇڏين ٿا. لمحن جي وڇوٽيءَ ۾ هيڏو سارو ڳوٺ باهه جي پيٽ ۾ اچي وڃي ٿو. گهر گهر ۾ قيامت جو دولهون لهي اچي ٿي. دولهين جي وچ ۾ گهٽيل رڙيون، دانهون ۽ باهه جي جهر ۾ سڙندڙ ماڻهن جون خوفناڪ رڙيون ۽ ڪوڪون.

سڙندڙ ڳوٺ کان پريان روڊ جي سيني تي بس جي ڦيٿن مان بريڪ لڳڻ ڪري چرڙاٽ نڪري ٿو. ڊرائيور بس جي گرم ٿيل مشين کي ڪجهه لمحن لاءِ بند ڪري ٿو. بس ۾ ويٺل ماڻهو چهرن تي عجيب عجيب ڀاوَ آڻي سڙندڙ ڳوٺ مان اٿيل دولهين ڏانهن ڏسڻ لڳن ٿا، جنهن ۾ انساني جسمن جي سڙاند ڦهلجي وئي آهي. سيٽن جي پرسان ٻڌايل شيشن وارين درين

مان ماڻهو منڊيون ٻاهر ڪڍي السائن ۽ ٻاهه جي وچ ۾ چڙيل چتي ويڙهه متعلق ڳالهيون ڪن ٿا.

"هيءَ ٻاهه ڳوٺ جي هرفرد کي ساڙي رک ڪري ڇڏيندي...." فلاپ ايڪٽر هڪ ماڻهوءَ جي ڪاهي ۾ هٿ وجهي پنهنجي ڳالهه جاري رکي ٿو. "تو ٽاورلنگ الفرلو فلر ڏٺي هئي....؟"

بس جي وچ ۾ مسافرن جي رکيل سامان ۾ ڦاٿل سنهڙو صحافي اوچتو چرڪ ڀري ٿو. ڏور سڙلدڙ ڳوٺ مان ماڻهن جون رڙيون اچا ٻه تيز ٿي وڃن ٿيون. صحافي پنهنجي سنهڙي ڳچيءَ ۾ لڙڪيل وزني ڪيميرا ڏانهن ڏسي ٿو. هن کي لڳي ٿو ته هو جنهن خبر لاءِ هڪ عرصي کان ڀٽڪيو آهي، اها هن کي الهيءَ سڙلدڙ ڳوٺ مان ضرور ملي ويندي.

ڊرائيور گاڏي اسٽارٽ ڪري ٿو. ان مهل سنهڙو صحافي بي ترتيبيءَ سان ٽڙيل ٻکڙيل سامان مان پاڻ ڪڍي ڊرائيور سيٽ ڏانهن وڌي وڃي ٿو. ڊرائيور گيئر بدلائڻ لاءِ هٿ کي حرڪت ۾ آڻي، بس ۾ ويٺل ماڻهن جي چهري معلوم ڪرڻ واري پنهنجي مٿان لڳل آئيني ۾ ڏسي ٿو. صحافي ڊرائيور سان مخاطب ٿئي ٿو، "استادا.... ڪجهه گهڙين لاءِ گاڏي روڪيو."

هڪ پل لاءِ ڊرائيور ڪوبه جواب نه سوچي هن ڏانهن ڏسي ٿو.

"ڇا استادا.... توهان گاڏي روڪي نٿا سگهو...."

"پر ڇو روڪجي بابا....!؟"

سڙلدڙ ڳوٺ مان ماڻهن جون دانهون ۽ ڪوڪون اچڻ جاري آهن. هراس ۽ دهشت ۾ ٻڏل آواز هوا سان شامل ٿي بس ۾ ويٺل ماڻهن جي ذهنن سان ٽڪرائجي رهيا آهن.

"الهن ماڻهن لاءِ.... استادا.... الهن ماڻهن لاءِ...."

ڊرائيور بدران فرنٽ سيٽ تي ويٺل هڪ شخص ڳالهائي ٿو، "الهن سان همدردي ڪرڻ جو تو واهه جو ڏک ورتو آ.... يعني روزي رکڻ جو شوق هجي توکي ۽ احترام ۾ پاڻي ۽ مالي وري اسان جو بند ٿئي...."

هو ان ماڻهوءَ کي جواب لئو ڏئي، ڊرائيور سان ڳالهائي ٿو، "استادا.... مان هڪ اخبار جو صحافي آهيان.... اها ڳالهه منهنجي ذميوارين ۾ شامل آهي ته مان الهن بي وسهه مالهن جون تصويرون ڇڪي حڪومت جو ڌيان الهن جي تباهيءَ ڏانهن ڇڪرايان.... همدرديون پيدا ڪريان.... استادا! هيءُ هڪ انساني مسئلو آهي.... ڪجهه منٽن لاءِ استاد.... رکو ڪجهه منٽن لاءِ گاڏيءَ کي بيهاريو...."

بس ۾ ويٺل ماڻهو، بس کي هلائڻ لاءِ "ڊبل ڊبل" چئي درين کي ڌڪ هڻن ٿا. ڏسندي ڏسندي بس اندر هڪ شور وڌي وڃي ٿو، جنهن ۾ سنهڙي صحافيءَ جو آواز دٻجي وڃي ٿو، هو اڪيلو رهجي وڃي ٿو ۽ ان اڪيلائيءَ جي احساس سبب هو ڏاڍو ڪڪو وکو ٿي وڃي ٿو.

گاڏيءَ جي الجڻ مان قلچ تي پير جي دٻاءَ سبب ڪجهه آواز لڪرن ٿا. اوچتو ڊرائيور ڪجهه سوچي قلچ تان پير هٽائي گاڏي بند ڪري ڇڏي ٿو، ”ٺيڪ آهي... تون وڃ...“

گاڏي بند ٿيڻ سان گاڏيءَ ۾ شور وڌي ويو ٿو.

گاڏي نه هلندي...“ ڊرائيور پنهنجي سيٽ تان اٿي ٿو. هي صحافي جيستائين واپس اچي موٽندو... گاڏي نه هلندي...“ هو پنهنجو فيصلو ويٺلن تي مڙهي ٿو.

ڊرائيور جو بدليل لهجو ڏسي مجبور ٿي ماڻهو آهستي آهستي خاموشي اختيار ڪن ٿا، پر آخري سيٽ تي ويٺل ٻي فيشن ايبل نوجوان ساڳيءَ طرح ”ڊبل اي... ڊبل اي...“ چوندا رهن ٿا. الهن جي ڪوڙ جو ڊرائيور مٿان ڪوبه اثر نٿو ٿئي. هو صحافيءَ سان گڏ هيٺ لهي اچي ٿو.

”اچڻ جي جلدي ڪجانءِ... هتي جو حال ڏسيو ٿو ويئن...“

صحافي شڪرگذار نظرن سان سندس ٿورو مڃي ٿو ۽ پوءِ سڙندڙ ڳوٺ ڏانهن وڌڻ لڳي ٿو. هن جي چهري تي اهڙو نهر ڦهليل آهي، جهڙو ڪنهن وڏي پهاڙ کي سر ڪندڙ اڪوان جي چهري تي هوندو آهي. هو الهيءَ پهاڙ کي سر ڪرڻ لاءِ چند وکن جي فاصلي تي پهچي ويو ٿو. باهه ۽ طوفان جي حملي هيٺ پيڙجندڙ ماڻهن جون رڙيون ۽ دانهون ٻڌندو هو هڪ گهر جي آڏو بيهي رهي ٿو. باهه جي جسم ساڙيندڙ چڙ سبب هن جي چهري تي ڪجهه ڪنن لاءِ ايذاءَ جا گهنج پنجي وڃن ٿا، پر پوءِ جڏهن هڪ جهور پوڙهو چرين جيان هڪ پاسي کان ٻئي پاسي ڏانهن ڊوڙڻ لڳي ٿو، تڏهن صحافيءَ جي چهري تي باهه جي تپش کان وڌيڪ ان ڳالهه جي ڪري ڳتي ظاهر ٿئي ٿي ته هو، ان بدحواس پوڙهي کي ڪنهن ريت ڪيميرا جي زد ۾ آڻي سگهي. پوڙهو بالٽيون کڻي ڊوڙندڙ ماڻهن جي آڏو ليلائيندو رهي ٿو، ”اڙي منهنجو بيمار شبن... اڙي منهنجي شبن کي ڪو بچائي...“ اوچتو هڪ لمحو اهڙو به اچي ٿو، جڏهن اهو پوڙهو ماڻهن آڏو آزي ليزاري ڪرڻ بجاءِ سڙندڙ گهر ۾ ڪاهي پوي ٿو، پر هو جيئن ئي ابهرائيءَ مان وڌي ٿو، تڏهن هن جي اکيان ڪريل بجليءَ جون لنگيون تارون هن جو دڪ روڪي ڇڏين ٿيون. ماڻهن جي رڙين ۽ دانهن ۾ هڪ وڏي دانهن جو اضافو ٿئي ٿو ۽ هو الهن کولي تارن مٿان ڦٿڪڻ لڳي ٿو. ڦٿڪندڙ پوڙهو ”ڪلڪ“ ڪري ڪيميرا ۾ محفوظ ٿي ويو ٿو.

صحافي پريان کان نظر ايندڙ هڪ نوجوان عورت ڏانهن ڏسي ٿو، جا ڌرتيءَ تي پلٿي ماري پار ڪيدي روئي رهي آهي. صحافي هن ڏانهن وڌي وڃي ٿو ۽ پوءِ خبر ناهي الائي ڪهڙي جذبي کان ان روئيندڙ عورت جو فوٽو ڪيدي ٿو.

صحافي هڪ سڙندڙ جهڳيءَ ڏانهن وڌي وڃي ٿو، جتي ماڻهو مشين واري چرخ سان پاڻيءَ جون بالٽيون هاري رهيا آهن. الهن ماڻهن کان پرڀرو هڪ لنڊڙو ٻار، جو شايد پنهنجي

ماڻهُ جي چولي کي پنهنجن پتڪڙن هٿن سان سنڀون ڏيڻ ٿو چاهي، جنهن باهه ۽ طوفان جي هن ڏاڍ ڏانهن پنهنجي ماءُ جو ڌيان ڇڪائڻ ٿو چاهي، ڏاڍي بيوسيءَ وچان روئي رهيو آهي. زنجيرن جهڙو مضبوط رشتو ڪڙيون ڪڙيون ٿي الهيءَ جهڳيءَ ۾ سڙي رهيو آهي ۽ ٻار الهيءَ ڏاڍ خلاف دانهون ڪري رهيو آهي. الهيءَ ٻارڙي اوچتو ڪيمرا جي وات مان ”ڪلڪ“ جو آواز ٻڌي ورتو آهي ۽ الائي ڪهڙي ڳالهه کان هراسجي ماڻهن ۽ باهه جي شور کان دور ڀڄڻ لڳو آهي.

ماڻهو جيئن پوءِ تيئن الهيءَ بي قابو ٿيندڙ باهه مٿان بالٽيون پاڻيءَ جون هاري رهيا آهن. باهه جو دوزخ هوا جي زور تي هڪ گهر کان ٻئي گهر ڏانهن ڦهلجي رهيو آهي.

ماڻهن سان گڏ گهرن ۾ رهندڙ چوپايو مال به دانهون ڪندي بدحواسيءَ ۾ ڊوڙندي نظر اچي ٿو. صحافي هڪ ماڻهوءَ کان باهه جو سبب معلوم ڪرڻ لاءِ هن کي روڪڻ ٿو چاهي، پر اهو ماڻهو بيهڻ بدران ذري گهٽ هن کي ڪيرائيندو هڪ پاسي ڊوڙي وڃي ٿو. هو پاڻ سنڀالي هڪ ٻئي شخص ڏانهن وڌي وڃي ٿو، جنهن جو گهر مڪمل طور باهه جو کاڄ ٿيچي ويو آهي ۽ هو اڌ ٻچيل سامان ڏانهن ڏک ۽ اچرج ۾ ڏسي رهيو آهي.

صحافي ان شخص کان به ڪو سبب معلوم ڪري نٿو سگهي ۽ ان کي غمن جي غفائن ۾ اڪيلو ڇڏي اڳيان وڌي ٿو اچي.

رستي تي بيٺل بس جو هارن زور زور سان صحافيءَ کي سڏڻ لڳي ٿو. جواب ۾ هو هڪ اکهاڙي ڪار بس ڏانهن منهن ڪري ڪڍي ٿو ۽ پوءِ هڪ پريشان عورت ڏانهن وڌي وڃي ٿو، جنهن جي گهر جي هر شيءِ سڙي وئي آهي، هوءَ فقط هٿن ۾ جهليل قرآن شريف بچائي سگهي آهي.

”ڪلڪ.“

هڪ ٻي عورت کي هڪ اڌ سڙيل ٻار پڪڙيل آهي. هن جي گهر جي هر شيءِ سڙي وئي آهي ۽ ڪوبه سندس گهر ۾ سڙندڙ شين کي بچائي نه سگهيو آهي.

”ڪلڪ.“

صحافي ڪيمرا هٿن ۾ لڙڪائي هڪ ٽڪل اکين واري پوڙهي عورت ڏانهن وڌي وڃي ٿو، جا بنا ڪنهن روڄ راڙي جي باهه ۾ سڙندڙ گهر ڏانهن خالي خالي نظرن سان ڏسي رهي آهي. هوءَ سوهن جي دڙي جي اسٽوپا جيان اداس بيٺي آهي. صحافيءَ کي پهريون ڀيرو ان ساڪت ٿيل پوڙهي عورت مٿان حيرت ٿيڻ لڳي ٿي، جنهن جي گهر جي هر شيءِ سڙي رهي آهي، پر هوءَ ان تي ڪا دانهن نٿي ڪري. صحافي هن جي بلڪل ويجهو اچي وڃي ٿو، ”امڙ... اهو ٻڌائيندينءَ ته هيءَ باهه ڪيئن لڳي...؟“

— خاموشي.

”امڙ... هي سڀڪجهه ڪيئن ٿيو...؟“

ٻوڙهيءَ جا ٻهريان چپ لڏن ٿا ۽ ٻوهه ڳاڙي. اکين ۾ پرپل ٻه ڳوڙها ليڪا ڪاهي هن جي ڳهنجن واري چهري ۾ لڙي ٻون ٿا. ٻوڙهي ٿڪل لهجي ۾ چوي ٿي، ”ٻجليءَ جي ٿنڀي هي پيڙ ٻاريو آ ابا ... ٻجليءَ جي ٿنڀي ...!“ ڪجهه لمحن لاءِ ان ڳهر ڏالهن خالي لظرن سان ڳهوري هوءَ وري خاموش ٿي وڃي ٿي.

صحافي مڪمل خبر وٺڻ لاءِ ان عورت کي ڪولڻ چاهي ٿو، ”امڙ! تون اهو ٻڌائيندينءَ ته تنهنجو هن ڳهر ۾ ڇاڇا سڙيو آهي...؟“

ٻوڙهي چپ پيڪوڙي ڪنڌ جي اشاري سان لنڪهر ڪري ٿي ۽ ٻوهه اوچتو ڄڻ ته ٻرلدڙ جبل ڦاٽي ٻوي ٿو. هوءَ رڙيون ڪري روئڻ لڳي ٿي. صحافيءَ کي معلوم ٿي لٿو سڪهي ته اها عورت حل نه ٿيندڙ مئٿميٽڪ جي سوال جيان چو ٿي وئي آهي. هو ان کي ساڳي حال ۾ ڇڏي سامهون واري ڳهر ڏالهن وڌي وڃي ٿو، جنهن جي ڍهي ويل ديوار ڀرسان هڪ لوجوان ٻيهوش پيو آهي. صحافي ڪيميرا سنڀالي ٿو.

”ڪلڪ.“

بس هڪ ڀيرو وري زور زور سان هارن ڏئي ٿي ۽ ٻوهه تيزيءَ سان رستي جي سيڱي مٿان ڊوڙڻ لڳي ٿي. صحافي حيران ۽ پريشان ڊوڙلدڙ آخري بس پٺيان هٿ لوڏي ڊوڙڻ لڳي ٿو، پر بس ٻيهي لٿي، ويندي رهي ٿي.

هو شهر ڏالهن ويندڙ روڊ ۽ سڙندڙ ڳوٺ جي وچ واري حصي تي پهچي ويو آهي. ڳوٺ مان ماڻهن جون وحشتن ۾ ٻڏل دالهون ۽ ڪوڪون اڃا به جاري آهن. ڄاڻن جي ڪرڻ جا آواز ۽ ماڻهن جو شور اڃا به ٻڌڻ ۾ اچي رهيو آهي. پر هاڻ صحافيءَ کي انهن آوازن سان ڪا دلچسپي نه رهي آهي. هن کي ان ڳالهه جو فڪر آهي ته هن جي هيءَ خبر به هن ڪان اڳ ئي ’فليش-اپ‘ ٿي ويندي.

ٻڙ جو وڻ

طارق عالم

اسڪول وڃڻ لاءِ آئي هيس تہ ڏٺو هيم، امان ٻورچيخاني جي ٻاهران ٽن سيرن جي ٺهيل چلهہ تي چانهہ ٺاهي رهي هئي. ڇيڻن مان لڪرندڙ دونهين تي بہ هن جي اکين مان لڙڪ نہ پئي وهيا. ٻاهہ جون ڇيون ڏوتيءَ رنگ وارو امان جي ساٽ ڇهري تي ڳاڙها پيلا رنگ اڇلائي، زبالون ٻهرڪائي رهيون هيون. مان بابا ڏانهن ڏٺو هو، جيڪو ٻنا چانهہ پيڻ جي دڪان ٻاهر لڪتو پئي ويو.

ڏاڏا، کاٽ جي صندل تي ويهي مٺل ويساهہ مان اڱڻ ۾ پوکيل جهولي ٻڙ جي ويڪري ٿڙ ۾ کهوري رهيو هو. ۽ ڏاڏي ڪجهہ پريان اڱڻ ۾ رکيل ڪٽ جي اکهاڙي واڏڻ تي ويهي، ساڳي ئي مٺل ويساهہ منجهان ڏاڏا جي ويڪرن پناڙن کي کهوري رهي هئي. مان اکين وڏي ٻورچيخاني ۾ جهاتي پاتي هئي. منهنجي مامي ۽ سندس ٻار پيدن سان ماني کائي رهيا هئا.

ٻورچيخاني جي چانٺ تان موٽي اچي، امان جي پير ۾ ويهي رهي هئس. هڪ رات ۾ انقلاب اچي چڪو هو. مان ڇيڻن مان لڪرندڙ ٻاهہ جي ڇپين ڏانهن ڏٺو هو، جيڪي اڃان بہ ڪنهن ڏوتي رنگ وارو امان جي ساٽ ڇهري تي زبالون مرڪائي رهيا هئا.

ان گهڙي منهنجي دل چاهيو هو، هٿ وڌائي ڏوتي ٻاهہ جي لهرائيندڙ اڪٽ زبالن کي پنهنجي ننڍڙيءَ مٺ ۾ پڪوڙي، ڪاڪڙي مان ڇڪي پٽي، ڪنهن اولهي کوهہ ۾ اڇلائي ڇڏيان... ڏاڏيءَ جي آواز تي آئي اسڪول لاءِ تيار ٿيڻ لڳي هئس.

اسڪول مان واپس آئي هيس تہ ڏٺو هوم ـــــ دٻا، ڪفگير، چمچا، چُريون، ديڳڙا، ديڳڙيون، ڪوپ ساسريون اسڪ ٿي چڪا هئا. ويريون نہ هولدي بہ آسمان تائين ڪچيل نظر آيون هيم. ڏاڏا پُٺي اکهاڙو پنهنجن مضبوط هٿن ۾ هڪ ويڪري ڦر واري کهاڙي سان ٻڙ جي ٿڙ تي ضربون هڻي رهيو هو. ٿڪا هڻڻ جي باوجود، پکهر سندس پناڙن جي مشڪن مان، رت جان ليڪون ڪڙيءَ رهيو هو. الائجي ڇو مون کي محسوس ٿيو هو ـــ ڏاڏا روئي رهيو آهي. چاهي هئم پنهنجي شڪ جي پڪ ڪرڻ، پر همٿ ساري نہ سگهي هيس. هونءَ بہ جڏهن ڏک پنهنجي انتها تي پهچندو آهي، تہ جسم جي پور پور مان لڙڪ ٻنجي سمڻ لڳندو آهي.

ان گھڙي ڏاڏا مون کي سمورو لڙڪ لظر آيو هو ۽ مون کي محسوس ٿيو هو، ڏاڏا ٻڙ جي وڻ کي ڀلي ۾ پاڻ کي کهاڙا هڻي، کٽي رهيو هو.

مان ٿيلهو ٽنگيو ۾ ٽنگي ڏاڏيءَ جي ڪچ ۾ ويهي وائڙن والگر پڇيو هيو — ”امان، ڏاڏا ٻڙ چو ٿو ڪٽي —؟“ ڏاڏي ڪجهه دير ماٺ رهي، پنهنجي منهن پٽڪيو هو، ”هاڻ هن گهر کي ٻڙ جي ضرورت ناهي. ٻڙ جي وڻ اڳڻ کي سوڙهو ڪري ڇڏيو آهي. جيڪڏهن ڏاڏ نهن ٻڙ کي لـ ڪٽيندو تـ پنهنجو گهر ٺهي لـ سگهندو.“ هاڻ توهان ٿي سوچيو، تعمير جو اهو طريقو ڪيڏو نـ ان سولهائيندڙ ۽ پوائنتو آهي؟ — (ڪجهه ٺاهڻ لاءِ گهڻو ڪجهه ڊاهي ڇڏڻ) ڏاڏيءَ ڏاڏهن ڏنو هوم. هئن اڃي رڻي جي ڪنڊ سان ڇهرن وت مڙي آيل لڙڪن کي ڏ ڪندڙ هٿن ۽ جهرلدڙ جيءَ سان ٺڪيون ڏئي ماٺ ڪرائي ڇڏي هئي. ڏاڏا ۽ سندس هڪ دوست اڳڻ ۾ ٻن ڪمرن جو گهر ٺاهڻ شروع ڪيو هو.

ڏاڏا گهر جو ڪم ڪندي هر وقت پاڻ کان ڪاوڙيل لظر ايندو هو. هئن ان سڄي عرصي ۾ ڳالهايو گهٽ، ٻر گهر جون ديوارون وڌيڪ ٺاهيون. ڏاڏا لاءِ ڏينهن جا ٽي پهر ڇڻ هڪ پهر ٿجي ويا هئا. ڪجهه ئي ڏينهن ۾ هڪ لنيڙي اوطاق ٻن لنيڙن ڪمرن ۽ هڪ مختصر اڳڻ وارو گهر جڙي راس ٿي چڪو هو — مون کي لئين گهر جو اڳڻ وڌيڪ اڻيڙو ۽ سوڙهو ان ڪري ٿـ لـڳندو هو جو ڪٽيل ٻڙ جي وڪري ٽڙ ۽ ٽارين لئين گهر جي ننڍيڙي اڳڻ کي ويتر سوڙهو بڻائي ڇڏيو هو — شام جڏهن گهرن تڙڻ ۽ ٻنين پارن تي پنهنجي سالوري پالهن جي پکيڙ کي سوڙهو ڪندي اسان جي گهر کان ڪجهه. ٻريان ريل جي بند پرسان ٻٽيل ٻاغ کي پنهنجي گهيري ۾ آڻيندي هئي تـ ڏاڏا گهر ۾ داخل ٿيندو هو ۽ سوڙهي اڳڻ ۾ رکيل ڪاٺ جي صندل تي پلٽ هڻي، ٻڙ جي ڪٽيل ٽارين کي چلهه ۾ دکندي ڏسندو رهندو هو. هڪ شام جـو ڪاٺين کي دکندي ڏسي، ٻهراڻ هورياڻ، پوءِ تيز تيز گنگهڻ لـڳو، ڇڻ تـ سڪل ڪاٺين جو دولهون سندس ٺڙڻ ۾ پرجي ويو هو.

هنو لـ چاهيندي ٻـ ڪيتري دير گنگهندو رهيو، پوءِ ٻئي ڏينهن صبح جو جڏهن پنکي شهر جي رودن تي ٻهاري ڏئي رهيا هئا ۽ رودن جي ڪنارن تي مٽيءَ جي سنهي قنات ٺانجي وئي هئي، تـ ڏاڏا هٿ منهن ڌوئي در جي چالٽ ٺهيوئي مس تـ ڪٽيل وڻ جيان اڌ گهر ۾ اڌ ٻاهر وڃي ڦهڪو ڪيائين.

ڊاڪٽر جي چوڻ مطابق مٿس دل جو شديد دورو پيو هو ۽ اهڙيءَ طرح ڏاڏا اسان کان الـڳ ٿي ويو هو. ٻر اڄ جڏهن مان سوچيان ٿي تـ مون کي محسوس ٿئو ٿئي، ڏاڏا الـڳ تـ اسان کان ان ڏينهن ٿي ويو هو، جڏهن اسان جـي ماميءَ گهر ۾ لفرت جـي ٻريري وڌي هئي ۽ ڏاڏا لئين گهر ٺاهڻ لاءِ پنهنجن هٿن سان ۽ محبتن سان پوکيل ٻڙ جـي وڻ کي ڪٽڻ لاءِ ٻڙ جي ٽڙ ۾ پهريون ڪهاڙو هنيو هو. اصل ۾ اسان پاڻ کان وڌيڪ پنهنجن گهرن،

ٻنهنجن ولن ۽ ٻنهنجي زمين ساڻ پيار ڪندا آهيون، تڏهن ته ڏاڏا جهڙو مضبوط اعصاب وارو ماڻهو به ڏک سهائي نه سگهيو هو ـــــ

ڏاڏا جي مري وڃڻ ڪان پوءِ به ڪيترا ڏينهن اسان جي چلهه ٻڙ جي ٽارين سان جلندي رهي ۽ ڏاڏيءَ جا لين لڙڪن سان جلندا رهيا. پوءِ هوريان هوريان ٻڙ جون ٽاريون ختم ٿي ويون، پر چلهه ۽ ڏاڏيءَ جا لين ڪڏهن به اجهامي نه سگهيا.

اڄ جڏهن مان انهن ڳالهين تي سوچيان ٿي، ته مون کي محسوس ٿئي ٿو ته گهر جيستائين آباد هوندا آهن، تيستائين چلهيون ۽ دليون ڪڏهن به اجهامي نه سگهنديون آهن.

جيئي لطيف

٢٤٤ عرس شريف جي ادبي ڪانفرنس جو احوال

پروانو ڀٽي

لاکيڻي لطيف جي سالا نه ميلي جي تقريبات تي لکندي منهنجو ذهن گهٽ ۾ گهٽ ٣٨ سال پوئتي هليو ويو آهي تڏهن کان وٺي انهن محفلن ۽ مجلسن ۾ هڪ ڪارڪن جي حيثيت ۾ ڏسي رهيو آهيان، جن محفلن ۽ مجلسن ۾ سنڌ جا نامور عالم، اديب ۽ فنڪار اچي گڏ ٿيندا هئا. الداز و اٿر ته سال ٥١-١٩٥٠ع جي ڳالهه آهي. تن ڏينهن ۾ قومي شاهراهه کان درگاهه تائين ويندڙ رستو اڃا نه ٺهيو هو. مٽي اپتري ته اڏامندي هئي، جو زائرين جا چهرا اڃا ٿي ويندا هئا. هن وقت جتي آڊيٽوريم ٺهيل آهي، اهو هڪ ڏڙو هوندو هو، جتي تنبو ۽ قناتون هڻي ويهڻ جو انتظام ڪيو ويندو هو. پرائمري اسڪول جي عمارت پرسان ميدان تنبو لڳڻ ڪري، ”ميدان عرفات“ جو نظارو پيش ٿي ڪيو ۽ انهن ننڍڙن تنبوئن ۾ سنڌ جا نامور عالم ۽ اديب هيٺ پٽ تي وڇايل تڏن تي آرام به ڪندا هئا ته علمي ڪچهريون به.

اڄ به انهن ڪچهرين ۾ مرحوم آغا تاج محمد جا ٽهڪ، مرحوم سيد ميران محمد شاهه جا دالشورانا گفتا، مرحوم سرشار عقيلي جا نماناڻيءَ وارا ٻول، محترم عبدالله چنا جي صلاحن ۽ مشورن وارا جملا، مرحوم ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل جا شاگردن کي هدايتن وارا لفظ، مرحوم الله بخش نظاماڻيءَ جا معصومانا الداز ۾ ڪارڪنن کي ڏنل ڏڙڪا، ڪنن ۾ گونجبي رهيا آهن ۽ آءٌ انهن پيو پاليان ته ڪالهوڪي ڳالهه آهي. اڄ به جڏهن پٽ تي پيرو ڪندو آهيان، تڏهن انهيءَ طرف ضرور نظر ڪندو آهيان، جتي ڪنهن زماني ۾ اديبن جا آستانا هوندا هئا.

اڄ نه اوطاقن ۾ تازا پٿر ڪک،
آديسي اٿي ويا، پٺي اڏامي رک،
سامي ڪٿي سنک، وڃائي وات ٿيا.

وقت ڪنهن جو به انتظار نٿو ڪري. وقت جي ور ڪيترن کي پاڻ سان گڏ گڏي وڌو ۽ پويان صرف يادگيريون رهجي ويون، جيڪي دلين تي نقش آهن.

ادبي ڪانفرنس، عرس جي تقريبات جو اهم حصو شروع کان ئي رهيو آهي. ڏاڍيون سٺيون علمي تحريرون ۽ تقريرون ٻڌڻ ۽ پڙهڻ لاءِ ملنديون هيون. ڏاڍا قور پريا ڇهرا لطيفي لات کي عام ڪرڻ لاءِ پنهنجون ڪاوشون ڪئي ايندا هئا ۽ داد حاصل ڪندا هئا.

١٩٦٠-٦١ع ڌاري ادبي ڪانفرنس کي پنڊال مان ڪڍي لائبريري هال ۾ آندو ويو، جتي اها ڪانفرنس محض رسم بنجي رهجي وئي ۽ ٻڌندڙن ۽ پڙهندڙن جو ڪُڏيل تعداد ٣٠-٤٠ کان مٿي نه رهيو.

خدا ڀلو ڪري حيدرآباد جي اڳوڻي ڪمشنر جناب علي محمد شيخ جو، جنهن الهيءَ ضرورت کي محسوس ڪندي پنهنجن دوستن ۽ ساٿين اڳيان ادبي ڪانفرنس واري شمع کي ٻارڻ جو عزم ظاهر ڪيو ۽ ائين مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، محترم حميد سنڌي، محترم عبدالحميد آخوند ۽ ٻين جي ڪوشش سان هي منڊل هڪ مرتبو وري مچي ويو.

گذريل ٥-٦ سالن کان محترم حميد سنڌي جنهن جفاڪشيءَ سان هن ڪانفرنس جي ڪنوينر ٿيڻ جو حق ادا ڪيو آهي، ان کي ڪوبه فراموش نٿو ڪري سگهي. سڄيءَ سنڌ مان توڙي پاڪستان جي ٻين صوبن مان هڪ سئو کان وڌيڪ اديبن ۽ شاعرن کي گڏ ڪرڻ، سندن سارسنڀال لهڻ، تهڪل تڪور ڪرڻ، لاڏ ڪوڏ برداشت ڪرڻ، ايترو آسان نه آهي جيترو عام طرح محسوس ڪيو ويندو آهي.

مون کي به ٻين ڪيترن ئي بزرگن ۽ دوستن جيان اها سعادت حاصل آهي ته ١٩٥٠-١٩٥١ع کان وٺي اڄ تائين مون اهي ڪانفرنسون ۽ ادبي اجتماع پنهنجي ڏٺا آهن. ڪارڪن ٿي هٿ ڏورايا آهن ۽ خدمت ڪئي آهي. جيتوڻيڪ عرس جي ٻين تقريبات تي سرڪاري رنگ به هوندو آهي، پر ادبي ڪانفرنس هميشه ادبي معيار تي ئي رهي آهي ۽ ان جي صدارت لاءِ پڻ سنڌي زبان ۽ تعليم جي ڪنهن ماهر ۽ نامور اسڪالر کي دعوت ڏني ويندي آهي. هن سال عرس جون تقريبات ٢٧-٢٨-٢٩ سيپٽمبر ١٩٨٨ع تي ٿيون.

افتتاحي تقريب

٢٧- سيپٽمبر تي صبح جو ثقافتي مرڪز جو پنڊال ماڻهن سان پرجي چڪو هو. اعلان اهو ٿيل هو ته سنڌ جو گورنر رٽائرڊ جسٽس قديرالدين احمد خاص مهمان جي حيثيت ۾ شريڪ ٿيندو، پر صاحب موصوف طبيعت جي ناسازي ۽ لاچاري سبب پهچي نه سگهيو، پر پنهنجي طرفان سنڌ جي هڪ ڏاهوڪي وزير محترم رحيم بخش سومري کي موڪليائين، جنهن اچي حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي مزار تي حاضري ڀري ۽ چادر چاڙهي عرس جي تقريبات جو افتتاح ڪيو.

ان موقعي تي ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز جي چيئرمن ۽ حيدرآباد جي ڪمشنر مسٽر مالڪ نذير احمد سپاسنامون پيش ڪندي ثقافتي مرڪز جي ڪوشش ۽ ڪاوشن جو ذڪر ڪيو.

هن صاحب پڌايو ته پٽ شاهه ثقافتي مرڪز طرفان هر سال جيان هن سال به ڪيترن ئي ڪتابن کي شايع ڪرايو ويو آهي، جيڪي سنڌي زبان ۽ ادب ۾ لازوال حيثيت رکندا.

ثقافت ۽ سياحت کاتي جي سيڪريٽري محترم عبدالحميد آخوند، جيڪو پٽ شاهه ثقافتي مرڪز جو اعزازي سيڪريٽري پڻ آهي، ان به انهيءَ جو اعلان ڪيو ته سنڌ جي اديبن ۽ فنڪارن جي همت‌افزائي لاءِ حڪومت طرفان ڪافي ڪوششون ٿينديون رهيون آهن. فنڪارن لاءِ لطيف ايوارڊ گذريل ڪيترن سالن کان ڏنو پيو وڃي. اهڙي ريت اديبن ۽ شاعرن لاءِ هن سال کان "گورنر ايوارڊ" ڏنو ويندو، جنهن جي رقم ١٠ هزار رپيا رکي وئي آهي- جناب عبدالحميد آخوند صاحب جي انهيءَ اعلان جي ڪمشنر صاحب واڪاڻ ۽ آجيان ڪئي ۽ جناب حميد آخوند توڙي جناب حميد سنڌي جي ڪوشش کي ساراهيو ويو.

خاص مهمان محترم رحيم بخش سومري انهيءَ موقعي تي سنڌ جي گورنر جي لکيل تقرير پڙهي ٻڌائي.

ان موقعي تي ٻن ڪتابن "آهوئي صحرا" ۽ "سر ڪاموڏ" جي تقريب رونمائي پڻ ٿي. "آهوئي صحرا" سنڌ جي نامور شاعر جناب نياز همايوني طرفان قاضي قادن جي بيتن جو اردو ترجمو آهي ۽ "سر ڪاموڏ" ادبي ڪانفرنس جي ڪنوينر، نامور تعليمي ماهر محترم حميد سنڌي جو ترتيب ڏنل ڪتاب آهي، جنهن ۾ گذريل سال ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي پڙهيل مقالا ۽ شعر شايع ٿيل آهن.

محترم حميد سنڌي هن کان اڳ سر ليلا چنيسر ۽ سر گهاتو پڻ مرتب ڪري چڪو آهي. جن ڪتابن کي سنڌ جي علمي حلقن ۾ پذيرائي حاصل ٿي آهي.

محترم سومرو صاحب نهايت سٺي موڊ ۾ هو. ان ڪلندي چيو ته "بابا، مولانا صاحب (قاسمي صاحب) ته اسان جي ڳوٺ جو آهي. اسان جا پراڻا ۽ قديمي تعلقات آهن. رباني ۽ نياز صاحب سان به نهايت گهاٽي واسطيداري آهي." حميد صاحب ڏانهن اشارو ڪندي چيائين ته "هي ته منهنجو پائنيو آهي. سندس والد صاحب (مرحوم) سيٺ محمد اسماعيل ميمڻ، اسان جو پراڻو يار ۽ ساٿاري هو." هن تقريب کان اڳ دستور موجب راڳ رهاڻ ٿي، جنهن ۾ سنڌ جي نامور فنڪارن پڻ حصو ورتو. جلال چانڊيي ان موقعي تي وزير صاحب کي ڳوٺ تائين بجلي پهچائڻ جي واسطي درخواست ڏني، جيڪا سومري صاحب انهيءَ وقت واسطيدار عملدارن کي انهيءَ حڪم سان ڏني ته هڪ مهيني اندر جلال جي ڳوٺ کي روشنيءَ سان منور ڪيو وڃي. ڳوٺ ۾ بجلي جي لڳڻ جو ٻڌي جلال به بود ۾ اچي ويو ۽ به ڪافيون نهايت سٺي انداز ۾ ٻڌايائين.

هن تقريب جي اختتام بعد دوستن ۽ احبابن جو قافلو لائبريري هال طرف روانو ٿيو، جتي مهمانن لاءِ چاءِ وغيره جو بندوبست ڪيل هو.

ميوزيم

هال طرف هلندي هلندي آءٌ پر واري ميوزيم ۾ هليو آيس، جتي سنڌ جو مشهور مصور ظفر ڪاظمي فن ڏسندڙن کان داد ۽ تحسين حاصل ڪري رهيو هو. لوري ڄام تماچي، مومل راڻو، سهڻي ۽ سسئي جي لباس مان هٿ جي ٺاهيل بوتن کي اهڙو ته سينگاريو ويو هو جو ائين پئي پئي پاليجي ته سسئي جا وار هوا ۾ لڏن پيا، سهڻي وچ سير ۾ لهرن ۾ لڙهندي پئي وڃي، مومل چوپڙ رالد ڪندي، دل جي رالد هارائي حيران وبني آهي تہ لوري شاهه سائينءَ جي هن بيت جي عڪاسي پئي ڪري تہ

هيٺ جـر مٿي مـيـر ٻاـي ۾ وٺـراهہ،
اڄـي وڃـي وچ ۾ تماچـي جـو سائُ،
لـڳي اتر واءُ، ڪينجهر ھـنـدورو ٿئي.

بهرحال الهيءَ ديدار کان پوءِ پر واري هال ۾ پهتس، جتي شاهه صاحب جـو دلبور ۽ بيا ڪيترائي قلمي نسخا ديدار درشن واسطي رکيل آهن.

ادبي ڪانفرنس

جيئن مون مٿي ذڪر ڪيو آهي تہ ادبي ڪانفرنس جـو سلسلو تہ ١٩٥٠ع کان ئي شروع ٿي چڪو هو، جڏهن آغا تاج محمد خان شاهه لطيف ميموريل سوسائٽي جو سيڪريٽري هولدو هو. سندس تقرير جا هي لفظ اڄ بہ ڪنن ۾ ٻُرن پيا!

اقبال ٿو چوي!

سـمـنـدر سـے مـلـے پياسے کـو شبنم
بـخـيـلـي هـے يـہ رزاقـي نهيں هـے

۽ لطيف سائين ٿو فرمائي تہ

ڏمـرهـو تان ڏي، ٻرچي تـہ ٻات پري
جنگ جـڪري کي، پئي چڱايون چت ۾

هي اهو وقت هو، جڏهن لطيف سائينءَ جي ڪلام سان ٻين صوفي ۽ نامور شاعرن جي پيٺ بہ موضوع سخن هولدو هو. جيئن شاهه ۽ رومي، شاهه ۽ اقبال، شاهه ۽ سچل وغيره وغيره. ان وقت جي ادبي ڪانفرنسن جون سڪون هاڻي ٿيندڙ ادبي ڪانفرنس يقيناً لاهي ڇڏي ٿي، ڇاڪاڻ تہ هاڻي بہ هر بار هتي ادبن ۽ عالمن جو ميڙو ٿيندو آهي. سال گذرڻ بعد وري پئي سال جو انتظار ڪندا آهن.

ڪڏهن چند سالن کان ادبي ڪانفرنس جو سمورو انتظام سائين حميد سنڌي جي حوالي آهي، جنهن کي يقيني طور تي اهو اعزاز حاصل آهي ته هن سنڌ جي سڄي مڪتبه فڪر سان تعلق رکندڙ اديبن ۽ عالمن کي هڪ هنڌ تي گڏ ڪرڻ جي ڪامياب ڪوشش ڪئي آهي. اڪر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سيد علي مير شاهه، ڊاڪٽر غلام علي الانا جهڙا نامور عالم ۽ اديب به شريڪ ٿين ٿا ته ڊاڪٽر تنوير عباسي، رشيد ڀٽي، اياز همايوني، آغا سليم ۽ خواجه سليم جهڙن باشعور اديبن جو تعاون به کيس حاصل ٿي رهيو آهي.

سنڌ ۾ عام طرح هي ميلا نهايت وڏي تزڪ ۽ احتشام سان ملهايا ويندا آهن ۽ انهن مان هرهڪ ميلي تي ادبي ڪانفرنس جو به اهتمام ٿيل هوندو آهي.

حضرت قلندر شهباز جي ميلي جي موقعي تي سال ١٩٦٠ع ڌاري ادبي ڪانفرنس جو رواج پيو ۽ اها خوشيءَ جهڙي ڳالهه آهي ته ان جو سهرو مرحوم سيٺ محمد اسماعيل ميمڻ ڊپٽي ڪمشنر دادو جي سر تي هو، جنهن سڄي سنڌ سان چونڊ اديبن ۽ عالمن کي دعوت ڏئي قلندرانه محفل جو بنياد وڌو هو. سيٺ صاحب مرحوم جي نسبت سان ائين ڪئي چئجي ته پورن ٢٥ سالن کان پوءِ سندس ئي لائق فرزند حميد سنڌي ڀٽ شاهه ادبي ڪانفرنس جي محفلن کي نئون روپ بخشيو آهي. سچل سائين جي ميلي تي ادبي ڪانفرنس جو بنياد موجوده ايڊيشنل چيف سيڪريٽري سنڌ محترم الله بخش سومري وڌو، جيڪو ان وقت خيرپور ۾ اسسٽنٽ ڪمشنر انڊر ٽريننگ هو.

بهرحال مون ذڪر ٿي ڪيو ته لطيفي ادبي ڪانفرنس جي منڊل ڪڏهن ٥-٧ سالن کان جيڪو رنگ مچايو آهي، اهو روزانو وڌندو پيو وڃي.

٢٨- سيپٽمبر تي صبح جو ٿي پبلڪ اسڪول حيدرآباد ۾ اديبن جي آمد شروع ٿي وئي ۽ ڏسندي ڏسندي ٻه ايئرڪنڊيشنڊ بسون اديبن سان پرجي روانيون ٿيون.

ادبي ڪانفرنس جون ٻه نشستون مقرر ڪيون ويون هيون، جنهن مان پهرئين نشست جي صدارت نامور ماهر تعليم، مهراڻ يونيورسٽيءَ جي اڳوڻي وائيس چانسلر ۽ هاڻوڪي وفاقي سيڪريٽري تعليم محترم ايس- ايم- قريشي صاحب کي ڪرڻي هئي، جيڪو به اسلام آباد کان ڀٽ شاهه پهچي چڪو هو.

ڀٽ شاهه جي ريسٽ هائوس کان اديبن ۽ شاعرن جو قافلو، جن جي اڳواڻي محترم ايچ- ايم- خوجه، ڊاڪٽر ايس- ايم- قريشي، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ ٻيا اديب ڪري رهيا هئا، پهرين پنڌ گلن جي چادر کڻي درگاهه تي پهتو ۽ بارگاهه لطيف ۾ پنهنجي سر کي عقيدت سان جهڪائي نذرانه گل پيش ڪيا.

محبت پائي من ۾ رليا روڙيا جن،
تن جو صرافن اڻ توريو اڪهائيو.

۽ ائين محبت ۽ پيار، قرب ۽ سڪ وارن جو هي قافلو درگاهه تان حاضري ڀري وري ۽ ڀرين ڀِٽ آڊيٽوريم ڏانهن روانو ٿيو، جتي ادبي ڪانفرنس جو اهتمام ٿيل هو.

سائين قريشي صاحب جي اسٽيج تي مٿي اچڻ سان ڪاروائي تلاوت قرآن مجيد سان شروع ٿي ۽ سڀ کان اڳ لاهور دانشور سيد علي مير شاهه تقرير ڪئي.

هر سال جيان هن سال پڻ ادبي ڪانفرنس ۾ پڙهجندڙ مقالن لاءِ موضوع مقرر ٿيل هوا، جن مان هڪ: سر ڏهر جو مطالعو، ٻيو: شاهه بحيثيت عوامي شاعر ۽ ٽيون: شاهه انسانيت جو علمبردار هوا.

سيد علي مير شاهه سر ڏهر تي ڳالهايو ۽ لطيفي فقيرن جي ٽولي شاهه سائين جو ڪلام سر ڏهر مان ٻيتن ڏيڻ ۽ وائي ڳائي ٻڌايون. محفل وجد ۾ اچي وئي ۽ ان بعد واري واري سان اديب ۽ شاعر، مرد توڙي خواتين ايندا ويا ۽ پنهنجا علمي شاهڪار پيش ڪندا ويا. جنهن بعد قريشي صاحب علمي ۽ ادبي مسئلن تي دل کولي ڳالهايو ۽ ادبي ڪانفرنس جي ڪوشش کي ساراهيو. ۲ بجي ٽائين هيءَ نشست هلي، جنهن بعد سڀني مهمانن کي لائبريري هال ۾ ماني کارائي وئي.

ٻي نشست، جنهن جي صدارت پاڪستان جي مشهور اديب ۽ پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس جي چيئرمين جناب پروفيسر پريشان خٽڪ کي ڪرڻي هئي، جيڪو ۽ پنهنجن رفيقن لاهور پنجابي شاعر سيد ضمير جعفري، سنڌي اديب محترم غلام رباني آگرو ڊئريڪٽر جنرل اڪيڊمي ۽ سيد حسين شاهه راشدي، بلوچي اديب جناب عزيزمحمد بگٽي ۽ ڪراچيءَ جي دانشور جناب مظهر يوسف سان پهچي چڪو هو.

ٻنهي نشستن ۾ جن ادبين مقالا پڙهيا ۽ شرڪت ڪئي، تن ۾ ڊاڪٽر اياز قادري، ڊاڪٽر نواز علي شوق، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، معمور يوسفاڻي، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، پروفيسر مير محمد پيو، ڊاڪٽر غلام رسول بلوچ، حافظ ارشد اليڊ، ف. م لاشاري، غلام نبي سدايو، شيخ محمد اسماعيل، پروفيسر زيب ڀٽي، الهڏنو سومرو، عابد لغاري، محمد خان مجيدي، ميوو خان موج، سرائي امداد علي، مولوي عبداللطيف سڪندري، ولي محمد طاهرزادو، محمد حسين ڪاشف، پروفيسر شاهنواز سوڍر، ڊاڪٽر قمر واحد، ثريا سوز ڏيپلائي، رضيه شيخ، نذير ناز، حاجي عنايت الله زنگيجو، اسدالله شاهه بخاري، مولانا غلام مصطفيٰ دادوي، نفيس احمد ناشاد، غلام رباني آگرو، حسين شاهه راشدي، مقبول سومرو، حافظ غلام قادر چنه، مراد علي راهمون، ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو، خواجه سليم، نياز همايوني، منظور نقوي، ڊاڪٽر غلام حسين پٺاڻ، شعباڻ بخت، خالد اظهر، حبيب الله صديقي، حبيب الله جمالي، مولانا رحيم بخش قمر، ممتاز مرزا، اسد جمال پلي ۽ ٻيون لکندڙن مان ڪيترائي دوست ۽ ساٿي ادبي ڪانفرنس ۾ موجود هئا.

ادبي ڪانفرنس جي ڪنوينر محترم حميد سنڌي، ادبي ڪانفرنس جي پهرين توڙي ٻي نشست جي موقعي تي تقرير ڪندي چيو ته هن خطي جي تاريخ جيتري پراڻي آهي، ان جا ماڻهو ايترائي قدير ۽ پراڻن قدرن جا سنڀاليندڙ آهن. هن چيو ته لطيف منهنجي نظر ۾ الهن شخصيتن

جو اڳواڻ آهي، جيڪي قومن جي جيالي سان تعلق رکن ٿيون. سندس ڪلام سندس شخصيت جو لقش آهي. هن چيو ته لطيف جي فڪر ٿي اسان جي ذهن کي رستو ڏيکاريو ۽ ذهن کي سندو دريا جي موجن واري روالي ڏيکاري.

مهمان خصوصي ڊاڪٽر ايس- ايم- قريشي توڙي محترم پريشان خٽڪ پنهنجن تقريرن ۾ اهو زور ڏنو ته لطيف سائين جي پيغام ۽ ڪلام کي عام ڪرڻ لاءِ لهايت ضروري آهي ته سندس ترجما شايع ڪرايا وڃن.

محترم پريشان خٽڪ اعلان ڪيو ته سر ڏهر يا ان پين عنوالن تي جيڪي مقالا هن سال ادبي ڪالفرلس ۾ پڙهيا ويا آهن، الهن جو اردو ۾ ترجمو ڪرائي ڪتاب شايع ڪيو ويندو. هن اعلان جو ادبين طرفان پرپور لمولي ۾ خيرمقدم ڪيو ويو. هن لقريب جي هڪ روايت هي به رهي ته سنڌ جي سوڪڙي اجرڪ له صرف خاص مهمالن کي پارائي وئي، پر هر پڙهندڙ ۽ شريڪ ٿيندڙ اديب ۽ شاعر کي به باڪر طور ڏلي وئي.

آخري تقريب

٢٩- سيپٽمبر تي آخري تقريب هئي، ان ڪري الهيءَ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ صبح جو سوير ڀٽ شاهه پهچي وياسين.

سنڌ جو نڌهوڪو نگران وزير اعليٰ جناب اختر علي جي- قاضي هن تقريب جو خاص مهمان هو. دستور موجب حيدرآباد جي ڪمشنر محترم سالڪ لنذير تقرير ڪئي، جيڪا واقعي حيران ۽ دل خوش ڪندڙ هئي، چاڪاڻ ته سندس تقرير سنڌيءَ ۾ هئي، جيڪا هن لهايت سٺي الداز ۽ پيرايه ۾ پڙهي. ثقافت کاتي جي سيڪريٽري جناب حميد آخولد جي مرحباڻي تقرير بعد وڏي وزير تقرير ڪئي ۽ حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ کي شاندار لفظن ۾ خراج عقيدت پيش ڪندي چيو ته سنڌ سرڪار چاهي ٿي ته ميلي تي زائرين کي وڌيڪ سهولتون ڏايون وڃن ۽ فنڪارن توڙي اديبن جي پرپور سارسنڀال لڌي وڃي.

الهيءَ موقعي تي لطيف اپوارڊ جو اعلان ڪيو ويو، جنهن موجب سال ١٩٨٨ع لاءِ لطيف ايوارڊ مشهور عوامي فنڪار ۽ شاعر حسين بخش خادم کي ڏلو ويو ۽ سنڌي موسيقيءَ جي استاد فنڪار محمدجمن لاءِ خصوصي ايوارڊ جو اعلان ڪري ڪيس وڏي وزير سان ملايو ويو. استاد محمدجمن کي ڏسي موسيقي سان چاهه رکندڙ ڪيترن ئي دوستن جي اکين ۾ پاڻي اچي ويو ته وقت جي بي‌رحم هٿن ڪيس ڪيترو له مجبور، معذور ۽ ڪمزور بڻائي ڇڏيو آهي. سدائين مرڪندڙ ۽ کلندڙ محمدجمن، اڄ صرف هڏن جو پڃرو ۽ ضعيف لظر اچي رهيو هو. محمدجمن لاءِ سنڌ حڪومت طرفان اعلان ڪيو ويو ته سندس علاج تي ايندڙ خرچ حڪومت برداشت ڪندي.

الهيءَ موقعي تي ٻن ڪتابن "سر ڪاموڏ" ۽ "وساريان له وسرن" جي رولمائي به ٿي. سر ڪاموڏ محترم حميد سنڌيءَ جو ترتيب ڏلل ڪتاب آهي ۽ "وساريان له وسرن"

محترم ممتاز مرزا جو تاثراتي ڪتاب آهي، جيڪو هن سنڌ جي مشهور مرحوم فنڪارن جي ياد ۾ سندن زندگي جو احوال تاثراتي انداز ۾ لکي شايع ڪرايو آهي. هي ڪتاب ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز طرفان شايع ڪرايو ويو هو. گورنر ايوارڊ ڏينهن کان اڳ ميلي جي نمائش ۾ مختلف کاتن طرفان لڳايل شاندار اسٽالن جي واسطيدار آفيسرن کي انعام به ڏنا ويا ۽ ان بعد گورنر ايوارڊ جو اعلان ڪيو ويو.

گورنر ايوارڊ انگريزي ۾ لکيل تحقيقي ڪتاب ”شاهه جو پيغام“ تي محترمه ڊاڪٽر درشهوار سيد کي ڏنو ويو. هن پاڻ اچي پنهنجو انعام حاصل ڪيو. شاهه جي مقالات جي تحقيق جي سلسلي ۾ ٻيا انعام به ڏنا ويا. پهريون انعام چار هزار ”شاهه جي ڪلام ۾ تصوف“ واري عنوان هيٺ مقالي تي ڏنو ويو، جيڪو سنڌ يونيورسٽي جي استاد ڊاڪٽر غلام حسين پٺاڻ جو لکيل هو. ٻيو انعام ”شاهه جي سورمي“ تي مشهور شاعر، اديب ۽ شاهه جي ڪلام جي پارکو سيد منظور نقوي حاصل ڪيو. اهڙيءَ ريت اردو زبان ۾ بهترين مضمون لکڻ تي ڪراچي جي پروفيسر آفاق صديقي کي ڏنو ويو. هن سال ڏنل ”سر ڏهر“ تي بهترين مقالا لکڻ تي پهريون انعام مشهور اديب محمد حسين ڪاشف ۽ ٻيو انعام جيڪب آباد ڪاليج جي استاد غلام نبي سڌايو کي ڏنو ويو، جن پاڻ اچي اهي انعام حاصل ڪيا. حقيقت ۾ اديبن جي همت افزائي جي لاءِ جيڪي به انعام جاري ڪيا ويا هئا، تن لاءِ جس لهڻي محترم حميد آخوند، جنهن پنهنجي کاتي طرفان هر طرح ڪوشش وٺي هيءُ انعام جاري ڪرايا. اميد آهي ته هي سلسلو جاري رهندو.

سال گذريو وڃي، اهي تقريبون ۽ اهي گڏجاڻيون نئيون وسرن. اهڙيءَ ريت اِهي يادگار گڏجاڻيون پڻ پوريون ٿيون ۽ ”وري ايندڙ سال ملاقات ٿيندي“، ”انشاءالله“ چوندا هڪٻئي کان موڪلائڻ لڳا.

اسان جي ادبي گڏجاڻين ۾ ڪيترن دوستن جي کوٽ محسوس ٿيندي رهي آهي، جيڪي اسان کان جدا ٿي وڃي رب سائينءَ جي حضور ۾ پهتا. انهن ۾ جتي رشيد ڀٽيءَ جهڙو پاڻ پيارو لسان ۽ اديب آهي، اتي پروفيسر عبدالعلي قلباڻي جهڙو لطيفي لاٽ جو چانڊو، لطيف سائينءَ جو معتقد ۽ لاهور استاد به آهي. سندن جدائي کي سڀني دوستن محسوس ڪيو ۽ سندن مغفرت لاءِ دعائون گهريون.

(نوان سنڌي ڪتاب)

سنڌي صحافت جي ارتقا ۽ تاريخ

از: ڊاڪٽر عزيزالرحمان ٻگهيو؛ صفحا ۲۰۱، ملهه ۱۴۰ رپيا.
ناشر: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو، سال ۱۹۸۸ع.

سنڌ يونيورسٽيءَ جو سنڌي شعبو پنهنجي جنم کان ڪري، سنڌي علم ۽ ادب جي بي مثال خدمت ۾ مصروف رهيو آهي. هن شعبي مختلف عنوانن تي پي. ايڇ. ڊي مقالن ڪان ڪري، هلندڙ سال ۾ منعقد ڪيل بين الاقوامي سنڌي ادبي ڪانفرنس تائين، سنڌي ساهت جي واڌاري لاءِ ڪهڙائي جتن ڪيا آهن، انڪري سنڌي شعبي کي سنڌ يونيورسٽيءَ جي سڀني درسي تدريسي تحقيقي ادارن ۾ مکيه مرتبو حاصل آهي. هي شعبو سال ۱۹۸٦ع تائين مختلف عالمن پاران ڪيل تحقيق جي نتيجي ۾ پي. ايڇ. ڊي واسطي ۲۵ مقالا قبول ڪري چڪو آهي، جن مان ڪجهه ڇپجي مقبوليت حاصل ڪري چڪا آهن. هي سلسلو اڃا تائين جاري آهي.

تبصري هيٺ آيل ڪتاب ”سنڌي صحافت جي ارتقا ۽ تاريخ“ مذڪوره شعبي ۾ سال ۱۹۸۳ع ۾ ڊاڪٽوريٽ جي ڊگري واسطي پيش ڪيو ويو هو. هيءُ مقالو علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي رهبريءَ هيٺ، سنڌ جي ڄاتل سڃاتل اديب محترم عزيزالرحمان ٻگهيي صاحب تيار ڪيو. ٻگهيو صاحب پريس انفرميشن ڊپارٽمينٽ ۾ ڊئريڪٽر آهي، انڪري هن عنوان تي ڪم ڪرڻ ۾ سندس دلچسپي قدرتي امر آهي. هن ڪتاب کان علاوه به مصنف جي ڪيترن ئي علمي تحريرن جو ذخيرو موجود آهي.

سنڌ اندر صحافت جي تاريخ ڪافي قديم آهي. ارڙهين صديءَ ۾ هتي صحافت، وقائع نويسيءَ جي روپ ۾ موجود هئي. ان ڏس ۾ بلگرامي سادات جا نالا وڏي وقعت رکن ٿا. انگريزن جي دور ۾ جڏهن متفقه رسم الخط وجود ۾ آيو، درسي ڪتاب سنڌيءَ ۾ تحرير ٿيا، پريس جو وجود قائم ٿيو، تڏهن سنڌي صحافت جو سلسلو به برقرار ٿيڻ لڳو. ابتدا ۾ فارسي ۽ انگريزي ۽ پوءِ سنڌي صحافت جو بنياد پيو. اڳتي هلي فارسي صحافت ڪم ٿي ۽ ان جي جاءِ سنڌي صحافت والاري. سنڌي صحافت پهريائين سرڪاري سرپرستي قبول ڪئي ۽ پوءِ سنڌ جي پهرين سياسي پارٽي سنڌ سڀا جي گود ۾ اچي پناهه ورتائين. هتان ئي سنڌي صحافت آزاديءَ جو ساهه کنيو، پنهنجي دامن کي سڄي صوبي تائين پکيڙيو، مختلف شهرن اندر پنهنجا خاطو مقرر ڪيا،

آفيسر شاهيءَ جي آپيشاهيءَ تي ڏنڪار ڪئي، ڪارن قانونن خلاف آواز اٿاريو، رشوت جي راڳن تي قلم ڪاهيو ۽ سنڌي عوام ڪي سياسي توڙي سماجي سجاڳيءَ تي راغب ڪيو. سنڌ ميل، سنڌي اخبار ”سنڌ سڌار“ کان علاوه انگريزي اخبار ”سنڌ ٽائمس“ (ابتدائي ڪالا-سنڌين، سنڌ ليوز ۽ بيڪن - Beacon) به هلائيندي هئي. ساڌو هيرانند ۽ ايدن ڪيترا سلسليوار پنهي اخبارن جا مدير رهيا. هتان ئي صحيح معنيٰ ۾ سنڌي صحافت جي سنجيده تاريخ شروع ٿئي ٿي.

تبصري هيٺ آيل ڪتاب ”سنڌي صحافت جي ارتقا ۽ تاريخ“ ڪل چوڏهن بابن تي ٻڌل آهي. باب پهريون صحافت جي اصليت بابت لکيل آهي، جڏهن ته ٻئي باب ۾ وقائع نگاريءَ کي صحافت جي پيڙهه تسليم ڪندي، صحافيءَ کي مورخ سان شناس ڪيو ويو آهي. ٽيون باب سنڌ جي صحافت جي ابتدا ۽ اوسر تي لکندي، ان زماني جو ذڪر اسان جي صحافت جي پهرئين دور تحت ڪيو ويو آهي. مصنف جي ستاءَ موجب هن دور جي پڄاڻي ١٩١٠ع ۾ ٿي. ان دور جي صحافتي ڪيفيت بابت ٻڌايو ويو آهي ته هندو مسلمانن جي اخباري توڙي ڪتابي زبان هڪ جهڙي هوندي هئي ۽ هڪ رنگ ۽ ڍنگ ۾ لکي ويندي هئي. (ص ٣٠) هن باب ۾ سنڌي صحافت جي اوسر جي متعلق مختلف رخن تي ڀرپور روشني وڌي وئي آهي. باب پنجون اوائلي دور جي صحافين جي خدمتن ۽ سوانح سان گڏ سندن لکڻين جي احوال تي مبني آهي. هن باب ۾ ٻارهن صحافين جو ذڪر ٿيو آهي. پهريون احوال مرزا مخلص عليءَ جو ۽ آخري اسر مولانا دين محمد وفائيءَ جو ملي ٿو. هن باب ۾ تاريخي ترتيب جي لحاظ کان ٿيل ڪوتاهين جو خود مصنف کي به احساس ٿيو ڏسجي ٿو (ص ١٣٤، حاشيو). بهتر ائين ٿئي ها ته مولانا وفائي يا شيخ عبدالمجيد سنڌي صاحب جو ذڪر ورلڊ بابن ۾ ڪجي ها، جو ته انهن بزرگن ٻئي دور ۾ ئي صحافتي خدمتون سرانجام ڏنيون. بلبل کان اڳ ساڌو هيرانند جو احوال اچڻ کپندو هو ۽ خود اين ڪيترا جو سرسري ۽ جداگانه تذڪرو ٿيڻ ضروري هو. هي باب ڪافي دلچسپ آهي، جو ته ان جي اصل تحريرن کي شامل ڪري،ڪويا ان دور جي سنڌ جي سچي تصوير کي پڙهندڙن آڏو آندو ويو آهي. مثال طور شيخ سنڌيءَ جو هڪ اقتباس هن ريت ڏنل آهي: ”سنڌ غوطا ڪائي غرق ٿي رهي آهي. پاڻي مٿي کان چڙهي ويو آهي. ان کي ٻڏڻ کان جنهن نه بچايو، غريب سنڌ ڙي ۽ سنڌين کي مغلوب ٿيڻ کان نه بچايو، تنهن لاءِ قلندر جي دل مان زندگي خواه موت ۾ ڪهڙي دعا نڪري سگهندي.“ (ص ١٤٨)

ان بعد تبصري هيٺ آيل ڪتاب ۾ سنڌي صحافت جي ٻئي دور جو ذڪر ملي ٿو. هي دور مصنف جي ستاءَ موجب ١٩١١ع کان شروع ٿي، ١٩٤٧ع تي ختم ٿئي ٿو. ڪتاب جو وڏو حصو، هن دور جي مطالعي تي صرف ڪيو ويو آهي، جيڪو ڪل ڇهن بابن (پنجين کان ڏهين تائين) تي مشتمل آهي. باب پنجون اخبارن، رسالن ۽ مخزنن جي تاريخ ڏئي ٿو. ڇهون باب هندو پريس ۽ ستون باب مسلم پريس کي مرڪوز ڪري ٿو. اٺون باب سنڌي صحافت ۽ وطني تحريڪ جي لاڳاپن جو احاطو ڪري ٿو. نائون باب سنڌي پريس جي مختلف پهلوئن

کي اجاگر ڪري ٿو، جڏهن ته ڏهين باب ۾ سنڌي ساهت جي ترقيءَ ۽ سنڌي پريس جي ڪردار بابت اپياس ڪيو ويو آهي. هي باب مختلف حصن تي مشتمل آهي ۽ لاشعوري طرح ان ۾ ٽئين دور جي صحافتي ماڻهن ۽ مخزنن کي پڻ قلمبند ڪيو ويو آهي. هي پاڳو سڄي ڪتاب ۾ مواد توڙي هيئت جي لحاظ کان وڏي اهميت رکي ٿو. سنڌي صحافت هلندڙ چاليهه سالن ۾ ڪيئي ڏبهي توڙي پرڏيهي لاهاچاڙها ڏٺا، انهن کي قلمبند ڪيو ۽ انهن ۾ پاڻ به پنهنجي وجود آهر ڪردار ادا ڪيو. سنڌ ته بهرحال هن پوري عرصي ۾ پرآشوب دور مان گذري پئي. فرقيواراڻي سياست هتان جي سماج ۽ ساهت توڙي مڪاني حالتن کي ايترو اثرانداز ڪيو، جو آخرڪار سنڌي هندن کي سنڌ مان لڏپلاڻ ڪرڻا پيا. خلافت تحريڪ، مارشلا، آزاد سنڌ جا جمهوري تجربا ۽ آخرڪار پاڪستان جو قيام — هيءُ سڀ معاملا ۽ ماجرا هن عرصي ۾ ٿي گذريا ۽ انهن جي ڪري خود سنڌي صحافت جا به محاذ ٿي ويا، جنهن کي عزيزالرحمان صاحب هندو پريس ۽ مسلم پريس بابن تحت بحث هيٺ آندو آهي. جدا جدا اخبارن ۽ رسالن مان همعصر واقعن بابت، ادارتي نوٽ ۽ رايا هوبهو نقل ڪري ڪتاب ۾ شامل ڪيا ويا آهن، جنهن سبب ان دور جي صحافت سان گڏ سنڌي سماج ۾ آيل اوسر ۽ تبديلين جي جهلڪ پڻ پڙهندڙ کي ملي وڃي ٿي. ملڪي تحريڪن جي ڏس ۾ ڪيل تحقيق ۾ هجرت تحريڪ ۽ سنڌ اندر مارشلا جي ذڪر ۽ ڏمر کي پڻ جاءِ ڏجي ها ته ڪتاب جي اهميت اڃا به وڌي وڃي ها. هن دور ۾ سنڌي صحافت داخلي ماڻهن کان علاوه خارجي اثرات جي پوري پوري ارهي ۾ ڏسجي ٿي. سکر ۾ راشدي برادران طرفان ايڊٽ ڪيل "سنڌ زميندار" ۽ "ستاره سنڌ" اخبارون، بلاشبه مولانا ظفرعلي خان جي "زميندار" ۽ مولانا غلام رسول مهر جي ادارتي نوٽس ۽ تحريرن کان فيضياب ٿيل هيون. اهڙو ذڪر پنهي پاڻن پنهنجي تحريرن ۾ ڪيل يادگيرين ۾ پڻ ڪيو آهي. تبصري هيٺ آيل ڪتاب جي فاضل مصنف کي ان ڏس ۾ چنڊڇاڻ ڪرڻ گهربي هئي(۱). بهرحال هن چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو ته پٺي دور جو صحافتي جائزو هن سڄي ڪتاب جي جان آهي.

آخري چار باب (يارهين کان چوڏهين تائين)، سنڌي صحافت جي ٽئين دور تي پکڙيل آهن. هي دور پاڪستان ۾ سنڌي صحافت جي اوسر جي مطالعي تي مبني آهي. هنن چئن بابن ۾

---

(۱) مولانا ظفرعلي خان (۱۸۷۴-۱۹۵۷ع) کي "زميندار" اخبار پنهنجي والد کان ورثي ۾ ملي. سندس قلم نثر خواهه نظم ۾، آخر تائين جذباتي رهيو. خاص ڪري سک، هندو، انگريز ۽ ڪڏهن ڪڏهن مسلمان به سندس تنقيد کان بچي نه سگهندا هئا.

کوئی ٹرکی لے گیا - اور کوئی ایران لے گیا
کوئی دامن لے گیا، کوئی گریبان لے گیا
رہ گیا تھا نام باقی اک فقط اسلام کا
وہ بھی ہم سے چھین کر حامد رضا خان لے گیا.

پاڪستان کان پوءِ سنڌي اخبارن، رسالن ۽ مخزنن جي تاريخ ڏيڻ سان گڏ، الهن مسئلن جي به نشاندهي ڪئي وئي آهي، جن سان سنڌي پريس کي منهن ڏيڻو پيو يا جن بابت اسان جي اخبارن کي مضبوط موقف سان جنگ جاري رکڻي پئي. ڪراچيءَ جي علحدگي، ون يونٽ، اقتصادي ناانصافيون، ڪوٽا ڪلچر، ڊوميسائيل، ڪوٽا سسٽم، نوڪريون، سنڌي زبان ۽ اردو پريس جي روش ـــ اهڙا عنوان آهن، جن تي هلندڙ دور جي سنڌي صحافت کي پنهنجي مس ۽ ورقن جو وڏو حصو ڏيڻو پيو آهي. ٽيرهين باب ۾ سنڌي پريس جي حالت ۽ ترقي ۽ آخري باب ۾ هندستان ۾ سنڌي پريس جو ذڪر ڪيو ويو آهي. ڪتاب جي هن آخري حصي جو اڀياس ظاهر ڪري ٿو ته ڪتاب کي انتهائي عجلت ۾ پورو ڪيو ويو آهي. هونئن ته هي حصو پڙهندي ڪافي ڪوتاهيون ڪَٽڪن ٿيون، پر هڪ اهم حقيقت جنهن کي نظرانداز نه ڪرڻ گهرجي هو، سا آهي ١٩٧٥ع ۾ هڪ ڏڪ سان سنڌي زبان جي سؤ ڪتابن ١١ رسالن ۽ ١١ پريسن تي بندش واري صورتحال! ان عمل ۾ جناب طارق اشرف ته متعدد پيرا گرفتار ڪيو ويو، ليڪن بزرگ اديب، دانشور ۽ صحافي محمد عثمان ڏيپلائي مرحوم به پابند سلاسل ٿيو ۽ متعدد پريسون به سيل مهر ڪيون ويون. سنڌي صحافت جي تاريخ جو هي ڀيانڪ، اونداهو ۽ اهم باب، ڪنهن به ريت ڪتاب مان گُم ٿيڻ لائق نه هو. سنڌي ادب، پريس ۽ اشاعت، اڄ سوڌو ان حادثي جي صدمي مان نڪري نه سگهيو آهي. ڪتاب جي پڇاڙيءَ تي ببليوگرافي آندل آهي ۽ ان بعد سڄي تحقيق جو اختصار ڏنل آهي. آخر ۾ سورهن صفحن تي مشتمل پلناءِ و شامل ڪري، هن ڪتاب کي توڙ تي پهچايو ويو آهي.

هيل تائين سنڌي صحافت متعلق ڪوبه ٺوس مطالعو نه ڪيو ويو آهي. ايڪڙ ٻيڪڙ مضمونن کان علاوه جن مصنفن سرسري طرح هن عنوان تي لکيو آهي، انهن ۾ محترم ڪريم بخش خالد، عزيز شيخ صاحب ۽ ڪاڪي گرداس واڌوانيءَ جا نالا قابلِ ذڪر آهن. عزيزالرحمان صاحب ان ڏس ۾ تحقيق ڪندي، ڪيئي ذخيرن، ماخذن ۽ مضمونن کان مدد وٺندي، هڪ صديءَ جي اخباري بيان کي پڻ اٿلايو آهي. اهڙيءَ ريت پاڻ سنڌي صحافت جي هڪ معتبر جائزي پيش ڪرڻ ۾ وڏي حد تائين ڪامياب ٿيو آهي. سنڌي صحافت جي سنجيده مطالعي لاءِ ڪتاب اندر ذڪر ڪيل انهي دورن تي الڳ الڳ تحقيق ڪرڻ، هڪ صديءَ جي سنڌي صحافين ۽ ڪن ناليرين اخبارن جو جدا جدا اڀياس ڪندي، پڻ ڊاڪٽوريٽ جي ڊگري حاصل ڪري سگهجي ٿي. ان ڏس ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي شعبه صحافت تي وڏي ذميداري عائد ٿئي ٿي. سنڌي صحافت جي ارتقا ۽ تاريخ بابت تبصري هيٺ آيل ڪتاب ۾ سواءِ متعدد اشتباهن، ڪوتاهين ۽ اوڻاين جي، مجموعي طرح سان قابل تعريف تحقيق، ترتيب ۽ تدوين کان ڪم ورتو ويو آهي، جنهن لاءِ محترم پگهيو صاحب، سنڌي شعبو ۽ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي مبارڪباد جا مستحق آهن. هڪ صديءَ جي اخباري جائزي ۾ اصل اقتباس شامل ڪرڻ سان ڪتاب جي وقعت ته وڌي آهي، پر ان سان گڏ سنڌي صحافت جي سورن واري سفر

جي ۽ چٽيءَ ريت نشاندهي ٿئي ٿي. مثال طور شيخ عبدالمجيد سنڌي مرحوم، سنڌي مسلمانن جي غفلت تي ماتم ڪندي لکيو ته: سنڌ جا مسلمانوا سنڌ ۾ توهان جي هندو ڀائرن جي آدمشماري ٢٧ سيڪڙو آهي ۽ انهن جون انگريزي، سنڌي ۽ گجراتي ۾ ڏهه روزاليون اخبارون آهن. مسلمانن جي آدمشماري ٧٣ سيڪڙو آهي، پر مسلم قوم جي روزاني اخبار فقط الوحيد آهي. جا مسلمانن جي قومي غيرت اها ڳالهه برداشت ڪندي ته انهيءَ اخبار کي به بند ڪيو وڃي. (ص ص ١٨٣-١٨٤) ليڪن اهو وقت به اچي ويو جو "الوحيد" کي بند ڪيو ويو. روزانه مهراڻ ان تي تبصرو ڪندي لکيو: الوحيد جو بند ٿيڻ هڪ وڏو حادثو آهي، جنهن تي جيترو رنج ڪجي اوترو گهٽ آهي... دراصل الوحيد جو نيلام سنڌ جي عزت جو نيلام آهي. ڇا ڪو به اهڙو شخص سنڌ ۾ موجود ڪونهي، جيڪو ان نيلام مان الوحيد کي بچائي سگهي؟ ليڪن اهو نيلام ٿي چڪو. ڪنهن جو؟ "الوحيد" جو. اهو فيصلو ته تاريخ ڪندي.

- غلام محمد لاکو

CIVILIZATION THROUGH THE AGES

تڪميل جي آرزو انسان جو ازلي هيجان آهي. تڪميل جي اها آس، ڪامل ۽ اڪمل بڻجڻ جو اهو جذبو، هن کي هر هنڌ هر وقت مصروف رکندو اچي ٿو ۽ ان بيڪران ۽ بيقرار مصروفيت جا پٺي تعميري توڙي تخريبي پهلو تاريخ جي دفترن جي زينت رهندا آيا آهن. ٻين لفظن ۾ انسان جي تهذيب ۽ تمدن جي پوري روداد سندس انهيءَ همه گير هيجان جو معروضي عڪس آهي. انهيءَ تهذيبي گردشن ۽ تمدني ارتقا جي تبديلين جي ذڪر تي اهو ڪتاب مشتمل آهي. اهو مواد جيڪو اسان جي واجب الاحترام مصنف مدر ايلسا قاضي جي هن ڪتاب ۾ سهيڙيل آهي، اهو ذڪر انسان جي ذوق فڪر جو به آهي ۽ ذوق عمل جو به. سندس بلندين جو به ته پستين جو به، هن جي زوال جي آثار جو به ته عروج جي ڪسوٽن جو به.

محترمه ايلسا قاضي ان داستان کي هڪ خاص زاويه کان ڏٺو ۽ بيان ڪيو آهي. هڪ عالمگير خيرسگالي، امن ۽ عافيت، انساني مساوات ۽ بين الاقوامي عدل ۽ ميزان، تخليقي شعور ۽ جمالياتي وجدان کي انساني جمعيت لاءِ نصب العين قرار ڏئي ان ساري سفر ۽ جدوجهد جي نسبت اسلام جي همه گير پيغام سان ڳنڍي آهي ۽ ان جي تسلسل کي ڪيترن ئي جڳ مشهور مفڪرن، شاعرن، انصاف پسند حڪمرانن ۽ قديم توڙي جديد دانشورن ۽ خدا ترس سياستدانن جي ليتن ۽ سيرتن ۾ روان دوان محسوس ڪيو آهي. اسان جي معزز مصنف جي نظر اسلام جي فڪر ۽ قدر، ان جي نظري ۽ عملي مظاهر ۽ ڪردار ڪنهن خاص زماني ۽ مخصوص ملڪ ۽ معاشري تائين محدود ناهن. بلڪ هو ان کي آفاقي منصوبو ٿي قرار ڏئي ۽ ان کي هڪ ئي وحدت ۽ ڪلي ۾ سمجهي پوءِ ان جي نزول ۽ وصول جا زماني ۽ مڪاني مرحلا وقت ۽ حالتن

جي لزاڪتن ۽ حڪمتن مطابق ٿي ورچي. اهڙيءَ طرح پوري انساني قيادت، اطاعت ۽ هدايت جي سلسلي جا لوازمات هڪڙي مربوط ارتقائي منصوبي ۾ پوئي ان کي مشرق ۽ مغرب، جنوب ۽ شمال جي الڳ الڳ انساني آباديءَ جي سماجي تقاضائن، عمراني ۽ وجداني ضرورتن جي پس منظر ۾ ٿي پيش ڪري، لهاذا سنڌس هن تحقيقي پيشڪش ۾ انسان پنهنجي علائقي، رسمي عقيدي، رنگ، نسل، ۽ زبان جي اختلاف ۽ اقرار جي باوجود قدرت جي ان ازلي اڪير جي دعوت جي جامع صفحات ۽ متحرڪ اثرات کي قبول ڪندو ۽ اڳتي وڌندو نظر اچي ٿو ۽ الهن اختلافن هوندي به مشترڪ انساني قدرن ۽ آفاقي معيارن جي ڪشش کيس وحدت ۽ محبت جي دائري ۾ سميٽيندي رهي ٿي. لهاذا تاريخ جو اهو ازلي روح ۽ ان جي حرارت پوري انسان ذات کي واحد نصب العين ڏانهن متوجهه ڪندا رهيا آهن ۽ منجهس عالمي اتحاد جو احساس جاڳائي رهيا آهن. الهيءَ ڪري ئي مغرب ۽ مشرق جا مسيحي ۽ مسلمان، قبل مسيح جا يونالي ۽ ايراني، هندستان جي مختلف تهذيبن ۽ نظرين جا حامي، گوتم جا پوئلڳ، چين ۽ ماورا چين جي پراچين ۽ قدير فڪر ۽ هنر جا ارباب ۽ اصحاب تاريخ جي ڪيترن دورن ۾ هڪٻئي سان امن ۽ احترام جا پيچ پائيندا رهيا آهن ۽ هڪٻئي ڏانهن خيرسگاليءَ جا سفير موڪليندا رهيا آهن.

اسپين جو عبدالرحمان ثالث ۽ هندستان جو اڪبر (اعظم) محترمه ايلسا قاضي جي خيال ۾ زبان ۽ ثقافت جي ايڏي ساري فرق ۽ اختلاف ۽ مڪاني فاصلي جي باوجود مروت، مساوات ۽ انسان جي باهمي تعلقات جي آفاقيت کي ساڳيو مان ڏين ٿا ۽ حسب حال ان جو فيض ۽ اجر مائين ٿا. ساڳئي وقت مدر ايلسا قاضي اهو به ٻڌائي ٿي ته انسان تاريخ جا، تاريخ جي هدايت ۽ حڪمت جا سبق سڪندو ۽ وري وري الهن کي وساريندو به آيو آهي، مگر قدرت جو ازلي آواز به وري وري سندس ڪنن ۾ مختلف زمانن ۽ مختلف زبانن ۾ گونجندو آيو آهي ۽ کيس سندس شرافت، يگانگت ۽ خلاقيت جي جوهرن کان آگاهه رکندو آيو آهي، اهڙي ئي هڪ تاثر جو واقعاتي عڪس مرحومه ايلسا قاضي پنهنجي ڪتاب جي باين Paradise Lost ۽ Paradise ۾ پيش ڪيو آهي ته ڪيئن انسان محبت، مروت، رواداري، معرفت ۽ مساوات جا آفاقي درس مڪي پنهنجا تهذيبي معيار بلند ڪيا ۽ ڪو ڪيترو زمانو تنهنجو فيض چوطرف ڪنهن نسلي، لساني ۽ جغرافيائي فرق ۽ امتياز کان سواءِ محض انساني بنيادن تي جاري ۽ ساري رهيو ۽ وري دفعتا آدم جي اولاد تي سندس سفلي جبلت ۽ پست جذبن جو وحشتناڪ غلبو ۽ قبضو ٿي ويو ۽ هن پنهنجي ڪردار جي اشرف معيارن تان يڪايڪ سفاڪيت ۽ بربريت جي پستين ڏانهن موت کاڌي! انساني قدرن جي پامالي جو اهو منظر به دنيا جي اسٽيج تي دهرائبو رهيو آهي، مگر دنيا جي پين ڪيترن مثبت سوچ رکندڙ اعليٰ سطحي دانشورن، مفڪرن، اديبن ۽ عارفن وانگر انسان جي ايلسا به نااميد ناهي ۽ عافيت ۽ سلامتي جي آرزومند آهي ۽ انسان جي ارتقائي نصب العين جي اعليٰ ترين منصب ڏانهن آسانيءَ اڪ ڪٽي نهارڻ جو نه رڳو حوصلو رکي ٿي،

پڙ ان ڪي پڙهندڙن ڏانهن به منتقل ڪري ٿي. اهڙا ڪنهن تاريخي ۽ عمراني مسودي ۾ دستاويز جي سڀ ڪان وڏي خوبي آهي جا ماڻهوءَ جي مثبت جذبي ۽ ايڪ ليتيءَ کي بيدار ۽ متحرڪ رکي سگهي. هي ڪتاب انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي شايع ڪيو آهي ۽ ان جي قيمت ۷۵-۰۰ رپيا آهي.

-حيدر علي لغاري

ٻڙ جي ڇانو اڳي ڪان گهاٽي

"ٻڙ جي ڇانوَ اڳي ڪان گهاٽي" شيخ اياز جي دلاويز ۽ فڪر انگيز شعرن جو چوڏهون ۽ گذريل پنجن سالن ۾ شايع ٿيندڙ سنڌس اٺون مجموعو آهي. هن مجموعي ۾ شعرن جي چولڊ کي ٻن حصن ۾ ورهائي، هر حصي جي آڏو اهڙائي چترن سان ان حصي جي ابتدا ڪئي وئي آهي. انهن چترن جي آڌار تي، هڪ حصي کان ٻئي حصي ڏانهن ويندي، اياز صاحب جو آدرش، پيغام، پنهنجيءَ پوريءَ سگهه سان، پنهنجي جڪڙ ۾ جڪڙي به ٿو ۽ اسپريس به ڪري ٿو. اياز صاحب جي سموري فڪر ۽ فن جو جائزو ۽ اوڪ ڊوڪ ڪو سڄاڻ نقاد ۽ ڪو سڄاڻ پڙهندڙ ئي ڪري سگهي ٿو. مان هن مجموعي جي حوالي سان رکو ان نتيجي تي پهتو آهيان ته اياز صاحب جي شاعري، پنهنجي Conclusion ڏانهن تيزيءَ سان وڌندي پئي اچي. هتي لفظ ڪنڪليوزن لکڻ سان منهنجا پڻ مفهوم آهن- پهريون مفهوم هي، جنهن لاءِ بار بار اياز صاحب اِن حسرت جو اظهار ڪندو رهيو آهي، ته ڪاش! مان پنهنجي زندگيءَ ۾ ئي پنهنجي شاعريءَ کي ڪنهن منطقي نتيجي تي پهچائي وڃان. ان ڏس ۾ اياز صاحب پنهنجي شاعريءَ کي ڪهڙي منطقي نتيجي تائين پهچائڻ چاهي ٿو، اُن جو تفسير ۽ جواب، اسان جي مالواري سائينءَ محمدابراهيم جويي صاحب جي لڪيل معاڪن ۾ هڪيو تڪيو آهي (۽ صحيح معنيٰ ۾ اياز صاحب ۽ سنڌس فڪر جي آڌار کي ڏسڻو ۽ سمجهڻو آهي، ته 'جويي صاحب' جا معاڪ ڪائيڊ بہ ڪن ٿا، ۽ دوربينيءَ جو به ڪم ڏين ٿا) اياز صاحب جي شاعريءَ جو، پنهنجي 'ڪنڪليوزن' ڏانهن تيزيءَ سان وڌڻ جو، ٻيو مفهوم هي پڌائڻ چاهيان ٿو، ته ڄمار جي ٦٥ هين سال شروع ٿيڻ سان، اياز صاحب جي شعرن جي بيڪ گرائونڊ ۾ ڊيٿ ٿيولز جا خطري پريا سائرن شروع ٿي ويا آهن ۽ ڪنڪليوزن هيءُ آهي، ته هن مجموعي جي ڪجھ سارن لفظن ۾، هن باقاعده زندگيءَ کي الوداع چوڻ شروع ڪري ڏنو آهي. باوجود ان جي ته هر لئون صبح ۽ روشن سج هن جي ذات ۽ فڪر لاءِ نئين انرجي، نئين هڪار مهيا ڪري پيو، ان جو احساس خود اياز صاحب کي به آهي. ان جو ثبوت وٺو، ته موت جي پوَ کي پٺن پويان ڪري، پنهنجي شاعرائي سگهه، مجموعي جي صورت ۾ سهيڙي، هو ان جو ٽالو تجويز ڪري ٿو: "ٻڙ جي ڇانوَ اڳي ڪان گهاٽي." (زور ڪنهن تي ٿيو؟ "اڳي ڪان گهاٽيءَ" تي.)

سچ پچ ته، رايو ته اسان جو به اهو ئي ساڳيو آهي. جيتوڻيڪ ٻڙ ۾ هاڻ ڏار آهن، ڇيدا پاڙ، پر جيڪي به آهن، ڇانوَ گهاٽي لابون پيا آهن. انهيءَ ٻڙ جي ڇانو ۾ ڪجھه گهڙين

لاءِ اکيون پوري ... هاڻي اکيون کوليون. سال ۱۹۶۱ع ۾ الهيءَ سال جي پهرين جون تي، اياز صاحب، جوبي صاحب ڏانهن پنهنجي هڪ خط ۾ لکيو هو..."مان فقط اهو ٿو سوچيان ته پيرسنيءَ ۾ فڪر جي پختگي ۽ گهرائي ته ملي ٿي، پر جذبات جي تازگي لٽي ملي." اڄهو هاڻي سال ۱۹۸۸ع آهي. اياز جي زندگيءَ جو پنجهٺون سال، پيرسنيءَ جو سال. اياز صاحب جو پنهنجي پرپور جواني ۾ سرجيل ڪلام. 'پولر پري آڪاش' کان وٺي 'وڄون وسڻ آئيون' تائين ۽ هاڻوڪن مجموعن مان 'رڻ تي رم جهم' کان وٺي "ٻڙ جي ڇانوَ اڳي کان گهاٽيءَ" تائين. ڏسو ته اياز جي لهجي ۾ جيڪا لاتوڊليس، بغاوت ۽ جذباتيت اڳ هئي، هاڻي اها مدرتا، گنڀيرتا ۽ ماٺار ۾ تبديل ٿي وئي آهي. هاڻوڪو سڄو ڪلام جهڙو چانڊوڪي رات ۾ درياءَ جو سُڪوت. سياست کان پوءِ اياز جي شاعريءَ ۾ ٻيو وڏو حصو جيڪو هاڻي واضح نظر اچڻ لڳو آهي، اهو جنهن هستيءَ بابت آهي، اها آهي 'عورت':

شامَ جي دوشالي ۾
دور جاسشوري کان
تون اچي رهي آهين.

●

ڪيئي سال ٿيا، مون توکي
اڄ ڏٺو آهي رستي تي
تون ته اڳي جئن آهين پياري
ديدَ پئي جڻ گلدستي تي.

سکر ۾، سڄ روز شيخ اياز جي پيشاني جي سڌ ۾ لهي، چڙهي ٿو ۽ هو مسلسل، لڳاتار لکندو رهي ٿو. زندگي جا سڀ ميلا، جهميلا، سڀ مصروفيتون هو پنيان ڇڏي آيو آهي، ۽ صرف لکڻ ڏانهن ذميوار آهي، ۽ ان سبب ڪري هو چوڏهن شعري مجموعا ڏيڻ کان سواءِ هزارين لنر ۽ نظر جا، لوان صفحا به تيار ڪري چڪو آهي. اياز صاحب جو هاڻوڪو اهڙو ادبي سرمايو ۽ سندس شخصي زندگيءَ کي ويجهي کان ڏسڻ پسڻ کان پوءِ، پتو پيو ته ڪنهن شاعر لاءِ تنهائي ڪيڏي نه سازگار ثابت ٿيندي آهي.

"ٻڙ جي ڇانوَ اڳي کان گهاٽي"، مجموعو اياز صاحب پنهنجي پياري دوست مرحوم رشيد ڀٽيءَ کي ارپيو آهي. اياز صاحب هن مجموعي کان اڳ به پنهنجو ڪو مجموعو، زندهه رشيد ڀٽيءَ جي نالي ارپي سگهيو پئي! پر سوچيان پيو، 'ڪڏهن ڪڏهن ڪتاب ارپائڻ لاءِ مري وڃڻ به ڪيڏو نه ضروري ٿي پوندو آهي.' مجموعي جي ٽائٽل تي اياز صاحب جي رنگين تصوير موجود آهي:

”منهنجو منهن جهولو ٿي ويو آ
تنهنجي لاءِ نهاريندي
وَر وَر آڳ اُپاريندي
پرهه اڃان ته نه پورو ٿيو آ
اڃا شو آهه بنسبت اڄ سان
سيءُ سياڻي الٽ اڄان.“

بُڪ ٽائيٽل تي، اياز صاحب جي تازو ڇپيل ڪتابن جو وچور ڇاپايل آهي. مجموعي لاءِ خوبصورت چتر ۽ گرافڪس، فتاح هاليپوٽي جي محنت جو ڦل آهن. نيو فيلڊس پبليڪيشن ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد پاران ڇپرايل هن مجموعي جو ملهه آهي: ٽيهه رپيا.

—نصير مرزا

جتِ جُرُ وهي ٿو جال

سنڌي ادب ۾ الطاف شيخ ڪنهن تعارف جي ضرورت ڪونه آهي. هر قسم جي پڙهندڙن وٽ الطاف شيخ سفرنامن جي حوالن سان ايترو معروف آهي جو هن جي دوستن ۽ مائٽن جي به هر پڙهندڙ ڪي پروڙ آهي ۽ ڪيترا اسان جهڙا الطاف شيخ سان معمولي واقفيت رکندڙ به ڪٿي پاڻ وٽائڻ لاءِ هن کي پنهنجو دوست چوائي قدر وڌائي سگهن ٿا. الطاف شيخ جي سفرنامي جي فن ۾ اها حيثيت آهي جيڪا سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ امر جليل ۽ شاعريءَ ۾ شيخ اياز جي آهي.

الطاف شيخ جي هن وقت تائين لکيل سفرنامن ۾ اهو احساس ٿيندو آيو آهي ته پاڻ به گهمندو وتي ٿو، تنهنڪري پڙهندڙ جي گهمڻ واري خواهش جو به پورائو ڪندو رهي ٿو. گهٽي گهاٽي ڪان گهٽو ڏنو پلو جي مصداق اکين ۽ دل پنهي جون گهرجون پوريون ڪندو رهي ٿو. پر هن ”جت جر وهي ٿو جال“ ڪتاب ۾ الطاف هڪ مڪمل تحقيق ڪندڙ جي روپ ۾ نظر آيو آهي، جيڪو پنهنجو گهر ڇڏي لو ته به ڪتابن ۽ معلومات جي تلاش ۾، نه آواره گردي لاءِ. سندس اهو روپ به يقيناً سنڌي ادب جي سنجيده پڙهندڙن ۾ وڏو مقام حاصل ڪندو. هن ملائيشيا ۾ ڪجهه سال رهڻ ڪان پوءِ ملائيشيا جي باري ۾ اتان جي سياست، معيشت، تاريخ ۽ ثقافت متعلق تحقيق ڪري جيڪا معلومات ڏني آهي، اها ڪيترن سالن ڪان سنڌ ۾ رهندڙ ڪيترن ئي عالمن ۽ تاريخ دانن ڪي به ڪونه آهي. هاڻي دل ٿي چئي ته الطاف ملائيشيا مان لڪري سنڌ اچي وسائي ۽ ساڳئي تحقيقي جذبي سان سنڌ جي مسئلن ۽ تاريخي اهڃاڻن ۽ آثارن بابت تحقيق ڪري.

جڏهن ته اها به حقيقت آهي ته الطاف ڪٿي به ڪنهن به ملڪ ۾ رهندي پيا سمولڻ ۾ هلندي سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن ۽ انهن جي مسئلن کي ڪونه وساريو آهي.

موجوده ڪتاب ۾ الطاف ٻي معلومات کان علاوه ملاين ٻوليءَ جي ٻاري ۾ ٻه ايتري ڄاڻ ڏني آهي، جو ڪو به لڳون ماڻهو رکو اهي ڏنل لفظ ۽ جملا ياد ڪري آساليءَ سان ملائيشيا جي ماڻهن سان سندن ٻوليءَ ۾ پنهنجو مفهوم سمجهائي ۽ انهن کي سمجهي سگهي ٿو. هولئن به بقول هڪ دوست جي تہ مون به. گهڻا ملڪ گهميا آهن، پر هر ملڪ وڃڻ کان اڳ معلوم ڪندو آهيان تہ هن بابت الطاف ڪجهہ لکيو هجي تہ اهو ساڻ کڻي وڃان، جيڪو حقيقت ۾ سفر جي سمر کان وڌيڪ ڪارگر ثابت ٿيندو آهي.

ملائيشيا جي ماڻهن کي به هر لئين آزاد ٿيل ملڪ وانگر ساڳيا مسئلا درپيش آهن. مثال طور فاتحن جا مقامي ماڻهن بابت غلط رمارڪ ۽ غلط نفسياتي تجزيا. مختلف تاريخي جڳهن، تفريح گاهن ۽ رستن جي نالن جي تبديلي، فاتحن جي رسمن ۽ روايتن کي فرمانبردار غلامن وانگر پنهنجو ڪرڻ وغيره.

الطاف شيخ ملائيشيا جي شهرن ۾ جڏهن مختلف ملڪن جي ماڻهن مثال طور چيني، جپاني ۽ هندستاني ماڻهن سان مليو تہ انهن جي مسئلن جو ذڪر ڪندي پنهنجي مسئلن جو ذڪر ۽ تجزيو ڪري ٿو. ڪوالالمپور شهر ۾ جڏهن هڪ فوٽوگرافر چيني عورت جپان وڃي ڪجهہ وقت اتي ڪمائڻ لاءِ پهچي ٿي تہ الطاف کيس ٻڌائي ٿو تہ جپاني توهان چينين کان ٻہ وڌيڪ سيانا آهن، هو ڪنهن بہ ڌارئي کي اتي رهي ڪمائڻ لڳا ڏين. تنهن تي چيني عورت ورائيندي چيس ٿي تہ "اسان تہ پاڙي جي ملڪ انڊونيشيا جي ماڻهن کي به پاڻ وٽ رهڻ لڳا ڏيون، جيتوڻيڪ سندن مذهب ساڳيو آهي، زبان ساڳي آهي، ڪلچر ساڳيو آهي." جنهن تي الطاف چيس ٿو تہ، تنهن جي معنيٰ تہ اسان پاڪستاني بيوقوف آهيون. چيني عورت ورائيس ٿي تہ "اهو آءٌ چو چوان، پنهنجو پاڻ کان پڇو تہ ٻهارين کي پاڻ وٽ گهرائي ڇا هڙ حاصل ٿيو اٿاوَ؟ بنگالي لکيو وڃن هندستان ڏ. اهي کين هڪ ڏينهن به لڳا رهائين، ڦريو گهريو اهي بہ پاڪستان ۾. برما کان ماڻهو پڄن تہ اهي ٻہ پاڪستان ۾، ايران کان پڄن تہ اهي بہ پاڪستان ۾. هاڻي تہ انڊونيشيا جا بہ ڪيترائي بيروزگار پاڪستان وڃڻ جو سوچي رهيا آهن." هڪ ڌارئي عورت جو ڪيڏو نہ سچو مشاهدو پيش ڪيو اٿس. اهي الطاف جا وڏا ڪارناما آهن جو مختلف ڪردارن کان اهڙيون حقيقتون ايان ڪرائي ٿو، جيڪي پاڪستان ۾ رهندڙ مستقل مفاد جي سيني ۾ تير وانگر چڀي وڃڻ جهڙيون آهن.

هن ڪتاب جي مختلف بابن ۾ الطاف ڪوالالمپور جي ٻيهڪ، الدرين سولهن، شهر جي قدامت ۽ جديد طرز تعمير ۽ فن کان روشناس ڪرايو آهي تہ ڪوالالمپور جي آسپاس تفريح گاهن، باغن، چڙياگهرن ۽ ٻين جي سولهن ۽ نالن منائڻ واري روايت جو ذڪر ڪيو آهي. سنڌي ماڻهن جي ايمانداري ۽ واپاري طبيعت، سچائي ۽ اخلاق جي ٻن گلوب ملڪ اسٽور ۾ ڪم ڪندڙ ڪردارن جي حوالي سان واکاڻ ڪئي اٿس. تاريخي ڳالهيون، يادگار ڏينهن ۽ سالن

بابت گهڻي ڄاڻ ڏني اٿس. پاڪستان جي سياسي ماڻهن جي ملائيشيا ۾ جيڪا عزت (خاص ڪري ذوالفقار علي ڀٽي ۽ مولانا مودودي) آهي، ان بابت پڻ هن ڄاڻ ڏني آهي ۽ ٻڌايو آهي ته هتان جا ماڻهو پاڪستان جي حالتن کان چڱيءَ طرح واقف آهن. ملائيشيا جي تعليم بابت ڄاڻ ۽ معيار کان علاوه سائنسي جوڙجڪ ۽ مذهبي عقيدن بابت الطاف گهڻي ڄاڻ ڏني آهي. انگريز ڀينڪي راڄ بابت ڄاڻ ۽ ترقياتي ڪمن ۽ سازشن جو ذڪر ڪيو اٿس.

پاڪستان جي سفارتخاني جي طور طريقن ۽ رهائش پذير ماڻهن جي روين جو ذڪر دل کولي ڪيو اٿس.

مطلب ته هن ڪتاب ۾ ملائيشيا جي تاريخ، سياست ۽ معاشيات جي مطالعي جو ذوق رکندڙن لاءِ مواد سان گڏ گهمڻ ڦرڻ وارن سياحن لاءِ گهمڻ ڦرڻ، ڏسڻ ۽ واپرائڻ لاءِ ڪيترن تاريخي هنڌن ۽ ڪاڌن بابت مڪمل ڄاڻ آيل آهي.

”جت جر وهي ٿو جال“ ملائيشيا جي تاريخ سان گڏوگڏ ٽوئرسٽ گائيڊ پڻ آهي، جنهن لاءِ الطاف جتن لهڻي.

هي ڪتاب نيو فيلڊس حيدرآباد جو هڪ سئو ٽائون نمبر ڪتاب آهي. نيو فيلڊس ٿوري عرصي ۾ سنڌي علم ادب جي جيڪا خدمت ڪئي آهي، اها ڪيترن ئي سرڪاري ادارن کان مٿيري آهي. شل سنڌن اهو جذبو برقرار رهي ۽ سنڌي ادب کي اهڙا ڪيترائي ڪتاب ڏئي مالا مال ڪندو رهي.

- محمد قاسم ٻگهيو

ڇهه ماهي سنڌي ادب

سنڌي ادب ۾ تحقيقي رسالن جي ڏاڍي کوٽ آهي. البت ان سلسلي ۾ ٽه ماهي مهراڻ، ماهوار نئين زندگي، پيغام، الرحيم ۽ ڇهه ماهي سنڌي ادب جا نالا مشهور آهن. جيتوڻيڪ اهي رسالا آڱرين تي ڳڻڻ جيترا آهن، پر اهي رسالا ديرمدار سان مسلسل شايع ٿيندا رهن ٿا. زير نظر ڇهه ماهي ”سنڌي ادب“ رسالو به انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جو تحقيقي ۽ معياري رسالو آهي: جيڪو گذريل ڪجھ سالن کان شايع ٿيندو رهي ٿو. هن رسالي جي اها خوبي آهي جو هن ۾ مذهب، ادب، ٻولي، تاريخ، سماجي سائنس، سائنس ۽ ٽيڪنالاجي جي مختلف موضوعن تي مواد شامل هوندو آهي، ان ڪري هن رسالي کي سنڌي ادب جو گلدستو چئجي ته بجا آهي. هن رسالي ۾ گهڻو ڪري مضمون ۽ مقالا به هر شعبي جي ماهر استادن کان لکرائي شامل ۽ شايع ڪرايا وڃن ٿا، جنهنڪري سڄي مواد ۾ ڏاڍي پختگي ۽ تحقيق سمايل هوندي آهي. هن سنڌي ادب ۾ ۲۱ مضمون ۽ مقالا آهن. انهن مضمونن جو وچور هن ريت آهي: اسلام جو نظام عدل، مسجد نبوي ۽ گنبذ خضريٰ، ابوبڪر صديق، دين جي اشاعت ۾ عورتن جو حصو ۽ قربانيون، سچ سرت ۽ سور، قادر بخش بشير جي شاعري، سنڌ ۾ فارسي گو شاعرن

جو جائزو، سنڌي سنگيت ڊراما، سنڌي ادب جي اشاعت ۽ اهميت، علامه آءِ. آءِ. قاضي، عبيدالله سنڌي، ڪلهوڙا دور جو سنڌي ادب، هندستان جون اهم ذاتيون، آسولهپ، اقوام متحده جي سيڪريٽري جنرل جو ڪردار، سوئيڪارلو جو زوال، پارن ۾ اهنج ۽ اسباب، انساني جسم ۾ امائينو ائسڊ ڪاهر ڪامپليڪسز جي اهميت، ڪترهنڊڙ جانورن جي اوسر، غذا ۽ انساني صحت ۽ سنڌ جون شخصيتون.

رسالي ۾ هرهڪ مضمون ۽ مقالو حوالن سان ڀرپور، جاندار ۽ تحقيق سان لکيل آهي، ۾ ڪٿي ڪٿي تحقيقي تشنگي به رهجي ويل آهي، جيئن مرزا ڪاظم رضابيگ جي مقالي "سنڌ ۾ فارسي‌گو شاعري جي اوسر جو مختصر جائزو" ۾ تاريخ فيروزشاهي جي حوالي سان تحرير آهي، تہ سنڌ جو پهريون فارسي‌گو شاعر ڄام جوڻو هو. ڄام جوڻو، فيروزشاهہ تغلق جي هٿان شڪست کائي، جڏهن ان جي سامهون ٿيو، تہ اظهار ندامت جي لاءِ هيٺين مصرع سندس خدمت ۾ پيش ڪيائين:

"شاها بخشنده توئي بنده شرمنده منم."

اهو ٻڌي فيروزشاهہ مٿس مهربان ٿي ڪيس تازي گهوڙي ڏني ۽ هيءَ مصرع پڙهيائين:

"از من لہ سرزد بدي و خود بدي اہ كنم" (ص ۱۶-۱۷)

مرزا صاحب جي چوڻ مطابق سنڌ جو پهريون فارسي‌گو شاعر ڄام جوڻو آهي. تحقيق جي سلسلي ۾ مرزا صاحب کان اها وڏي سهو سرزد ٿي آهي. پر حقيقت هن طرح آهي، تہ ڄام جوڻو سنڌ جو پهريون فارسي‌گو شاعر نہ آهي ۽ نہ وري اهو فارسي جو مذڪوره مصرع ڄام جوڻي جو چيل آهي، جنهن جي ترديد اڳ ۾ بہ شايع ٿي چڪي آهي. اهو مصرعو درحقيقت اميرحسن عسڪري جي ديوان جي هڪ غزل جو آهي.

محترم حسام‌الدين راشدي ان باري ۾ چند ڇاڻ ڪان پوءِ لکيو آهي، تہ تازو ديوان اميرحسن سجزي پڙهندي ظاهر ٿيو، تہ اهو مصرع درحقيقت امير مذڪور (۶۰۳-۷۳۸هہ) جي هڪ غزل جو آهي. سراج عفيف (تاريخ فيروزشاهي جي مصنف) ڄام جوڻي سان فيروز تغلق جي صلح ڪرڻ واري واقعي کي 'فتح' جي غلط رنگ سان پيش ڪيو آهي ۽ حسن سجزي جو مصرع صورتحال کي تقويت ڏيڻ خاطر ۽ مناسبت جي لحاظ سان، ڄام سان منسوب ڪري ڇڏيو آهي. سجو غزل هن ريت آهي:

باز مين آيم و سر در قدمت ميفگنم،
"مير بخشنده توئي بنده شرمندم..."

غزل ڏکهو آهي. (ڳالهيون ڳوٺ وٺن جون ص ۴۱۲-۴۱۴).

راشدي صاحب جي بيان مان ظاهر آهي تہ "شاها بخشنده توئي" وارو مصرع اميرحسن سجزي جي غزل جو مصرعو آهي ۽ ڄام جوڻي ڏي غلط منسوب ٿيل آهي. جڏهن راشدي صاحب

جهڙي فارسي دان ان غلط روايت کي رد ڪري، ان مسئلي کي ظاهر ڪري ڇڏيو، اهو احوال ٻهريان رسالي مهراڻ ۴-۱۹۶۸ع ۾ ۽ بعد ۾ ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون ۾ آيل آهي. ايتري وضاحت کان پوءِ فارسي دانن کي سراج عفيف واري غلطي بار بار نه دهرائڻ کپي ۽ محقق ڪسي اڳين تحريرن کي ٻه سامهون رکي پوءِ قلم کڻڻ ۽ نتيجو ڪڍڻ گهرجي.

جيئن ته "سنڌي ادب" جا ٻارهن سالن ۾ ڏهه پرچا مس شايع ٿيا آهن، ان ڪري سنڌي ادب کي ڇهه ماهي جي بدران يڪسالو ڇوڻ بهتر ٿيندو. جڏهن ته يونيورسٽي ۾ هرهڪ شعبي جا ماهر استاد ۽ اديب موجود آهن ته پوءِ ايتري وقت جي وٿي مناسب نه ٿي لڳي ۽ سنڌي ادب جي شائقين کي ايترو انتظار نه ڪرڻو پوي.

بهرحال سنڌي ادب هڪ معياري ۽ تحقيقي رسالو آهي، جنهن ۾ تخليقي ادب جي گوت هولڊي ٻه مختلف شعبن ۽ هرهڪ ماڻهو جي پسند جو مواد شامل آهي.

— عبدالرسول قادري بلوچ

امن آبحيات

سنڌڙي ڪتابي سلسلي رتوديرو پاران سنڌي ٻوليءَ جي نوجوان شاعر سرڪش سنڌيءَ جي شاعريءَ جو ميڙاڪو "امن آبحيات" شايع ٿي ديس واسين جي هٿن تائين پهچي چڪو آهي. هن ڪتاب جي ٽائيٽل جي مٿان ڇاپيل اڇا ڪبوتر الهيءَ ڳالهه جو چٽو ثبوت آهن ته هن ڪتاب ۾ امن ۽ آشتي جو پيغام ڏنل آهي.

ڪر نه ڪٽي ڪات، ڪڏهن ڪنهن ڪياڙ تي،
واڳون ڪوڙ وڪوڙ جو، مور نه ٿي وات،
امن آبحيات، پيشن سان پرکي ڏسو.

سنڌ جي مشهور شاعر ۽ اديب ۽ محقق محترم تنوير عباسي ڪتاب جو مهاڳ لکندي سرڪش جي ڪيل تخليق کي سنڌ سٽي تخلص جيان سرڪش جو سڌو اظهار سڏيو آهي. سرڪش سنڌيءَ سڌي راهه جي پيش ڪرڻ ۾ ڪوبه رک رکاءُ ڪونه ڪيو آهي.

ساڙ بنديون سماج کي، سامراجي سوچون،
لوچون ۽ لوچون، اٿو سيني امن لئه.

سرڪش سنڌي هڪ سچي شاعر جيان پنهنجي تخليق ۾ پنهنجي دور جي اهم موضوعن کي تمام سهڻي نموني سان پيش ڪيو آهي.

سچ پچ انسان ذات سان الفت نه ته حقيقي انسانيت جو اهڃاڻ آهي، جنهن انسان ۾ انسانيت جو درد ۽ انهن لاءِ تڙپ ڪونهي، اهو حيوان کان به بدتر آهي. سرڪش ۾ انسانذات سان الفت ڪري ٿو. ڪيس انسان ۾ طبقاتي ڳالهه نه ٿي وڻي. هو وڏيري جو ڪنڌ آڪڙ کان سيتيل ۽ هاري جا هٿ هيٺائين کان پڌل ڏسي تڙپي ٿو پوي.

اڄبي جيئن هاري، اٿبي بيهه اسير تون،
پيرين پوڻ پورهيت جي خان نه ٿبي خواري،
سولهن ۽ ساري، اٿئي اڄهيءَ آسري.

سرڪش سنڌي، انهن سيني هترادو ڳالهين کي قلم جي نوڪ سان ختم ڪري پنهنجي منجهايل مارن کي سبق ٿو ڏئي ته:

لنبا ڪا ڪر لپڻ نه ساٿي، هير اکيون اوجاڳن تي،
هٿ ۽ پير هلائڻ وارا، پاڙي ويهه نه پاڳن تي.

سرڪش سنڌي، پنهنجي تخليق ۾ وقت جي استحصالي ٽولن - پيرن، وڏيرن، سرمائيدارن ۽ ڌارين جي ڪردار کي قلم جي نوڪ سان ترواڙ ڪيو آهي ۽ انهن کي امن ۽ اهنسا جي وچ ۾ تمام وڏي رڪاوٽ سڏيو آهي.

خاص ڪري پيرن جا پرڪار ڪهڙي نه خوبصورت انداز سان پيش ٿو ڪري جو لفظ لفظ حقيقت جو ڏس پيو ڏي ته هي گمراهه ڪندڙ پير ۽ دستگير ڪنهن جي به ڪوله ٿا پڄائين. توهان کي هٿ ٺوڪيون ڳالهيون پڌائي، اڄان به وڏيڪ مسڪين بڻائڻ ٿا گهرن.

پڄائبي جي پير، اڪل پڄائبي پنهنجي،
رلبي پنبي نه پيٽ لئه، در-در دستگير،
قائم ناهي ڪير، ته دائن ڪيئن دلاسڙو.

سرڪش سنڌي، سنڌ ڌرتي تي بي امني، ڦرلٽ، وڏيرن جي وڏيرائپ، سرمائيدارن جو ظلم ۽ مذهبي ڪٽرپڻي کي ڏسي، پنهنجي پيڙهيل طبقي هاري ۽ پورهيت کي سڄاڳ ڪرڻ لاءِ وڏا جتن ڪيا آهن. هو پنهنجي قلم ذريعي ڏسي رهيو آهي ۽ پنهنجن ساٿين کي هيڏن هاڃن جي باوجود به ننڊ ۾ غافل ڏسي ٿو ته ڏکاري انداز ۾ چوي ٿو:

اڄان پاڻ پورهيت ۽ هاري نه جاڳيا،
ته قسمت جي هٿ ۾ تڪو تيل هوندو.

مجموعي طرح هي ڪتاب سنڌي ادب ۾ ترقي پسند شاعريءَ جي ميدان ۾ هڪ اهم اضافو آهي.

- اڪرام ساگر عباسي

اسلامي ڪلچر

مولانا رحيم بخش قمر صاحب سنڌي ٻوليءَ جو هڪ ناميارو ليکڪ آهي، جنهن ڪيي سنڌ الدر نثر تورڙي لظم ۾ هڪ جهڙي مقبوليت حاصل آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ سنڌس هن وقت تائين لظم ۾ ڏهه ۽ اشر ۾ ٻارنهن ڪتاب ڇپجي چڪا آهن ۽ انهن ڪيي علمي حلقن ۾ ڪافي مقبوليت حاصل آهي.

هتي تبصري هيٺ آيل ڪتاب ”اسلامي ڪلچر“ سندس ٽيويهون ڪتاب آهي. ڪتاب ۾ آيل مواد جو جيتري قدر تعلق آهي ته هن ۾ ڪل ۳۱ باب ڏنل آهن. سڀ کان پهريائين ”سورت النساء“ جو ترجمو ۽ تفسير بي-اي سال اول جي نصاب مطابق ترتيب ڏنو ويو آهي. ان کان علاوه قرآن پاڪ جي ڪن ٻين سورتن جهڙوڪ سورت العلق، سورت العصر، سورت الفيل، سورت الاخلاص ۽ ڪلمه طيب جو ترجمو ۽ تفسير نهايت ئي مفصل نموني ۾ بيان ڪيو ويو آهي. انهن مذڪوره سورتن جي تفسير لکڻ کان اڳ ۾ مولانا صاحب ڪيترن ئي مستند عربي، اردو ۽ فارسي تفسيرن جهڙوڪ تفسير ابن عباس ۽ تفسير روح البيان وغيره ۽ مستند حديث جي ڪتابن جهڙوڪ بخاري، ترمذي، ابن ماجه، مسلم، نسائي، مشڪوات ۽ مدارج النبوت وغيره کي پڻ پنهنجي مطالعي هيٺ آندو آهي، جا ڳالهه مولانا قمر صاحب جي علمي جدوجهد ۽ جاکوڙ جو دليل آهي.

مولانا رحيم بخش قمر صاحب جي انهن بيان ڪيل سورتن جي ترجمي ۽ تفسير جو مطالعو ڪندي هڪ خاص ڳالهه سامهون اچي ٿي، اها هيءَ آهي ته مولانا صاحب انهن سورتن جي تشريح ڪندي مضمون جي مناسبت سان قرآن پاڪ جي ٻين آيتن ۽ سورتن کي به بيان ڪيو آهي. علم تفسير جي روشنيءَ ۾ قرآن پاڪ جي اهڙي نموني تفسير ڪرڻ جو هڪ بهترين ۽ اعليٰ طريقو آهي. انهن سورتن جي ترجمي ۽ تفسير کان علاوه اخلاقيات سان تعلق رکندڙ مختلف موضوعن جهڙوڪ عدل ۽ انصاف، تور ۽ ماپ، ميانه روي، ماءُ پيءُ جو ادب، سادگي ۽ ڪفايت، صراط المستقيم ۽ رشوت کان پرهيز وغيره تي عالمانه بحث ڪيو ويو آهي.

آخر ۾ عربي ۽ سنڌي تفسيرن جي هڪ فهرست ڏني وئي آهي، جنهن سان پڙهندڙن کي سنڌي تفسيرن متعلق نهايت عمدي معلومات حاصل ٿئي ٿي. اهڙيءَ طرح هي سمورو ڪتاب ديني موضوعن جو هڪ بيش بها خزانو آهي. ڪتاب جي قيمت ۲۰ رپيا مناسب آهي. سنڌ جي سڀني وڏن ڪتب فروشن وٽان ملي سگهندو.

— عبدالرزاق گهانگهرو

سر ڪاموڏ

تبصرا ۽ تنقيد ادب جي دنيا ۾ هڪ اهڙو عمل آهي، جيڪو ڪنهن به تحقيق يا تخليقي مواد جو ماڻ ۽ ملهه مقرر ڪري ٿو ۽ الهن لاءِ ادبي نظريه جي راهه پيدا ڪري ٿو. سنڌي ادب ۾ تبصره لکاري هڪ روايت جي صورت ۾ هلندڙ آهي، جنهن مان نظرياتي طور تي تنقيدي عمل کي ڪا هٿي ڪانه ٿي ملي، صرف مختصر رايا پيش ڪيا وڃن ٿا. منهنجي خيال ۾ ادبي لحاظ کان اهو عمل ڪنهن به نظريه وٽان نه آهي ۽ ان جي حيثيت خالي خانه پري جي آهي. تخليق طويل هجي يا مختصر، تبصري لکار جو فرض آهي ته هو ان ۾ ادبي فڪر ۽ زندگيءَ بابت لکندڙ جي شعور جي تلاش ڪري ۽ اهو پڻ واضح ڪري ته پيش ڪيل خيال زندگيءَ جي متعلق ڪهڙي نظريه سان لاڳاپيل آهن. نه صرف اهو پر سماجي صداقت جي روشنيءَ ۾ الهيءَ تخليق جي عوامل جي توجيه ڪري ته اهي سماجي معروضات سان ڪيتري قدر هم آهنگ آهن ته جيئن ليکڪ جي ذهني ساخت ان جي لاڙن ۽ سماج متعلق هن جا پيش ڪيل ويچار ڪنهن نظريه جي شڪل جي صورت ۾ ظاهر ٿي سگهن، جن جي پڙهندڙ کي پروڙ پئجي سگهي. تبصره خود تنقيد جو هڪ جُز آهي ۽ تنقيد جيان هن جو ادب ۽ فن سان نهايت اهم لاڳاپو آهي. تبصري جي تسلسل جو اهو عنصر زندگي جي نظريه، ان جي سماجي شعور ۽ ادبي صداقت مان وجود وٺي ٿو. خالي ان راءِ جو اظهار ته هي ڪتاب يا تخليق چڱي آهي يا چڱيري آهي يا نه آهي، ڪافي نه آهي. بلڪ اهو پڌائڻ ضروري آهي ته ان جو بنياد ڇا آهي، ان جي پونئتان ڪهڙا اصول ڪارفرما آهن ۽ الهن جي بناءَ تي اها تخليق ڪهڙي قسم جو ادبي ۽ سماجي تاثر پيدا ڪندي، وغيره. "سرڪاموڏ" تي تبصرو به الهن لڪتن جي روشنيءَ ۾ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، جيڪو هرسال جي روايت جيان شاهه لطيف ثقافتي مرڪز وارن گذريل سال جي ورسيءَ جي موقعي تي پيش ڪيل مقالن کي طباعت جي زيور سان سينگاري پيش ڪيو آهي.

مجموعي طور ڪتاب ٻن حصن ۾ ورهايل آهي. سرڪاموڏ، جنهن ۾ ويهه مقالا آهن ۽ شاهه جي ڪلام ۾ اخلاقي قدر، هن ۾ ست مقالا آهن. هڪ مقالو "برصغير ۾ شاهه جا همعصر صوفي شاعر" ۽ "عقيدت جا گل" ۾ شعر ڏنل آهي. پهرين ڀاڱي ۾ جيڪي مقالا پيش ڪيا ويا آهن، الهن ۾ سواءِ "شاهه جي سرڪاموڏ جو اڀياس"، "ڪنڌيءَ ڪولٿر ٽڙن"، "ڪاموڏ ڪاشي"، "سرڪاموڏ جو وچور ۽ ويچار"، "سرڪاموڏ جي ڊراماٽي تشڪيل" جي باقي مقالن ۾ ڪنهن به مقالا لکار روايت کان هٽي ڪري ڪا به اهڙي ڳالهه پيش ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي آهي جيڪا پڙهندڙ کي سوچڻ تي مجبور ڪري.

پيش ڪيل مضمونن ۾ سواءِ مٿي ڄاڻايل مقالن جي باقي مضمونن جو انداز ذڪر ڪيو آهي ۽ سڀئي مقالا تريب تريب هڪ ئي انداز ۾ آهن، جنهن ۾ فرق هر لکندڙ جي انداز تحرير ۽ پيشڪش جو آهي. صرف لفظن جو ڦيرڦار هر ڪنهن جو پنهنجو آهي ۽ فڪري قدر سڀني ۾

اهو ساڳيوگڏيل آهي، جنهن ڪان هتي ڪري ڪنهن به لوڻ جي ڪوشش نه ڪئي آهي. ان ڪري الهن لڪندڙن جي لطيف سان محبت ۽ عقيدت سان تعبير ڪري سگهجي ٿو يا ائين چئجي ته خريداران يوسف جي رسم جي پوئواري ڪئي ويئي آهي. الهن ۾ پولي جي لحاظ کان مولانا سڪندريءَ جو مقالو هڪ بهتر ڪوشش آهي، ليڪن فڪر کان اهو به خالي آهي. اهڙيءَ ريت هرمقالو پنهنجي جاءِ تي عقيدت جي حيثيت رکي ٿو ۽ نه ادبي فڪر جي مڪمل پورائي ڪري ٿو. فڪر ۽ تحقيق جي تقاضا جي خيال کان اسان جي الهن لائق ليکڪن کي ان طرف خاص توجهه ڏيڻ گهرجي، جيئن لطيف جو حق ادا ٿي سگهي.

رشيد ڀٽي جو مقالو فڪر توڙي نظريه ۽ تحرير جي برجستگي جي لحاظ کان سر ڪاموڏ کي سمجهڻ ۾ وڏي هتي ڏيندڙ آهي. مرحوم رشيد ڀٽي هڪ مخصوص طرز فڪر ۽ نظريه جو حامل لڪندڙ هو. هن لطيف جي سلسلي ۾ يا ڪنهن به ٻئي موضوع جي سلسلي ۾ جڏهن به ڪا پنهنجي تحرير پيش ڪئي آهي، ته هن ان ۾ پنهنجي خيال ۽ نظريه جي پيشڪش کي نهايت وچور سان پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سر ڪاموڏ واري مقالي ۾ هو الهيءَ روايتي انداز فڪر جو قائل نه آهي. هن مقالي ۾ جن نڪتن کي پيش ڪيو ويو آهي، اهي اسان جي سماج ۾ نه صرف ان وقت هئا، پر هن وقت به موجود آهن. هڪ سلجهيل ۽ ذاهي جيان رشيد ڀٽي ان جي نشاندهي ڪئي آهي ۽ الهن جي وڻاهه ڪري سماج جي اندر جيڪا صورتحال پيدا ٿئي ٿي ان جي تلافي لاءِ هن پنهنجي ويچارن جي ووڙ پڻ ڪئي آهي ته جيئن بهتر فڪر ذريعي بهتر سماج لاءِ راهه پيدا ٿئي، جنهن لاءِ لطيف هيڏو ڪاهو ڪرڻ فرمايو آهي. سندس مقالي کي هن ڪتاب جي دهري تمهيد چئجي ته بجاءِ آهي، ڇاڪاڻ ته محترم حميد سنڌي پنهنجي تمهيد ۾ جن به خيالن جو ذڪر ڪيو آهي، رشيد ڀٽي جو مقالو الهن جي وضاحت آهي.

محترم ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جو مقالو ”ڪاموڏ ڪانڊي“ پنهنجي نوعيت جو مقالو آهي، جنهن ۾ ڪاموڏ راڳڻي جي اصليت ۽ راڳ ۾ ان جي هيئت ۽ ان جي ڪلا کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ لاءِ هن صاحب پرپور ڪوشش ڪئي آهي، جنهن لاءِ راڳ جي تاريخ مان مختلف حوالن ۽ روايتن سان هن پنهنجي تحقيق کي ثابت ڪيو آهي. منهنجي خيال ۾ لطيف جي هر سُر جي راڳ جي الهيءَ نوعيت سان تشريح ڪرڻ ضروري آهي. ائين ڪرڻ سان اسان وٽ سيني سرن جي راڳ جي هيئت ۽ ان جي ڪلا جي ڪيفيت هڪ موزون صورت وٺي بيهندي، جيڪا نه صرف لطيفي راڳ جي تاريخ ۽ ان جي اوسر لاءِ مواد مهيا ڪري سگهي ٿي ۽ اڳتي هلي هو رسالي جي سيني سرن جي راڳ جي خاصيت تي هڪ جامع ڪتابي صورت سان پيش ٿي سگهي ٿي. ان لاءِ محترم ڊاڪٽر جوڻيجو جس لهڻي.

شيخ محمد اسماعيل صاحب جو مقالو مختصر ۽ جامع آهي. سڄي مقالي جي مقصد کي شيخ صاحب هنن لفظن ۾ بيان ڪيو آهي: ”ڄام تماچي نوري سان شادي ڪري، امرائن جي الهيءَ خودساخته نظريه کي متي ۾ ملائي ڇڏيو، سنڌي تاريخ جو اهو انوکو مثال آهي.“ پنهنجي

طرفان هڪ مصدق نظريہ کي پيش ڪندي شيخ صاحب انهن خيالن جي ترديد يا تائيد نہ ڪئي آهي تہ لوري جو حسب نسب ڇا هو؟ ڪين ان سلسلي ۾ تحقيق جي بنياد تي راهہ ڏيڻ ضروري هئي تہ جيئن لوري لاءِ جيڪو عام خيال آهي، انهيءَ نظريہ کي خاص شڪل ملي سگهي ها. شيخ صاحب سمن جي تاريخي پس منظر ۽ انهن حالتن کي پيش ڪري پڙهندڙن لاءِ تاريخي موازنہ جي سوچ ۽ انهن جو رخ موڙيو آهي. سندن مقالو هڪ بهتر مقالو چئي سگهجي ٿو.

پروفيسر غلام رسول بلوچ جو مقالو هن سر جي ڊرامائي تشڪيل جي سلسلي ۾ پنهنجي نوعيت جو مقالو آهي. بلوچ صاحب ڊراما جي تاريخ ۽ انهيءَ جي لوازمات جي سلسلي ۾ ڪردارن جي تشخص کي قائم ڪري انهن جي نفسيات، انهن جي ڪيفيت، حزيہ توڙي طربيہ کي نهايت بهتر طور واضح ڪيو آهي.

ڪتاب جو ٽيون حصو "شاهہ جي ڪلام ۾ اخلاقي قدر" تي مشتمل آهي، جنهن ۾ ڊاڪٽر قمر واحد صاحب جو مقالو فڪر توڙي نظريہ جي خيال کان بهتر آهي، ڇاڪاڻ تہ اخلاقي قدر سماج ۽ سماجي نظام توڙي عالم انسانيت لاءِ هڪ پيڙهہ جو ڪم ڏيندڙ آهن. لطيف رح پنهنجي ڪلام توڙي پيغام ۾ اخلاقي اصولن ۽ تقاضائن کي بيان ڪيو آهي، ڊاڪٽر صاحب انهن تي پنهنجي ويچارن کي نهايت مدلل ۽ برجستگي سان بيان ڪيو آهي ۽ انهن کي سماجي صداقت لاءِ هو ضروري ڄاڻائي ٿي. اخلاقي قدر ابتدائي سماج کان وٺي موجوده دور تائين حالات جي بنياد تي پنهنجي صداقت قائم رکندا آيا آهن. ڪوبہ معاشرو ڪوبہ سماج، ڪابہ قوم انهن کي هٿان ڇڏي منزل تي ماڻي سگهي. ڊاڪٽر صاحب معروضات جي بنياد تي وقت جي ڌارا جي روشني ۾ نهايت بهتر نتيجا پيش ڪيا آهن، جيڪي سندس فڪر ۽ نظريہ جي پڌرائي ڪندڙ آهن.

باقي مقالن ۾ اها ساڳي ڳالهہ نظر اچي ٿي، جنهن جو مون ٻهريائين ذڪر ڪيو آهي. هڪ صاحب مقالي جي شروع ۾ لکيو آهي تہ سمن کان پوءِ سومرن جي حڪومت ٿي. ان جي تحقيق تي عجب ٿو لڳي تہ اسان جي لکندڙ جو تاريخي مطالعو ڪيترو نہ گهٽ آهي! لطيف تي لکڻ وقت قلم جي اها ڪوتاهي زيب ڏيندڙ نہ آهي.

محترم عنايت الله زنڪيجي نهايت بهتر نتيجو ڪڍي پيش ڪيو آهي تہ قوم کي پنهنجي بازن تي پاڻ ڪهرجي ۽ هن صاحب سورمين جي اخلاقي معيار جي اپٽار ڪري، انهن جي اخلاقي ماڻ کي نهايت اثر ڪري پيش ڪيو آهي، جيڪو انهن جو حق آهي. سندس مقالو هڪ بهتر ڪوشش آهي.

آخر ۾ آءٌ پنهنجي مقالي "ڪنديءَ ڪولنر نڙن" جي سلسلي ۾ ڪجهہ چوان، اهو مون کي نٿو سونهي. مون پنهنجي ويچارن جي پيشڪش ۾ انهن اصولن ۽ ڳالهين کي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جن جو مون تبصري ۽ تمهيد ۾ توڙي ڪن هنڌن تي نظرياتي بحث ۾

اظهار ڪيو آهي. ان جو فيصلو پاڻڪن تي آهي ته پڙهڻ بعد هو ان لاءِ ڪا راءِ قائم ڪن. جيڪڏهن منهنجي مقالي مثبت طور ڪنهن ڪي ڪجهه ڏاو ته، آءُ ائين سمجهندس ته مون لکي ڪتيا.

آخر ۾ فاضل مرتب محترم حميد سنڌي جي ”پڻ اڪرڻ“ جو ذڪر ڪرڻ مناسب آهي، جيڪو هن تبصري ڪان وڌيڪ ڪتاب جو تعارف چئجي ته بجا آهي، جنهن ۾ هن صاحب لطيف جو صحيح حق ادا ڪيو آهي، جنهن لاءِ هو صاحب تحسين جو لائق آهي.

هي ڪتاب ڊيمي سائز جي ٢٢٧ صفحن تي ڇپيل آهي. جناب حميد سنڌي ان کي جنهن سليقي ۽ شائستگيءَ سان ترتيب ڏنو آهي، اهو قابل ستائش آهي. عمدي ڊپاڪس بائينڊنگ سان مزين اهو ڪتاب ڏاڍو من موهيندڙ آهي. سرورق تي لطيف جي روضي جو فوٽو نهايت جاذب ۽ پرڪشش آهي. سفيد عمدي ڪاغذ تي ڇپيل هن ڪتاب جي قيمت پنجاهه رپيا مناسب آهي. هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ جي جديد آفسيٽ پريس ۾ فوٽو ٽائيپ سيٽنگ سسٽم نار سنڌي ۾ خوبصورتي سان ڪمپوز ڪري ڇاپيو ويو آهي. ڪتاب جو مُهڙ، ڪتاب جي ناشر جناب عبدالحميد آخوند سيڪريٽري ثقافت ۽ سياحت سنڌ جو لکيل آهي. هي ڪتاب ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي شايع ڪيو آهي ۽ سنڌ ميوزم حيدرآباد ۾ ڪميٽيءَ جي آفيس مان ملي سگهي ٿو.

— محمد حسين ”ڪاشف“

جڙيل جن سان جند

ليکڪ: هري موٽواڻي، سائيز: ڊيمي، صفحات: ٢٩۴، جولاءِ ١٩٨٨ع. ٽائيٽل: چار رنگو، ٽائيٽل چترڪار: خدا بخش ابڙو، قيمت: ٣٣ رپيا، ڇپيندڙ: سهڻي پبليڪيشن الهندو ڪچو، حيدرآباد سنڌ.

تازو سهڻي پبليڪيشن پاران طارق اشرف ”جڙيل جن سان جند“ جي سري هيٺ هندستان جي مشهور سنڌي ادبي رسالي ”ڪونج“ جي ايڊيٽر شري هري موٽوانيءَ جو سنڌ جو سفرنامو ڇپائي پڌرو ڪيو آهي. طارق هن کان اڳ به جيڪي ڪتاب سهڻي پبليڪيشن پاران پڌرا ڪيا آهن، اهي پنهنجي ادبي معيار جي لحاظ کان ته اهم آهن ئي، پر الهن ڪتابن جي خاص ڳالهه ڪتابن جو لي آئوٽ ۽ ٽائيٽل پڻ هولڊو آهي. ساڳي طرح هري موٽوانيءَ جي هن سفرنامي ”جڙيل جن سان جند“ جو ادبي معيار تہ پنهنجي جاءِ تي اهم آهي ئي، پر سهڻي پبليڪيشنس جي روايتي معيار کي قائم رکندي ڪتاب کي بيحد زيباڻتي انداز ۾ پڌرو ڪيو ويو آهي.

هري موٽواڻي، جيڪو نه فقط هڪ بهترين رسالي ”ڪونج“ جو ايڊيٽر آهي، بلڪ هڪ سٺو ڪهاڻيڪار پڻ آهي، سندس هڪ ڪهاڻين جو مجموعو ”هڪ لهر“ جي سري هيٺ ڇپيل آهي. ”جڙيل جن سان جند“ سندس پهريون سفرنامو آهي. سفرنامي جي شروعاتي صفحن ۾ هري لکي ٿو: ”منهنجي هنن يادگيرين جو پهريون حصو سهنو آهي، پيو ساڀيا“. بيشڪ هري هن

سفرنامي ۾ سپني (انڊيا) مان ساڀيا (سنڌ) آيو آهي، جيڪو سنڌس جمڻ جو هنڌ آهي؛ جتي سندس ساڀيا جا سپنا وڪربل آهن. لاڙڪاڻي جي گلين ۾، سنڌ جي وستين ۽ واهڻن ۾، ٻنين ٻارن ۾، ۽ هري ان ساڀيا جا سپنا پنهنجن ليئن ۾ ميڙي، ذهن جي ڪيسٽ تي محفوظ ڪري، هيءُ سفرنامو ترتيب ڏنو آهي. هي سفرنامو جڏهن پڙهجي ٿو ته هري موٽوانيءَ جي هيرڪ جهڙي ملائم شخصيت وانگر سندس لکڻي به ساڳيو تاثر ڇڏي ٿي. هو پنهنجا احساس ڇنڊڻ لاءِ لفظن جي هيرا ڦيريءَ ۾ ڦاسڻ بجاءِ لفظن جي سادگيءَ ڏانهن وڌيڪ جهڪيل نظر اچي ٿو؛ ته ڪٿي هن وٽ جيڪو پنهنجي ڌرتيءَ ۽ ٻوليءَ جو (ويزن) آهي، اهو لفظن جي هيرا ڦيريءَ جي چڪر ۾ ڦاسجي ان پورو نه رهجي وڃي. هري سفرنامي ۾ جڏهن به دوستن جي محفلن مان لڪري رستن تي اچي ٿو ته پاڻ سان گڏ سنڌ ۾ رهندڙ ادب پڙهندڙن کي انهن منظرن ۽ رستن کان واقف ڪرائي ٿو، جن کان هو ساڻن کان واقف هولدي به چڻ اڻ واقف رهيو آهي. سچ ته اسان کڏهن به پنهنجن شهرن ۽ رستن کي اهڙيءَ ريت نه ڏٺو آهي، جهڙيءَ طرح هريءَ جي اک پسيو آهي. هري موٽواڻي سنڌ جي نظارن کي آخري پساهه کڻندڙ ساٿهوءَ جيئن پسيو آهي، جنهن کي پڪ هولدي آهي ته بس جيڪا گهڙي گذري رهي آهي، اها ئي سندس جيون جي آخري گهڙي آهي، تنهنڪري جيترو ٿي سگهي، پنهنجي چوڌس ڦهليل حسين منظرن کي پنهنجي اجهامندڙ ليئن ۾ ميڙي وٺان. شايد هراهو ليڪ اهڙي ئي احساس سان پنهنجي ڌرتيءَ کي ڏسندو هولدو؛ جتي فقط هو چند ڏينهن لاءِ مهمان بڻجي ايندو هوندو. هري موٽوانيءَ جي هن سفرنامي ۾ جتي سنڌ جي اديبن ۽ ادب دوستن جا ڀرپور عڪس چٽيل آهن، اتي ڪجهه اديبن جي باري ۾ تڪڙي راءِ به قائم ڪئي اٿس؛ جنهن ڪري غير واضح عڪس ٻڻ چٽجي ويا آهن. مثلاً: شمشيرالحيدري بابت سندس راءِ اسان لاءِ حيرت ۾ وجهندڙ آهي. هري موٽواڻي شمشيرالحيدري لاءِ لکي ٿو: ”جڏهن ساڻس مليس ته اها خوشي ڪاله ٿيس، جا ٿيڻ کپندي هئي. مون کي هن جو ۽ موهن ڪلپنا جو ڪردار لڳ ڀڳ هڪ جهڙو لڳو، انٽڪنگ ۽ وڏاءُ. اجا تازو هلال پاڪستان جو ايڊيٽر مقرر ٿيو هو، ان ڪري ڏيکاري ائين پئي ڏيائين، چڻ تمام گهڻو مشغول هو. موهن ڪلپنا به لڳ ڀڳ ائين ئي ڪندو هو.“ ۾ شمشيرالحيدري جي شخصيت کان چڱيءَ ريت واقف ماڻهو يقينن ان جي ابتڙ راءِ رکندا هولدا. شمشير پنهنجي ذاتي زندگيءَ ۾ سچو ۽ کرو آهي، ملنسار ۽ خوش خلق آهي، بلڪ سندس ادبي زندگي ٻڻ سندوءَ جل جهڙي اجلي رهي آهي. ان ۾ مان هري موٽوانيءَ کي ڏوهي به نٿي سمجهان، ڇوته مختصر ملاقات ۾ ڪنهن به انسان لاءِ ڪا مڪمل راءِ حسن اتفاق سان ئي قائم ٿي سگهندي آهي.

بهرحال ”جڙيل جن سان جند“ هر لحاظ کان هڪ مڪمل ۽ سقل محنت آهي، جنهن لاءِ ليکڪ ۽ سهڻي پبليڪيشنس لاشڪ واڌاين جا مستحق آهن.

— رضيه طارق

تازو وڇڙي ويل اديب

محترم محمد رمضان "بردو" سنڌي

جي هڪ يادگار تصوير ۽ هٿ اکر

(جنم: مارچ ١٩٢٢ع وفات: ٢٦- آڪٽوبر ١٩٨٨ع)

سائين نياز همايوني لاءِ

بردو سنڌي

22.4.82

بردي سنڌي جي ياد ۾

نوٽ: سال جا ڪي مهينا، مهينن جا ڪي ڏينهن ۽ ڏينهن جي ڪن پهرن ۾ ڪي اهڙيون شخصيتون جنم وٺنديون آهن، جيڪي انهن سالن ۽ پهرن جي حوالي سان لکن ۾ اهي سال ۽ پهر سندن امر نالن سان ڄاتا سڃاتا ويندا آهن. اهڙيءَ ريت ماڪيءَ کان وٺ مٿين شخصيتن جو ظاهري وڇوڙو ڪئلينڊر جي ڪنهن تاريخ جي لراڙ تي ثبت ٿي ويندو آهي، پر سندن وجود سندن تخليق ڪيل ۽ ڪڏهن نه ختم ٿيندڙ لفظن جي خوشبوئن ۾ هميشه هميشه لاءِ واسيل رهندو آهي. همعصر جديد سنڌي ادب جي هڪ اهڙي محترم ۽ قداور شخصيت سائين بردو سنڌي (جيڪو سنڌي شاعريءَ ۾ "گيتن جي بادشاهه" جي روح پرور عرفيت رکي ٿو) اسان کان ١٩٨٨ع جي ڪئلينڊر جي تاريخ ٢٦- آڪٽوبر تي ظاهري طور تي اسان کان وڇڙي چڪو آهي، پر سندس لافاني شاعريءَ جو هڳاءُ بردي صاحب جي پاڄهاري ۽ محترم شخصيت وانگر هميشه سنڌي ادب جي پڙهندڙن جي حواسن تي دائم ۽ قائم رهندو.

هتي اسان سنڌي ٻولي جي چند ناميارن ليکڪن جا تاثر، سندس شخصيت ۽ فن کي پيش ڪرڻ طور پيش ڪريون ٿا، پر ان کان اڳ سنڌ جي سدا بهار عالم جناب مولانا غلام محمد گرامي جو بردي سنڌيءَ تي لکيل سوانحي خاڪو هتي آڻڻ مناسب ٿا سمجهون، جيڪو گرامي صاحب، مهراڻ رسالي جي شاعر نمبر- ١٩٦٧ع ۾ شايع ڪيو هو.

مولانا غلام محمد گرامي لکيو هو:

"محمد رمضان "بردو" سنڌي ولد خدا ڏنو لاشاري، سنڌي جديد شاعريءَ ۾ رسيلن گيتن سان ڪافي مشهور شخصيت جو مالڪ آهي. اصل ڳوٺ ماڪن ڪوري، تعلقو ميرپورماٿيلو اٿس، مگر هاڻ مستقل طور نوابشاهه ۾ رهي ٿو. مارچ ١٩٢٢ع ۾ ڄائو. محترم بردي، پرائمري تعليم دوران شعر لکڻ جي ابتدا ڪئي ۽ سندس استادن همت‌افزائي ڪئي. ابتدائي ڪلام، شعر و شاعريءَ کي منحوس تصور ڪندي ساڙي ڇڏيائين، پر ١٩٥٤ع ۾ "لطر" سنڌي مرحوم جي صحبت ۾ دوباره شاعري شروع ڪيائين. سندس گيتن ۾ شيريني ۽ دلڪشي، رنگيني ۽ سادين تشبيهن جو استعمال عام آهي. ١٩٦١ع ۾ "سنڌي ادبي سنگت" نوابشاهه سندس مجموعه ڪلام "اکڙيون مينگهه ملهار" شايع ڪيو، جنهن تي پاڪستان رائيٽرس گلڊ طرفان ڪيس هڪ هزار روپيا انعام ڏنو ويو. محترم بردي چند افسانا ۽ مضمون به لکيا آهن. "رسالي مهراڻ"، "نئين زندگي" ۽ سنڌ جي ٻين ادبي رسالن ۾ سندس ڪلام، ڪافي انداز ۾ شايع ٿيل آهي.

برده سنڌيءَ اسم بامسميٰ آهي. گيت لکڻ جو بادشاهه، رنگين ۽ شيرين رسيلي ۽ سريلي ٻوليءَ ۾ باڪمال شاعر- سندس شاعريءَ جا تجربا پيارا ۽ من موهيندڙ آهن. زبان سليس ۽ ڳوٺاڻي استعمال ڪرڻ تي وڏي مهارت رکي ٿو. سندس فن جو هر لفظ هن دور جي ڪنهن اکتہ ۽ زنده مسئلي سان وابستہ آهي. ڳوٺاڻي زندگيءَ جو هر حسين منظر برده جي شاعرانہ اک ڏٺو آهي. زندگيءَ جي هر زخم کي سندس دل سٺو آهي، اهوئي سبب آهي جو سندس هر تاثر ذاتي آهي ۽ سندس هر فن-پارو مشاهدي تي مشتمل آهي.

حقيقي شاعر اهوئي آهي، جو پنهنجي مشاهدات ۽ تاثرات کي محسوس ۽ مشهود رنگ ۾ اول گرفت ۾ آڻي ۽ پوءِ پيرايہ بيان جي رنگين ۽ دلاويز لباس ۾ پيش ڪري سگهي.

برده سنڌي ۾ هڪ باڪمال ۽ رنگين شاعر جو روح آهي، جو هر وقت جذبات جي دنيا ۾ رقصان ۽ پيچان آهي." . ادارو

پاٽياريءَ سر ٻهڙو...

'برده' جي شاعري ڏسي، مون کي ٻلڙيءَ واري جي ٻهرين سٽ ياد اچي ٿي آهي:
"پاٽياريءَ سر ٻهڙو، جر ۾ ٻکي جيئن". هن جي ڪلام ۾ اهڙوئي خوبصورت توازن، نزاڪت، لچڪ ۽ ديهات جي رومالي زندگيءَ جي جهلڪ آهي، جهڙي پاٽياريءَ جي مٽي تي گهڙا پيدا ڪندا آهن ۽ هن جي گيتن ۽ لفظن ۾ اهڙي بي‌ساختہ رواني ۽ پاڪيزگي آهي، جيئن جر ۾ ٻکي لهوارو ويندو هجي.

شاعر هر انسان جيئن پنهنجي ماحول کان متاثر ضرور ٿئي ٿو ۽ هو، چاهي يا نہ چاهي، خارجي ۽ داخلي زندگي جا تاثرات هن جي شاعريءَ مان ضرور بکن ٿا. پر جيئن مصور لاءِ رنگ فضا کان زياده اهميت ٿا رکن، تيئن لفظ شاعر لاءِ پنهنجي ماحول کان زياده اهم آهن. هو لفظن جو مصور آهي ۽ هر لفظ کي روح آهي، جنهن جي گهرائي شاعر کان زياده ڪوئي ٿو ٻر کي سگهي. هر لفظ جي پنهنجي پنهنجي حسين دنيا آهي ۽ شاعر جو روح لفظن جي نگريءَ نگريءَ ۾ ڀٽڪندو رهندو آهي، ان جي ماڙيءَ ماڙيءَ ۾ مهمان هوندو آهي. اوهان ڏٺو هوندو تہ ڪيترا لفظ جي پنهنجي ليکي اٺوڻندڙ لڳندا آهن، سي جڏهن شاعر سٽ جي گلدان ۾ اٽيندو آهي، تہ اهي چهچ ساون پنن وانگر لُڏائيندڙ لڳندا آهن. 'شاهه' جي شاعريءَ ۾ اهڙا بي‌انتها مثال آهن ۽ ان ڪري شاهه جي شاعريءَ ۾ لفظن جو طلسم ملي ٿو، سو شايد ئي ڪنهن سنڌي شاعر ۾ ملي. 'برده' جي شاعريءَ جي بهترين خوبي، هن جي ٻوليءَ ۾ حسن جي تلاش آهي. ان ۾ بي‌پايان سمندر جون موجون نہ آهن، جي سفينن سان ٽڪرائي، انهن جا بادبان آڏائي ڇڏيندڙيون آهن، جي پنهنجين گهراين سان آپري ڪنهن دور دراز ساحل لاءِ سينا ساهيندڙيون آڏامندڙيون ويندڙيون آهن. انهن ۾ بہ حسن هوندو آهي، پر انهن جي گهرائيءَ ۽ تڙپ

واري شاعري ۾ نوعيت جي هوندي آهي. 'برده' جي شاعري شيشي جو محل-گهر آهي، جنهن ۾ خوبصورت لفظ چونڊيل، وڻندڙ، مجيءَ وانگر ترڪندا نظر اچن ٿا ۽ نظر کي ڏاڍي، رنگيني ۽ هلڪي تڙپ بخشين ٿا.

-شيخ اياز
(اکڙيون مينگهه ملهار جو تعارف)

جيئرا جاڳندا گيت

ڪنهن به شاعر جي شعر جي ان کان وڌيڪ پوري ۽ صحيح تعريف نٿي ٿي سگهي، جو ان کي ڪنهن جيئري جاڳندي ۽ سولهن پريءَ شيءِ سان تشبيهه ڏني وڃي.

بردي جا گيت مون پڙهيا ۽ پڙهيا آهن، پر اهي جيئرا جاڳندا گيت ڏٺا به اٿر. پنهن ۾ لاهارن ويل، انهن جي هٿ ۾ ڏاٽو هوندو آهي. سانوڻ جي مند ۾، انهن جي چپن تي مرڪ هوندي آهي. ڪڏهن ڪوهه تي، ليسر وٽ بيهي، بردي جا گيت ٿهڪ ڏيندا آهن، ته ڪڏهن آماس جي اونداهين راتين ۾، لوڙهن ۽ ديگهرن جي پويان، چيٽن جي دولهائيل فضا ۾، وينا لڙڪ هاريندا آهن.

سنڌ جي ٻهراڙيءَ جي ڪنهن به سولهن پريءَ ۽ ڦانڊڙ وهيءَ واري ڇوڪريءَ جو تصور ڪريو-اها آهي بردي جو جيئرو جاڳندو گيت!

ان جي پوشاڪ ۾ بردي جي گيتن جي سادگي هوندي،
ان جي اکين ۾ بردي جي گيتن جو اٿاهه پيار هوندو،
ان جي منهن ۾ بردي جي گيتن جي ڀرپور جواني هوندي؛
ان جي ڳالهين ۾ بردي جي گيتن جو ميٺاج هوندو،
ان جي لڙڪن ۾ بردي جي گيتن جي اولهائي هوندي،
ان جي مرڪن ۾ بردي جي گيتن جي بي اختياري نظرايندي،
۽ ان جي رفتار ۾ بردي جي گيتن جو ترنم هوندو.

-تنوير عباسي
(اکڙيون مينگهه ملهار جو مهڙ)
١٩٦١ع

جوين پر-تي ڏينهڙا

بردو ڪذاري ويو-هيڪر دل چيو: ويچارو سورن کان ڇٽي پيو-وري دل هنجون هارڻ لڳي. چيائين: "اها اڪيلائي ليڪ ڪڏهن پاڻ کي به لهوڙي ليندي." انهن اوتارن ۾ بردي جا پول ياد پيا اچن:

جوين پر-تي ڏينهڙا، جيئن تورا ڏينهن

شاعر تہ سدا حيات هوندا آهن. بردو برابر مري ويو، پر ان جي شاعري مرڻي ناهي. اها شاعري جنهن ۾ محبتن جا ملهار يا دليون ديواليون ڪن ۽ جنهن جون دلبريون پيون روح ريجهائين، اها شاعري جيڪا اسان جي ٻولي ۾ اسان جا ڏک درد اسان جي آڏو پيي دهرائي:

- آءُ اڃي ڳيرائي پاءِ، آس نماڻي ڪري وڃان؛
- بردا! اوڏي ٻاڪڙي، روئندن ڏيندي رس
چني پار مهنا نہ ڇورو ڪري وڃ.

اهڙي شاعري ۾ پنهنجن ۽ پراون جا سور بہ ساڳيا تہ دنيا جا درد بہ ساڳيا آهن، جن ڪنهن چواڻي: سڄي جڳ جا آهنج اسان جي شاعر جي هيانو ۾ هيڪاندا ٿي چڪا هئا:

- بردا! درد ڪٺي منجهہ آيا،
پنهنجا ٿيڙا هاءِ پرايا.
- ڏاريا ڏر جا ويري لڪتا،
حيف هجي اڻ ڪوڻين ڪي.
- جاڏي ڪاڏي ڪوليون ڪولا،
هاءِ پري ٿو اچ بيروت!

خاص ڪري اها شاعري، جنهن ۾ بردي پنهنجي پلاري پونءِ جا گيت ڳائي پاڻ کي امر ڪري ڇڏيو ۽ ان جي درياهہ کي پنهنجي دل سمجهيو:

تنهنجي موج کي مالڪ بخشيو، آهي اوج ازل کان سندو،
تنهنجي مستيءَ ۾ آ هستي، سچ تون منهنجي دل کان سندو.
اسان جو اهو زنده دل شاعر گذاري ويو تہ بہ زنده ليکيو ويندو:
اهو مرڻو ئي ناهي جنهن جي دل عشق جي جذبي سان جيئري هجي.

بردو اسان جي شاعرائي الڏي جو لڄ پريو لاڪيتو ساٿي هو. اسان دوستيءَ جي هار تہ هرڪو هئندو رهي ٿو، پر اهي ڪسوليءَ تي پورو پئجي اچڻ سڀ ڪنهن جي وس وٽان نہ آهي.

هي يار جنهن ماحول مان مٿي ابري آيو، اهو اسان اوهان سڀني جو ساڃيو ماحول آهي جنهن کي ڪاريءَ ڪپ مٿان پيليل پاڻيءَ سان پيٽي ٿو سگهجي؛ اهو سينوارپل پاڻي جنهن جي سيني مان ڪنول جا گل آيا ٿي ڪنهن لال ڪنوار جنان پاڻ لڪائڻ لڳندا آهن.

اهڙي ئي ماحول جا پوساڻيل اديب ۽ شاعر جڏهن پاڻ کي سڄي اڻ سڌريل سماج جو سڌريل سرواڻ سمجهي پنهنجي ليکي پيغمبريءَ جا خواب لهندا آهن، تڏهن پيا تہ ٺهيو، پنهنجا کهاڻا پار بہ هنن کي ڪولہ پاڻءُ پولدا آهن.

برهو جيئن اسان جي سنگت ۾ آيو، اسان ائين پاليو، جن ڪنهن اڻ پوري ٻاب جي پورائي ٿي چڪي هجي. پاڻ شروعات کان ئي رشيد رباني، تنوير ۽ راقم کان وٺي گرامي صاحب توڙي چاچي گدائيءَ تائين لنڊن وڏن جو ساهہ سيباڻو بڻجي ويو.

هن جي شاعري مشاهدي جي شاعري هئي، جنهن مان سچائي جي ساک بکندي ٿي رهي. هو جيڪي به جيئن به محسوس ڪندو ٿي آيو، تيئن ان کي شاعراڻو رنگ ڏئي گيتن، بيتن، غزلن ۽ لظمن ۾ لروار ڪندو ٿي ويو. هن هرو پرو مطالعي جي زور تي بي جوڙ قافين، بي سواد رديفن ۽ ڏارين جملن جي پرتي ڪري پنهنجي شاعراڻي ساک کي ڪلڻ هاب لئي بڻايو، نه وري مرحوم پير حسام الدين راشدي چوائي "جڙتو لفظن سان پنهنجي ٻوليءَ جو نقصان ٿي ڪيائين." شاعريءَ وانگي سندس شخصيت به نمائشي ضرورتن کان مٿي نهايت سادي سودي هئي. اجائي آڏ - وڏائي ۽ ماڻهپي کان نفرت جهڙي ڪا، بدعت منجهس ڪانه ٿي ڏسڻ ۾ آئي. تنوير گرامي، گدائي ته هن سان پوڳ چرچي جهڙي ڪا ڳالهه نه ڪندا هئا، ۾ رشيد، مان ۽ رباني وقتي کيس ڏاڍو چيڙائڻ لڳندا هئاسين، تڏهن بہ پيو مشڪندو هو. کيس چرچن تي نه ڪاوڙ ڪانه ايندي هئي، ۾ سچي پچي بہ ڪا ويڌن آڏو ايندي هيس ته به مرڪي لنوائيندو هو؛ جڻ ڪجهه ٿيو ئي نه هجي.

هڪ دفعي پنهنجي رشتيدار ۽ اسان جي بزرگ، مرحوم حڪيم محمد معاذ لواپشاهه واري جي وڏي پٽ ڊاڪٽر انور سان گڏجي منهنجي آفيس ۾ لنگهي آيو. ٻڌايائين ته هڪ وڏي علمي اداري جي سربراهه ۾ ڪم آهي. آءٌ ساڻس پراڻي ناتي هوندي بہ منجهس آسرو لئو سمجهان، تون هل ته ٻئي گڏجي کيس ستوهه پريون.

پنهنجي آزمودي موجب مون جڏهن کيس مايوسي ڏيکاري ته دلگير ٿيڻ بدران مرڪندي منهن سان ماشاءالله چئي تڪڙ ۾ هٿ ملائي موڪلائيندو هليو ويو. مون کي حيرت هئي ته هن کي ڪو ارمان چولہ ٿيو؟

هن جي نمائي طبيعت جون اهي خوبيون کيس پنهنجي وس جهڙي شاعريءَ جي ڪري نصيب ٿيل هيون يا انين کئي چنجي ته سندس شاعراڻيون خوبيون کيس مٺاهين شخصيت جي ڪري ميراث ٿي مليون هيون. ڳالهه مڙئي ساڳي.

اڄ اهو اسان جو دل گهريو دوست، سنڌ جو پيارو شاعر ۽ مالانتو السان الهيءَ دل واري ڌرتيءَ جي گود ۾ آرامي آهي، جيڪا هن کي پاڻ ۾ پناهه ڏئي دليا جي ڏکن سورن کان آجو ڪري چڪي آهي.

هو سنڌ لاءِ جيڪي سولهن ۽ سچ پريا پول ٻولي ويو، تن جي صدقي هن کي سک ۽ سالت پريو آڌت ملي‌ءِ پيو:

اي سنڌ اي مادر وطن!
سک جي تون ڪائنات آن،
ڪنهن مه لقا جي جهات آن،
سهڻي سچل جي لات آن،
گيتن ميٺن جو ديس تون!

ٻوڪن جي لالائي وٺي،
ٻلن جي سرهائي وٺي،
سامـيءَ سندي وائي وٺي،
ايتن جا ٻهرين وس ٿـون!

تنهنجي سهاجهي ٻولڙي،
تنهنجي ٻلاري جهولڙي،
ٻر ڪيف تنهنجي لولڙي.

اي سند اي مادر وطن!
سهٽي پناٰئيءَ جا وطن!

اسان ائين ٻيا ڀاليون، ڇڻ بردو مالجهانڊڙيءَ جو ڪل هو، جيڪو واءَ جي لوڏي سان ھٽ تي ڇٽي اکين کان اوجهل ٿي ويو...

- نياز همايوني

اڇي مل هاءِ!

سدوري جا سدورا ماڻهو، جيئن جيئن هيءُ جهان ڇڏيندا پيا وڃن، اسان ٻارا ته ٻنهه للاٽڪا ٿيندا پيا وڃون. ڀلائي ۽ چڱائي ۾ ايمان رکندڙ دوست اڄ ٻه آهن، ۾ هو هن دور واري ڀلائي ۽ چڱائي واھرائيندي ٻه چرڪن ٿا، جو ته الله جاني سچ چا آهي، الائي اها ليکي اها چڱائي يا سٺائي ٻنهه ڪڇيءَ ڪٽ تي نه ٻوي. اڪ جي ڳالهه ٻي هئي. ڪرامي، حفيظ، رشيد ۽ ڏيلائيءَ جهڙا ٻي ڏيا ۾ ڏاها، سدورا ۽ منا ماڻهو ٻنهه جهان منو ڪيو ويا هئا. اهي اسان جي لڏي جا يار هئا، هليا ويا ته تازو اسان جي ٻٽي يار بردي سنڌي ڪي ٻه ڪهرائي ورتائون. بردي جي نه صرف طبيعت ۾ مٺاڻ هئي، ۾ سندس سچي شاعري ۾ جيتري مٺاڻ هئي، مان سمجهان ٿو ته ايتري مٺاڻ جديد ادب جي سچي شاعري ۾ ٻه ڪهٽ هولدي. جيئن چير يار هو سدورو ۽ لمالو، سچي زلدڪي صبر سان ڪهاري ڇڏيائين، تيئن مرڻ ٻه مات مهٽ ۾ قبوليائين. نه سندس بيماريءَ جا ڪي خاص پڙها آيا، نه سندس علاج لاءِ ڪي وري خاص اپلون ٿيون. بيماريءَ کي ڪيترن سالن کان ڪاٺيائين. الهيءَ دڄ ۾ ٻيو ملندو هو. ڪڏهن منهن کي مڪلر ويڙهيل ته ڪڏهن جسم ڪوٽن ۾ ڍڪيو. سندس زبان تي اثر ٿيو، ۾ ان کي ليکيائين ٻه ڪوله. هر وقت ٻين جي ڳڻتي. ڪڏهن يارن لاءِ ٿٽڪندو، ڪڏهن ٻارن لاءِ. سندس محبت ۽ پيار جو قائل هولدي ٻه مان محسوس ڪندو هوس ته ايڏي وڏي قرباني پياري ماڻهوءَ کي موت ۾ اسان ڪجهه ٻه ته نه ڏني سکهياسين.

برديءَ جي شاعري سڄي سون آهي. سندس گيت ڪافيون ۽ بيت سنڌي ادب جو وڏو ملهه سلوڻو ۽ پيارو حصو آهن، خاص طرح سان سندس سرائيڪي شاعري ٻنهي پيهي ويندي آهي:

خال ڏنر گل لال سلوڻي، موتي ڏلڊ قطار ڏنر
چولي لب خوش ٻولي مٺڙا، بلبل دي گفتار ڏنر

اڳتي چئي ٿو:

راهه مريندي شاهه ڏنر، آ مٿلڪ ٿئي ميهار ڏنر
ديدان ديد خريد ڏنر، لک ”برديءَ“ حسين هزار ڏنر

سندس شاعري ۾ جيتري حجت، اُچل ۽ بي‌ساختگي آهي، اها برديءَ جو خاصو آهي.

ڪيوين ڪران هڻ چين لهين ٻتر،
موهي دل محبوب دي لاز
خولي چشمان تير چلايا، ڪس دل مهٽي ول نه وڃايا
ٻشي ڳل ڦاهي زلف درازا

بردو، سنڌي شاعريءَ ۾ سڄي سنڌ ڪٺي آيو، خاص طرح ٻهراڙي جيڪا اڄ سڄي ساري سنڌ آهي، اُتان جي ماڻهن جا مسئلا، اُتان جون ڳالهيون، اُمنگون، آرزوئون ۽ حسرتون ۽ اُلان جا منڙا ڳيچ ۽ ان سان گڏ قصا ڪهاڻيون. سندس مشهور گيت ”ٻرين چڙهه پيهي ٿي“ ڏسو:

ٽڙي ڳنسا هي تو لڻ ڳوايرن، هور سڄڻ هو، هور
سيڪيل آيون ڏاڍا ريها، ڪاڻ ڙي من جا چور
ڪر نه اسان ڪشون عار — ٻرين چڙهه پيهي ٿي
ڳيرن ڳوٺ ٻڌو آ ويجهو، هور ڙي ڳيرا هور
وهيا تہ ڏس وٺراهه ۾ هوريان، وينا اورن اور
ٻاڻ ٻه ولديون ٻيار — ٻرين چڙهه پيهي ٿي

مون کي سندس ’سالوڻ آيو‘ گيت ياد آهي، جڏهن سُرسان ڳڏايائين تہ سندس لڙڪ ۾ لڙيا تہ ٻاهر ڪڪر ۾ رُنا.

جوڳي ٻادل، جوڳين والڪي، آيا سڀ سنسار اورالکهي
گنون ڪيلي جو اک جهمڪائي، کهوري جو ڳين جان کهمائي
ٻوه لکيڙي ڳٽيءَ ۾، اک روئي رعد ٻسائي آ

بردو شاعر هو تہ قصہ‌گو ڪهاڻيڪار پڻ. سندس مشهور ڪهاڻي ”الله ٻر لکري“ ڪنهن کان نہ وسرندي. سندس سڄي زندگي هڪ اُستاد جي مزدوري ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ نہ شڪوو آهي نہ شڪايت، نہ رُوساما نہ پرچاءُ. پاڻ ٻنهون هو تہ پاڻ مسٽي، پٺي ڏولڪر ڏوريائين. بردو مون کان تہ نہ وسرندو، جو منهنجي جيءَ جڙيل يارن منجهان هڪ هو. هيءَ سٽون

منهنجي جسيءَ ۾ اڪل هيون. ڏاڍو ڏهر سان هٿ آيون، جڏهن هو وڇڙيل ڪونج والڪر ٻنهه وڇڙي ويو:

ولر وهي ويس، وڇڙيل جيئن ڪا ڪونج اڪيلي ڪُرڪي
ڳات ڪٽي ۽ سوئي ڳچڙي، سوت اڳيان ٿي مرڪي
او منهنجي آس لسائي
او ڪين وسارج چائي،
اچي مسل هاءِ!

-حميد سنڌي

چانڊيءَ جهڙو سُر

بردي جي شاعريءَ بابت جيڪا بنيادي ڳالهه ڪري سگهجي ٿي، آها اِها آهي، ته هن جي شاعريءَ ۾ ٻيا ٻه رنگ آهن، ۽ هڪ رنگ ٻين مڙني رنگن تي حاوي ۽ نمايان آهي. ان جو بنيادي ڪارڻ اهوئي آهي، ته بردي ڳوٺاڻي جيوت جو ويجهڙائيءَ کان گهرو مشاهدو ڪيو آهي. بردو ڳوٺاڻي وايومنڊل ۾ ٿي پليو لهنيو ۽ وڌيو ويجهيو آهي ۽ الهيءَ عملي ذاتي تجربي ۽ مشاهدي کي هن شاعريءَ جو روپ سروپ عطا ڪيو آهي:

ٿري ڳنا هي تنو لٺ ڳوليس، هور سڄڻ هو هور،
سيڪل آيون ڏاڍا ريهار کساءَ ڙي سن جا چور،
ڪر نه اسان ڪشون عار، پرين چڙهه ٻيهي تي.

—

ماهي ڪير جيئن او منڙا، سڪ تنهنجي سُرڪيندو رهندس.

ائين بردو ٿئين شاعريءَ کي ٺيٺ ٻوليءَ ۽ لچ تشبيهن سان مالامال ڪري ٿو:

"خيال" تنهنجا ڪوڙ ائيـن، جيئن "جهار" هٺي.

—

وهـر الـدر ۾ "نـاهـڙ ڏنُ" جيـئـن.

—

"ڪاري رات جدائيءَ واري"، مون لٺ "ڪاري پاٽيءَ والگ"
تنهنجي ياد جي ڪوري ۾ دل، ڏينهن رات ٻري "لاٽيءَ والگ"

—

وسن لـيـن ٿـا لـت چـرنـي ميـنـهـن والـڪي.

جڏهن هڪ ڪلاسيڪل شاعريءَ جو لئين شاعريءَ جي روپ ۾ پنر جنم (Re Birth) ٿي رهيو هو، تڏهن لئين يگ جي سرجڻهارن پنهنجي اصل کي پنهنجي جڙن (Roots) کي ڳولي لڌو ۽ فارسيت زده دور، جنهن کي شمشير 'بي تعلق دور' ٿو سڏي، جي ڪاهيءَ کي آڪري ٻار پيا. ڳوٺ، ٻهراڙيون، وسيون ۽ واهڻ ئي اسان جون اصل آهن، اسان جون جڙون وري ئي الهيءَ پاتال ۾ ٿي آهن. ان ڪري بردو جيڪڏهن پنهنجي شاعريءَ ۾ ڳوٺاڻي جيوت جو چيٽ ٿو چٽي، ته اهو سڀاويڪ به آهي.

ڪرن جهڙي نور جي سائن، هٽ ۾ "ڪنوڻ ڪاڻاپاٽي" لوڏي،
ڌيري آپ جي پاچولي ۾، پيهو هن جو آ "ڪوهه طور"،
دور وسي ٿي، دور...

—

تنهنجي منهنجي سڪ جا شاهد، هن واهڻ جا وڻ ۽ واسي،
ڪوهه کي تنهنجي ساهيڙين مان پيهي، جيڪر ڪڙڪ خلاصي.

بردي جو اهو رنگ ئي ڪيس پنهنجي ساٿاري شاعرن کان الڳ ۽ نمايان ڪري ٿو.
هن شاعريءَ جي مڙني مروج صنفن تي لکيو آهي؛ پر هو بنيادي طور تي گيت جوڙي شاعر آهي.
گيت بردي جي ڏانءَ وٽان آهي ۽ سنڌي شاعريءَ جي آڳاٽي صنف پڻ. ڪنهن به مڪ چڪ کان سواءِ، ڪنهن به شعوري ڪوشش کان سواءِ، سچن جذبن کي سادن ۽ سريلن ٻولن ۾ پلٽڻ سان ئي هڪ گيت رچجي ٿو. ان ڏس ۾ بردي جا گيت ثبوت طور پيش ڪري سگهجن ٿا ۽ جيئن سنڌي شاعري گيت کان سواءِ اڻ پوري آهي، بلڪل ائين لئين شاعري بردي جي پريت گيت کان سواءِ اڻپوري آهي:

تنهنجي ياد پلوَ ۾ پائي، گيت پريت جا ڳايان ويٺو.

—

پکي به پاڻ ۾ پريت وليڻ پيا، رت مستاليءَ لاٿو رنگ
هير سڏيرون ساهه کي ڏئي ٿي، وڻ ٽڻ واسيا جهوميو جهنگ

—

پينگهه پهر ۾ پڏي ڙي جيڏيون
لڏي ڪائون لامارا، توڙيون عرش جا تارا

هڪ حساس شاعر جيڪي ڪجهه ڏسي وائسي ۽ محسوس ڪري ٿو ۽ ان تجربي ۽ مشاهدي ۾ پين کي ڀاڱي ڀائيوار ڪرڻ چاهي ٿو، تڏهن ڪيس لڙڪ کي لفظ ۾، سور کي سٽ ۾ تبديل ڪرڻ واري پيڙاتمڪ تخليقي عمل مان لنگهڻو پوي ٿو:

بردا آهه اندر مان لڪري، بنجي پيئي منڙي لات

—

آڏماڻ جاڳن ۽ پوءِ جهٽ پٽ
ڪيت نهي ٻئي ٻردا ماتو

۽ پوءِ جيئن ٻهار فطرت آهي، ته هر هنڌ ڦونهڙو ڪندي وجي، ڪن ڪي سائو ڪندي وجي ۽ نار ٻن تي گل ـ نيڙ ڪندي وجي، تيئن شاعر جي فطرت به. گيت رچڻ ۽ سُر سرجڻ ئي آهي. هن جي سڄي ميڙي چولڊي اهي گيت ئي آهن، جن کي هو بناڪنهن ذات پات جي ڀيد ڀاءَ جي سموري سنسار کي آڇيندو وتندو آهي.

سون وٽ آهن گيت اجهو
وئين ته ستڙا جهولي جهل

هو چائي ٿو ته:

ٻائي ٻڪ سان جيئن وهي ويو
هاريل جوين ڪنهن به نه پاتو
يا
آهي حياتي پل جي چانءِ

۽ هو الهيءَ پل کي سڦل ڪرڻ لاءِ پنهنجي پاڻ ٻوليءَ جي بقاءُ ۽ ڦهلاءَ، پنهنجي ڳوڙهن ۽ ڳاراٽن کي، وڇوڙن جي ورلاپن کي شاعريءَ ۾ پلٽائي ٿو:

سرڪيو سن ۽ ريڏو روح
تو گل لاتو پنڙا ڳل

—

ساهه سرير کي آئي سٽ
اهڙو اوکو ڪاڏو هانءَ

—

تو بن روح آ ڪوهه قتل

جيتوڻيڪ ”وره وڇوڙا“ آهن، ”پور پيرالدي، سور سيرالدي“ آهن، پر جڏهن بردو سڄو سالپهه ئي سورن ۾ وڪوڙيل ٿو ڏسي، تڏهن هو پنهنجا ذاتي سور ۽ پور پاسيرا رکي ٿو چڏي:

روپ لکر جي لارتيءَ سائين، راحت جو هڪ پل نه ڏنو
آس لراسي وک وک ڦاسي لفسالفسي ۽ هيهات

۽ ڪليو ڪلايو چئي ٿو ڏئي ته:

سري ويٺو جي ڏهس لشي، ته سوت پي حيات آ

—

ٻائر چائي پاڪر پائي، اڄ تائين گل لاتوسين
تن ڪان سوٽ ۾ لفرت لعراٻ واهه جو بدلو پاتوسين

رضا تي راضي رهڻ، جيئڻ لاءِ جتن نه ڪرڻ، ماڳ لاءِ نه جاڳوڙڻ سان نه ڪڏهن وصال جون واڌايون مليون آهن، نه ئي ملنديون، بوءِ پلي تہ صديون گذري وڃن. بردو انهيءَ سچ کان پوريءَ ريت باخبر آهي، تہ ڦابل حق گهرڻ سان نہ، پر ڦرڻ سان ملندا آهن، ۽ ان لاءِ قرباني ڏيڻي پوندي آهي، سر جو سانگو لاهڻو پوندو آهي:

او سائي، ڏسو هو اڏي ڪات آهي
۽ وحشين جو رت سان پريل وات آهي

”اٿو“ ”اچو“ ۽ ”وڌو“ اهي ئي آهي ئي لفظ آهن، جن تي عمل ڪرڻ سان ڏاڍن کي ڏاري سگهجي ٿو. بردو هڪ ڦريل، لٽيل، مايوسين ۾ غرق ٿيل لست قوم کي ظلم جي چيڻ آجهاڻ جي خير خبر ٿو ڏئي:

چيون ظلم جون بس آجهاڻيون آجهاڻيون

پر ان سان گڏوگڏ هو چوڪاري ماڻڻ لاءِ آتاهي ٿو. جاڳوڙڻ تي آپاري ٿو. سائي مهراڻ ۾ موج اچڻ جي ڪوٺ ڏئي ٿو.

اچو، اڄ تہ مهراڻ ۾ موج آڻيون

موچاري ”مهراڻ“ تي، بردي جو نظم ”سنڌو ڌارا“ حيدربخش جتوئيءَ جي مشهور نظم ”پلي آئين جي آئين درياهه شاهه“ کان پوءِ سنڌيءَ جو هڪ ٻيو مڪمل ۽ اهم نظم آهي!

اچي اسان جا عيب اوڏاپون، تنهنجي پياري پاليءَ ڦوٽا
سڪ جي سرڪ پياري تو، سپ ديسي هڪ لڙيءَ ۾ پوتا
جيڏا سرتا پاڻ ۾ پرتا، وجهي ڪراتيون ”بردي“ پسارا
سنڌو ڌارا، سنڌو ڌارا!

’اڄ‘ ۾ ’ڪالهه‘ وانگر انسان جي هتيا ڪري رهيو آهي ۽ اسين سپ انهيءَ نفرت جي باهه جو پارڻ ٿي رهيا آهيون:

بردا هي جڳ جنگ جو ميدان صدين کان
نفرت جو راڪاس آ بيٺو ڦاڙي وات

پات رات ۽ سوپاري صبح جو ذڪر دنيا جي هر شاعر ڪيو آهي، پر بردي هنن پنهي سٽن ۾ رات ڪٽڻ ۽ باک ڦٽڻ جو عجيب منظر چٽيو آهي:

رات ڪٽي وئي باک ڦٽي
هر ڪهر ڏيٺا ٿيا مڌر

آخر ۾ بردي جي خوبصورت نظم ”نوري ڳالهه“ جون آخري ڪجهه سٽون ڏيڻ چاهيان ٿو، ان ڪري بہ تہ اهو نظم ’بردي‘ جي واتان پڌل بہ اٿم ۽ هينئر بہ اٿين ٿو لڳي تہ ’بردو‘ منهنجي آڏو ويٺو هجي ۽ نظم پڙهي رهيو هجي:

اڪ جو جهمڪو
چوڙيءَ چمڪو
ڳاڙيءَ هشڙا
ميندي ء رتڙا
ٿڌڙا ٿڌڙا ڪنرا منڙا،
لائي، منهنجي سر جو سائين
چانديءَ جهڙي
سُر ۾ چولدو
”توري ڳالھ تي هڏو هاجو، تون تہ صفا ڪو موکو آهين!“

-امداد حسيني
(”بولدون بس نہ ڪن“ جو مهاڳ)

هڪ تعلق

چوٿيھ سال اڳ، ١٩٥٤ع جي ڳالھ آهي.

مان اسڪول ۾ پڙهندو هوس ۽ دوستن سان گڏجي ”ادا“ رسالو ڪيلدو هوس. نہ تجربو، نہ ڏوڪڙ ۽ نہ وري رهائي رسائي. الله جو نالو وٺي ڪاهي پيا هئاسين ڪُنَ ۾! محمد وارث جي هڪ معمولي پريس هولدي هئي منوآباد، نواب شاهہ ۾، جنهن مان هو ”پڪار“ نالي هفتيوار اخبار ڪيلدو هو. ان سان ٻارهن آنا في صفحي جي حساب سان طئي ٿيو هو ڪمپوزنگ ۽ ڇپائي. ڪاغذ چندو ڪري جمع ڪندا هئاسين. رسالو ڇپجي ويندو هو تہ سڀئي دوست گڏجي وڪڻي اڪري پوئدا هئاسين. شايد سنڌي قوميت، ٻولي ۽ ادب جي سجاڳيءَ جو ٻهريون ٻرچو هو، جنهن کي هاڻي سواءِ چند حساس نقادن جي سڀئي وساري ڇڏيو آهي، ۾ رڪارڊ کي درست ڪرڻ خاطر ۽ آئيندي جي محقق کي دڳ لائڻ خاطر ضروري آهي تہ اهو عرض ڪندو هلان تہ هن معمولي رسالي سنڌي ادب کي اسر جليل، آغا سليم، نظر سنڌي، گل محمد چنا، انور عباسي، بردو سنڌي، معصوم قاضي ۽ ليڪ سميت پيا ڪيترائي اديب روشناس ڪرايا.

ان شام اسان وارث پريس ۾ بيٺا پروف ڏسي رهيا هئاسين جو ٻہ نوجوان اچي ٻاهر پيل بينچ تي ويٺا. ٻاهر نڪتس تہ گل محمد چيو، ”هن کي سڃاڻين؟“

چيم: نہ.

چيائين: هيءُ اٿئي غزل جو بادشاهہ نظر سنڌي ۽ هيءُ ٻيو اٿئي گيتن جو شهنشاهہ بردو سنڌي.

ڪين کهوري ڏٺم. نظر سنهڙو، سيپڪڙو، سانورو، قداور ۽ ڪجھ قدر غصيلو نوجوان نظر آيو. بردو ان جي برعڪس قد جو هلڪو، بدن ۾ ڀريل، رنگ جو اڇو، طبيعت ۾ ملائم، لهنو ۽ نماڻو پئي ڏٺو:

ڳل ڇيو: اسان جي ٻرڇي لاءِ ڪجهه شعر ڪٽي آيا آهن.
پنهي پنهنجا ڪلام وڌائي ڪٽي هٿ ۾ ڏنا.
اڪر پنهي جا موتيءَ داڻا. اهڙا سهڻا جو سمجهيم ته شايد ڇپيل آهن. شعر پڙهيم. لفظ ۾ هوڻ للڪار ۽ ويڙهاڪ جو تاثر هو. بردي ۾ لهڻائي، لاڻائي ۽ عاجزي سمايل هئي.
"ادا" جي پهرئين ٻرڇي ۾ پنهي جا ڪلام ڇپيا ته واهه واهه ٿي وئي.
ان ڪان پوءِ سنڌي ادبي سنگت جي ڪڏجائين ۾ هر هفتي ملاقاتون ٿينديون هيون. لفظ سنڌي جلدئي ٿي. ٻيءَ ۾ مبتلا ٿي ويو ۽ گذاري ويو. البت بردي جو ساڻ اوستائين سلامت رهيو جيستائين مان نواب شاهه ڪان هميشه لاءِ موڪلائي هليو نه آيس. اها ۱۹۵۸ جي ڳالهه آهي.
اٽڪل ٽيهه سال پوءِ هڪ ڏينهن اوچتو سندس فون آيو. وقت جي دز اسان جي وجود ڪي لٽي چڪي هئي. پوءِ به خبر لاهي ڇو بردي جو آواز ماضيءَ مان ائين اڀريو جڻ ڪلهه ئي جدا ٿيا هئاسين. ٽڪل، بيمار ۽ التجا واري لهجي ۾ چيائين: سڃاڻين ٿو؟
چيم: ڇا ٿو چوين بردا؟ پنهنجا رشتا به ڪي وسارڻ جهڙا آهن؟
چيائين: ڏاڍو بيمار آهيان. شايد نه بچان.
چيم: دل نه لاهه.
چيائين: اقبال جي پارت اٿئي. منهنجو پٽ انجنيئر آهي. نوڪري وٺائي ڏينس.
چيم: رب الله تي، سڀ ستائي ٿيندي.
ياد آيم ته جڏهن سندس پهريون ڪتاب "اڪڙيون مينگهه ملهار" ڇپيو هو ته پين سان ڪڏ رائٽرز گلڊ به ڪيس بهترين ڪتاب جو انعام مبلغ پنج سو روپيه ڏنو هو. ان ڪان جلد ئي پوءِ سندس پياري گهر واري فوت ٿي وئي هئي. بردو اهو ڏڪ سهي نه سگهيو هو ۽ بيمار ٿي پيو هو. ننڍڙا ٻار، سندن ابياج ۽ پڙهائي لڪائي، سندس سر تي سوار ٿي پيا هئا. هن پنهنجا روايتي گيت لکڻ ڇڏي ڏنا هئا ۽ ٻارن لاءِ شاعري شروع ڪئي هئائين. بردي جو اهو دور به عجيب هو.
ٻي شادي ڪيائين، پر ٻارڙن جو پيار پل لاءِ به نه ورهايائين.
اقبال مون وٽ آيو ته ٻيءَ جهڙي ڏرڪ ڏنائين. چيومانس: بابا، نوڪري تون ڳول، سفارش ڪرڻ منهنجو ڪم.
چيائين: بابا سخت بيمار آهي، بچڻ جي اميد لاهي.
چيم: دل نه لاهه.
پر ڏٺم ته جهڙي پيار سان بردي ننڍي هولدي پاليو هو، اولاد پڻ سندس اوترو ئي خيال پئي رکيو.
پي. آء. اي. ۾ انجنيئرن جون جايون خالي هيون، انٽرويو پئي ٿيا. وقت جي چيف منسٽر جو عملدار سفارشين جي لسٽ ڪٽي اڳ ئي انٽرويو بورڊ ۾ پهچي چڪو هو.

ڪيس چيو: سنڌي اديب جو پٽ اٿئي، ڀارت هجني.

چيائين: وڏي وزير جا ماڻهو ڪٿائٿا آهن.

چيم: ان جي في ته غريب پري ڪول سگهندا.

چيائين: پوءِ خير هجني. زر ڦينڪ ته عشق نه ڦهو.

ڪر ڪول ٿيو.

پردي جو وري فون آيو. چيائين: اٿن جهڙو ڪونه آهيان. پنڌي ٿو اڄي پاڙي سان ڳالهايان.

چيم: مولڪي شرمسار اه ڪر.

چيائين: پيو ڪنهن کي چوان؟

اقبال آسو، چيائين: ساپا هاڻ ڳالهائڻ ٻولهائڻ ڪان بس ٿي ويو آهي، چند ڏينهن جو مهمان آهي.

ياد آيم ته پردي سان شام پٺي ملهائي سين. شعر جي پالوٽ لائي ڏلي هٿائين. جهڙو هوس ٻوليءَ تي عبور، اهڙي هنس رواني. دريا شاه جيان وٽ ست ڪنائيندو، اڇلون ڏيندو، ڦوڪيندو ڏڏڪا ڪندو پٺي ويو.

نور عباسيءَ چرچي ۾ چيس: پيلي اسان جي حال تي رحم ڪر. چوين ته ڪٿي آڻ ميجون.

پردي ساڳي ٽي لماٽائيءَ سان چيو: نور، سڄي حياتي اسان به توکي برداشت ڪيو آهي، اڄ منهنجو وارو آهي. اڄ ماٺ نه ڪندس.

اهو پردو هاڻي ماٺ ٿي ويو هو.

ان ڪان پوءِ هُو عرصي تائين پنان ڳالهائڻ، پنان چرڻ پرڻ جي بستري تي خاموش پٺي ٽي زلدهه رهيو. ڪنهن به سندس خاص سار نه لڌي. ڪنهن به اهو نه سوچيو ته اهو شخص جيڪو اڄ موت جو منتظر آهي، سو سنڌي ادب جي چند انهن اهم محسنن مان هڪ آهي جنهن ان وقت "سنڌ" کي لبيڪ چيو هو، جڏهن ڦهري ڪوٽ اڏجي رهيا هئا ۽ زنجير ٺهجي تيار ٿي چڪا هئا.

محمد رمضان لاشاري "پردو" ٿيوٽي ان لاءِ هيو ته ڌرتيءَ ماءُ کي "جيءُ جيءُ جيجل، جيءُ جيءُ جيجل" چئي ڳر لڳائي ۽ پنهنجو سڀ ڪجهه وساري ڇڏي.

هن جو غم اونهو ۽ عميق هو ۽ هن جو سنڌڙيءَ لاءِ پيار ان ڪان به وڌ پڪ گهرو هو. سندس سوچ تي سادا سودا ڪڪالوان گهر، انهن ۾ رهندڙ ميرا سيرا غريب ماڻهو ڇاليل هوندا هئا، جن جو ظاهر اڻ وڻندڙ پر دليون سون ورليون. هو شاعر هو، عميق انساني اڏمن جو. روز مره جي روساءِ ۽ پرڇاءِ جو. هارين جي پورهئي جي پکهر جو. چانڊوڪين راتين ۾ لڏلڏ لاس جو، ڪورين جو ڪڄ تي تجلا ڏيندڙ تڪ جو.

اڄ اهو "پردو" ڪجهه به نه هو.

بستري داخل، بي سمجهه، بي جان انسان هو، جو موت جو منتظر هو.

۽ پوءِ اهو انتظار به ختم ٿي ويو.

"بردو" گذاري ويو.
هن سان گڏ سندس سڀ تعلق، رشتا، لاڳاپا ۽ ختم ٿي ويا.
صرف هڪ ناتو، هڪ رشتو، هڪ تعلق باقي بچيو آهي ۽ شايد هُو پيدا ئي ان تعلق کي مضبوط ڪرڻ لاءِ ٿيو هو. اهو تعلق، اڄ، سڀان ۽ ان کان پوءِ صدين تائين قائم رهندو.
اهو تعلق آهي--"پيار" جو.
محبت جو،
سچائيءَ جو،
سونهن جو،
قرب جو--!
شل منهنجو دوست ان اتي سان آمرُ رهي!

- قمر شهباز

هڏڪي هير نہ آهي...

ان ڏينهن، جڏهن ٽي. وي. جي مخزن پروگرام ۾، بردي سنڌي صاحب جي لئين ڪتاب تي دوستن گفتگو پئي ڪئي تہ بردي جو فڪري توڙي جسماني اعتبار کان ڳرو وجود اکين آڏو گهمي ويو. ڪوتر جيان ڪنير ۽ خاموش بردو، ڪنهن ڊگهي ۽ ڪهاڻي بڙ جيان ڳوڙهو ۽ مهربان.

هڏڪيءَ هير نہ آهي مولڪي،
هيڪر ڪنهن تہ سنپاريو هولدو.

سوچيو هوم تہ هينئر حيدرآباد مان وقت ڪڍي لائين پار لواب شاهہ جو چڪر هڻبو ۽ گيتن جي خوشبوءَ سان، پنهنجي وجود کي واسي اچبو... پر... پر...
جديد سنڌي ادب ۽ اديبن جا محسن، پير صاحب حسام الدين راشدي، گرامي صاحب، چاچو گدائي صاحب، ادب ۽ اديبن کي ڇورو ڇنو ڪري ويا- الطاف عباسي گذاري ويو... ڏاڍو رناسين. لسير ڪرل ۽ مالڪ پنهنجي ئي جوڙيل ڪائنات جي طلسم جو ڪاڄ ٿي ويا، ماتم ڪيوسين- بنهہ. ٿورا ڏينهن! اهڙيءَ ريت ترقي پسند لڏي جا ڪيئي ستارا چپ چپات ۾ ادب جي افق تان ڪر ٽيندا ويا... اسان انهن لاءِ ڪجهہ ڏينهن رلو، پنيو ۽ پوءِ ساڳي روايتي بي حسيءَ واري خاموشي. اڄ تائين ڪنهن کي بہ ڪڏيل طريقي سان ياد نہ ڪيو ويو آهي... ڪالهوڪي ڳالهہ آهي، رشيد ڀٽيءَ جهڙي مثيادار مڙس کي دفنائي، بدن تان ڪاريون ڪفنيون پہ نہ لاٿيون هيولسين تہ سنڌي گيت جو بادشاهہ ۽ منهنجو ڀاڙيچو، ملو مائٽ، محمد رمضان لاشاري، جيڪو سنڌي ادب ۾ "بردي سنڌيءَ" جي نالي سان مشهور هو، اهو ڪڙيون ڪٿي ڪٿي گذاري ويو.
شاباس آهي محترم استاد غلام رباني آگري صاحب کي، جيڪو ۱۹۸۳ع کان وٺي بيمار بردي لاءِ لاڳيتو معقول سرڪاري مالي مدد ذريعي سار سنڀار لهندو رهيو... پر بردو گذاري ويو، پين

ڇيان... هاڻ واري اسان جي ڳلن تان ڳوڙهن جون بولدون برسي رهيون آهن. ڪجهه ڏينهن وجود آڪميو رهندو ۽ پوءِ وري ساڳي حالت رهندي.

بردو منهنجو بزرگ هو... پر هن ڪڏهن به بزرگي نه ڏيکاري... سدائين جيڏو سرتو ٿي پيش ايندو رهيو... چوندو هو "سڀ ٿا دالهون ڪن ٿا ته توڻ سيني سان وڙهين ٿو، ڏاڙهين ٿو... ڪارپال مشهور آهين... پر مون کي ويساهه نٿو اچي." هن کي ويساهه به ڪيئن اچي ها، مان به ته ماڻهوءَ کي ڏسي، ان سان اهڙو ورتاءُ ڪندو آهيان... مون کان ٻچاپڙائي ۽ منافقت نه پڄندي آهي ۽ ڪوبه منافق منهنجي سرزلش کان نه بچي سگهندو آهي ۽ نه پڄي سگهندو.

مون ڪراچيءَ ۾ ۱۹۸۲-۸۳ ڌاري لئين جاءِ جوڙائي. پڏائين ته پڄندو آيو مبارڪن ۽ محبتن جا قول ڪئي. قربانتي الداز ۾ چيائين، "اڪڙيون مينگهه ملهار" ناياب ٿي چڪو آهي، تنهنجا هٿ ڏکيا آهن، ان کي پيهر ڇپرائڻ جو انتظار ڪر نه!؟" ڪن پلڪ ۾ اچي "اڪيون مينگهه ملهار" جون فلمون ڏيکاريون مالس ته وانڙو ٿي ويو ۽ خوش به ڏاڍو ٿيو. چيائين، "فلاڻي صاحب کي مون واري ڪتاب ڇپرائڻ جو ڏاڍو شوق آهي، اهي فلمون ان کي ڏيئي ڇڏ."

انهيءَ صاحب کي نياپا اماڻيم، نه آيو نه آيو... پوءِ ۱۹۸۵ ۾، جڏهن هڪ حادثي ۾ لڳاتار هڪ سال تائين بستري داخل ٿيس ته اهو صاحب مون کي پڇڻ آيو. بردي جي ڳالهه اکتي ته مون "اڪڙيون مينگهه ملهار" جون سموريون فلمون، لئين Layout سوڌو ڏسي حوالي ڪئي سانس... پر اڄ تائين اهو ڪتاب ڇپجي نه سگهيو آهي... سال ڪن بيماريءَ کان پوءِ ۱۹۸۵ جي آخر ڌاري مون کي حيدرآباد ۾ اچڻو پيو. بردي کي ڪراچيءَ جي پيٽ ۾ ويجهو هولدي به نه ملي سگهيس... ۽ ان ڏينهن، جڏهن بردي جو لاش گهر آلدو ويو هو، تڏهن ٿي. وڃ جي مخزن پروگرام ۾ بردي جي لئين ڪتاب "بوندون بس نه ڪن" تي تبصرو هلي رهيو هو... بردو سڻي شاعريءَ سان ڪڏ پلو ماڻهو هو. هن پڇن جي پرورش لاءِ ڏاڍي جاکوڙ ڪئي ۽ بيمار هولدي به تخليقي عمل جاري رکندو آيو ۽ هڪ ڏينهن سيني کي روئندي ڇڏي ويو... بردو خاموش طبع ۽ حليم سڀاءَ وارو فنڪار هو ۽ گذاري به چپ چپات ۾ ويو... روڻ بدران اسان سنڌي ادبين کي گهرجي ته ڪو اهڙو اپاءُ ڪريون جو آئيندي پيا ڪيئي تخليقڪار انين گمناميءَ جي کوٺي ۾ گذاري نه وڃن...

گذاري ويلن لاءِ اسان کي اهو ڪجهه ڪرڻ گهرجي جنهن جا هو حقدار آهن ـــ پر ان سان گڏوگڏ ع. ق. شيخ، ابن حيات پنهور، بدر قريشي، مائل آزاد، برڪت علي آزاد، ميرو خان موج، ساجد سرشاري ۽ پيا اسان جي توجهه ۽ دوست لوازيءَ جا منتظر آهن... جيڪي گذاري ويا، تن کي ته نه بچائي سگهياسين، پر جا جيڪي مثل حالت ۾ آهن، الهن لاءِ ته ڪجهه ڪري سگهون ٿا؟ ڳوڙهن ڳاڙڻ کان بهتر آهي ته ڪجهه لڙڪ بچائي رکون ۽ همٿ کان ڪم وٺي الهن لاءِ من ۾ قياس ڌاري ڪي اپاءَ وٺون... ڪو مفهن مٿي ڪري ڇڏيون... ڪا مهل ملهايون...

- تاج بلوچ

بردي جي ياد ۾

اڪ چولدا هئا ته وقت گذرلدي ويرم ني ڪالہ لي لڳي، ۽ هاڻي وَرهيه به ساعتن جي صورت ۾ وهامي وڃن ٿا. ڪو سٽ سماءُ ني لٿو رهي. ڪيترين ڪچهرين، مورن سان محفلون ۽ يارن سان روح رچنديون رهائيون، توڙي جو سال ٿي ويا پر پوءِ به دل ۽ دماغ تي بنهه تازيون توانيون پيون لڳن.

ٻالپڻي جو ڏور، لنڊن، جوالي ۽ هاڻي هتي قدم صفا چڻ ڪالهه جي ڳالهه ٿي لڳي. اڪيون پوريان ٿو ته ان ان وسرلدڙ مشاعري جي محفل ذهن جي اسڪرين تي صفا چٽي ڏسڻ ۾ ٿي اچي جتي بردو سنڌي، پنهنجي مخصوص انداز ۾ پنهنجي جڳ مشهور نظم پيو پڙهي.

اڪ ٿري تي،
مولجهه مري تي،
آس لمائي خيسر ڪُهري تي،
اڄ ڪو ايندو،
اوڏو ٿيندو،
اوڏو ٿيندو، پُٺ ڏيندو،
آئت ڏيندو،
سُور سليندو،
وجهي ڳيرائي، گڏجي ويهندو،
۽ هينئن چوندو،
”ٿوري ڳالهه تي هيڏو هاجو، تون ته بنهه ڪو موڳو آهين.“

ساڳي محفل ۾ دل جي بردي تي هي شاعر ٻڻ لظر اچن پيا: شمشيرالحيدري، بشير مورياڻي، ڊاڪٽر اياز قادري، تاج بلوچ، قمر شهباز، علي محمد مجروح، محمد حسن ساز، ڊاڪٽر لوازعلي شوق، محمدجمن هالو، عبدالعزيز بيدل ۽ سائل آزاد.

هن يادگار مشاعري جي محفل جو اهتمام ۱۹۷۳ع ۾، ريڊيو پاڪستان ڪراچي جي اسٽوڊيوز ۾ ڪيو ويو هو. هر شاعر پنهنجو پاڻ ملهايو هو، پر بردي سنڌي جي مٺي بيان ڪيل نظم مشاعري جو سينگار هئي. جا نه بردي کي ڀرپور داد مليو هو سنڌس لظر تي. جا نه 'واهه واهه' ٿي هئي. خبر ناهي ته هر مصرع کي ڪيترا ڀيرا نه ڪالش ڀيهر پڙهايو ويو هو.

اسٽوڊيوز ۾ مشاعري جي محفل پوري ٿيڻ بعد سڀئي شاعر حضرات قرب جا قدم ڀري منهنجي ڪمري ۾ آيا. چانهن جو ڏور هليو. سڀني شاعرن جي فرمائش ٿي ته بردي ڪان ڪجهه ٻُڌجي. ڏاڍو ڪُسائڻ ۽ لنوائڻ جي ڪيائين، پر اسان سنڌس هڪ به نه ٻُڌي. ليٺ هڪ شرط تي وڏيڪ شعر ٻُڌائڻ تي راضي ٿيو ته جيڪڏهن پيا به ٻُڌائيندا ته پوءِ هو به ٻڌائيندو.

منهنجي ڪمري ۾ غير رسمي مشاعرو ڀيهر شروع ٿيو ۽ سڀني دوستن پنهنجون پنهنجون تخليقون پيش ڪيون. بردي به پنهنجون ڪافيون، وايون ۽ هڪ غزل ٻڌائي هر شاعر ڪان تمام گهڻو داد حاصل ڪيو.

ريڊيو پاڪستان ڪراچي تي منعقد ڪيل مشاعري جون محفلون ياد ڪري اچا ٻه دوست ڪڏهن ڪڏهن پيا چوندا آهن ته "يار ڪڏهن تو بدلي ڪرائين ڪراچي ته من اسٽيشن تي ساڳيا رنگ رچن، اڳي وار يون محفلون مچن، ڪي مشاعرا ٿين، شاعر ۽ اديب گڏجن ۽ ڪي روح رهائيون ٿين." توڙي جو هاڻي به ڪراچي اسٽيشن تان ڏاڍا سٺا ۽ ٻڌڻ جهڙا پروگرام نشر ٿين پيا، پر دوستن ڪي ڪير سمجهائي جيڪي روز پيا چون ته مشاعرا يا ته نه پيا ٿين، پر جي ٿين پيا ته اهو معيار ڪونهي، جيڪو اڳ هولدو هو. بهرحال ڳالهه ڪي ورجائڻ جو مقصد فقط هي آهي ته اهڙا مشاعري جي محفل صفا نٿي وسري، جنهن ۾ مٺي بيان ڪيل ڪاميارن شاعرن سان گڏ بردي جي نظر اچا تائين ذهن جي پردي تي ايتري تازي آهي جيتري صبح جي ٿڌڙي ٿڌڙي هير ۽ تازن گلن جي خوشبوءِ.

ان کان پوءِ به بردي سان ڪيئي ڀيرا ملاقات ٿي. مهرباني ڪري پيو پيرو ڪندو هو. هميشه مون سان سرائڪي ۾ پيو ڳالهائيندو هو. ان ڪري هر دفعي ڪاله ڪا ڪافي، گيت يا غزل سنڌي سان گڏ سرائڪي زبان ۾ ٻڌ منهنجي لاءِ ضرور آڻيندو هو.

هڪ دفعي ويٺي ويٺي ٻه چار بند ٻڌايائين، جيڪي مون ڪانئس لکرائي ورتا.

رُوح رُلو ٿيون اکيون آليون، تو کي مهر نه پئي
بردي جي دل سورن ساڙي، پئي اڏامي رئي
جيڻ جاڙ نه ٿيندو پوءِ، جي هاڻ ورتي ڪا پئي
ڪرٺي پرٺي آهي جالي، اچا به ويل نه وئي
متان ٿئي ڏس توسان اهڙي جا تو مون سان ڪئي
هي جڳ فاني، جوڀن جواني، ڏينهڙا چار اٿئي
آءُ ته گڏجي کهاريون، ماريون ديو غمن جو پئي
اچا به ويل ا. وئي او پيارا، اچا به ويل نه وئي.

هڪ دفعي مون وٽ هٿين خالي پهتو. جڏهن کيس چيم ته ڪجهه ٻڌاءِ ته ورائيائين "عنايت! اڄ ڪجهه به نه آلدو اٿم. معافي." مون کيس چيو، "اڳتي جيڪڏهن بغير ڪنهن سوکڙي (شعر) جي منهنجي آفيس ۾ گهڙيو آهين..."

کلندي ورائيائين، "حاضر، جيڪو منڙي عنايت دا حڪم."

بردو بيمار ٿيو. روز پئي اخبارن ۾ پڙهيوسين ته بردو سخت بيمار آهي، روز پئي سنيرياسين ته سندس مزاج پرسي ڪري اچجي. پر حيف هجي پنهنجي حال تي ۽ حيدرآباد جي مسلسل ابتر حالتن تي جو دل ۾ بردي سان ملڻ جي گهڻي تانگهه جي باوجود به نه وڃي سگهيس ۽ آخر اهو ارمان رهجي ويو ته هن جهان ڇڏڻ کان اڳ، بردي سان ميل ملاقي نه ٿي سگهيس! افسوس، صد افسوس!

ـ عنايت بلوچ

آجرن جذبن جو شاعر

هڪ سچي ۽ ڪامياب شاعر جو ڪمال ئي اهو آهي ته سندس ڪا سٽ پڙهي، پڙهندڙ پنهنجي ماضيءَ جي گلين ۾ اهڙو ته وڃائجي وڃي، جو ڪيس ڪجهه دير سوچڻ ئي مشڪل لڳي. ۽ بردو سنڌي بيشڪ اهڙو ڪامياب ۽ اهم شاعر آهي. سندس شاعريءَ نه رڳو ٻوليءَ جي لحاظ کان، پر موضوع جي لحاظ کان پڻ پوري سينهن جي ٽٽڻ مان نڪتل تازن گوهن جهڙي لڄ پنهنجي ماحول مان ڪوريل آهي. شاعر جيسين انسان جي اندروني احساسن کي لفظن جي لاتوڻ تي ويڙهي، زور سان پڙهندڙ جي سيني تي هڻي ٺڪ نٿو پڌرائي، اوسين سندس شاعري ٺلهن لفظن کان وڌيڪ ڪجهه به ناهي ۽ بردي جي شاعري پڙهندي پڙهندڙ جتي پنهنجي ٻوليءَ جا ماکي لار جهڙا لفظ پڙهي، ننڍن سڪهه محسوس ڪري ٿو، اتي ايون تشبيهون پڙهي ڪي ڪن پوڙائجي به وڃي ٿو، جيئن:

وهم اندر ۾ "ٿاهڙ ڏٺ"، جيئن. خيال ٿهنجا ڪوڙائين جيئن "جهار" هئي. يا هڪ سٽ ۾ نيڻن جي وڻ کي "چري مينهن" سان ڀيٽڻ. ساڳي ريت احساس کي ايڏي ڀرپور لموني ڪاڳر تي چٽڻ ته:

لڏي ڪائون لامارا، ٿورڙيون عرش جا تارا

سامايل لينگرين جي خوشيءَ ۽ مستيءَ جو جيڪو عڪس بردي مٿينءَ سٽ ۾ چٽيو آهي، سچ ته ان کان وڌ پرڀور انداز ۾ لٿو چٽي سگهجي، جنهن پينگهه جي لوڏ کي عرش تائين پهچندي محسوس ڪري سگهجي. حقيقت ۾ عرش تائين اها پينگهه جي نه پر پينگهه ۾ لڏندڙ جي اندر جي جذبي جي آهي. اهڙي ريت سندس هڪ ٻي سٽ آهي، جنهن ۾ شاعر جو من ڪنهن بي داغ شيشي وانگر پسي سگهجي ٿو:

مرڪيو من ۽ ريڌو روح، تو ڳل لاتو ڀنڙا ڳل

مٿين سٽ پڙهندي احساس ٿئي ٿو ته شاعر جو من بلڪل انگور جي داڻي وانگر هوندو آهي، جنهن کي پيار جي ٻن ٻولن سان به ڦيهي سگهجي ٿو. جتي بردي سنڌيءَ اهڙا ڪومل ۽ خوبصورت جذبن سان پرڀور شعر چٽيا آهن، اتي سندس شعور جي جاڳرتا جو هڪ مثال هي به آهي...

ڀاڻر چاڻي پاڪر ٻانئي، اڄ تائين ڳل لاتوسين
تن کان موت ۾ نفرت لمرال واهه جو بدلو ٻاتوسين

سچ ته بردو سنڌي، سنڌي شاعريءَ جو اهڙو گلدستو آهي، جنهن ۾ سمورن رنگن جا گل پنهنجن سمورن سگهارن رنگن سان چٽاڀٽا ظاهر ظهور نظر اچن ٿا.

ـ طارق عالم

هاءِ! بردو سنڌي...

مرحوم چاچي محمد رمضان لاشاري، بردي سنڌيءَ سان انيڙي ڪان والد صاحب جي ڪري ڏيٺ ويٺ هئي، ۽ ساڻس علمي ۽ ادبي شناسائي هئي.

گذريل ستن سالن ڪان نوابشاهه ۾ رهڻ ڪري تمام گهڻي ويجهائپ رهي. وڏڙن واري نظر رکي ٻچن وارو پيار ڏيندو هو، ان ڪري ميل ملاقات گهڻي رهي. تمام نيڪ دل ۽ حساس طبيعت جو مالڪ هو. لنيڙي اوڪريءَ جو رٽائرڊ ملازم ۽ زمين جي ٻن-ٽن پارن جو مالڪ، جنهن جي ڪمائي به گهڻي ڀاڱي ٻين جي حوالي، تنهن هوندي به پنهنجي ٻٽن کي پڙهائي انجنيئر ۽ ڊاڪٽر بڻائڻ سندس ئي همت جو ڪم هو. تمام ماڻهو، قربائتو، ڪچهريءَ جو مور، علم و ادب جي سٽي چاڻ، نوابشاهه جي علمي ۽ ادبي حلقن ۾ ٻهرو وٺندڙ، سڀ سان نيازمندي هيس. ست سال گذ رهي ڪانئس گهڻو ڪجهه پرايوسين.

بردي صاحب جي جدائي نه صرف سندس اولاد ۽ عزيزن کي محسوس ٿيندي، پر ساڳيءَ طرح سندس دوست به هن کي وساري نٿا سگهن. دعا آهي ته خداتعاليٰ کيس جنت نصيب ڪري ۽ سندس پوين کي صبر ڏي. آمين

- خضر حيات قاضي

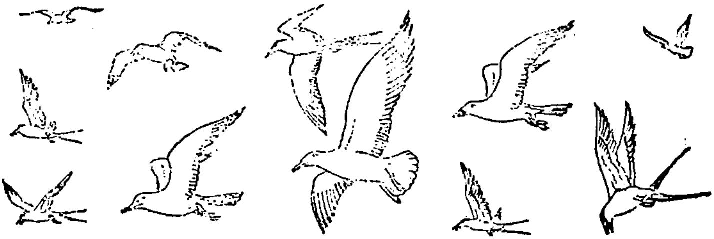

سليمؔ ڳاڙهوي

— جديد رنگ —

چنڊ کان، سج کان پري، روشن ستارن کان پري،
اي مقدّر! هل وٺي مون کي حبيبن جي قريب.
ڪين ڪُجهه آرام آهي قُرب بدرن کان پري،
ڪيف ڪافي ۽ قرار ايندو قرين جي قريب.
نينهن نرمل کي نه رک نوري نظارن کان پري،
نير نيڻن جو نجو نامي نجيبن جي قريب.
ڪُونج اڪرا ڪين ڪر ڪُونجن قطارن کان پري،
ڳالهه ڳٽيءَ جي منهن ڳائج ڪم نصيبن جي قريب.
داستان ڏُهرا ۽ دردي داغدارن کان پري،
قرب ۽ ڪرم جي ڪهاڻي ڪر قرين جي قريب.
پاڪ پيرن جي پٽي پنهنجن پيارن کان پري،
طبع کي تابع ڪري تاڻج طبيبن جي قريب.
دل ڏکي دلبر، دلاور جي ديارن کان پري،
اي سليمؔ! اندر اُجارڻ اَچ اَديبن جي قريب.

سنڌي زبان جي قادرالڪلام شاعر

مرحوم سليم ڳاڙهوي جا هٿ اکر